1163

БЪЛГАРИЯ В СФЕРАТА НА СЪВЕТСКИТЕ ИНТЕРЕСИ

(Българо-руски научни дискусии)

АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО
"ПРОФ. МАРИН ДРИНОВ"

Научноизследователският проект "Русия и България в XX век. Нови документи, нови идеи" е реализиран със съдействието на: Фондация "Отворено общество" и Национален фонд "Научни изследвания" – МОН

НАУЧНОИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ПРОЕКТ "РУСИЯ И БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ
XX ВЕК. НОВИ ДОКУМЕНТИ, НОВИ ИДЕИ"
ФОНДАЦИЯ "ОТВОРЕНО ОБЩЕСТВО"
НАЦИОНАЛЕН ФОНД "НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ" - МОН

БЪЛГАРИЯ В СФЕРАТА НА СЪВЕТСКИТЕ ИНТЕРЕСИ

кръгли маси

"Съветският фактор в развитието на България след 9 септември 1944 година", "Коминтернът, Коминформбюро и България"

София, 21-23 април 1997 г.

София • 1998
Академично издателство "Проф. Марин Дринов"

Редакционна колегия:

Ст.н.с. I ст., д.и.н. Витка ТОШКОВА
Ст.н.с. II ст., д-р Луиза РЕВЯКИНА
Ст.н.с. II ст., д-р Стоян ПИНТЕВ
Н.с. I ст., д-р Лъчезар СТОЯНОВ

Редакционната колегия не носи отговорност за фактите и концепциите на авторите.

1 И 67

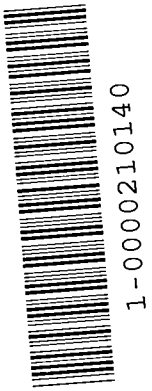

© Институт по история, БАН, 1998
ISBN 954-430-564-5

СЪДЪРЖАНИЕ

Към читателите 11

I. СЪВЕТСКИЯТ ФАКТОР В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРИЯ СЛЕД 9 СЕПТЕМВРИ 1944 ГОДИНА

Нина ВАСИЛЬЕВА – СССР и проблема мирного урегулирования с Болгарией после второй мировой войны 14

Сашка МИЛАНОВА – Московското решение от 1945 г. за представителността на българското правителство – дипломатически изход или политически камуфлаж 23

Илияна МАРЧЕВА – Търговските преговори между България и СССР (1944–1948 г.) 30

Альбина НОСКОВА – Возникновение системы советских советников в странах Восточной Европы (1945–1953 гг.) (По материалам российских архивов) ... 39

Татьяна ВОЛОКИТИНА – Москва и политические репрессии в Восточной Европе в конце 40-х годов (По документам российских архивов) 53

Господинка НИКОВА – Политически процеси в България (1949–1953 г.) 64

Любомир ОГНЯНОВ – Съветското влияние върху организацията и дейността на органите на съдебната власт в България (1949–1956 г.) 74

Румяна БОГДАНОВА – Москва и десталинизацията в България (1953–1956 г.) 84

Димитър ЗАФИРОВ – Проникване на съветското влияние в българското военно изкуство (1945–1960 г.) 95

Йордан БАЕВ – Съветският съюз и изграждането на българските въоръжени сили (1956–1964 г.) 104

Искра БАЕВА – Българо-съветските отношения в годините на "перестройката" 118

Румян СЕЧКОВ – България и Русия след промените в търсене на ново партньорство 128

Нина СМИРНОВА – Вопрос о болгаро-греческом разграничении на международных конференциях (1945–1947 гг.) 131

Арутюн УЛУНЯН – Гражданская война в Греции и Болгария: мирный и немирный пути (1946–1949 гг.) (К постановке проблемы) 140

Веселин АНГЕЛОВ – Ролята на Съветския съюз за формиране и провеждане на политиката на БКП по македонския въпрос (1944–1948 г.) 150

Анатолий АНИКЕЕВ – Советско-югославский конфликт 1948 года и борьба с "титоизмом" в странах "народной демократии" (По материалам российских архивов) 161

Евгения КАЛИНОВА – Българската и съветската позиция по германския въпрос до средата на 50-те години 173

Христина МИРЧЕВА – Съветският фактор във външната политика на НРБ през 60-те години 183

Цветана КЬОСЕВА – Българо-съветските отношения (1944–1947 г.): пропаганда и конюнктура 194

Наталия ХРИСТОВА – Художествената култура в България след Втората световна война – от европеизация към съветизация 208
Сашо ПОПОВ – Съветският опит и преустройството на Съюза на българските писатели (1944–1948 г.) 216
Светлозар НЕДЕВ – Съветското културно влияние и пропаганда в Българската армия (1944–1945 г.) 227
Дискусия 234

II. КОМИНТЕРНЪТ, КОМИНФОРМБЮРО И БЪЛГАРИЯ

Рита ГРИШИНА – "Македонский вопрос" в Коминтерне (По документам российских архивов начала 20-х годов) 268
Добрин МИЧЕВ – Коминтернът, БКП и македонският въпрос (20-те – началото на 40-те години) 275
Володя МИЛАЧКОВ – Нови сведения за създаването и дейността на Добруджанската революционна организация (от архивите на Коминтерна) 284
Таня ТУРЛАКОВА – Коминтернът и изборната политика на комунистите в България (1919 г. – началото на 30-те години) 291
Луиза РЕВЯКИНА – Външната политика на СССР и идеята на Коминтерна за Народния фронт (1935–1939 г.) (Балкански аспекти) 300
Наталия ЛЕБЕДЕВА – Служба связи Коминтерна и балканские страны в годы второй мировой войны 313
Елена ВАЛЕВА – Репрессии против болгарских политэмигрантов в СССР и Коминтерн 327
Йордан БАЕВ – Георги Димитров и съдбата на българската политемиграция в годините на сталинските репресии 339
Грант АДИБЕКОВ – Коминформбюро и Болгария 349
Искра БАЕВА – БРП(к) и другите в Коминформбюро 360
Дискусия 369

СОДЕРЖАНИЕ

К читателям 11

I. СОВЕТСКИЙ ФАКТОР В РАЗВИТИИ БОЛГАРИИ ПОСЛЕ 9 СЕНТЯБРЯ 1944 Г.

Нина ВАСИЛЕВА – СССР и проблема мирного урегулирования с Болгарией после второй мировой войны 14
Сашка МИЛАНОВА – Московское решение 1945 г. о представительности болгарского правительства – дипломатический выход или политический комуфляж 23
Илияна МАРЧЕВА – Переговоры о торговле между Болгарией и СССР (1944–1948 гг.) 30
Альбина НОСКОВА – Возникновение системы советских советников в странах Восточной Европы, 1945–1953 гг. (По материалам российских архивов) 39
Татьяна ВОЛОКИТИНА – Москва и политические репрессии в Восточной Европе в конце 40-х годов (По документам российских архивов) 53
Господинка НИКОВА – Политические процессы в България (1949–1953 гг.) 64
Любомир ОГНЯНОВ – Советское влияние на организацию и работу органов судебной власти в Болгарии (1949–1956 гг.) 74
Румяна БОГДАНОВА – Москва и десталинизация в България (1953–1956 гг.) 84
Димитър ЗАФИРОВ – Проникновение советского влияния в болгарское военное искуство (1945-1960 гг.) 95
Йордан БАЕВ – Советский Союз и строительство болгарских вооруженных сил (1956-1964 гг.) 104
Искра БАЕВА – Българо-съветские отношения в годы "перестройки" 118
Румян СЕЧКОВ – Болгария и Россия после перемен в поисках нового партнерства 128
Нина СМИРНОВА – Вопрос о болгаро-греческом разграничении на международных конференциях (1945–1947 гг.) 131
Арутюн УЛУНЯН – Гражданская война в Греции и Болгария: мирный и немирный пути (1946–1949 гг.) (К постановке проблемы) 140
Веселин АНГЕЛОВ – Роль Советского Союза в формировании и проведении политики БКП по македонскому вопросу (1944–1948 гг.) 150
Анатолий АНИКЕЕВ – Советско-югославский конфликт 1948 года и борьба с "титоизмом" в странах "народной демократии" (По материалам российских архивов) 161
Евгения КАЛИНОВА – Болгарская и советская позиции по германскому вопросу до середины 50-х годов 173
Христина МИРЧЕВА – Советский фактор во внешней политике Болгарии в 60-е годы 183
Цветана КЬОСЕВА – Болгаро-советские отношения (1944–1947 гг.): пропаганда и коньюнктура 194

Наталия ХРИСТОВА – Художественная культура в Болгарии после второй мировой войны – от европеизации к советизации 208
Сашо ПОПОВ – Советский опыт и переустройство Съюза българских писателей (1944–1948 гг.) 216
Светлозар НЕДЕВ – Советское культурное влияние и пропаганда в Болгарской Армии (1944–1945 гг.) 227
Дискуссия 234

II. КОМИНТЕРН, КОМИНФОРМБЮРО И БОЛГАРИЯ

Рита ГРИШИНА – "Македонский вопрос" в Коминтерне (По документам российских архивов начала 20-х годов) 268
Добрин МИЧЕВ – Коминтерн, БКП и македонский въпрос (20-е – начало 40-х годов) 275
Володя МИЛАЧКОВ – Новые сведения о создании и деятельности Добруджанской революционной организации (из архивов Коминтерна) 284
Таня ТУРЛАКОВА – Коминтерн и политика болгарских коммунистов во время предвыборных кампаний в Болгарии (1919 – начало 30-х годов) 291
Луиза РЕВЯКИНА – Внешняя политика СССР и идея Коминтерна о Народном фронте (1935–1939 гг.) (Балканский аспект) 300
Наталия ЛЕБЕДЕВА – Служба связи Коминтерна и балканские страны в годы второй мировой войны 313
Елена ВАЛЕВА – Репрессии против болгарских политэмигрантов в СССР и Коминтерн 327
Йордан БАЕВ – Георгий Димитров и судьба болгарской политэмиграции в годы сталинских репрессий 339
Грант АДИБЕКОВ – Коминформбюро и Болгария 349
Искра БАЕВА – БРП(к) и другие в Коминформбюро 360
Дискуссия 369

CONTENTS

To the Readers 11

I. THE SOVIET FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF BULGARIA AFTER THE 9TH OF SEPTEMBER 1944

Nina VASILEVA – The USSR and the Problem of the Bulgarian Peace Settlement after World War II 14

Sashka MILANOVA – The Moscow Decision of 1945 on the Representativeness of the Bulgarian Government – a Diplomatic Issue or a Political Camouflage 23

Iliana MARCHEVA – Trade Negotiations between Bulgaria and the USSR, 1944–1948 30

Albina NOSKOVA – The Establishment of the System of the Soviet Counsellors in the East European Countries, 1945–1953 (On Materials from the Russian Archives) 39

Tatjana VOLOKITINA – Moscow and the Political Repressions in Eastern Europe in the End of the 1940s (On Documents from the Russian Archives) 53

Gospodinka NIKOVA – Political Trials in Bulgaria, 1949–1953 64

Ljubomir OGNJANOV – The Soviet Influence on the Organization and the Activities of the Judiciary in Bulgaria, 1949–1956 74

Rumjana BOGDANOVA – Moscow and the De-Stalinization in Bulgaria, 1953–1956 84

Dimitar ZAFIROV – Penetration of the Soviet Influence in the Bulgarian Art of War, 1945–1960 95

Jordan BAEV – The Soviet Union and the Building of the Bulgarian Armed Forces, 1956–1964 104

Iskra BAEVA – Bulgarian-Soviet Relations in the Years of the "Perestroika" 118

Rumjan SECHKOV – Bulgaria and Russia after the Changes in Search of a New Partnership 128

Nina SMIRNOVA – The Problem of the Bulgarian-Greek Territorial Controversy at the Peace Conferences, 1945–1947 131

Arutjun ULUNJAN – The Civil War in Greece and Bulgaria: a Peaceful and a Non-Peaceful Road, 1946–1949 (To the Treatment of the Problem) 140

Veselin ANGELOV – The Role of the Soviet Union for the Formation and Carrying out of the Bulgarian Communist Party's Policy on the Macedonian Question, 1944–1948 150

Anatolij ANIKEEV – The Soviet-Yugoslav Conflict in 1948 and the Struggle with "Titoism" in the Countries of "People's Democracy" (On Materials from the Russian Archives) 161

Evgenia KALINOVA – The Bulgarian and the Soviet Position on the German Question until the Mid-1950s 173

Hristina MIRCHEVA – The Soviet Factor in the Foreign Policy of the People's Republic of Bulgaria in the 1960s 183

Tsvetana KJOSEVA – Bulgarian-Soviet Relations, 1944–1947: Propaganda and Political Situation 194
Natalia HRISTOVA – Art and Letters in Bulgaria after World War II – from Europeanization to Sovietization 208
Sasho POPOV – The Soviet Experience and the Transformation of the Union of Bulgarian Writers, 1944–1948 216
Svetlozar NEDEV – The Soviet Cultural Influence and Propaganda in the Bulgarian Army, 1944–1945 227
Discussion 234

II. THE COMINTERN, THE COMINFORM AND BULGARIA

Rita GRISHINA – "The Macedonian Question" in the Comintern (On Documents from the Russian Archives from the Early 1920s) 268
Dobrin MICHEV – The Comintern, the Bulgarian Communist Party and the Macedonian Question, 1920s – Early 1940s 275
Volodja MILACHKOV – New Data (from the Comintern Archives) on the Establishment and Activities of the Dobroudja Revolutionary Organization 284
Tanja TURLAKOVA – The Comintern and the Communists' Electoral Policy in Bulgaria, 1919 – Early 1930s 291
Luiza REVJAKINA – The Foreign Policy of the USSR and the Idea of the Comintern for the Popular Front, 1935–1939 (Balkan Aspects) 300
Natalia LEBEDEVA – The Comintern Office for Connection with the Balkan Countries in the Years of World War II 313
Elena VALEVA – The Repressions over the Bulgarian Political Emigrants in the USSR and the Comintern 327
Jordan BAEV – Georgi Dimitrov and the Fate of the Bulgarian Political Emigrants in the Years of the Stalinist Repressions 339
Grant ADIBEKOV – The Cominform and Bulgaria 349
Iskra BAEVA – The Bulgarian Workers' Party (Communists) and the Others in the Cominform 360
Discussion 369

КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ

Дълго време представата за българо-руските и българо-съветските отношения се формираше под въздействието на властващата идеология, политическата конюнктура и тенденциозната публицистика. След 1989 година квалификациите за ролята на Русия и Съветския съюз в развитието на българското общество започнаха да се люшкат между крайностите с отрицателен и положителен знак. И все пак, отмяната на забраните върху основните архивни колекции даде възможност да се превъзмогнат едностранчивите интерпретации, а дискусията по проблемите на тези отношения да напусне журналистическия плен и да заеме полагащия ѝ се професионален терен. С такава амбиция е подготвен и настоящият сборник, събрал материалите от втората българо-руска научна конференция, посветена на отношенията между България и Русия през отиващото си столетие. С обсъдените теми – "СЪВЕТСКИЯТ ФАКТОР В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРИЯ СЛЕД 9 СЕПТЕМВРИ 1944 Г." и "КОМИНТЕРНЪТ, КОМИНФОРМБЮРО И БЪЛГАРИЯ" – завършва научноизследователският проект "БЪЛГАРИЯ И РУСИЯ ПРЕЗ XX ВЕК. НОВИ ДОКУМЕНТИ, НОВИ ИДЕИ", одобрен през 1995 г. от Националния фонд "Научни изследвания" към Министерство на образованието и науката.

Реализацията на проекта бе спонсорирана и от Фондация "Отворено общество", чиято финансова помощ направи възможно публикуването на докладите и дискусиите.

За успешния дебат безспорна заслуга имат привлечените специалисти от авторитетни български и руски научни организации.

Излишно е да се доказва, че документалният анализ на спецификата в отношенията между София и Москва заема и ще продължава да заема особено място в българската историография. Възможност да се възстанови в детайли тяхното неподправено съдържание дават и вече достъпните за историците многобройни фондове на Централния партиен архив, чиито сбирки от 1992 г. са зачислени към документалното богатство на Централния държавен архив. Те пазят внушителни със съдържащата се информация свидетелства за механизмите, чрез които се осъществява адаптацията на България (по-бърза в сравнение с останалите източноевропейски страни) към съветския социалнополитически модел след Втората световна война.

Предлаганата от авторите историческа ретроспекция по темите на кръглите маси, изградена върху новооткритите извори и всичко стойностно, направено в българската и руската историопис, е до голяма степен освободена

от идеологическата щампа, която тегнеше над оценката за руско/съветското влияние при формирането на българската държавнополитическа система.

Сред достойнствата на изнесените доклади се натрапва стремежът да се запълни информационният вакуум и се разшири хронологическият обхват на най-горещите проблеми от доскоро представяното като безметежно българо-съветско взаимодействие и сътрудничество. Твърдението ще звучи неубедително, ако не се обърне внимание на обстоятелството, че и тезите в докладите на руските учени са защитени с документални доказателства от Руския център за съхраняване и изследване на документите по най-нова история, наследил фондовете на бившия Централен партиен архив на Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС, от Центъра за съхраняване на историко-документалните колекции, притежаващ пленените през Втората световна война чужди архиви, от Държавния архив на Руската федерация (бивш Централен държавен архив на Октомврийската революция), от Архива на външната политика на Руската федерация и от Архива на Президента на Руската Федерация, в който се пази Архивът на Политбюро на ЦК на КПСС.

Определен успех представлява опитът да се уточни съотношението между самоинициативата на българските политически лидери и директивите на Кремъл при утвърждаването на абсолютната власт на БКП през първите следвоенни години. Реконструирани са и важни елементи от инструментариума, използван при съветизацията на почти всички сфери в обществено-политическия живот на българската нация и унифицирането на външнополитическите действия. Разкрити са част от етапите в десталинизаторския процес. Обещаващо е началото в изследването на "перестройката", заченатa от М.Горбачов и нейните проекции (с твърде горчиви последствия) в България.

И все пак, макар и сериозни, изследванията, предложени на научната аудитория, са само първата крачка към едно цялостно и задълбочено описание на отношенията между България и СССР. Много важни проблеми продължават да остават в периферията на научния интерес главно поради отсъствието на необходимите документални източници. Те засягат преди всичко формулирането и осъществяването на вътрешно- и външнополитическите приоритети на България в системата на съветския блок, дешифрирането на процеса на взимане на решения от държавнополитическия елит, проявите на прагматизма във взаимоотношенията с Москва.

Въпреки неизбежните "бели петна", стартът за нов, документално подплатен анализ на отношенията между България и Русия през XX век е даден. Надяваме се, че и следващите научни дискусии няма да се влияят от политическата конюнктура, а специалистите не ще бъдат изкушени да идеологизират тълкуванията.

Витка Тошкова

"СЪВЕТСКИЯТ ФАКТОР В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРИЯ СЛЕД 9 СЕПТЕМВРИ 1944 ГОДИНА"

СССР И ПРОБЛЕМА МИРНОГО УРЕГУЛИРОВАНИЯ С БОЛГАРИЕЙ ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Нина Васильева

В условиях кардинальных перемен в мировом развитии, когда Россия, страны Центральной и Юго-Восточной Европы формируют новый тип отношений друг с другом и с Западом, важно вновь обратиться к принципам, которыми руководствовались советское правительство и главы западных великих держав антигитлеровской коалиции при решении проблем мирного урегулирования после второй мировой войны в Европе.

К настоящему времени у российских и болгарских ученых имеются многие подтверждения того, что советские руководители, хотя и не являлись в классическом смысле геополитиками, но хорошо разбирались в географическо-стратегических преимуществах и слабостях Советского Союза. Поэтому советские цели в районах, примыкающих к СССР во многом были такими же, как и у дореволюционной России. В своих планах мирного урегулирования в Восточной Европе советское руководство преследовало цели укрепления безопасности Советского Союза, рассматривая весь регион как оборонительный буфер против Запада. В то же время советской внешней политике был присущ диктат идеологических соображений – т.е. расширение коммунистических режимов на соседние страны. Оба эти компонента составляли двойственный характер внешнеполитических целей СССР.

Доступные на сегодняшний день первоисточники дают возможность проследить эту двойственность во внешнеполитических целях в отношении Болгарии в процессе мирного урегулирования. Этот процесс можно подразделить на два этапа: первый, связанный с подготовкой условий перемирия, второй – непосредственная разработка условий мирного договора и их принятие.

Однако еще в начале войны в СССР и других великих державах антигитлеровской коалиции стали разрабатываться концептуальные положения послевоенного миропорядка. Например, на советско-английских переговорах в Москве в декабре 1941 г., при рассмотрении территориальных проблем, Болгария фигурировала в предложенной Сталиным общей схеме реорганизации послевоенных европейских границ. По этим планам часть болгарской территории должна быть принесена в жертву удовлетворения территориальных претензий Турции в качестве компенсации за ее нейтралитет в войне.[1] Нет

сомнения, что таким образом на бумаге решались судьбы малых народов и стран.

В проектах будущего миропорядка, которые разрабатывались комиссиями, созданными в январе 1942 г. по решению Политбюро ЦК ВКП(б), Балканы рассматривались как зона безопасности СССР. При этом, в отличие от высказанных Сталиным на советско-английских переговорах предложений, в записке И.М.Майского от 11 января 1944 г. политика СССР должна была сводиться к тому, чтобы препятствовать усилению Турции и по возможности совершенно исключить ее вмешательство в балканские дела.[2] Предлагалось сохранение Дедеагача за Болгарией, так как он представлял бы интерес для СССР в случае заключения советско-болгарского договора о взаимопомощи. Согласно другим предложениям создание советской зоны безопаности предполагалось в результате вмешательства во внутриполитическую жизнь соседних с СССР стран в целях продвижения к власти тех политиков, которые будут готовы ориентироваться на "восток".[3]

В свою очередь Запад довольно реалистично оценивал послевоенную роль СССР в Восточной Европе и стремился ограничить сферу распространения влияния СССР. Черчилль видел одно из средств такого ограничения в заключении политического соглашения с русскими или разграничении сфер "военной ответственности". Ныне известно, что в мае 1944 г. в Лондоне между советским послом Ф.Т.Гусевым и министром иностранных дел А.Иденом была достигнута договоренность о том, чтобы советское правительство взяло на себя ведущую роль в румынских делах, а англичане – в греческих.[4] Именно поэтому СССР не возражал против высадки английских войск в Греции. Имеется документ – памятная записка от 23 сентября 1944 г., врученная А.Я.Вышинским английскому послу А.Кларку Керру, в которой советское правительство подтвердило данное соглашение. Советская сторона заявила, что "не имеет возражений против посылки британских вооруженных сил в Грецию, и заявляет также о том, что советское правительство не имеет намерения посылать свои войска в Грецию."[5]

Вступление войск Красной Армии на территорию Болгарии не могло не быть расценено в Великобритании и США в качестве потенциальной опасности их интересам в Греции и Турции особенно с точки зрения использования Советским Союзом болгарской территории в качестве пути к установлению контроля над проливами.

Известно, что при подготовке условий перемирия с Болгарией у США и Англии имелись планы по участию в оккупации ее территории. Так, в английском проекте условий капитуляции Болгарии, представленном в Европейскую консультативную комиссию в июне 1944 г., имелась статья об использовании и оккупации союзниками болгарской территории, а в американском проекте указывалось, что союзные правительства, подписавшие документ о капитуляции, должны иметь право оккупировать любыми вооруженными силами... любую или все части болгарской территории и пользо-

ваться во всей стране законным правом окупационной державы.[6] По сообщению Главного разведывательного управления (ГРУ) Красной Армии от 6 сентября 1944 г. не менее 6–7 английских дивизий перебрасывалось во Фракию.[7]

Таким образом, Болгария становилась, с учетом ее геостратегического положения, объектом столкновения интересов СССР с интересами Англии и США.

Не исключено, что тогда у советского руководства были расчеты использовать в дальнейшем задержку болгарских войск в Греции для обеспечения выхода Болгарии к Эгейскому морю. В этой связи интересно сообщение, поступившее от посла СССР в Турции А.Я.Вышинскому, о положении в Болгарии после 9 сентября 1944 г. Согласно сведениям, полученным из беседы доверенного лица советского посольства с представителем болгарского правительства Гановским "болгарская армия осталась в Западной Фракии и в Восточной Македонии, находясь под верховным командованием маршала Толбухина, что означает, хотя ясно и не указывает, что она осталась там с согласия СССР."[8]

Именно этим можно объяснить тревогу западных союзников по поводу затягивания болгарами в сентябре – начале октября 1944 г. вывода своих войск из Греции. Поэтому Великобритания и США поставили требование их вывода в качестве главного предварительного условия заключения перемирия с Болгарией в октябре 1944 г.

Соперничество между СССР и западными партнерами при подготовке условий перемирия выиграла советская сторона, т. к. была принята 3-я статья в формулировке о том, что Болгария обеспечит советским и другим союзным войскам возможность свободного передвижения по болгарской территории, если этого потребует , по мнению Союзного (Советского) Главнокомандования, военная обстановка. Условиями перемирия была учреждена Союзная контрольная комиссия под председательством Союзного (Советского) Главнокомандования. Как отмечал Черчиль, в этой игре в тот период "карты сдавала" Москва, так как Красная Армия уже находилась в Болгарии. Данная реальность была закреплена договоренностью между Черчиллем и Сталиным в октябре 1944 г. о разделе сфер влияния на Балканах.

Длительным этапом процесса мирного урегулирования была подготовка и обсуждение проекта мирного договора с Болгарией. Главным стержнем, вокруг которого развивался последующий конфликт между СССР и западными державами, был вопрос о политическом режиме в Болгарии. Руководители США и Великобритании с помощью политико-дипломатических средств пытались воздействовать на решение вопроса о власти в Болгарии, избрав средством такого давления проблему подписания мирного договора и признания Болгарии в качестве равноправного международного субъекта. Были развернуты длительные дипломатические диалоги о реорганизации провительства Болгарии, включении в него представителей оппозиции в качестве

главного условия установления западными странами дипломатических отношений. Во время августовского кризиса 1945 г. в связи с требованием группы министров отложить выборы в болгарский парламент, США и Великобритания выступили с нотами, в которых содержались угрозы о том, что поскольку намеченные на 26 августа выборы не отвечают демократическим требованиям, то американское и английское правительства откажутся признать в этих условиях болгарское правительство, которое они не могут считать демократическим, и не подпишут с ним мира, и останутся с ним в состоянии войны.[9] Несмотря на то, что под влиянием этих демаршей выборы были перенесены на 18 ноября 1945 г., в целом эти действия не повлияли на внутриполитическую ситуацию в Болгарии.

Все последующие действия Запада, попытки оказывать давление на сессиях Совета министров иностранных дел (СМИД) по подготовке мирных договоров в Лондоне (сентябрь–октябрь 1945 г.) и в Москве (декабрь 1945 г.), а также попытки по-своему трактовать решения сессии в Москве о включении в состав болгарского правительства одного или двух представителей оппозиции, ничего кроме длительной дипломатической полемики между советской стороной и руководством США и Великобритании, не принесли. Непримиримые действия болгарской оппозиции лишь дискредитировали ее в глазах болгарского народа, давали повод для ответных действий коммунистов, способствовали выигрышу ими времени и затягиванию подписания мирного договора. Как ни парадоксально, но к тому же вели и действия Запада. Взаимная подозрительность руководства СССР и западных держав в том, что каждая из сторон готовит себе выигрышные стратегические позиции в балканском регионе и в Болгарии, делала последнюю с ее внутренними проблемами заложницей в политических комбинациях великих держав.

До подписания мирного договора с Болгарией Советский Союз начал оказывать военную помощь Болгарии и Югославии в перевооружении их армий. Так в феврале 1945 г. начальник генерального штаба Болгарской армии генерал-майор И.Кинов представил в Ставку советского Верховного Главнокомандования план реорганизации и перевооружения Болгарской армии. Согласно плану, предполагалось иметь 12 пехотных, кавалерийскую и авиационную дивизии, 2 танковые бригады, 2 военно-морские базы и дунайскую военную флотилию. Предложения болгарского командования были рассмотрены советским руководством и 14 марта 1945 г. было принято постановление ГКО СССР о передаче Болгарской армии 344 самолетов, 65 танков, 935 орудий и минометов и другого вооружения.

Факты укрепления военной мощи Болгарии и Югославии, югославско-болгарское сближение, тенденции к созданию ими военно-политического союза, планы создания федерации встревожили Запад. Позиция советского руководства по вопросу создания федерации не была однозначной. Так, во время встречи 29 октября 1944 с министром иностранных дел Болгарии В.М.Молотов заявил, что на вопрос о позиции в отношении федерации южных сла-

вян "отвечать рано".[10] В середине января 1945 г. данная проблема стала предметом болгаро-югославских консультаций в Москве. Однако, как выяснилось на встрече, между двумя странами существовали разногласия, которые не удалось преодолеть. Позиция Сталина в отношении федерации в этот период вряд ли была позитивной, что сказалось позднее на его реакции на болгаро-югославские переговоры в 1947 г. на о. Блед. По всей видимости, он хотел, вопреки идее федерации, создать группировку государств, не независимых и суверенных, а замыкающихся на СССР.

В свою очередь правительство Великобритании, узнав о ведущихся в Москве болгаро-югославских переговорах, 26 января 1945 г. заявило, что до подписания мирного договора Болгария имеет статус страны, воевавшей на стороне государств фашисткого блока, и сообщило, что не одобрит создания федерации или конфедерации между Болгарией и Югославией.[11]

В итоге в Ялте решили, что государство, которое находится в режиме перемирия, не должно заключать договор с другим государством. О чем было решено информировать югославскую и болгарскую стороны.

Таким образом, идея военно-политического сближения Югославии и Болгарии с самого начала находилась в гуще интересов великих держав, а с учетом обострения напряженности в Греции, не могла не сказаться на ужесточении позиции Запада при подготовке мирного договора с Болгарией.

Кульминационным моментом в процессе подготовки и принятия мирного договора с Болгарией и другими бывшими союзниками Германии стала Парижская мирная конференция (29 июля – 15 октября 1946 г.). Данная конференция не могла не отразить перехода от сотрудничества СССР с западными странами к периоду возникновения "холодной войны". Она проходила уже после знаменитой фултонской речи Черчилля, в которой была изложена суть программы "холодной войны" против СССР. Он призвал создать ассоциацию народов, говорящих на английском языке, в противовес Советскому Союзу. Именно в Фултоне прозвучало выражение "железный занавес" против коммунизма.

Содержание развернувшегося на конференции противостояния между позициями западных стран и СССР в отношении условий мирного договора достаточно хорошо исследовано российскими и болгарскими учеными.

Национально-государственные интересы Болгарии были сформулированы в "Меморандуме Болгарии по вопросам войны и мира", который болгарский министр иностранных дел вручил 24 апреля 1946 г. советским представителям. В нем обращалось внимание на активное участие Болгарии в войне против Германии еще до перемирия 28 октября 1944 г. Главным был пункт, в котором доказывались болгарские права на Западную Фракию и ставился вопрос о предоставлении Болгарии выхода к Эгейскому морю в целях обеспечения жизненно важных интересов страны.[12]

Советскую делегацию на Парижской мирной конференции возглавлял министр иностранных дел В.М.Молотов. Мирный договор с Болгарией рассмат-

ривался на пленарных заседаниях конференции и в трех комиссиях: по политическим и территориальным вопросам для Болгарии, экономической для Балканских стран и Финляндии и военной. В работе конференции принимали участие 21 государство – члена Объединенных Наций.

3 августа на пленарном заседании министр иностранных дел Греции К.Цалдарис потребовал аннексии болгарской Северной Фракии и переноса границы по линии гор Пирин, Родопы, хребта Беш Тене с долиной реки Арда. Для Болгарии это означало потерю десяти процентов территории с населением 300 тысяч человек. Американская делегация, хотя и не поддержала изменение греко-болгарской границы, но заявила, что поскольку США имеют "серьезные опасения насчет развития демократии в Болгарии в американском понимании, поэтому лучшим средством обеспечения безопасности Греции являлась демилитаризация болгаро-греческой границы".[13] Греческие предложения поддержали Англия и Южно-Африканский Союз.

6 сентября в комиссии по территориальным и политическим вопросам выступил член советской делегации Н.В.Новиков, который не только отверг незаконные требования Греции о переносе границы, что означало бы потерю Болгарией значительной части ее территории, но и поддержал поправку, внесенную болгарской делегацией, об установлении болгаро-греческой границы по Бухарестсткому мирному договору от 10 августа 1913 г., что устранило бы историческую несправедливость и возвратило бы Болгарии Западную Фракию.[14]

Делегации Англии, США, Франции и ряда других стран отклонили рассмотрение предложения Болгарии о Западной Фракии. По их инициативе вопрос о "стратегическом исправлении границы" был передан на рассмотрение военной комиссии. Однако эта комиссия отказалась заниматься территориальныМи вопросами.

Другой формой давления на Болгарию был факт неожиданного изменения английской делегацией своей позиции на пленарном заседании при голосовании первой статьи мирного договора, когда она воздержалась от голосования. Ранее комиссия по политическим и территориальным вопросам проголосовала за первую статью мирного договора с Болгарией, предусматривавшую сохранение границы на 1 января 1941 г. Примеру английской делегации последовали еще 11 делегаций. В результате конференция не приняла никакого решения по этому вопросу.

Западные державы пытались оказать давление на болгарскую делегацию, применяя методы закулисной дипломатии, настаивая на срочном вызове представителей оппозиции в Париж, чтобы договориться с ними о вхождении в правительство Болгарии. 27 августа Дж.Бирнс во время встречи с К.Георгиевым и Г.Кулишевым заявлял, что более важным по сравнению с содержанием мирного договора "является то, позволит ли положение дел в Болгарии подписать договор или нет".[15]

Представители западных держав стремились поставить Болгарию в худ-

шее положение по сравнению с Италией и Финляндией. Девятью голосами против четырех было отклонено предложение делегации Белоруссии о признании Болгарии в качестве совоюющей стороны, как это ранее было сделано в отношении Италии.

Такого же курса придерживались западные страны при обсуждении экономических статей мирного договора. Греция выдвинула огромные претензии к Болгарии в размере около 1 млрд. долларов, затем она снизила эти претензии до 125 млн. долларов. А.Я.Вышинский в своем выступлении доказывал необоснованность таких требований, заявив, что нельзя забывать того, что болгарское народное хозяйство поставлено в тяжелое положение из-за засухи 1945 г. и подорвано военными грабежами, которые были произведены немецкими фашистами.[16] Несмотря на его предложение передать рассмотрение этого вопроса в СМИД, конференция простым большинством голосов утвердила репарации в пользу Греции и Югославии в размере 125 млн. долларов.

В отношении статей мирного договора о компенсации за ущерб, причиненный собственности Объединенных наций, советская делегация предлагала применить принцип частичного возмещения в размере 25 % нанесенного ущерба. Однако конференция приняла предложение французской делегации о компенсации в размере 75 % двенадцатью голосами против пяти.[17]

Дискриминационный характер носили и предложения США, Англии и Франции относительно судьбы болгарской собственности за границей, требовавшие лишения Болгарии этой собственности. Большинством голосов прошло предложение западных держав.

Советский делегат выступил против предложения об интернационализации Дуная.

Блок постановлений по военным вопросам, принятый конференцией, вводил в мирный договор статьи, ограничивающие содержание Болгарией сухопутных, морских и военно-воздушных сил. Болгарии разрешалось иметь сухопутную армию численностью в 55 тыс. человек, ВМФ – 3500 человек, ВВС, в том числе ВВС военно-морского флота, численностью в 90 самолетов, из которых не более 70 – боевых типов с общей численностью личного состава в 5200 человек.[18]

По инициативе Греции одиннадцатью голосами против семи при трех воздержавшихся западные державы добились принятия поправки о запрещении строительства долговременных укреплений к северу от греко-болгарской границы, где могли быть размещены орудия, способные вести огонь по греческой территории. Подобные ограничения не были сделаны в отношении других балканских стран и Финляндии. Была принята поправка о торпедных катерах, которые были отнесены к наступательному виду вооружения, и были запрещены.

Отдельная статья касалась вывода союзных войск, который должен быть осуществлен не более чем в 90 дней со дня вступления в силу мирного дого-

вора.

В итоге, в выступлениях главы советской делегации Молотова, а также Вышинского предложения и поправки, сделанные западными представителями о торпедных катерах, о демилитаризации болгарской границы, о репарациях и другие, были расценены как попытки политического давления на правительство Отечественного фронта, когда вопрос о мирном договоре ставился в зависимости от политических симпатий или антипатий внутри страны.[19]

На Нью-Йоркской сессии СМИД (4 ноября – 12 декабря 1946 г.) советской делегации удалось добиться снижения выплат иностранным собственикам до 2/3 понесенного ущерба. Сумма репараций в пользу Греции была уменьшена до 45 млн. долларов, а в пользу Югославии – 25 млн. долларов. СССР настоял на сохранении в неприкосновенности болгарской границы как она была на 1 января 1941 г. Экономические статьи приобретали более компромиссный характер: для каждой из стран Объединенных наций был подтвержден срок действия принципа "равных возможностей" в течение 18 месяцев в побежденных странах, несмотря на попытки Запада продлить его до трех лет.

Как известно, мирные договоры с бывшими союзниками Германии были подписаны в Париже 10 февраля 1947 г. и вступили в силу 15 сентября того же года.

Методы давления на Болгарию, примененные западными державами при принятии условий мирного договора, не привели к каким-либо политическим ожиданиям. Выборы в Народное собрание, как и было намечено, состоялись 27 октября 1946 г. Период до вывода советских войск был использован болгарским руководством для упрочения позиций коммунистов и для разгрома оппозиции.

В целом мирный договор с Болгарией играл позитивную роль, содействовал упрочению государственности, определению национально-государственных границ, гарантировал территориальную целостность страны, восстанавливал ее взаимоотношения с Объединенными нациями на мирной основе.

Вместе с тем, процесс подготовки и принятия мирного договора отражал реальную расстановку сил в мире после второй мировой войны. Болгария становилась частью того геополитического пространства, где сталкивались интересы СССР и западных держав, которые не могли согласиться на установление монополии советского государства в этом регионе. В ходе обсуждения мирного договора проявилось стремление правящих кругов США в соответствии с доктриной Трумэна создать благоприятные условия для проникновения в Болгарию западного капитала и компенсировать ущерб, причиненный американским собственникам в этой стране. Это не было выгодно ни СССР, ни болгарским коммунистическим силам.

Избранная Западом политика воздействия на внутриполитическую ситуа-

цию в Болгарии, в конечном счете не отвечала национальным интересам страны, была расценена советским руководством и болгарским правительством как доказательство империалистических устремлений американского капитала.

Напротив, в процессе мирного урегулирования советская сторона несмотря на то, что руководствовалась собственными интересами, поддерживая те болгарские политические силы которые могли стать проводниками этих интересов, выступила международным гарантом национально-государственных интересов Болгарии, способствовала упрочнению ее международных позиций. Это явилось значительной победой внешней политики СССР.

В результате подписания мирных договоров с бывшими союзниками Германии был создан определенный баланс сил и интересов между великими державами. Несмотря на всю противоречивую роль "советского" фактора в процессе мирного урегулирования, в Болгарии всегда знали и понимали, что только Россия, принявшая на себя непомерную тяжесть войны, жертвенно и решительно определила ее исход.

1. Вторая мировая война. Актуальные проблемы. М., 1995, с.137–138.
2. Источник, 1995, № 4, с.124.
3. Вторая мировая война..., с.59–60.
4. У. Ч е р ч и л л ь. Вторая мировая война. Т.5–6. Кн.3. М., 1991, с.375.
5. Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ), ф.07, оп.10, п.14, д.176, л.15.
6. Там же, ф.06, оп.6, п.37, д.404, л.1–3; ф.0425, оп.1, п.8, д.44, л.4.
7. Российский Центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), ф.495, оп.74, д.94, л.55.
8. АВП РФ, ф.07, оп.10, п.15, д.190, л.98.
9. Там же, п.1, д.4, л.13.
10. Там же, ф.06, оп.6, п.34, д.404, л.9–10.
11. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны. Сборник документов. Т.4. Крымская конференция. М., 1979, с.135, 206–207.
12. АВП РФ, ф.07, оп.11, п.10, д.130, л.27–31.
13. Там же, ф.06, оп.8б, п.80, д.161, л.59–60.
14. Там же, д.162, л.8–9.
15. Там же, ф.07, оп.11, п.10, д.133, л.4.
16. Советские делегации на Парижской конференции. М., 1947, с.302.
17. АВП РФ, ф.0432, оп.1, п.11, д.179, л.9–10.
18. Там же, оп.1, д.1668, п.10, л.2–5.
19. Советские делегации..., с.293–294.

МОСКОВСКОТО РЕШЕНИЕ ОТ 1945 Г. ЗА ПРЕДСТАВИТЕЛНОСТТА НА БЪЛГАРСКОТО ПРАВИТЕЛСТВО – ДИПЛОМАТИЧЕСКИ ИЗХОД ИЛИ ПОЛИТИЧЕСКИ КАМУФЛАЖ

Сашка Миланова

През есента на 1945 г. обществено-политическият живот в България се характеризира с неустойчивост на опитите за демократизация поради конюнктурния им характер. Изявява се силна поляризация на партийните възгледи и програми за параметрите и насоките на реформите във висшите държавни органи, икономиката, културата. Влиянието на партиите от управляващата отечественофронтовска коалиция – БРП(к), БЗНС, БРСДП, НС "Звено", Радикалната партия е съизмеримо не по численост на членска маса. То е обусловено от овладяната позиция както в заварените, така и в създадените нови институции на формиращата се по съветски модел държавно-политическа система. Излезлите в опозиция на Отечествения фронт земеделци начело с Н.Петков и социалисти, водени от К.Лулчев все още не разполагат с необходимата обществена поддръжка, за да спечелят парламентарно мнозинство. Но са достатъчно активни, за да се съобразяват опонентите им с тяхното присъствие в политиката.

Съществено значение за политическата тежест на партиите оказва подкрепата на великите сили. А тя се осъществява съвсем пряко и конкретно посредством политическите представители на СССР, САЩ и Великобритания в Съюзната контролна комисия в България. По силата на дипломатическата договореност между тримата "големи" Съветският съюз здраво държи контролния лост в страната и направлява цялостната държавна политика чрез комунистическата партия. Нейният антифашистки актив и наличието на съветски войски на българска територия спомага на БРП(к) да се утвърди като ключов фактор в управлението. Специална заслуга в тази насока има политическата емиграция в Москва и главно Г.Димитров, завърналите се в страната В.Коларов, В.Червенков и други комунисти.

В един непрекъснат поток от радиограми, писма и пр., разменяни между Г.Димитров и Тр.Костов, в лични срещи и разговори в съветската столица, се координира ежедневно всяко политическо действие, решение, изява на българското правителство. Междувременно информациите и указанията на комунистическия лидер се съгласуват със Сталин и неговите министри, а в България тяхното прилагане се следи стриктно от съветските представите-

ли в СКК, и особено от ген.Бирюзов. За свобода на политическите ходове и на управляващи, и на опозиция не може и да се мисли. Но докато предпочитанията на първите са да приемат външната зависимост от СССР и безпрекословно да се подчиняват, то опозиционните дейци се опитват да търсят застъпничеството на САЩ и Великобритания в разрешаването на българските проблеми.

В дипломатическите м н ври на тримата "вел ки" съюзници около правителствена га криза през лятот и есента на 1945 г. и отлагането на законодателните избори за XXVI-о обикновено народно събрание съветските представители е губят нито за миг инициативността си спрямо България и успяват да сполучат в отстояване на предложенията си. С умела пропагандна тактика обаче се създава преднамерена представа за съобразяване на българското правителство с препоръките на СКК с цел да се улесни сключването на мира. Така остават в сянка главните политически фигури. Възникналата политическа ситуация поражда напразни надежди в напусналата кабинета опозиция. Политическите илюзии в тях ще продължат още няколко години.

В среща на Г.Димитров, В.Коларов, Тр.Костов и В.Червенков, състояла се в края на август 1945 г., Сталин разяснява: "Никой не изисква от вас промяна в състава на правителството. Отложиха се изборите и толкова. Поставете точка на това. Отлагането на изборите е несъществено искане и затова ние се съгласихме, но що се отнася до изменения по същество – ние няма да се съгласим. Ако англо-американците са в нещо недоволни, нека се обърнат в Контролната комисия. Там ще им кажат, че не могат да решават подобни въпроси и ще ги отправят към нас, към нашето правителство. Ние няма да се съгласим на никаква съществена отстъпка, а без нас нищо не може да се направи."[1] На ген.Бирюзов генералисимусът дава строги указания да не допуска никакви компромиси по отношение на искания за правителствени промени в София.

Седмица по-късно, в радиограма до Г.Димитров, Тр.Костов пише: "Завчера Бирюзов е посетил регентите, за да се информира за тяхното гледище по положението и да ги уведоми за гледището на СССР. След като Ганев и Бобошевски са изтъкнали необходимостта от откриване на криза, за да се консултира общественото мнение, Бирюзов заявил, че съветското правителство е на мнение, че никакви оставки на кабинета Георгиев не бива да има, че може да става въпрос само за попълване на няколко места, но не решаващите места, и това попълване не бива да става по начин, който да означава реконструкция на кабинета и отстъпване от досегашната политика. Това правителство води цяла година България и зарегистрира немалко успехи. Демонстрациите и митингите напоследък показаха, че народът е с Отечествения фронт. СССР е там, където е народът и демокрацията. СССР ви оказа досега огромна помощ и занапред помощта ще бъде още по-голяма. Ние правим всичко, което може да направи една велика страна за един братски народ. Какво са направили Англия и Америка за България? Лошо ще бъде

за България, ако се лиши от нашата дружба. Аз искам да знам ще продължавате ли да искате оставка на правителството? Регентите отговорили, че при това положение се отказват от оставката."[2]

Събитията в България следват предначертанията си. Правителството на К.Георгиев допълва своя състав съгласно препоръките, внася известни промени в Избирателния закон, разрешава на опозиционните групи да се обособят в самостоятелни политически партии със свой печатен орган, отстъпки се правят на политически дейци, осъдени от народния съд. Изборите за XXVI-о ОНС са насрочени за 18 ноември 1945 г. и предизборната кампания се подновява. Изострената вътрешнополитическа обстановка обаче притеснява комунистическите дейци. Тяхното безпокойство не се дължи на опасенията им от загуба на доверие в обществото заради нарушенията на законността в страната, разминаването между декларираното демократично преустройство и извършваните репресии и произволи при незаконни арести, конфискации, опити за насилствено кооперииране. Те са загрижени единствено да не допуснат неосъзнато все още отклонение от болшевишката линия, от мисълта да не се представят като слаби болшевики, допуснали грешка в провеждането на кремълските указания.

Увереност в действията вдъхват срещите и разговорите с "большим другом" и с Молотов. Съветите на Г.Димитров към Тр.Костов, В.Червенков, А.Югов са насочени към усилията им да отстояват неотстъпно следваната дотогава политическа линия. Комунистическият лидер успокоява, че управляващите в България не бива да се поддават на заплахи относно изборите, независимо откъде идват. Важното е Отечественият фронт да получи в изборите значително мнозинство.

В проведените на 18 ноември 1945 г. избори за парламент партиите от Отечествения фронт печелят 88,18 % от броя на гласувалите. Предначертанията са изпълнени успешно. Постигнатият резултат позволява на управляващата ОФ формация да укрепи властта си. Народното събрание поема функцията да узакони и затвърди следдеветосептемврийските политически действия и актове на ОФ правителство.

Опозицията обявява бойкот на изборите и призовава населението да не гласува. Тя мотивира отказа си от участие с неконституционния Избирателен закон, с отсъствието на необходимите условия за свободна предизборна кампания и полага неуспешни опити за постигане на повторно отлагане. Внушенията, които се правят на опозицията за възможността по косвени пътища да се наложи още веднъж отмяна на изборите, окуражават нейните лидери. Тя допуска политическа грешка и изпуска момента да се организира в движение и да спечели мандати, разчитайки на известна обществена поддръжка. Опозицията се лишава от парламентарна изява и трибуна в един много важен момент от общественото развитие. Публичните ѝ прояви в страната са съсредоточени към привличане на членска маса и разширяване кръга от привърженици. Печатните ѝ органи дават наситена с много факти, събития и новини информация, с актуална и конкретна по теми и проблеми

критика. За съжаление тя не винаги достига до читателите, поради честите спирания на опозиционните вестници от управляващите сили.

Възниква въпросът: какъв щеше да бъде политическият смисъл и перспектива от спечелените опозиционни места в парламента? В историческия анализ употребата на "ако" не е от значение. Но все пак разсъжденията в тази насока са допустими. Тя би могла отново да участва в управлението и заедно с останалите земеделски и звенарски депутати да бъде коректив срещу левите увлечения, да неутрализира и балансира действията на крайната левица. Тя изпуска своя парламентарен шанс. Нейните по-нататъшни усилия са насочени към опити да се достигне до правителствена промяна, но след изборите вече е много по-трудно.

В програмата на XXVI-то Обикновено народно събрание се предвижда народните представители да утвърдят Наредбите-закони, издадени от правителството след 9 септември 1944 г., да формират парламентарно правителство, да приемат по-важните закони – за държавния бюджет, за аграрната реформа, за конфискациите на незаконно и спекулативно забогателите и пр. В същото време, когато започват заседанията на първата редовна сесия на новоизбраната камара, в Москва, от 16 до 25 декември 1945 г., е свикано Съвещание на министрите на външните работи на СССР, САЩ и Великобритания. На него се приемат принципите за процедурата по сключването на мирните договори с победените страни. Министрите Бърнс, Бевин и Молотов се споразумяват и по въпроса за българското правителство.

В съгласуваното между тримата министри решение се казва: "Установи се между трите правителства, че съветското правителство поема мисията да даде приятелски съвет на българското правителство по отношение за желателно включване във формираното сега българско правителство на Отечествения фронт допълнително двама представители на други демократически групи, които: а) действително представляват групи партии неучастващи в правителството, и б) действително подходящи и ще работят лоялно заедно с правителството."[3] С изпълнението на взетото решение се премахват причините, които възпрепятстват признаването на българския кабинет от САЩ и Великобритания.

В дипломацията политическите споразумения между великите сили се постигат с оглед стратегическите цели и интереси на договарящите се. За тях е важно да се съобразяват не с националната суверенност и идентичност на народите, обект на внимание, колкото твърдо да отстояват и запазват сферите на влияние в световното жизнено пространство. Един поглед отвътре на срещата в Москва разкрива детайли, останали скрити за обществото. Съобщава се следното: "Постигнал се е компромис, при който американците приемат привилегированото положение на Съветския съюз в България и Румъния и ще признаят техните правителства при предположението, че в тия страни предварително ще бъде извършена някаква правителствена промяна, като не се изменя днешното фактическо положение, поне външно да изглежда като отстъпка, направена на англо-американците. Срещу тая англо-

американска концесия СССР прави сериозна отстъпка на Америка относно Япония: там ще се оформи СКК по образеца на съветската комисия в България, само че в Япония русите ще играят оная третостепенна роля в комисията, която играеха англо-американците в Софийската СКК."[4]

САЩ и Великобритания отстъпват пред балканските интереси на СССР, за да запазят силни своите позиции в други страни. Решенията на Московското съвещание за състава на българското правителство е дипломатически изход, благоприятен за Съветския съюз. В България статуквото се запазва. Приятелският съвет е всъщност становището на Сталин още от август месец, цитирано по-горе, отстоявано и санкционирано като съвместно предложение на тримата външни министри и има препоръчителен характер. Не се поставя искането за цялостно обновление на правителството с цел да се сформира кабинет на широка обществено-политическа основа за извършване на демократични преобразования. Политическият компонент за представителност на управляващия блок е определен – включване на двама лоялни представители от групи, които не влизат в състава на Отечествения фронт. Критерият за лоялност, включен по настояване на съветския представител, означава, че опозицията трябва да престане да бъде опозиция. Признават се, макар и косвено, резултатите от проведените парламентарни избори.

Особено значение има възприетата формулировка на самия текст на Московското решение. Тя е дипломатически добре обмислена, общоприемлива, и позволява по-свободни тълкувания на вложения смисъл. Именно този политически похват подвежда към погрешно разбиране за необходимостта от взаимен компромис между правителството и опозицията. На него се поддават опозиционните лидери и някои от некомунистическите министри. Скоро обаче става ясно, че е валидна само съветската трактовка. За нея са осведомени членовете на Политбюро на ЦК на БРП(к) още на 27 декември 1945 г. от Г.Димитров. Лайтмотивът в неговото изказване е "да се сманеврира така, че скелетът на правителството да не бъде поколебан от вливането на такива двама души."[5] На неотечественофронтовските лица, евентуално привлечени в кабинета, ще се възложат ограничени и незначителни функции. Важното е да се имитира от управляващите добронамереност в намерението им да се вслушват в препоръки, за да се разсейва негативното отношение на САЩ и Великобритания към ОФ правителство.

Ген.Бирюзов и Г.Димитров правят разяснение на Московското решение пред министър-председателя К.Георгиев и военния министър Д.Велчев. Заявява се, че Министерският съвет не трябва да отстъпва по исканията за промени в състава си; Народното събрание се признава за законно избрано и продължава дейността си. Депутатите приемат закон са свикване на Велико народно събрание за изработване на нова конституция.

В продължително заседание кабинетът одобрява предложенията за начина на действие по изпълнение на Московското решение. К.Георгиев, Д.Велчев и А.Югов са определени за членове на делегацията, която ще води разговори с опозиционните лидери. Те са уведомени с писма от министър-председателя да определят своите представители за преговорите.

Опозиционните дейци и правителствените делегати в срещите си разменят своите становища.[6] По-късно управляващите сили връчват писмено условията за евентуално споразумение. Съгласуваните отговори между опозиционните партии се дават своевременно. И двете договарящи се страни обаче отхвърлят взаимно изложените в писмена форма разбирания за постигане на съгласие по Московското решение. Според кабинета опозиционните искания са ултимативни и максималистични и приемането им би било отстъпление от досегашната политика. Опозиционните лидери смятат за алогизъм да се подчинят на налаганата им трактовка за изход. Подобни действия и подход би обезличило обществено-политическия им актив, би ги превърнало само в политически фон.

Правителството на К.Георгиев излиза със специално комюнике и преустановява всякакви разговори с опозицията. Следващата тяхна стъпка е да се отчетат в Москва и да се вслушат в критиката и упреците на Сталин за погрешна тактика спрямо опозиционните партии. Но ето и самият документ от срещата, твърде откъслечно цитиран доскоро в научната литература. Той е с дата 7 януари 1946 г. В традиционните за Кремъл среднощни приеми Сталин прави изказване, с което отговаря на обясненията на българския премиер и придружаващите го лица: "...нито Бърнс, нито Бевин поддържаха, че изборите в България не са били свободни, или не изразяват волята на мнозинството от българския народ. В тази точка трите министри на външните работи тръгваха от една обща предпоставка, съвсем благоприятна за днешното политическо положение в България. И тъкмо тази предпоставка ни даде възможност да отделим още в самото начало въпроса за България от този за Румъния. Докато вие сте създали редица свършени факти – произведохте избори, имате парламент – с Румъния положението беше по-сложно. ... Вие недооценявате достатъчно благоприятното положение, в което се намира България, не оценявате колко са силни вашите позиции. Всъщност вие нямате нужда да се занимавате толкова с вашата опозиция. Вие трябваше чисто и просто да изтъкнете решението на конференцията и да ги поканите да посочат двама упълномощени от тях и лоялни към ОФ правителство представители. Защо е било нужно да карате селски представители да ви дават писмена декларация за едно или друго? Когато се говори със селянин, той е сговорчив, но неговата сговорчивост свършва веднага, щом го накараш да подпише нещо. Ако Петков и Лулчев желаят да представят свои представители – добре, ако не желаят – още по-добре. С вашата тактика вие сте дали на опозицията да помисли, че имате нужда от нея. Защо ви е потрябвала тя? Вие сте се увлекли в един спор с опозицията. Вашето комюнике е уязвимо като официален документ. Прибързаното му предаване по радиото може само да попречи на развоя на работата. ... Защо е трябвало вие да обещавате министерства на вашата опозиция? По-добре е нейните представители да бъдат министри без портфейл. Те трябва да бъдат допълнителни министри. Вие не трябва да третирате опозицията като страна и да искате от нея да ви представя условия или вие да им представяте условия. Чисто и просто вие

трябва да искате от тях да ви представят двама представители. Ако не искат да представят, изпратете ги по дяволите. Затова трябва да се вземат такива хора, които ще се държат лоялно към ОФ правителство.

Може би и ние имаме известна вина, че предоставихме само̀ българското правителство да влезе в контакт с опозиционните групи и само̀ то да разрешава въпроса, а не дадохме свой представител, който да изтълкува правилно Московското решение. При тези враждебни отношения, които са се създали между правителството и опозицията, можеха да се очакват такива резултати и не е изключено това да се използва от враговете, за да представят, че неуспехът се дължи на правителството, на неговото недоброжелание. Не е ли удобно да изпратим за ден-два Вишински със задача да даде едно съвършено ясно тълкуване на Московското решение? ... Ако и той не дойде до успех, това е друга работа. Във всеки случай ние поемаме отговорността върху себе си."[7]

Сталин съветва, че както тяхната цел в отношенията с опозицията в България и Румъния е да съдействат за тяхното разпадане, така и българското правителство трябва да следва същата тактика, а не с вниманието си да засилва самочувствието ѝ.

При оформилите се реалности в България Московското решение е неизпълнимо. То е обречено на провал, независимо че до март месец опозицията се надява на положителен обрат. Твърде интересна е архивната документация за развоя на събитията през 100-те дни на политически коментари в партийните среди от Отечествения фронт и извън него. Силната съветска подкрепа позволява на управляващите сили да стоят непоколебимо на постовете си и да развиват усилена законодателна дейност. Политическият камуфлаж им е необходим, за да отклонят общественото внимание в погрешна посока, за да прикрият нежеланието си да се постигне политически компромис между кабинета и опозицията. Отговорността за неуспеха на Московското решение се прехвърля върху опозиционните лидери. И не само това, настъплението срещу тях е в ход. На 26 февруари 1946 г. социалдемократическият водач Кр.Пастухов е арестуван и подведен под съдебна отговорност за статията си "Защо ме изкушавате, лицемери?", публикувана във в."Свободен народ". С бързи темпове се усвоява и съветската съдебна практика с принципите на "видния" юрист Андрей Вишински. Съдбата на България се решава не от народа, но в името на народа.

1. ЦДА на РБ, ф.146Б, оп.4, а.е.639, л.23.
2. Пак там, ф.1Б, оп.7, а.е.480, л.1.
3. Советско-болгарские отношения 1944–1948 г. Документы и материалы. М., 1969, с.210.
4. ЦДА на РБ, ф.146Б, оп.5, а.е.574, л.70.
5. Пак там, ф.1Б, оп.6, а.е.85, л.32.
6. Пак там, ф.146Б, оп.6, а.е.1791, л.28–35.
7. Пак там, ф.1Б, оп.5, а.е.5, л.103.

ТЪРГОВСКИТЕ ПРЕГОВОРИ МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И СССР (1944–1948 Г.)

Илияна Марчева

Доскоро "сакрализацията" на българо-съветските отношения и по-специално икономическите такива, изключваше възможността те да бъдат разглеждани като отношения между победен и победител, между сателит и метрополия. Новите проучвания и документи не само позволяват, но и налагат да се анализират и от такъв ракурс изглеждащите основно проучени българо-съветски стопански връзки. Защото в тях се очертават стълкновения на икономически интереси между СССР и България, които по понятни причини нямат облика на открит сблъсък, а представляват противоборство на две основни политически линии, напълно отговарящи на мястото и положението на всяка от тези страни в опозицията метрополия-сателит. Най-общо казано това са съветският политически и икономически натиск и опитът на България да го отрази. Особеното в случая е, че нашата страна отразява натиска като се поддава политически, за да се възползва икономически от него. И тази линия на поведение е характерна още от средата на 40-те години, макар че в историографията и в общественото съзнание тя се свързва предимно със случая "Трайчо Костов".

За пръв път в трудовете на проф. Мито Исусов за процеса срещу Трайчо Костов от 1949 г. бе хвърлена светлина върху посочените по-горе аспекти на българо-съветските отношения, но в политическия им контекст. По-определено внимание върху икономическите измерения на политическото поведение на българския управленски елит обърна Искра Баева в изследването си за мотивите на предложенията за присъединяването на България към СССР през 1963 г. и 1973 г.[1] Ала изворите показват, че извличането на икономически ползи от политическа ситуация, дори когато тя ни е наложена от позиция на силата, е характерно за поведението на българските управляващи още от средата на 40-те години при ежегодните и постоянни българо-съветските преговори за сключване на търговски и стопански спогодби. Научното разкриване на тези аспекти на българо-съветските икономически отношения (1944–1948 г.), което е предмет на настоящия доклад, ще допринесе да се нюансира една вкоренена представа за България. А тя е, че нашата страна, молейки непрестанно за помощ "Големия брат", доброволно, без никаква съпротива е приела ролята на негов верен сателит.

Подобна представа се шири сега в пропагандата, но директно произлиза

от наличната доскоро научна литература, която дълго време пренебрегваше всички аспекти, свързани с някакви противоречия между двете страни. Причината да се игнорират реалните противоречия между двете страни след Втората световна война се криеше не толкова в недостъпността на редица важни извори, колкото в две неизменно господстващи, взаимосвързани пропагандни и политически предпоставки. Едната от тях бе за жизнената важност на българо-съветските отношения, въплътена в сравнението на Георги Димитров, че дружбата със СССР ни е необходима както слънцето и въздуха за всяко живо същество. Тази унизителна за България позиция се оправдаваше от невярната теза за равноправния характер на българо-съветските отношения, включително и на икономическите.

Посочените две доминанти в трактовката на българо-съветските отношения обаче намериха своето опровержение в най-новите изследвания върху външната политика и външноикономическите връзки на България след Втората световна война. Редица автори обърнаха внимание на твърде различните изходни позиции на двете страни след Втората световна война, които недвусмислено говорят за неравнопоставеността им. България е победена, бедна и малка страна, включена насила и със съгласието на западните демокрации в зоната на влияние и интерес на излязлата на авансцената като нова суперсила съветска държава. Историята, причините и обстоятелствата на нашето пълно политическо и икономическо подчиняване на СССР вече се оценяват като част от предрешените от Великите сили дезинтеграционните процеси в следвоенна Европа.

Голямата игра между СССР и бившите му съюзници за надмощие в Европа, приела за България формите на силен политически натиск на СССР и нереални финансови претенции на Великобритания, Франция, Швейцария и др. западни страни, предопределя принадлежността на страната ни към съветския блок с всички произтичащи от това последици за стопанското ни развитие и външната ни търговия. България отпада от световното и европейско икономическо пространство, обвързвайки се стопански все по-плътно със СССР. Наложената ни принудителна изолация спомага за по-безболезнено внедряване на съветския обществен модел. Извършените според неговите изисквания дълбоки структурни промени в икономиката, от своя страна, допринасят за още по-всеобхватното ни интегриране със СССР.[2] Така съвременната историография убедително доказва исторически обреченото, подчинено стопанско и политическо положение на България в нейните икономически отношения със СССР след Втората световна война.

Такава сложна материя като двустранни стопански връзки за почти половин век не могат и не бива, както досега, да се разглеждат и преценяват еднозначно и тенденциозно. Многостранните търговски, кредитни, технически и др. контакти със СССР донасят значителна стопанска полза за България. Това разкрива цялата литература, която им е посветена.[3] А от общоцивилизационна гледна точка България, макар бавно и имитативно, се модернизира до известна степен икономически, възприемайки съветския модел на

догонващо Запада развитие.[4] Трябва да се отбележи, че в редица исторически и икономически изследвания се посочват предимно в краткосрочен план и някои неблагоприятни стопански последици от българо-съветските взаимоотношения в областта на икономиката.[5] По идеологически съображения обаче се изпускаше предвид най-главният негативен момент във визираните отношения – историческата безперспективност на икономическото сближаване между България и по-слабата суперсила в света след Втората световна война.

Ето защо СССР действа по изпитаната още от имперска Русия рецепта като външно и вътрешнополитически си осигурява икономическо господство в България. В това отношение особено благоприятно за СССР е наличието на подходящ контрагент в лицето на БРП(к). Тази партия с много идейни, политически и личностни нишки е свързана с управляващата в СССР ВКП(б). Българските комунисти, както и всички леви по онова време, възприемат твърде безкритично и под знака на пролетарския интернационализъм изявите на съветската външна политика. Заедно с това стопанското обвързване със СССР е сигурна гаранция за тяхното трайно оставане на власт. Този мотив, макар и неафиширан открито, определя до голяма степен усилията им за успешно приключване на стопанските преговори през разглеждания период.

От друга страна, съществуват чисто икономически основания за установяване на тесни търговски връзки с новата суперсила. Това са следвоенната криза, споменатата стопанска изолация на страната и слаборазвитата ни икономика, поначало ориентирана да използува вносни промишлени суровини, машини и съоръжения.

Изяснената накратко картина на политическите и икономическите причини и последици от българо-съветските отношения в стопанската сфера позволява адекватно на историческата реалност да се оценят както възможностите на България за съпротива срещу съветската икономическа инвазия, така и проявения прагматизъм. Анализът на документите, някои от които се въвеждат за пръв път в научно обръщение, показва, че наред с политическите подбуди на управляващите по това време и особено на комунистите са налице опити от тяхна страна за отстояване на икономическите интереси на нашата страна. Тези опити могат да бъдат определени като лавиране в затворен кръг.

* * *

При провеждане на търговските преговори 1944–1948 г., а и по-късно, нашите ръководни дейци използват политически, идеологически и икономически аргументи, за да въздействат комплексно върху съветския контрагент и да постигнат по-благоприятни за България търговски условия в рамките на възможното. Показателни за българската тактика са два примера. Още при преговорите за Примирието, по време на среща на нашата официална делегация със съветския външен министър Вячеслав Молотов на 17 октом-

ври 1944 г. българите представят икономическото положение в страната като катастрофално. Твърдение, което Молотов не приема и което оспорва с резонния аргумент, че фактически България не е воювала, за да е толкова разрушено нейното стопанство.[6] Същевременно искането за внос на съветски памук и вълна за спрялата ни текстилна индустрия и др. подобни, представено на 27 декември 1944 г. пред комисаря по външната търговия Анастас Микоян по повод сключване на българо-съветско търговско споразумение през 1945 г. се обосновава с идеологемата: "за да не попадне страната ни в лапите на англо-саксонския империализъм".[7] Естествено такава възможност реално не съществува в началото на 1945 г., но тя въздейства на съветското ръководство.

От друга страна, вътрешнополитическите мотиви на българските управляващи за тези първи преговори прозират твърде отчетливо. Въпреки, че България и СССР имат търговски договор и спогодба за стокообмен и плащания от 5 януари 1940 г., българските представители поставят пред Микоян преди всичко болезнения въпрос за доставка и преработка на ишлеме на съветски памук и вълна. Защото осигуряването по такъв начин на работа на текстилците и следователно подобряване на положение на една част поне от населението е желана и преследвана гаранция за укрепване властта на новия ОФ режим, както би била и за всеки друг. Най-заинтересована политически от установяване на стабилни икономически и търговски отношения със СССР безспорно е доминиращата сила в ОФ-коалиция – БРП(к). Тази партия се стреми да извлече непосредствени и дългосрочни дивиденти от здравото икономическо обвързване на страната ни със съветската икономика. БРП(к) разчита търговско-икономическите връзки със СССР не само да стабилизират икономиката на страната, но и да осигурят реализирането на предвижданите от нея по съветски образец радикални структурни изменения.

Всички икономически и външнополитически обстоятелства от средата на 40-те години улесняват ОФ – коалицията и по-специално комунистите в достигането на тяхната цел, чийто първи етап е сключената на 14 март 1945 г. търговска спогодба между България и СССР.

По това време България просто няма друг избор. Тя се намира в състояние на война с доскорошния си основен търговски партньор Германия. Същевременно е в черния списък на Великобритания и САЩ, поради което неутралните страни се въздържат да подновят търговските си отношения с нея.[8]

Документите очертават нережисирана предварително еднопосочност в действията на отговорни фактори като тези на дипломатическия ни представител в Москва проф. Димитър Михалчев, на търговския ни представител там комуниста Борис Христов, на министъра на търговията социалдемократа Димитър Нейков и на комунистическия лидер Георги Димитров за смекчаване съветската позиция на победител в преговорите за сключване на първата търговска спогодба от 14 март 1945 г.

Решаващ фактор, способствал за постигане на известни изгоди за България при тези първи преговори с новия съюзник, безспорно е Г.Димитров. Именно той поема, напътства и улеснява контактите на българската търговска делегация през зимата на 1944/1945 г. Познавайки твърде добре условията и маниера на дейност на съветските институции, използвайки личните си връзки във висшите ешалони на властта, Г.Димитров успява да спаси и извади на няколко пъти преговорите от мъртвата точка. Впоследствие българският лидер ще продължи да се намесва на най-високо равнище за постигане на по-благоприятни за България условия в търговско-икономическите й отношения със СССР.

Още тогава се проявява един основен проблем пред българо-съветските търговски отношения – определянето на цените и курса на националните валути. Преговорите са много драматични, защото съветската страна от позиция на силата се опитва да ни наложи неприемливо високи цени, като се позовава на дотогавашната българо-германска практика и като извлича не съвсем верни сведения от своята агентура в България. Българският министър на търговията, социалдемократът Димитър Нейков се опитва да лавира, като бави изпращането на необходимите данни, както и своето пристигане в Москва, за да оглави делегацията и подпише спогодбата. След като получава сигнал за прекомерните цени и отлагането на преговорите, той дори праща на 19 февруари 1945 г. телеграма за завръщане на делегацията ни в София за консултации.[9]

За да не се прекъснат преговорите, по внушение на Г.Димитров нашата страна прави известни отстъпки в цената, предразполагайки по такъв начин съветския контрагент. Междувременно Г.Димитров се оплаква на Микоян от неотстъпчивостта на съветските търговски представители, като му изпраща на 2 март писмо с "молба да разгледа новите ни предложения и поспециално цените на тютюна и да реши въпроса възможно по-благоприятно, отчитайки изключително голямото икономическо и политическо значение на търговското съглашение между България и СССР".[10] На 8 март Димитров разговаря отново по проблемите на търговските преговори с Молотов и Микоян. Българският лидер успява да убеди и министър Нейков да отиде в Москва.[11]

Трябва да се отбележи, че министър Нейков и Г.Димитров действат самостоятелно, некоординирано, за да облекчат страната ни при тези първи преговори с новия съюзник. Дори комунистите, натоварени с воденето на преговорите, например търговският съветник Борис Христов, обвиняват министерството и другите български институции, че с действията си саботират сключването на спогодбата.[12] Вероятно това е послужило като коз на Г.Димитров пред Микоян за смекчаване на условията и от съветска страна. Тя също има икономическа изгода от контакти с България. Съветските представители на преговорите проявяват интерес към по-голяма част от българските стоки, но най-вече към цинковите, оловните, медните и пиритни руди. Затова съветската делегация дори прави внушение да не предлагаме тия ру-

ди на никоя друга държава, тъй като разполагала със сведения, че сме ги предлагали на Румъния.[13]

Без предварително да са си разпределили ролите, участниците от българска страна прилагат сравнително ефикасна тактика и осигуряват един относително благоприятен за икономиката ни резултат. Независимо, че икономически спогодбата от 14 март 1945 г. е най-оспорвана, заради факта, че по нея ние продаваме по-евтино спрямо международните цени българските стоки, а купуваме 35 % по-скъпо – съветските [14], тя постига няколко важни стопански цели. От една страна, чрез нея се реализира възможно най-благоприятно за България залежалата от 1944 г. и приготвена за износ за Германия селскостопанска и хранително-вкусова продукция. А по силата на примирието България е длъжна да предаде на Гърция и Югославия такава продукция като компенсация – нещо, на което много държат англичаните в СКК. Вместо това, като я изнася макар и по-евтино за СССР, България получава суровини, горива и материали, постига оживление в промишлеността. Положително за българите е и обстоятелството, че руският контрагент няма никакъв икономически интерес да закупи такъв тип основни в българската листа артикули като пулповете, които в СССР се считат за предмет на лукса. Наред с това Б.Христов не пропуска възможността България чрез СССР да се свърже с други страни, за да създаде търговски отношения. Той търси и получава от съветското правителство разрешение за установяване на стопански връзки с Швеция за доставка на материали за електрификацията на страната.[15]

При новите преговори в началото на 1946 г. българската страна трябва да преодолее нов неблагоприятен момент – търговско-икономическата конкуренция на останалите източноевропейски страни за контакти със СССР. Друг проблем за външната ни търговия е непривлекателността на експортните ни стоки, с изключение на тютюна. В тази обстановка започват нови преговори със съветската страна, които обхващат не само размяна на стоки, но и доставката на съоръжения и финансиране на редица производствени мощности. Въпреки изброените по-горе усложнения, българската страна не се бои да предяви в меморандум от 17 януари 1946 г. до А.Микоян някои максималистични и неприемливи за СССР претенции, например искането СССР да покрие със стоки положителното за България салдо по спогодбата от 1940 г. Също тогава нашата страна предлага част от износа ни да се изплаща в твърда валута.[16] Б.Христов пледира и за по-справедливи цени като шантажира с лошия политически ефект на цените от 1945 г., каквито съветската страна иска да наложи и през 1946 г. Търговският ни съветник констатира, че поради големия разрив между цените на съветските и българските стоки през 1945 г., изпълнението на спогодбата от 1945г. "ляга като тежко бреме върху българското стопанство и това създава особено политическо отражение в условията на възстановяване на световния пазар."[17]

През целия разглеждан период следва особено високо да се оцени дейността на търговския ни представител в Москва Борис Христов. Получил

висше агрономическо образование в Чехословакия и Югославия, Борис Христов става член на Централната кооперативна комисия, Икономическата и Селскостопанска комисии към ЦК на нелегалната БКП. Непосредствено след 9 септември 1944 г. той е първи помощник на завеждащия "Икономическия отдел" на ЦК на БРП(к) Петко Кунин. През декевмри същата година е изпратен за търговски представител на България в Москва. Там е избран за секретар на партийната организация при дипломатическата мисия и търговското ни представителство.[18] Въпреки подчертаното си съветофилство – характерно за всеки тогавашен правоверен комунист – Борис Христов се изявява в съветската столица, както се посочи по-горе, като умел търговец при преговорите 1944–1946 г. за балансиране и намаляване на високите цени, които руснаците искат за своите стоки и за повишаване на цените за българските артикули. Нашият представител проявява търговски нюх и борбеност през 1947–1948 г. при определяне цената не само на тютюна – основния ни износен артикул, но и на специалните руски военни доставки. При преговорите през 1948 г. с компетентността и информираността си Б.Христов издействува по-изгодни цени за България, като уличава съветските контрагенти, че са надвишили международните цени на оръжията, включително и цените, по които са ни ги продавали преди. Макар че съветската страна се съгласява да намали цената с 5 %, а не както настоява Христов – с 15 %, той смята тая сделка за най-добро постижение в цялата си дотогавашна дейност.[19] Тази му позиция на "национален комунист" (по определението на Ричард Крамптън) впоследствие ще стане много удобен повод Христов да бъде обвинен в "антисъветизъм" и да бъде съден по процеса "Трайчо Костов".

Безспорно най-известен в противопоставянето на необоснованите съветски икономически домогвания е секретарят на ЦК на БРП(к) Трайчо Костов. Той предизвиква гнева на Сталин с нареждането си до български институции и стопански дейци да не предоставят икономически сведения на съветските представители в България, като разяснява, че такива сведения ще могат да се получават централно от него самия като председател на Комитета за стопански и фининсови въпроси към Министерския съвет на НРБ. Това нареждане е в съгласие със Закона за държавната тайна, приет наскоро от Великото народно събрание. То отразява държавническото отношение на Тр.Костов към външната ни търговия. Но Москва приема подобна проява на независимост много болезнено, защото тя напомня стъпките на югославските лидери в началото на разграничаването им от СССР. Г.Димитров отбелязва в своя дневник по тоя повод "много сериозно подозрение в хитруване и измама (има) у Сталин (поддържано и от Молотов) по отношение на Трайчо и в тая връзка и някакво съмнение към Югова(?)".[20] Ето защо, без да подозира, със своите указания, Костов става подходящата жертва в България за монтиран под съветски диктат процес – брънка от започналата в цяла Източна Европа поредица от подобни процеси, чиято цел е безпрекословно подчиняване на страните от този регион на СССР.

Стопански прагматизъм, въпреки политическата вярност към Москва, проявяват при възможност и останалите ръководни дейци на БРП(к). Така на 20 юни 1948 г., един ден преди откриването на съвещанието на Коминформбюро в Букурещ, посветено на остракиране на Тито, Тр.Костов и Вълко Червенков се срещат с Андрей Жданов, Михаил Суслов и Георгий Маленков. На тази среща между другите въпроси българските делегати изказват "опасения за политически и *икономически* затруднения, които ще последват за България и Албания (от скъсването с Югаславия) дотогава, докато не бъде ликвидирано сегашното положение в югославското ръководство. Българите предвиждат, че *югославяните ще правят всякакви препятствия на България и Албания, понеже транзит стоките за България и Албания преминават през Югославия*".[21]

Информацията за тази среща обяснява решението от 2 септевмри 1948 г. на ПБ на ЦК на БРП(к). В него се изразява пълно съгласие с политическите, дипломатическите и идеологическите мерки на Сталин срещу Титова Югославия, но не и с търговските санкции. Тогава се решава да се продължи търговията с Югославия, защото "*целият наш износ* (който е твърде незначителен в сравнение с износа ни за СССР – И.М.) *транзит за Запада* минава през тази страна, която в това отношение е в състояние да ни създаде сериозни затруднения".[22] От цитираните по-горе документи може да се направи изводът, че е много е вероятно Москва да е одобрила предварително позицията на ПБ на БРП(к) от септември 1948 г. Още повече, че до есента на 1948 г. няма промяна в българо-югославските междудържавнически отношения. Но самият факт на повдигане на въпроса за транзита през Югославия говори, че българските управляващи са отстоявали икономическия интерес на страната си, доколкото и както са могли. Едва през май 1949 г., в духа на решенията на СИВ за ограничаване на търговските контакти със Западните страни Политбюро приема да сведе до минимум търговските и стопански връзки с Югославия.[23]

Очертаната българска тактика при търговските преговори 1944–1948 г. дава необходимия претекст на Сталин да наложи организиране на политически процеси и чистки в България като част от общия механизъм за пълното подчиняване на сателите от Москва. В интерпретацията на кремълския "стопанин" този претекст звучи така: "Трябва да бъдат заменени старите и компрометирани специалисти и висши ръководни лица, в т.ч. и миниистри с нови хора отдолу. Не търпете и не дръжте старите специалисти в търговията. Те не искат да търгуват със съветските хора."[24] Това всъщност е своеобразна висока оценка за умението на българските ръководни стопански среди да лавират и да извличат икономически ползи за страната ни, въпреки нейното безалтернативно положение.

С процесите срещу Тр.Костов и редица стопански и търговски дейци от висшия и средния ешелон на управленския ни елит Москва за пореден път прибягва до политически средства, за да заздрави икономическите си позиции в България. Наред с това тя инспирира формирането на икономическа

организация на Източния блок, за да държи по-сигурно своите сателити. В отговор българската страна продължава да демонстрира силна политическа преданост, която се опитва да оползотворява икономически и в рамките на СИВ.

1. М. И с у с о в. Последната година на Трайчо Костов. С., 1990; С ъ щ и я т. Сталин и България. С., 1991; И. Б а е в а. "Сближението" между България и СССР (1963–1973).– Ново време, 1993, № 1, с.89–106.

2. Г. Н и к о в а. Планът Маршал, европейските сили и България.– Исторически преглед (ИПр), 1993, № 4–5, с.73; С ъ щ а т а. Финансовите задължения на България към Великобритания, Франция и Швейцария след Втората световна война.– ИПр, 1991, № 9, с.37; С т. П и н т е в. СССР, САЩ и Великобритания и Московското примирие с България (септ.–окт.1944).– Известия на Българското историческо дружество, 32, 1978, с.241–259 и др.

3. Ц. С л а в ч е в а - Р и б а р о в а. България през епохата на социализма 1944–1984. Историческа библиография. С., 1986, с.527–561.

4. И л. М а р ч е в а. Предизвикателствата на модернизацията в България след Втората световна война.– Ново време, 1995, № 1, 47–60.

5. З л. З л а т е в. Българо-съветски икономически отношения (1944–1958). С., 1986.

6. М. И с у с о в. Сталин и България, с.80.

7. Централен държавен архив (ЦДА), ф.1Б, оп.17, а.е.47, л.6.

8. Външна политика на НРБ. Сборник от документи и материали. Т.1, С., 1970, с.31; ЦДА, ф.1Б, оп.17, а.е.47, л.32.

9. ЦДА, ф.1Б, оп.17, а.е.47, л.16.

10. М. И с у с о в. Сталин и България, с.114–115.

11. ЦДА, ф.1Б, оп.17, а.е.47, л.12–18, 21.

12. Пак там, л.13.

13. Пак там, л.7.

14. Пак там, л.9, 38–39.

15. Пак там.

16. Пак там, оп.17, а.е.116, л.2.

17. Пак там, л.4.

18. Б. Х р и с т о в. Изпитанието. Спомени за процеса и съдбата на Трайчо Костов и неговата група. С., 1995, с.112.

19. ЦДА, ф.147Б, оп.3, а.е.260, л.4–5.

20. Цитирано по М. И с у с о в. Последната година на Трайчо Костов, с.21–22.

21. Г. А д и б е к о в. Коминформ и Болгария. Доклад на международна кръгла маса "Коминтернът и България", София, април 1997, с.10.

22. ЦДА, ф.1Б, оп.6, а.е.536, л.1.

23. ЦДА, ф.146Б, оп.5, а.е.357, л.183.

24. ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.42, л.45.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ СИСТЕМЫ СОВЕТСКИХ СОВЕТНИКОВ В СТРАНАХ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ (1949–1953 ГГ.) (По материалам российских архивов)*

Альбина Носкова

Занимаясь историей становления коммунистических режимов в странах Восточной Европы, исследователи непременно сталкиваются с проблемой военно-политических советников. Это была особая группа среди советских специалистов, работавших в 40–50-ые годы в странах региона. Она, как правило, формировалась из отраслевой и ведомственной верхушки, генералитета и старшего офицерства армии, Министерства государственной безопасности (МГБ) и Министерства внутрених дел (МВД) СССР и действовала в основном на уровне высшего эшелона власти и управления страной их пребывания.

В советское время в отечественной историографии проблема советников была выведена за рамки науки. Умолчание обеспечивалось идеолого-политическими установками и недоступностью источников. В 90-е годы ситуация несколько изменилась. Приоткрылся, хотя и ограниченный, доступ к документам такого надвластного института как Политбюро ЦК ВКП(б) и высших органов власти СССР – Совета министров, Министерства иностранных дел (МИД), к отдельным документам МВД и МГБ СССР, которые позволяют приступить к первым разработкам истории создания института советских советников в странах Восточной Европы.

Однако остается по-прежнему недоступным такой важнейший вид источника как отчеты и информации военно-политических советников в Москву, что в значительной мере ограничивает возможности российских исследователей, пытающихся воссоздать картину деятельности советников.

В национальных историографиях стран бывшего советского блока после открытия секретных архивов появились специальные работы по названной теме. Как пример приведем книги К.Каплана (Чехия) и Э.Я. Налепки (Польша).[1] В работе Каплана для описания конкретных действий советников МГБ СССР использован весьма специфический источник – мемуары лиц, постра-

* Статията е подготвена с финансовата подкрепа на Руски хуманитарен научен фонд, субсидия № 97 01 003 08.

давших в ходе репрессий 40–50-х годов и собранные в конце 60-х годов информации бывших следователей. Особенность такого источника заключается в том, что мемуары чрезвычайно политизированы. Авторы их пытаются смягчить свое участие в политических репрессиях и переложить всю тяжесть вины на приехавших из Москвы советников. Чтобы восстановить объективную картину событий необходимо ввести в научный оборот документы именно российских архивов, где отложилась информация из стран, поступавшая от советских советников.

В данном докладе сделана попытка, поставив проблему, познакомить с нашими архивными находками, уделив несколько большее внимание созданию института советских военно-политических советников.

Доступные на сегодняшний день документы российских архивов показывают, что советские советники появились в ряде стран региона уже в годы, войны и сразу после ее окончания. Но их присутствие носило тогда как бы разовый характер, было относительно кратковременным, оказывались консультации по конкретным вопросам: организация пограничной и таможенной служб, ПВО, полиции, внутренних войск, шифросистемы, охраны первых лиц государства, Э.Бенеша например, решение некоторых экономических вопросов.

В Болгарии, Венгрии и Румынии институт советников зарождался в рамках советской части Союзной контрольной комиссии (СКК), где МИД и силовые ведомства имели своих представителей. Как пример, преведем просьбу болгарской стороны (февраль 1945 г.) направить несколько советников-консультантов по ряду экономических проблем в состав СКК.[2] Что касается советников по линии, например госбезопасности, то еще весной 1948 г. Г.Деж просил Москву направить одного советника, но в неофициальном порядке.

Исключением была Польша, где советники от госбезопасности появились в марте 1945 г. и сразу же на постоянной основе.[3] Оставив за скобками хорошо известную исследователям специфику внутриполитической ситуации в Польше на рубеже войны и мира, отметим лишь, что именно в связи с назначением двух советских генералов от госбезопасности и военной контрразведки было разработано Положение о правах и обязанностях советника МГБ СССР при Министерстве общественной безопасности Польши.[4] Оно стало отправным документом при определении в дальнейшем компетенций советников-силовиков в других странах региона.

Согласно этому документу, в задачи советника входила помощь в организации аппарата министерства, милиции, внутренних войск, погранслужбы, оперативно-розыскной, агентурной и следственной работы. Специально оговаривалось, что советник и его аппарат "проводят работу не непосредственно, а через руководителей соответствующих польских органов". Этот, весьма важный пункт мы найдем в соответствующих нормативных документах и более позднего времени, относящихся к другим странам.

1948 год завершил переходный этап в развитии стран региона. Документы

российских архивов дают основания рассматривать 1949 год как принципиально важный рубеж – вступление стран Восточной Европы в фазу "классической сталинизации", сопровождавшейся не только форсированными экономическими преобразованиями, но и политическими репрессиями. Вне зависимости от мотивировок (шпионаж, агентура, предательство, поиски "клики Тито", антипартийные позиции, "чистота" марксизма, сионизм, национализм) репрессии, развернувшиеся в регионе с конца 40-х годов, отражали жестокую борьбу отдельных группировок и деятелей в формирующейся политической элите за власть и монополию контактов с Москвой. Их результатом стала победа наиболее ортодоксальных коммунистов, выступавших за прямое копирование советской практики и добившихся тем самым сохранения к ним доверия в Москве. Репрессии являлись для победителей и средством "объяснения" Москве, а также своему народу первых социально-экономических неудач.

Судя по материалам ЦК ВКП(б), Совмина и МИД СССР, именно в 1949 г., особено летом, началось ускоренное формирование долгосрочной системы советников, в первую очередь ее военно-политической ветви. Персональные утверждения советских генералов и старших офицеров в силовые структуры стран региона превратились в непременный пункт повестки дня работы этих органов. Согласно Справке Секретариата Совмина СССР от октября 1949 г. в Болгарии, Венгрии, Румынии и Чехословакии тогда уже работали 61 военный и 9 гражданских советников.[5] Из них 29 военных советников находились в Болгарии, все гражданские – в Румынии.

Такда же в октябре 1949 г. институт советников получил нормативное обеспечение. Специальным Постановлением Совмина условия работы и оплата труда военных и гражданских советников были приравнены к нормам соответствующих местных специалистов.[6] На основе этого Постановления заключались двусторонние договоры и соглашения. Применение Постановления на практике – это вопрос, требующий отдельного исследования.

Важно отметить, что направление советников происходило в ответ на официальные обращения к советскому правительству первых лиц той или иной страны. Наши архивы хранят многочисленные просьбы по этому поводу – В.Червенкова, М.Ракоши, Б.Берута, К.Готвальда, Г.Дежа, Э.Ходжи и др. Реально предположить, что нередко, а может быть как правило, они предварялись устными договоренностями и советами. Например. Беседа И.В. Сталина с В.Червенковым, Р.Дамяновым, А.Юговым 29 июля 1949 г., когда Сталин дал совет не делить МВД Болгарии на две части и не создавать отдельного МГБ, т.к. не следует копировать СССР. В ответ на просьбу направить в Болгарию ряд экономических советников Сталин сказал: "можно помочь".[7]

Понятно, что в условиях "холодной войны" и нагнетания военной истерии организация охраны государственных границ выступала важнейшим направлением деятельности военных советников и шире – внимания советского руководства. Так, в ответ на просьбу М.Ракоши в июле–августе 1949 г. в

Венгрию были откомандированы 8 советников из старших офицеров советских погранвойск. 28 сентября 1949 г. в ЦК ВКП(б) было принято решение удовлетворить просьбу В.Червенкова об оказании помощи в усовершенствовании офицерского состава погранвойск Болгарии, организовать подготовку болгарских офицеров в высших учебных заведениях СССР, а также командировать двух советников в штаб болгарских погранвойск.[8]

Но особым с политической точки зрения объектом деятельности советских советников становились с 1949 г. структуры госбезопасности Восточной Европы. Как показывают документы высших советских властей, 1949–1951 годы – это время интенсивного создания системы советников МГБ–МВД и их аппарата в странах пребывания. Осенью 1949 г. в МГБ СССР был создан специальный отдел по оказанию "помощи органам безопасности стран народной демократии", куда поступала информация от советников.

По документам российских архивов просматривается прямая связь обращений в Москву и решений Москвы о направлении советников МГБ СССР с политическими репрессиями конца 40-х – начала 50-х годов и в особенности с "делом" Л.Райка и резонансами этого "дела" в странах региона. На рубеже января–февраля 1949 г. венгры вели в Москве переговоры по военным вопросам, были достигнуты договоренности о направлении в Венгрию группы советских военных советников. В апреле 1949 г. М.Ракоши направил письмо секретарю ЦК ВКП(б) М.А. Суслову с жалобой на то, что приехала лишь небольшая часты этой группы. Между тем 30 мая был арестован Л.Райк. 12 июля Ракоши обратился с письмом к советскому послу в Будапеште, в котором просил содействовать командированию в Венгрию 14 советников госбезопасности, поскольку "венгерские органы не имеют никаких возможностей, кроме собственных опытов, для обучения своих сотрудников". Сталин дал согласие на просьбу Ракоши и 15 советников осенью 1949 г. были направлены для оказания помощи местным органам госбезопасности и пограничным войскам.[9]

Столь же наглядны причины обращения в Москву и К.Готвальда, который получил от Ракоши сведения о наличии "шпионской сети" в руководстве КПЧ. В октябре 1949 г. в Прагу прибыли два сотрудника советской госбезопасности, но Готвальд рассматривал их пребывание как временное и почти год противился приглашению советников на постоянной основе, сомневаясь в информации Ракоши.[10]

3 ноября 1949 г. Г.Деж в письме к И.В. Сталину писал: "Изучив материалы в связи с процессом банды Райка, руководство нашей партии приняло решение перейти к расследованию положения некоторых членов нашей партии с неясной, подозрительной деятельностью. Так как мы не обладаем достаточным опытом для успешного проведения подобного рода расследований, просим Вас направить нам одного или двух специалистов по этим вопросам для оказания помощи руководству нашей партии в деле раскрытия и утичто-

жения агентов империалистической разведки". 13 ноября Сталин дал положительный ответ.[11]

Что касается Польши, то хотя советники по линии МГБ СССР работали здесь с весны 1945 г., Б.Берту в конце сентября 1949 г. попросился на визит к Сталину, чтобы посоветоваться по вопросам "отношения к Гомулке и Спыхальскому в связи с опытом будапештского процесса", а также " укрепления органов безопасности".[12]

Весьма непросто сегодня ответить на вопрос о компетенции и обязанностях советника МГБ СССР. Некоторое представление об этом дает Наставление советникам, утвержденное в октябре 1951 г. Согласно этому документу, советник был обязан "своими советами", но только в устной форме оказывать помощь органам безопасности и милиции, информировать руководство страны пребывания о работе органов безопасности, докладывать о наличии компромата на руководящих деятелей, но только с санкции МГБ СССР в каждом конкретном случае. Советнику запрещалось подменять местных работников, навязывать им свое мнение, лично принимать агентуру, допрашивать арестованных, участвовать в разработке руководящих работников страны пребывания, давать советы по вопросам политики, экономики, работы госаппарата и т.п. Как весьма типичный пример, раскрывающий механизм работы и функции советника, можно привести письмо Л.П.Берии Г.М. Маленкову от 23 июня 1953 г., касающееся, правда, действий советника от МВД СССР, но в структурах польской госбезопасности: "Направляю Вам докладную записку старшего советника МВД СССР при Министерстве общественной безопасности Польской народной республики т.Ковальчук о состоянии корпуса внутренних войск МОБ Польши. Мною дано указание т.Ковальчук проинформировать Берута о состоянии корпуса и поставить перед ним вопрос о необходимости укрепления корпуса проверенными кадрами. Одновременно нами принято решение удовлетворить просьбу министра общественной безопасности Польской народной республики Радкевича и направить в Польшу в качестве помощника старшего советника МВД СССР по внутренним войскам опытного командира войск МВД".[13]

Таким образом, советский советник был важнейшим каналом обеспечения информацией и московского руководства и руководителей компартий стран Восточной Европы. Он обеспечивал надежную связь между этими высшими властными структурами.

Закономерен вопрос, как соотносились реальные действия советников с указаниями и инструкциями? Ответить на него в полной мере можно лишь располагая систематическим материалом – отчетами, сообщениями и перепиской советников с Москвой, что сейчас недоступно для исследователей. Необходимо также соотнести российские документы с аналогичными материалами стран региона. Иными словами, объективная картина может быть создана объединенными усилиями ученых.

Тем не менее, доступный круг российских документов позволяет выска-

зать ряд соображений.

1. Советники МГБ СССР приняли прямое участие в становлении органов безопасности и родственных им структур в странах Восточной Европы, в насаждении в этих структурах механизмов действия и методов советских спецслужб. Почти повсеместно с приходом и помощью советников произошла реорганизация служб внутренних дел и выделение госбезопасности в самостоятельное ведомство советского типа.

2. Советники МГБ СССР были для Москвы важнейшим каналом получения сведений о ситуации в руководстве компартий и в странах региона. Но источником этой информации, как показывают доступные донесения советников и основанные на них другие документы, являлась высшая партийно-государственная номенклатура стран Восточной Европы. Она различными путями, а не только через советников МГБ СССР, поставляла соответственно интерпретированную информацию о положении дел в руководстве компартий, настроениях, планах, разногласиях и даже о состоянии здоровья отдельных лидеров. В недрах этой номенклатуры определялись "жертвы", "пакет" обвинений, задумывались конкретные формы наказаний, масштабы процессов. В пример здесь может быть поставлена фигура М.Ракоши, его "заслуги" в раскрутке "дела" Л.Райка как международного. Показательна его многочасовая беседа с советником МГБ СССР в феврале 1950 г., когда Ракоши фактически предложил масштабный процесс против почти всех членов ПБ ЦК ВПТ. Эту информацию он повторил референту Отдела внешней политики ЦК ВКП(б) С.Заволжскому 9 марта 1950 г., "разоблачив" одновременно и высших деятелей компартии Чехословакии – В.Клементиса, Л.Новомеского, Г.Гусака и др.[14]

Или другой пример. 31 мая 1952 г. советские советники по финансам докладывали из Бухареста в Москву о том, что секретарь ЦК РРП Константинеску, по поручению Г.Дежа подробно информировал их о заседании ПБ ЦК РРП, где обсуждался вопрос о фракционной деятельности А.Паукер, В.Луки, Т.Джеорджеску.[15]

Направляя информацию в Москву, представители высшей национальной элиты, по сути дела, держали отчет перед Москвой о проделанной работе и одновременно приглашали ее к участию во внутриполитической борьбе.

3. Вместе с тем, самостоятельность высшей национальной номенклатуры была сугубо относительной. Получаемая информация позволяла И.В. Сталину, который умел извлекать и использовать нужную информацию в нужный момент, в полной мере воздействовать на ситуацию, на ход политических процессов, контролировать их и в случае надобности управлять ими. Как пример, можно привести историю ареста маршала М.Роли-Жимерского, когда советник по линии МГБ СССР "подталкивал" польскую сторону к "разработке" маршала, или давление на Готвальда осенью 1949 – зимой 1950 годов, когда он не решался развернуть крупные процессы, тем не менее проведенные на рубеже 1950–1951 годов.[16] Более яркий пример – это "дело"

Р.Сланского. В середине июля 1951 г. в Москву по линии главного военного советника ген.Гусева поступили сведения министра национальной обороны Чехословакии А.Чепички о том, что Сланский, согласно показаниям арестованного в 1950 г. зам.министра иностранных дел А.Лондона, возглавляет антигосударственный заговор.

Сталин тогда не принял предлагавшийся ему "материал" против "своего" человека в Праге. В ответе Готвальду он писал, что нельзя строить обвинение против проверенного партийного работника на основе показаний арестованных. В наказание Сталин отозвал советника МГБ СССР Боярского "в виду недостаточно серьезного отношения к делу".[17]

Но возникает вопрос, кого же наказал Сталин? Не исключено, что не столько Боярского, возвращенного кстати в Чехословакию в середине 1952 г., сколько Готвальда, который, положительно отзываясь о работе Боярского, продемонстрировал самодеятельность в отношении Сланского и свое опасение остаться без советника вовсе. 24 июля 1951 г. Сталин писал Готвальду: "Если Вам обязательно нужен советник по делам госбезопасности (это Вы должны решить сами), то мы постараемся подобрать более сильного и опытного работника. При всех условиях, однако, мы считаем, что наш советник должен вести свою работу под строгим контролем и руководством ЦК КПЧ и ни в коем случае не подменять министра госбезопасности. Привет. И.Сталин."[18]

Тем не менее, глубокой осенью 1951 г. ситуация изменилась и "дело" Сланского, еврея по национальности, еще недавно концентрировавшего власть в партии (кадры) и стране (госбезопасность), ложилось в русло разворачивавшейся антисемитской кампании в СССР и ряде стран блока. Теперь Сталин дал согласие на арест Р.Сланского.[19]

4. В современной научной литературе и публицистике существует мнение о том, что советники МГБ СССР были идеологами политических процессов, разрабатывали их концепцию, а национальная номенклатура являлась лишь исполнителем их воли. Если абстрагироваться от идеологической и политической общности коммунистов стран советского блока, то по большому счету это, видимо, так. И.Сталин, безусловно, был генеральным советником. Он стоял над политическими схватками в странах региона. Но речь должна идти о передаче советниками технологии построения и ведения процессов. Здесь опыт советских спецслужб был гораздо значительней и советники могли брать на себя исполнение этой роли в порядке оказания помощи коллегам.

Например, есть сведения о вмешательстве советника МГБ СССР в июне 1950 г. в замысел венгерских органов создать общий, единый процесс об антигосударственном заговоре, объединив на скамье подсудимых представителей генералитета, правых социал-демократов, бывших социал-демократов – теперешних членов ВПТ и бывших лидеров ПМСХ. Советник сомневался в такой конструкции процесса, о чем и докладывал в Москву.[20] Или другой пример. В октябре 1949 г. Сталин получил от советского посла в Вар-

шаве В.З. Лебедева информацию члена ПБ ЦК ПОРП Я.Бермана о кадровых переменах в польской госбезопасности и о том, что "руководящая четверка партии (Берут, Минц, Берман, Замбровский) посвятила 15 часов "беседам" (по существу допросам) со Спыхальским, недавним министром национальной обороны". Посол подчеркивал: "... эта "четверка" пропадает от всех на долгие часы и никто не знает, чем она занимается".[21] Как известно, через Спыхальского рассчитывали выйти на В.Гомулку и организовать процесс по типу "дела" Райка, но замысел реализован не был.

Госбезопасность стран региона сама инициировала консультации с Москвой по поводу того или иного процесса. Так, польское правительство, намереваясь организовать международный судебный процесс над офицерами довоенного генштаба – "организаторами бактериологической войны против СССР", заранее обратилось за помощью в Москву. В июне 1952 г. в Варшаву был направлен опытный военный юрист полковник П.А. Кульчицкий с поручением представить советскому правительству "предложения по вопросу о целесообразности организации процесса". 2 сентября Сталину были доложены результаты командировки Кульчицкого: предлагалось " согласиться с мнением польских друзей" о целесообразности проведения процесса, но не рекомендовалось превращать его в международный и допускать на процесс иностранных журналистов. Начальник следственной части Главной военной прокуратуры СССР Кульчицкий был вновь командирован в Польшу.[22]

Таким образом, доступные документы российских архивов свидетельствуют, что и советская сторона и национальная партийно-государственая высшая номенклатура, будучи каждая по-своему заинтересованны в раскручивании репрессий, в конечном счете с общими целями, использовали институт советников, прежде всего МГБ СССР, оставаясь при этом, хотя и не равными, но партнерами в одном деле – укреплении монолитности тоталитарного сообщества.

Важнейшей сферой работы советских военных советников были армии стран Восточной Европы. Массовое внедрение советников в эту силовую структуру пришлось на 1950–1951 гг., когда в Москве принимались многочисленные решения по персональному назначению, замене, продлению сроков пребывания советских высших и старших офицеров – советников при военных министрах, начальниках генштаба и его управлений, академиях, командующих родами войск, армий, корпусов, дивизий в Болгарии, Венгрии, Румынии, Албании, Чехословакии. По времени этот процесс совпал и во многом был связан с "чистками" среди офицерского состава, с удалением из армий стран Восточной Европы профессиональных кадровых офицеров, служивших в довоенное и военное время и их репрессированием.

Доступные документы российских архивов свидетельствуют, что и в данном случае информация по широкому кругу военных вопросов регулярно поступала советникам от высшего командования – военного министра и его заместителей, начальников генштаба и армейской контрразведки страны

пребывания. Источником направлявшейся в Москву информации были и личные наблюдения советников, в задачи которых входили не только чисто профессиональные вопросы – построения, управления, вооружения, обучения армий, но и контроль за политическими настроениями, особенно среди высшего командного состава. Сведения подобного характера были предметом особого внимания советских руководителей. Например, в январе 1950 г. советский генштаб направил Сталину только ту часть доклада главного военного советника при Министерстве национальной обороны Румынии ген. К.С. Колганова, где речь шла о состоянии кадров и позициях отдельных генералов. До сведения Сталина были доведены и следующие выводы автора доклада: Секретариат ЦК РРП "не занимается планово и конкретно армией"; довоенные кадры "в большинстве случаев работают плохо, проявляют скрытый саботаж, а иногда и вредительство"; армия нуждается в усилении политическими работниками, в выдвижении "молодых, способных и преданных людей", подполковников вместо генералов.[23]

С точки зрения рассматриваемой в докладе проблемы ситуация в Польше оставалась особой. Как и ранее, в военные и первые послевоенные годы, абсолютно преобладающей формой советского присутствия было зачисление советских офицеров в штат Войска Польского на конкретные должности. Высокая волна таких зачислений пришлась на 1950–1952 годы и была ответом на письмо-просьбу Б.Берута к Сталину. Доля советских офицеров в офицерском корпусе Войска Польского была, по сравнению с военным временем, незначительной и систематически сокращалась (в 1949 г. – 6 %, в 1952 г. – 2 %), но они назначались на высшие командные должности, начиная с командира дивизии и кончая министром национальной обороны.[24]

Любопытно отметить, что среди ведущих партийно-государственных деятелей стран Восточной Европы реакция на факт назначения К.К. Рокоссовского министром национальной обороны Польши была весьма своеобразной. Сформировался некий синдром Рокоссовского. В Праге раздавались голоса, что "полякам можно только позавидовать... Жаль, что среди советских маршалов нет чеха"; румынский министр обороны Э.Боднараш считал, что "было бы хорошо, если бы в Советском Союзе подобрать человек 15 офицеров из молдован, знающих румынский язык, и прислать их в Румынию для использования хотя бы в качестве Начальников штабов соединений". Еще до назначения Рокоссовского болгарское руководство обратилось с просьбой к Сталину назначить на пост начальника генштаба советского генерала. 2 ноября 1949 г. Сталин телеграфировал Червенкову и Коларову: "Военного работника, отвечающего таким (болгарским – А.Н.) условиям, можно подобрать только в Болгарии. Поэтому мы считаем, что для дела полезнее будет назначить начальником Генерального штаба болгарского военного товарища и дать ему в помощь опытного советского советника, которого в ближайшее время мы могли бы направить".[25]

Документы российских архивов показывают, что пребывание советских

офицеров в польской армии не оговаривалось конкретным сроком. Более того, по просьбе Б.Берута и К.К. Рокоссовского И.В. Сталин принял решение о постановке советских офицеров на партийный учет в организации ПОРП с правом "принимать участие в жизни ПОРП".

В такой ситуации создание разветвленной системы советских советников в польской армии становилось излишним, хотя отдельные назначения советников в некоторые армейские структуры, например в военно-морские силы, авиацию, судопроизводство, имели место, начиная с 1946 г.[26] Но в середине 1952 г. Рокоссовский выступил с инициативой перехода от штатной службы советских офицеров к системе советников на тех же принципах, что и в других странах региона. Реальный переход развернулся с середины 1953 г. В 1953–1955 годах в Войско Польское было направлено около 150 советников, включая и 18 в госбезопасность, из запрошенных Рокоссовским немногим более 300 чел.[27]

Таким образом, доступные документы российских архивов позволяют говорить о том, что в начале 50-х годов в странах Восточной Европы оформилась система советских военных советников в армии, госбезопасности, МВД, пограничной и таможенной службах. Сложился механизм ее воспроизводства через персональные замены, продление сроков пребывания советников, расширение действовавшего при них аппарата. Эта система покоилась на юридических документах – двусторонних соглашениях и договорах, а также ведомственных нормативных актах.

С некоторым временным отставанием складывалась система советников в экономических структурах стран региона, но и в данном случае 1951–1952 годы можно рассматривать как определенный рубеж. Тогда сложилась система субординации (главный советник, старший, просто советник, специалисты) и служебных отношений с центрами в советских посольствах и в Москве. Главные советники работали при правительствах и ключевых министрах, старшие советники и советники – в министерствах, ведомствах, на крупных стройках, предприятиях, где им подчинялись советские специалисты, командированные по соглашениям о научно-технической помощи и сотрудничестве. Высший политический контроль над всей системой советников осуществлялся представителями ЦК ВКП(б).

Механизм направления гражданских советников был неизменным: после обращения руководителей той или иной страны к Сталину или советскому правительству вопрос решался на самом высоком уровне. Российские архивы хранят многочисленные документальные свидетельства на этот счет. Например, 2 сентября 1949 г. В.Червенков обратился к И.В. Сталину с официальным письмом, где в частности писал: "... наше правительство обращается официально с просьбой о посылке к нам четырех советских специалистов: по вопросам планирования сельского хозяйства, по вопросам внутренней торговли и политики цен, по финансовым вопросам и по Министерству промышленности. Указанные специалисты будут нами использованы в ка-

честве советников при Совете министров. Просьба ускорить их присылку".[28]

В качестве еще одного примера можно привести участие советских советников и специально командированных экономистов во главе с И.Злобиным в проведении денежной реформы в Румынии, Венгрии, Югославии, Чехословакии, Польше и Болгарии в конце 40-х – начале 50-х годов.[29]

Материалы Секретариата Совета министров СССР за эти годы показывают, что без участия советников в странах региона не проводилось ни одно крупное социально-экономическое решение, будь то долгосрочный или краткосрочный план развития, возведение "строек социализма", кооперирование сельского хозяйства, реорганизация структуры управления общества.

К весне 1952 г. система гражданских советников в основном сложилась, что подтверждается принятием в мае 1952 г. двух нормативных документов: Постановления Совета министров СССР "Об улучшении руководства советскими советниками и специалистами, командированными на работу в учреждения и на предприятия стран народной демократии" и прилагаемой к нему "Инструкции для советских советников и специалистов, работающих в учреждениях и на предприятиях НРА, НРБ, ПР, РНР, ЧР".

Согласно Постановлению в посольствах СССР в этих странах учреждалась должность советника по экономическим вопросам, подчинявшегося послу, для которого политическое руководство работой советников становилось одной из основных обязанностей. В ежегодном отчете посла в МИД становился обязательным раздел о деятельности советников. Выполнение же производственно-технических задач советниками и специалистами было в ведении тех советских учреждений, которые командировали их в страны пребывания.

В прилагавшейся к Постановлению Инструкции конкретизировались обязанности советников: находиться в курсе политики партии страны пребывания; работая в качестве консультантов при местных руководителях, оказывать помощь в осуществлении конкретных мероприятий; "проявлять инициативу в постановке и решении организационных и практических вопросов". Советник не имел права вмешиваться в принятие окончательных решений местными руководителями и принимать прямое участие в практической реализации этих решений. Советнику разрешалась дача рекомендаций по вопросам внутренней и внешней политики страны пребывания только с согласия посла или по его поручению с согласия советника по экономическим вопросам. Только последний имел право обращаться в высшестоящие инстанции страны пребывания в случае возникновения спорных вопросов, но по согласию с послом.

Не трудно заметить, Постановление и Инструкция наделяли советников лишь консультативными функциями, запрещали практическое участие советников в выполнении тех или иных задач и выстраивали жестко централизованную вертикаль служебных отношений и подчинений.

Как показывают документы Совета министров и МИД СССР, советская

сторона выполняла систематически поступавшие в Москву многочисленные заявки на гражданских советников и специалистов, но нередко только в урезанном виде.[30] Причины этого можно объяснить как недостатком в СССР высококвалифицированных кадров для собственных нужд, так и сопротивлением Москвы отмеченной в Москве тенденции в политике номенклатуры стран Восточной Европы решать внутренние проблемы "руками" именно советских советников и специалистов. Эта тенденция объяснялась действием ряда обстоятельств: острым недостатком в силу разных причин (в том числе в результате "чисток" и репрессий) собственных кадров, способных выполнять ставившиеся экономические задачи; сформированным коммунистической пропагандой убеждением в особых профессиональных возможностях советских специалистов; стремлением избежать таким путем ответственности при возможных неудачах политических репрессий и уголовных преследований.

Возникает вопрос, почему вообще был затребован, создан и запущен в действие механизм советских советников в ключевых сферах общественной жизни стран региона? Почему оформившиеся новые политические элиты постоянно и настоятельно обращались в Москву за кадровой помощью? Почему, наконец, Москва, шла навстречу этим обращениям, сама испытывая нехватку кадров как одного из последствий войны и политических репрессий 30–40-х годов?

Среди причин заинтересованности руководств стран Восточной Европы в приглашении советских советников на первое место следует, скорее всего, поставить принципы формирования нового класса управленцев и специалистов. Как известно, в соответствии с коммунистической доктриной определяющим при подборе кадров было классовое происхождение, его рабоче-крестьянская "чистота". И руководство стран региона действовало в соответствии с этим принципом, создавая важнейший компонент своей социальной базы. Но, как показывают документы российских архивов, профессионально-образовательный уровень новых управленцев, в том числе и высшего их эшелона, не соответствовал тем задачам, которые на них возлагались в связи с системной перестройкой общества. Даже в высокоразвитой Чехословакии, где еще в XIX веке неполное среднее образование было обязательным и всеобщим, две трети коммунистов-депутатов Национального собрания имели неполное среднее или среднее образование и лишь 11 – высшее. Партийно-государственная элита в Польше также во многом состояла из функционеров, не имевших законченного регулярного образования. Например, лидер партии в 1943–1948 г. В.Гомулка имел среднее образование, президент страны и партийный вождь в 1948–1956 гг. Б.Берут окончил кооперативные курсы, министр национальной безопасности С.Радкевич – 4 класса начальной школы, но все они обучались в Международной ленинской школе в Москве.

Еще более показательны материалы об образовательном уровне партий-

ной номенклатуры среднего и высшего звена. В Болгарии, например, из 14 работников Софийского обкома партии 8 имели только начальное образование.

Новая власть в странах региона располагала крайне незначительным числом специалистов высшей квалификации не только потому, что отторгала их по классовым соображениям, но и потому, что национальная интеллигенция или была уничтожена в годы войны и послевоенных репрессий, или эмигрировала, или же находилась в оппозиции к утверждавшемуся коммунистическому режиму. Лишь часть ее, увлеченная проектами строительства справедливого общества или стоявшая на позициях конформизма, включилась в сотрудничество с властью. Особенно острой была проблема офицерских кадров.

В условиях, когда совпали хронологически задачи преобразования общества по советскому типу и создания необходимых кадров, обращение к СССР за профессиональной помощью было для новых правящих кругов выходом из критического положения. Такие конкретные обстоятельства во многом объясняли легкость восприятия и советов и фигуры советника как гаранта успешного построения социализма. Свою важную роль здесь играли идейно-политическое единомыслие национальной элиты и советского руководства, абсолютное доверие Москве – с одной стороны, и стремление таким способом политически обезопасить себя – с другой.

Таким образом, материалы, которыми в настоящее время располагают российские исследователи, при всей ограниченности и фрагментарности этих материалов, позволяют сделать вывод: в начале 50-х годов сложилась и воспроизводилась целостная и строго централизованная система советских советников во всех основных сферах общества стран Восточной Европы. Ключевым звеном ее была силовая ветвь. Для Москвы и правящих кругов стран региона эта система являлась одним из главных инструментов создания основ тоталитарного общественного устройства в Восточной Европе. Она стала жесткой конструкцией, стягивавшей регион в единое целое и приковывавшей его к СССР.

Во второй половине 50-х годов система советников была в основном свернута. Здесь сыграли свою роль не только бурные события 1956 года, но и укрепление национальной элиты в том числе и за счет того, что процесс производства новых национальных кадров дал свои результаты. Кроме того, сложились и были приведены в действие другие каналы взаимодействия и контроля внутри советского блока – СЭВ и Варшавский договор.

1. K. K a p l a n. Sovětští poradci v Československu. 1949–1956. Praha, 1993; E. J. N a l e p a. Oficerwie Armii Radzieckiej w Wojsku Polskim. 1943–1963. Warszawa, 1995.

2. Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ). ф.17, оп.128, д.758, л.38.

3. Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ). ф.9401, оп.2, д.93, л.246. Опубликовано в сб. "НКВД и польское подполье. 1944–1945 гг. (По "Особым папкам" И.В. Сталина)". М., 1994, док. № 23.

4. ГА РФ, ф 9401, оп.2, д.103, л.108–111.

5. ГА РФ, ф.5446, оп.53, д.352, л.9.

6. Там же, л.20.

7. Архив Президента Российской Федерации (АП РФ). ф.45, оп.1, д.254, л.7–21, 31. Материалы из АП РФ предоставлены для подготовки публикации сборника "Восточная Европа в документах российских архивов. 1944–1953 гг." Т.1–2. В настоящее время Т.2. находится в печати.

8. ГА РФ, ф.9401, оп.2, д.235, л.428–429.

9. АП РФ, ф.56, оп.1, д.1153, л.1–2; д.1154, л.4; Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ). ф.07, оп.22а, п.9, д.125, л.4–5; ГА РФ, ф.9401, оп.1, д.3276, л.49–50.

10. АП РФ, ф.45, оп.1, д.394, л.6.

11. Там же, д.362, л.72.

12. Там же,ф.3, оп.66, д.138, л.43.

13. Там же, л.173.

14. Там же, ф.56, оп.1, д.1154, л.14–19; РЦХИДНИ, ф.575, оп.1, д.141, л.147–149.

15. РЦХИДНИ, ф.82, оп.2, д.1306, л.76–79.

16. Там же, д.1300, л.23–26; АП РФ, ф.56, оп.1, д.1361, л.53–56.

17. АП РФ, ф.45, оп.1, д.394, л.105.

18. Там же, л.110.

19. Подробнее о "деле" Р.Сланского см.ж. "Вопросы истории", 1997, № 3–4.

20. АП РФ, ф.56, оп.1, д.1154, л.46–52.

21. Там же, ф.45, оп.1, д.360, л.40–43.

22. РЦХИДНИ, ф.82, оп.2, д.1296, л.172, 175–178; ф.17, оп.3, д.1095, л.14, 96.

23. АП РФ, ф.45, оп.1, д.362, л.88–98.

24. E. J. N a l e p a. Указ.соч., с.150, 185, 281–282 и др.

25. АВП РФ, ф.0138, оп.30, п..160, д.8, л.136–137; АП РФ, ф.45, оп.1, д.254, л.57.

26. A. K o c h a ń s k i. Polska. 1944–1991. Informator historyczny. T.1. Warszava, 1996. Str.121, 137, 350.

27. E. J. N a l e p a. Указ.соч., s.133–135.

28. АП РФ, ф.45, оп.1, д.254, л.31.

29. АП РФ, ф.45, оп.1, д.362, л.88; д.254, л.14; РЦХИДНИ, ф.82, оп.2, д.1304, л.32–35.

30. См.напр.: ГА РФ, ф.5446, оп.54, д.686, л.8.

МОСКВА И ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ В КОНЦЕ 40-х ГОДОВ (По документам российских архивов)*

Татьяна Волокитина

Проблема политических репрессий в странах Восточной Европы после второй мировой войны и роли советского руководства в их организации и проведении, безусловно, относится к числу особо острых и прежде всего в силу ее многолетнего замалчивания. Будучи составной частью более крупной и многоплановой проблемы воздействия "советского фактора" на внутренние процессы в регионе, история репрессий тем не менее существовала где-то за пределами внимания исследователей по причинам как субъективного, так и объективного характера. Известно, что долгие годы советские историки, ведшие конкретно-исторические исследования, воздействие "советского фактора" рассматривали лишь в общем плане и сугубо позитивно, обслуживая, по существу, идеологическое клише об "отношениях нового типа", которые в период войны и особенно в послевоенное время начали складываться между СССР и восточноевропейскими странами.[1] Понятно, что проблема репрессий не вписывалась в такую постановку вопроса и стать объектом научных исследований не могла. Нельзя забывать и о том, что для таковых не имелось необходимой источниковой базы.

В годы перестройки в Советском Союзе и последовавших за ней "бархатных", "нежных" и пр. революций в странах Восточной Европы проблема "советского фактора" по вполне понятным причинам выдвинулась в центр общественного внимания. Архивы рассекретили большое количество ранее закрытых фондов и коллекций документов, что дало возможность ученым работать на новой информационной основе. Кроме того, в то время они впервые получили возможность не оглядываться на "инстанции". Вместе с тем в обществе и среди научной интеллигенции проявилось стремление к упрощениям, к простой смене оценочных знаков на прямо противоположные. В российской историографии сравнительно широко распространилась интерпретация внутренних процессов в регионе в 1944–1948 гг. как прямой результат советского давления и нажима. Тезис о полном подчинении нового руководства в этих странах Москве, стремившейся якобы чуть ли не с первых послевоенных дней к советизации региона, получил довольно широкое рас-

* Статията е подготвена с финансовата помощ на Руския хуманитарен научен фонд, субсидия № 97 01 003 08.

пространение и в национальных историографиях стран Восточной Европы. Это в полной мере касается и проблемы репрессий, вина за которые полностью и безоговорочно возлагается на советскую сторону.

Между тем новейшие исследования, основанные на рассекреченных документах российских архивов, показывают, что вплоть до 1948 г. воздействие "советского фактора" в регионе характеризовалось двумя тенденциями: курс на достижение компромиссов, формирование демократических блоков как основы коалиционной власти сочеталася с открытым использованием силовых приемов (военных или политических) при нейтрализации сил, отвергавших сотрудничество с коммунистами в рамках коалиции и занимавших открыто антисоветские позиции. Наиболее яркий пример – Польша, где уже с осени 1944 г. подразделениями НКВД СССР проводились массовые репрессии, носившие откровенно политическую окраску. Они направлялись против сил, отвергавших участие коммунистов во власти и присутствие СССР в Польше. Речь шла прежде всего об Армии Крайовой.[2] Хотя именно в Польше наблюдался наиболее значительный размах использования силовых методов советской стороной, аналогичные примеры их применения можно найти во всех странах региона. Скажем, в Румынии прямое политическое и военное давление советских представителей привело к власти кабинет П.Грозы с участием коммунистов. На достижение этой цели был направлен визит заместителя наркома иностранных дел А.Я.Вышинского в Бухарест. Эта сторона дела общеизвестна. Но только недавно были обнаружены документы, показывающие, что в критический момент в румынскую столицу были введены дополнительные советские дивизии.[3]

Силовая тенденция отражалась и в тех советах, наставлениях и инструкциях, которые руководители компартий получали из Отдела международной информации (ОМИ) ЦК ВКП(б)[4], возглавлявшегося до конца 1945 г. Г.Димитровым. Материалы ОМИ показывают, что силовые методы и приемы рекомендовалось использовать отнюдь не только против "противников режима" и прежде всего фашистских элементов, но и против оппозиционно настроенных лиц или тех, кто не дал подтверждения своей лояльности новому режиму. При этом во всех странах региона понятие "фашист" толковалось неоправданно широко, что само по себе вело к росту репрессивно-наказательных акций. Объективно дефашизация становилась в таких условиях фасадом, за которым скрывались совсем иные цели, далекие от наказания действительно фашистских элементов.

Первая "волна" силовых методов как с советской стороны, так и со стороны местных властей в странах Восточной Европы пришлась на 1944–1945 гг. Думается, что связана она во многом была с социально-психологическим фактором, а именно готовностью общества принять силовые методы. Сравнительно широко известны факты, когда на такие методы ориентировались и их использовали компартии. И редко можно встретить упоминания о том, что их не чуждались в социалистических и либерально-демократических кругах или в крестьянском политическом движении. Так, например, один из

видных деятелей Национал-либеральной партии Г.Татареску считал, что задачу демократизации страны весной 1945 г. "можно разрешить в течение 24 часов, часть из них (противников нового режима – Т.В.) мы посадим в тюрьму, кое-кого ликвидируем, кое-кого вышлем."[5] А вот как изложил свою точку зрения на решение вопроса о судьбе Гемето "в интересах Земледельческого Союза и Рабочей партии" Н.Петков на заседании НК ОФ 30 апреля 1945 г.: "Я настаиваю, если нельзя устроить против него процесс, пошлите его в Россию, освободите Союз."[6] Для сравнения приведем фрагмент из записи беседы в ОМИ ЦК ВКП(б) сотрудников Отдела с прибывшим в Москву Т.Костовым. Беседа состоялась 26 января 1945 г. Костов (он выступал под псевдонимом "Спиридонов") проинформировал собравшихся, что руководство БРП(к) склоняется к тому, чтобы разрешить Гемето покинуть Болгарию. В ответ на это Димитров заметил: "Он [Гемето] вам будет мешать, но все же лучше держать его в стране. Он за границей будет гораздо вреднее, чем внутри страны. Несомненно, он там будет поднят на щит, будут говорить, что русские заставили его покинуть свою родину. Зачем это делать? Держите его там, а если начнет очень мешать – посадите. Зачем у вас существует народная милиция?"[7] В связи с вышеизложенным, думается, что, когда советник миссии СССР в Болгарии К.Д.Левычкин в беседах с руководителями милиции и госбезопасности в Бургасе и Пловдиве 30 января – 1 февраля 1945 г. советовал привлекать к проведению репрессивных мероприятий партнеров коммунистов по ОФ, в частности, и для того, чтобы проверить их "на деле"[8], то этот совет не казался чем-то невероятным. В общественном сознании после войны существовал своего рода "силовой синдром" – привычка к приоритету силы при решении разного рода вопросов. Будучи прямым порождением войны, этот "синдром" в мирных условиях получал подпитку в конфронтационных процессах разного уровня и масштаба, причем, подобно эпидемии, он поражал широкие слои общества и отнюдь не по партийному или классовому признакам. Наличие такого "синдрома" могло выражаться, по нашему мнению, в молчаливом согласии с репрессивными мероприятиями. В сентябре 1947 г. В.Гомулка констатировал, что во время выборов в Сейм (январе 1947 г.) "ППС не была согласна со многими нашими репресивными мероприятиями по отношению к классовому врагу, но все же в основном не сопротивлялась этим репрессиям".[9]

В условиях перехода к "холодной войне" и складывания биполярной структуры мира силовые методы при решении внутриполитических проблем проявляются все чаще, чему есть многочисленные подтверждения в документах. На этом этапе коммунисты, руководя силовыми министерствами или контролируя их, создавая новые аналогичные структуры (политическая полиция, партийная гвардия, батальоны спецназначения, резервная милиция и т.д.), обладали мощными инструментами воздействия на ситуацию в стране. С помощью этих инструментов организовалось, например, получение "правильных" результатов на парламентских выборах в Польше, Румынии, Венгрии в 1946–1947 гг., отраженное в архивных материалах. Последние сви-

детельствуют как о готовности коммунистов (а в Венгрии и левых социал-демократов) скорректировать итоги выборов "техническими" средствами, так и о воплощении этой готовности в жизнь.[10]

Фальсификация выборов открывала компартиям путь к формированию правительств на основе нового "партийного ключа". Советская сторона объективно содействовала этому: представители СССР в странах Восточной Европы не только были "в курсе" событий, но и блокировали протесты оппозиции и западных держав, не признавших официальной выборной статистики.

Особое место в арсенале согласованных действий национальных коммунистов и их советских "консультантов" занимали "разоблачения антидемократических заговоров". Их организация пришлась на 1947 г. и охватила такие страны, как Венгрия, Болгария, Румыния, Чехословакия. Явная однотипность всех кампаний по "разоблачению заговорщиков" говорит о наличии одного "режиссера". Смысл "раскрытия заговоров" состоял в политической дискредитации популярных оппозиционных лидеров, устранении оппозиции с политической сцены. В Венгрии острие удара направлялось против Партии мелких сельских хозяев (ПМСХ) и ее лидера В.Ковача, в Румынии – против еще недавнего партнера коммунистов Г.Татареску, в Чехословакии – против Словацкой Демократической партии, в Болгарии – против оппозиционного БЗНС и его лидера Н.Петкова. В целом роль советской стороны в "заговорах" заключалась в обеспечении их внешнеполитической поддержки. Однако в отдельных случаях она непосредственно участвовала в эскалации их "разоблачения". Так, арест Б.Ковача за "шпионскую деятельность против Советской Армии и Советского Союза" был произведен советскими военными властями.* Вместе с тем документы показывают, что к "заговорам" прибегали лишь там, где для них имелся соответствующий морально-психологический климат, где общество демонстрировало готовность к восприятию как коммунистической интерпретации "заговора", так и его "разоблачения".[11] В этом смысле весьма показателен тот факт, что план разгрома "заговорщиков" в Финляндии, который, по замыслам финских коммунистов, должен был быть направлен против президента Ю.К.Паасикиви [12], не был поддержан советской стороной.

При рассмотрении вопроса о "заговорах" следует, на наш взгляд, учитывать и еще одну его сторону: в "раскручивании" "заговоров" некоторые лидеры компартий преследовали личные, амбициозные цели. В руководстве ряда компартий шла острая борьба за власть, и в этих условиях немаловажно было продемонстрировать перед советской стороной готовность к радикальным методам действия, непримиримость, активность и решительность в деле "выкорчевывания" вражеских элементов. Искусственный характер фабрикации "заговоров" хорошо прослеживается на венгерском материале. 29 апреля 1947 г. М.Ракоши в беседе с В.М.Молотовым заявил: "Мы снова выдви-

* Впоследствии Б.Ковач был полностью реабилитирован и в 1956 г. вернулся к политической деятельности.

гаем вопрос о заговоре. Жалко, что у заговорщиков не оказалось складов оружия, тогда мы могли бы их крепче разоблачить. Нам нужно что-то драматическое. Во всяком случае мы хотим вопрос о заговоре снова выдвинуть на передний план."[13] Новый "заговор" понадобился венгерским коммунистам для устранения своих политических оппонентов, выступавших против левого блока по вопросу о 3-хлетнем хозяйственном плане. Конкретно удар направлялся против Ф.Надя и некоторых слоев венгерской интеллигенции ("профессоров", по выражению Ракоши). По всей вероятности, стремление "крепче разоблачить" участников "заговора" руководило и болгарскими коммунистами, выдвинувшими против Н.Петкова обвинение в подготовке "вооруженного переворота". Новейшими исследованиями установлено, что "арсенал" "переворотчиков" состоял из 12 охотничьих ружей, 8 карабинов, половина из которых не имела затворов, 8 револьверов калибра 6,35 мм и нескольких ножей.[14] Вообще обвинение в подготовке вооруженного выступления в стране, где до декабря 1947 г. находилась 37-я отдельная советская армия, было абсурдным, но это мало кого беспокоило. Слово "вооруженный" было синонимом понятия "особо опасный" и потому заслуживающий самого строгого наказания.

15 сентября 1947 г. после того, как Софийский областной суд приговорил Н.Петкова к смертной казни, Г.Димитров обратился с письмами к "товарищу Дружкову" (Сталину) и "товарищу Алексееву" (Молотову) с разъяснением своей и членов руководства БРП(к) позиции. Подчеркнув, что после вмешательства англичан и американцев в дело Петкова "воппрос получает особое значение", Димитров заключил: "Взвешивая все плюсы и минусы, я лично полагаю, что для нас *исполнение* приговора принесет менее неприятные последствия, чем его *неисполнение.* Сообщаю Вам все это до окончательного нашего решения по этому вопросу, которое должно быть принято в ближайшие два–три дня."[15] Каких-то серьезных коллективных обсуждений в советском руководстве сообщение Димитрова не вызвало. Резолюция на экземпляре письма, адресиванном Сталину, гласила: "Спр[осить] т.Молотова. т.Ст[алин] считает, [что] т.Димитров пожалуй что прав. т.Молотов такого же мнения и хотел сообщить т.Димитрову. П[оскребышев]". Таким образом Москва дала свое "добро" на казнь Петкова.

Обозначившаяся летом 1947 г. в связи с планом Маршалла смена стратегического курса Москвы в отношении стран Восточной Европы означала для последних перспективу перехода к сталинской модели социализма. С учетом этого одну из своих задач советское руководство видело в устранении из руководящих органов компартий в регионе носителей реформаторских тенденций, сторонников концепции "национального пути" к социализму, в сосредоточении всей полноты власти в руках ортодоксальных лидеров, во всем равнявшихся на СССР и готовых к форсированному переходу к советской модели. Что касается Югославии, то в Москве считали возможным путем установления прямого диктата ЦК ВКП(б) усмирить чересчур "зарвавшихся" руководителей. Для решения всех этих задач после создания в сентябре

1947 г. Коминформбюро в аппарате ЦК ВКП(б) начался активный поиск и отбор фактов, которые подтверждали бы "антимарксистские ошибки" национально ориентированных коммунистов. Весной 1948 г. в Отделе внешней политики (ОВП) ЦК ВКП(б) был подготовлен целый блок таких материалов. Но если справки по Венгрии и особенно Албании носили в целом информационный характер, то записки по Югославии, Польше и Чехословакии содержали набор прямых обвинений в национализме.[16] Советско-югославский конфликт, возникший в марте 1948 г., выглядит при таком повороте событий лишь как один из составных элементов общего плана Москвы по унификации политического курса "братских" партий. Документы показывают, что в этот момент ситуация в руководствах компартий резко обостряется. В ход пущены обвинения в национализме как разновидности троцкизма, недооценке роли СССР, связях с Тито и пр. Национальные коммунисты в этой борьбе разыгрывали "советскую" карту, то есть право на особо доверительные отношения и контакты с Москвой. Советской стороне такая ситуация в целом была выгодна: она позволяла "направлять", управлять и выступать в качестве высшего арбитра.

В этих условиях можо, думается, говорить не просто о нарастании силовых методов в странах Восточной Европы, но и об их трансформации: от подавления политических противников коммунистов советская сторона переходила к подавлению "инакомыслия" уже в самих коммунистических рядах во имя утверждения доктринальных марксистско-ленинских установок, реализованных в советской общественно-политической модели.

В конце 40-х годов отражением такой трансформации стали процессы над видными партийными и государственными деятелями Венгрии и Болгарии Л.Райком и Т.Костовым. Несмотря на наличие в российских архивах (РЦХИДНИ, АП РФ, АВП РФ) немалого числа документов, проливающих свет на подготовку и ход этих процессов, к сожалению, важнейшие из них, в частности, хранящиеся в архивах российских силовых министерств и служб, сегодня недоступны исследователю, и перспективы их введения в научный оборот в обозримом будущем весьма сомнительны.

Тем не менее материалы, которыми располагает автор, дают возможность поставить важный, с нашей точки зрения, вопрос об истоках, импульсах, приведших к возникновению этих "дел".

Материалы фонда Коминформбюро, хранящиеся в РЦХИДНИ (ф.575), ярко характеризуют сложные отношения внутри партийного руководства, ставшие, на наш взгляд, основным источником фабрикации "дела" Л.Райка. Значительная часть этих материалов впервые была введена в научный оборот проф. Г.М.Адибековым.[17]

Анализ этих документов позволяет констатировать, что к весне 1949 г. на основании поступавшей из Будапешта информации от советского посла Г.М.Пушкина советская сторона составила довольно критическое мнение о М.Ракоши. Оно базировалось на нескольких принципиальных пунктах: во-первых, Ракоши отрицал наличие в Венгрии троцкистов ("руководители троц-

кистов Вейсхауз и Демени как агенты Хорти посажены"), то есть занимал в этом вопросе "неправильную, опасную для ВПТ" позицию; во-вторых, по его вине сложились неправильные отношения с политической полицией, работавшей в контакте и по заданиям соответствующих советских органов и, безусловно, "преданной Советскому Союзу". (Заметим, что еще в 1948 г. именно по заданию из Москвы политическая полиция начала агентурную разработку венгерских троцкистов). Ракоши, по словам Пушкина, стремился подчинить себе полицию, сделать ее "ручной". И, наконец, крайне болезненно Ракоши реагировал на случаи утечки информации из политической полиции и других органов в Москву.[18] Совершенно очевидно, что и "небольшевистская линия" Ракоши по отношению к троцкистам, и фактическое сокрытие информации от советской стороны (ведь при желании именно так можно было расценить недовольство венгерского лидера утечкой информации) в условиях разгоравшегося советско-югославского конфликта оборачивались для Ракоши смертельной опасностью. Документы свидетельствуют, что Ракоши знал о критическом к нему отношении советской стороны.[19] По всей вероятности, стремясь отвести от себя удар, Ракоши начинает фабриковать обвинения против видного лидера компартии Л.Райка. Впервые предположение об этом высказал Г.М.Адибеков.[20]

Попытаемся объяснить, какие факты подтверждают это предположение. Прежде всего симптоматично, что Райку инкриминировались все или почти все те прегрешения, которые констатировал Пушкин относительно Ракоши: неправильное отношение к троцкизму (Райк сам в прошлом троцкист, жена – видная троцкистка, поддерживающая связь с единомышленниками); попытки дезорганизовать работу политической полиции и "полностью подчинить ее себе" (здесь совпадает даже формулировка, ибо так же выразился и Пушкин, говоря о Ракоши); отказ от советских советников в МВД и пр. Далее. По мере "раскручивания" "дела" Райка набор обвинений в его адрес нарастал. 11 июля 1949 г. референт ОВП ЦК ВКП(б) С.Г.Заволжский имел беседы с М.Ракоши и заместителем генерального секретаря ВПТ М.Фаркашем (по отдельности). Весьма примечательно, что сформулированные обоими лидерами обвинения в адрес Райка несколько отличались. Если Фаркаш говорил о шпионаже в пользу хортистского режима, а позднее и США, работе на немцев, наличии единого вражеского центра и связях Райка с ему подобными в Польше, Болгарии, Румынии, Чехословакии, Франции и Италии, а также связи Райка с Тито, Джиласом и Ранковичем – "шпионами, завербованными в Испании и Франции"[21], то Ракоши предпочитал "нажимать" на югославскую версию. По его словам, Райк являлся двойным агентом – и США, и Тито; он готовил заговор, конечной целью которого было устройство Венгрии "по югославскому типу" и даже убийство самого Ракоши.[22] Думается, что психологически Ракоши рассчитал все правильно: югославская версия "дела" Райка была беспроигрышной, поскольку "била" в самые болезненные для Москвы, "невралгические" точки, "доказывала" факт "отступничества" крупного венгерского деятеля и стремление действовать по примеру Тито.

Встает вопрос – почему именно фигура Райка стала для Ракоши ключевой? На наш взгляд, с большой долей определенности можно говорить о том, что и здесь Ракоши делал беспроигрышный ход. Ему было известно, что в Москве испытывали известное недовольство связями Райка с многочисленными родственниками по линии жены – торговцами и промышленниками, проживающими в Венгрии и во Франции.[23] Еще летом 1948 г. во время пребывания Ракоши в Москве ему сообщили о подозрениях в отношении Райка. Именно этим подозрениям и был дан толчок, что называется, изнутри. В силу этого распространенный среди российских исследователей тезис о том, что процесс Райка "был инсценирован кремлевскими режиссерами" и исполнен "специалистами" с Лубянки *, сегодня может быть в первой своей части несколько скорректирован.

Вопрос об импульсе, приведшем в движение механизм репрессий, приобретает особое значение при рассмотрении истории "дела" Т.Костова. Несмотря на то, что в целом вопрос о роли советского политического руководства в "деле" Костова подробно рассмотрен в монографии М.Исусова [24], есть необходимость в уточнении некоторых моментов, причем, эти уточнения, на наш взгляд, носят принципиальный характер. Общепринятым на сегодня следует считать, что "разработка" Костова началась после того, как в декабре 1948 г. Сталин на основании донесений советского посла в Софии М.Ф.Бодрова обвинил болгарского коммуниста в неискреннем ("двойственном") отношении к СССР, выразившемся в намерении скрыть от советского руководства информацию по экономическим вопросам, опираясь на Закон о государственной тайне. При этом Сталин, как известно, неоднократно подчеркивал, что конфликт с Тито начинался аналогично. Несомненно, параллели с югославским "делом" сыграли в судьбе Костова фатальную роль. Опираясь на документы из Архива Президента РФ, ныне имеется возможность установить отдельные источники информации, влиявшей на формирование недоверия к Костову.

В мае 1948 г. начальник Главного штаба Болгарской народной армии генерал Кинов в беседе с главным военным советником в Болгарии Петрушевским о положении в Югославии и письме ЦК ВКП(б) в адрес ЦК КПЮ, поднял вопрос о нежелательных явлениях в Болгарии. 16 мая 1948 г. Петрушевский доложил об этой беседе министру вооруженных сил СССР Н.А.Булганину. "В последующем разговоре, который продолжался около двух часов, – писал Петрушевский, – Кинов, хотя и в осторожных выражениях, совершенно определенно дал понять, что и в Болгарии существует определенная группа лиц, которая считает, что роль Советского Союза в деле освобождения Болгарии не так уж велика, что сами они (болгары) сделали для своего освобождения очень много. Кинов два раза подчеркивал, что "никакой организации, конечно, нет. Есть только подобные настроения у части членов правительства и среди других ответственных лиц". Из дальнейших высказыва-

* Лубянка – улица в Москве, на которой располагались здания НКВД–МГБ–КГБ СССР.

ний Кинова можно совершенно ясно понять, что основными лицами, возглавляющими эти настроения, являются: 1. Трайчо Костов – заместитель председателя Совета министров; 2. Антон Югов – министр внутренних дел; 3. Стефанов – министр финансов".[25] На основании доклада Петрушевского Булганин 24 мая 1948 г. подготвил записку "наверх". Непосредственная реакция советского руководства на этот документ нам не известна, но, без всякого сомнения, он был внимательно изучен и, главное, не забыт. На встрече советских и болгарских руководителей в Кремле 6–7 декабря 1948 г. Сталин и Молотов выразили недоверие не только Костову, но и Югову. И позднее повышенный интерес Москвы к фигуре Югова сохранялся. В исторической литературе отмечено, что 2–3 раза В.Червенков летал в советскую столицу, отстаивая его, а также Г.Чанкова и Д.Терпешева, перед Сталиным и Берией, прежде чем вопрос был закрыт.[26]

Итак, сигнал о Т.Костове был получен... Сказать с уверенностью, что он был первым, нельзя. Совершенно очевидно, что он не был единственным: по некоторым сведениям, в октябре 1948 г. анонимный "компромат" на Костова поступил из Болгарии, но на сей раз Костов был включен в другую по составу группу: Чанков, Червенков, Югов.

Дальнейшие события, связанные с эскалацией обнинений в адрес Костова, сравнительно хорошо известны. Хорошо известны также и многочисленные выступления бывших соратников Костова, которые поспешили решительно отмежеваться от столь одиозной фигуры. Некоторые такого рода документы сохраняются в российских архивах. Разновременные (часть из них относиться к периоду следствия, часть относится к периоду после казни Костова [27]), все они тем не менее объединены одним стремлением – доказать закономерность падения Костова, обусловленную его левосектантским прошлым (левое сектантство рассматривалось как разновидность троцкизма), продемонстрировать собственную классово-партийную непримиримость авторов. Примечательно, что некоторые из них (Т.Черноколев, Д.Терпешев) сами стали впоследствии жертвами надуманных обвинений.

Особо следует сказать о той информации, которая прозвучала в беседе посла М.Ф.Бодрова с Ц.Драгойчевой 15 июля 1949 г. В записи, сделанной советским дипломатом, говорилось: "Драгойчева заявила о том, что она на протяжении всей своей работы в партии настороженно относилась к Трайчо Костову. В период подполья Костов всегда ослаблял бдительность коммунистов. Кроме того, были такие случаи, которые в настоящее время требуют, чтобы на них обратили внимание следователи, допрашивающие Костова". Перечень таких "случаев" состоял из 11 пунктов.[28] Сделанные в тот момент, когда следствие по "делу" Костова только что началось (начальная его дата – 2 июля 1947 г.), "разоблачения" Драгойчевой приобретали особо опасный характер "подсказки" следственным органам. Не случайно из аппарата МИД СССР запись беседы была направлена руководителю Внешнеполитической комиссии (ВПК) ЦК ВКП(б) В.Г.Григорьяну.[29]

"Дело" Т.Костова на сегодня имеет еще много лакун. На наш взгляд, роль

Москвы в его трагическом исходе до конца не выяснена. Полученное в София 25 марта 1949 г. письмо ЦК ВКП(б) о том, что "вопрос о поведении тов.Костова... следует считать исчерпанным"[30], не стало сдерживающим элементом для болгарских коммунистов. Прошедший 26–27 марта 1949 г. пленум ЦК БКП формулирует тезис о "ярко выраженном националистическом уклоне" Костова. Почему болгарские руководители фактически не учли позицию Москвы, не сочли письмо ЦК ВКП(б) документом, который мог бы облегчить участь Костова? С другой стороны, почему советское руководство не пошло дальше и разрешило участие советских советников и др. в проведении следствия и подготовке процесса? Именно после ареста Костова 20 июня 1949 г. в Софию прибыла большая группа специалистов, переводчиков и машинисток.

Исход "дела" Костова был предрешен заранее. Характерно, что, выступая на заседании Коминформбюро в Будапеште (совещание проходило 16–19 ноября 1949 г.), В.Червенков, говоря о "крупном международном заговоре, организованном англо-американскими империалистами против стран народной демократии и Советского Союза", наличие которого выявил процесс Райка, заверил собравшихся: "Это покажет и процесс Костова у нас".[31] А ведь еще не был подготовлен обвинительный акт! Заранее, до вынесения приговора судом, его содержание стало известно в Москве. 12 декабря 1949 г. В.Червенков сообщал в Москву "Филиппову" (Сталину): "Приговор по делу Костова будет вынесен в среду 14 декабря. Костов должен быть приговорен к повешению... Если есть замечания, просьба нам об этом сообщить. Червенков".[32] Замечаний, судя по всему, не было...

Наличие внешних импульсов к проведению репрессивных мероприятий в масштабе региона подтверждается материалами, связанными с особого рода деятельностью М.Ракоши. Он стал поставщиком информации о наличии в странах Восточной Европы "единой сети шпионажа".[33] Соответствующие сведения передавались руководствам Польской объединенной рабочей партии, Румынской рабочей партии, Компартии Чехословакии списками. В конце июня 1949 г. Ракоши передал К.Готвальду список 65 "англо-американских шпионов", затаившихся на самом верху партийно-государственной власти, в том числе и в Политбюро КПЧ.[34] Не всегда можно найти оценки, дававшиеся советской стороной подобной информации, но в случае с чехами результат до некоторой степени известен: Сталин потребовал от Готвальда активизировать поиски "врагов с партийным билетом" в рядах КПЧ, используя помощь советских советников.[35]

Таким образом, проблема политических репрессий, к изучению которой все активнее подступаются исследователи в разных странах, требует тщательного всестороннего анализа и учета всех имеющихся в распоряжении ученых документальных материалов. Без преувеличения можно сказать, что введение в научный оборот материалов и документов из российских архивов даст возможность серьезно скорректировать имеющиеся представления о роли советской стороны в репрессивных мероприятиях, с одной стороны, отношениях в складывавшейся партийно-государственной номенклатуре

стран Восточной Европы, инициирующей роли ее отдельных представителей в "раскручивании" процессов, фабрикации "дел", с другой.

1. Например: В. С. П а р с а д а н о в а. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945. М., 1982; О н а ж е. Советско-польские отношения, 1945–1949. М., 1985; Л. Я. Г и б и а н с к и й. Советский Союз и новая Югославия, 1941–1947. М., 1987; И. М. П о п. Чехословакия – Советский Союз, 1941–1947. М., 1990.

2. Подробнее см.: НКВД и польское подполье. 1944–1945 гг. (По "Особым папкам" Й.В.Сталина). Сборник документов. Отв. ред. А. Ф. Н о с к о в а. М., 1994.

3. Три визита А.Я.Вышинского в Бухарест. 1944–1946 гг. Сборник документов. Отв. ред. Т. А. П о к и в а й л о в а. М., 1997.

4. РЦХИДНИ, ф.17, оп.128, д.750, л.11, 40, 57, 58.

5. АВП РФ, ф.0125, оп.33, п.127, д.5, л.16.

6. ЦДА на РБ, ф.28, оп.1, а.е.25, л.184.

7. РЦХИДНИ, ф.17, оп.128, д.750, л.2–58.

8. АВП РФ, ф.074, оп.34, п.115, д.10, л.61, 67.

9. РЦХИДНИ, ф.575, оп.1, д.1, л.126–127; ф.77, оп.4, д.61, л.20–21; The Cominform. Minutes of the Three Conferences. 1947/1948/1949. Milan, 1994, p.50.

10. РЦХИДНИ, ф.17, оп.128, д.901, л.33; АВП РФ, ф.077, оп.27, п.120, д.7, л.32; ф.0125, оп.34, п.131, д.16, л.120; ф.0122, оп.30а, п.247, д.3, л.34, 10.

11. Г. П. М у р а ш к о, А. Ф. М о с к о в а. Советский фактор в послевоенной Восточной Европе. 1945–1948 гг.– В: Советская внешняя политика в годы "холодной войны". 1945–1985. Новое прочтение. М., 1995, с.98.

12. РЦХИДНИ, ф.77, оп.3, д.88, л.40.

13. Там же, ф.17, оп.128, д.315, л.21.

14. Никола Петков. След 42 години – опит за портрет. С., 1990, с.6.

15. АП РФ, ф.3, оп.64, д.279, л.42–43.

16. Подробнее см.: Т. В. В о л о к и т и н а, Г. П. М у р а ш к о, А. Ф. Н о с к о в а. Начало создания соцлагеря.– В: СССР и "холодная война". М., 1995, с.89–97.

17. Г. М. А д и б е к о в. Коминформ и послевоенная Европа. 1947–1956 гг. М., 1994, с.158–163.

18. РЦХИДНИ, ф.575, оп.1, д.94, л.90, 92–94.

19. Там же, л.95.

20. Г. М. А д и б е к о в. Указ.соч., с.159.

21. РЦХИДНИ, ф.575, оп.1, д.94, л.147.

22. Там же, л.149.

23. Там же, л.101.

24. М. И с у с о в. Последната година на Трайчо Костов. С., 1990.

25. АП РФ, ф.3, оп.64, д.279, л.45–46.

26. М. И с у с о в. Сталин и България. С., 1991, с.218.

27. АВП РФ, ф.021, оп.3, п.4, д.63, л.30–31; РЦХИДНИ, ф.82, оп.2, д.1135, л.32–38.

28. АВП РФ, ф.074, оп.38, п.151, д.10, л.1–4.

29. Там же, л.5.

30. М. И с у с о в. Последната година..., с.52–53.

31. РЦХИДНИ, ф.575, оп.1, д.74, л.153.

32. АП РФ, ф.45, оп.1, д.254, л.68.

33. Дело Сланского (Вступительная статья Г. П. М у р а ш к о).– Вопросы истории, 1997, № 3, с.6.

34. РЦХИДНИ, ф.575, оп.1, д.94, л.149–159; ф.82, оп.2, д.1362, л.8–16; АП РФ, ф.3, оп.66, д.804, л.10–12.

35. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева.– Вопросы истории, 1994, № 6, 108–109.

ПОЛИТИЧЕСКИ ПРОЦЕСИ В БЪЛГАРИЯ (1949–1953 Г.)

Господинка Никова

Истината за процесите през 1949–1953 г. започна да излиза наяве едва след повратната 1989 г. Мито Исусов издаде две книги, които анализират подробно процеса на Трайчо Костов и доказват документално пряката намеса на Сталин и на съветските съветници. Той изследва конформисткото поведение и личната вина на много от лидерите на БКП за тази срамна страница от следвоенната ни история.[1] Кратка публикация от Тр.Митев, е посветена на репресиите срещу генералитета. В нея авторът лансира идеята, че събитията през лятото на 1949 г. са резултат от фракционната борба между местните и завърналите се от СССР комунистически лидери, при която последните вземат надмощие.[2]

Едва през последните години видяха бял свят и спомените на някои от преминалите през ада на следствията, затворите и лагерите.[3] Особено полезна за изследваната проблематика е мемоарно-документалната книга на бившия търговски представител в Москва Борис Христов.[4]

Настоящият доклад се опитва да отговори на въпросите какъв беше смисълът на процесите през периода 1949–1953 г. и защо репресиите засегнаха предимно стопанската сфера на изпълнителната власт. Изследването се основава на съществуващите вече публикации, както и на документи главно от бившия Централен партиен архив и от Архива на МВР.

* * *

След подписването на мирния договор през февруари 1947 г. България де юре възвръща държавния си суверенитет. Договорът налага на страната твърде обременителни стопански клаузи. Единствено член 29 дава известен шанс за възстановяването на нормални външноикономически отношения. Той предвижда за около две години България да се превърне в свободна икономическа зона, в която никоя друга страна да не се ползва от "изключителни или дискриминационни права".[5]

Документите показват, че българското правителство също се стреми да запази известна автономност във външноикономическата област. Още преди влизането на договора в сила обаче процесът на съветизация и на икономическа инвазия е форсиран. През 1948 г. България подписва със СССР не само съюзен договор, но и над 28 стопански спогодби и протоколи.[6] Всички те предвиждат идването на голям брой съветски специалисти и съветници у нас.

Именно в този момент, през юли 1948 г., XVI пленум на ЦК взема решение да

се изготви по съветски образец закон за държавната тайна. С приемането на Закона за държавната тайна е направен опит за централизиране и въвеждане на контрол върху "подаваната стопанска информация на съветските представители в нашите стопански министерства и учреждения".[7]

Този акт дава конкретен повод за настъплението на Сталин, а и моментът за негласен преврат е много подходящ. Прогресиращите заболявания на Г.Димитров поставят на дневен ред въпроса за наследството във властта. Сталин умело разгаря фракционните борби, поощрява лидерските амбиции на удобни нему хора.[8]

От българските институции той разчита преди всичко на Дирекцията за държавна сигурност. Тя е изградена изцяло по образеца на съветските тайни служби. Още от 1945 г. в нея са поканени съветски специалисти и съветници. С тяхна помощ е разработена цялата информаторска мрежа. От 1946 г. започва редовното изпращане на български оперативни работници за шестмесечен курс в Москва. Обучението на такива кадри и в България се извършва изцяло по съветски лекции и от лектори подготвени там.[9] Служителите на ДС са предимно млади хора, с партиен, а не с образователен ценз. Школовката в Москва лесно формира у тях фанатична преданост и респект към аналогичните съветски служби и нейните представители. Привилегиите, с които се ползват и в страната, допълнително засилват чувството на сътрудниците на ДС за превъзходство и недосегаемост.[10]

Трудно е да се каже колко са съветниците в Държавна сигурност. Тяхното присъствие по принцип се пази в тайна. В следствените документи се споменават имената на Льова, който е сменен от Дмитрий Трифонов (в средите на своите колеги от ДС е известен предимно с името Митя), Александров, Иван Иванич, генерал Вул. Съветниците непрекъснато внушават, че съветското разузнаване разполага с допълнителна информация, и дори със секретните архиви на Гешев. При този съзнателно поддържан авторитет всяко "загатване" от тяхна страна по служебни въпроси допълнително разпалва въображението. На практика обаче и самият Р.Христозов "козирува" на съветниците. Следствието, което е изцяло в ресора на ДС, практически се управлява от Д.Трифонов. Той имал обичай да вика следователите не само в кабинета си, но и в къщи. Зад много политически процеси стои неговата зловеща фигура.[11]

Съветниците съзнателно подбират измежду българските си колеги доверени лица, които са уязвими морално и професионално, и именно на тях поверяват ръководството на следствието. Съветниците въвеждат "новите" методи на разпит, най-страшният от които е безсънието. Според съветските "научни" експерименти човек можел да издържи без сън до 40 денонощия. Непрекъснатият разпит води до пълно изтощение, до халюциниране и лудост, прави подследствените податливи на всякакви внушения.

Подготовката на преврата започва през 1948 г. Има данни, че още тогава съветските съветници в ДС убеждават българските си колеги, "че трябва да се търси врагът в Партията, че врагът се е насочил към партията, понеже тя е на власт". Те дори внушават – "полицейска партия, сега ще направим нова партия". Преди Петия конгрес органите за сигурност са поставени на военна нога.[12]

Ключовата фигура, до която водят нишките на всички обвинения по стопанските процеси, е подбрана много старателно.[13] Още на 15 октомври 1948 г. е арестуван Кирил Славов. Той е следвал в Швейцария и Франция. Собственик е на фабрика за фурнир. Преди 9 септември 1944 г. не е партиен член, но е с леви убеждения. Системно подпомага финансово и чрез други средства БРП(к) и нейни членове. В неговата фабрика е създадена една от най-здравите партийни организации в София, в която работят редица видни комунисти.[14] След национализацията К.Славов е назначен за директор на "Индустриалимпорт" и за сътрудник към сектор "Индустрия" на ЦК, където завеждащ отдел е П.Кунин.[15]

Първоначално К.Славов е обвинен за далавери по една сделка за фурнир с англичаните, които не са доказани. Насоката на следствието, че е английски резидент, създал широка шпионска мрежа в страната, е дадена лично от съветския посланик Бодров. Удобен повод за тези обвинения стават връзките на Славов още от 20-те години с англичанина Хедлей. Всъщност безспорен е само фактът, че Хедлей е бивш съдружник и съпруг на жената на К.Славов. Заедно с него са задържани и бившите му служители Димитър Стойнов, Спас Задгорски и др.[16] Чрез тях се стига до арестите на началниците на отдела за контраразузнаване и на следствения отдел на ДС – Николай Задгорски и Стефан Богданов [17], до първия заместник на Тр.Костов – Никола Начев.[18]

След като е изхвърлен от прозореца на ДС и получава тежка контузия в главата [19], К.Славов "дава показания" и за самия Тр.Костов, въпреки че се е срещал с него само веднъж. Наскоро след тези "разкрития" Славов умира, защото не му е оказана необходимата медицинска помощ.[20] Така основният свидетел по всички следващи разследвания е отстранен. Недоказаните улики срещу К.Славов отварят пътя и за арестите на много бивши стопански дейци, заемащи тогава ръководни постове.[21]

През юни 1949 г. на помощ пристига групата на Чернов. В следствения отдел е настанена "цяла гвардия съветници", между които Петров, Гришин и др. В Националната художествена галерия е разположен руският щаб от преводачи и машинописки. В България са въведени 3 части на НКВД. Дори МВР и ДС се охраняват от руснаци, преоблечени в български милиционерски униформи. На тайно посещение в страната пристига и един от заместник-министрите на вътрешните работи на СССР.[22]

Междувременно на 20 юни с.г. службите за сигурност арестуват Тр.Костов, първи заместник-председател на Министерския съвет и председател на Комитета по финансовите и стопанските въпроси.[23] На 2 юли умира и Г.Димитров, който още през зимата на с.г. е изпратен на лечение в Съветския съюз. В.Червенков става генерален секретар на БКП, а В.Коларов министър-председател. На мястото на А.Югов за министър на вътрешните работи е назначен Руси Христозов.[24] Коларов, Червенков и Христозов явно са най-доверените лица на Сталин, тъй като от българска страна цялата информация за хода на следствията получават единствено те тримата.

След станалите кардинални кадрови промени[25] през септември 1949 г. започват и масови арести. Много често при задържанията и в разпитите участват

руснаци.[26] Постовете, които са заемали основната част от задържаните, говорят красноречиво накъде е насочен първият удар на репресиите.

Между задържаните са не само шефовете, но почти всички служители на Комитета по стопанските и финансовите въпроси към МС, който има прерогативите да решава основните икономически проблеми на страната.[27] В следствието са вкарани и министрите на ведущите финансови и стопански министерства: проф. Ив.Стефанов на финансите, проф. П.Кунин [28] – на промишлеността, инж. Манол Секеларов [29] – на електрификацията, пътищата и строежите. Задържани са помощник-министрите на основните стопански и търговски министерства, множество ръководни служители на централни финансови учреждения, промишлените обединения и на почти всички външно-търговски централи. Задържани са и други лица, заемащи възлови държавни и партийни постове: споменатият вече Ст.Богданов (началник на следствения отдел на ДС), ген. Петър Врачев (началник на военното разузнаване), Лев Главинчев (полковник, командир на гранични войски), Георги Ганев (помощник-министър на външната търговия и бивш пом.-министър на вътрешните работи), Каприел Каприелов (главен директор на "Металимпорт" и също бивш пом.-министър на вътрешните работи)[30], Иван Масларов (директор на "Енергострой" и бивш секретар на орготдела на ЦК), Петър Григоров (бивш началник на кабинета на министър-председателя) и др. Има арести и в провинцията.[31]

На 7 декември 1949 г. започва процесът срещу Тр.Костов. Заедно с него са осъдени проф. Ив.Стефанов, Н.Начев, Никола Павлов (бивш деловодител на БРП(к), помощник-министър на строежите и секретар на ЦК по стопанските и финансовите въпроси), Иван Тутев (директор на дирекция "Външна търговия"), Иван Гевренов (директор на обединение "Каучукова индустрия"), Цоньо Цончев (директор на БНБ), Борис Христов (търговски представител в Москва), Васил Ивановски (директор на "Държавно минно обединение"), Илия Баялцялиев (ръководител в Строителното обединение на Софийски градски съвет) и Благой Хаджипанзов (съветник на югославския посланик в София). По този процес се произнасят тежки присъди – 1 – на смърт (за Тр.Костов), 3 – доживотен затвор и останалите – от 15 до 10 години строг тъмничен затвор.[32]

Почти всички осъдени заедно с Тр.Костов са изтъкнати стопански деятели. Проф. Ив.Стефанов [33], Ц.Цончев [34], Ив.Тутев [35] и Ив.Гевренов [36] са получили своето образование и квалификация на запад, заемали са отговорни постове преди 9 септември 1944 г.

През първите месеци на 1950 г. се извършват най-жестоките побоища. Тогава всички стаи на следователите "са превърнати в зверилници". Броят на сътрудниците в следствения отдел на ДС набъбва от 13 на 120 човека. Допълнително са изградени 20 килии за карцери, с изключително малки размери. По настояване на съветниците структурата на следствието към ДС е "усъвършенствана".[37]

На 3 април 1950 г. приключва процесът срещу индустриалците. Той включва 12 души: Димитър Стойнов (подпредседател на ДИО "Дървообработваща промишленост"), Любомир Спасов (директор на "Булгариндустриалимпорт"), Ата-

нас Неболиев (бивш главен секретар на Съюза на индустриалците), Оник Асланян (съветник на П.Кунин в Министерството на индустрията), Спас Задгорски (пенсионер, стар деятел на БРП(к), сътрудник и роднина на К.Славов), Георги Казанджиев (помощник-директор на ДИО "Химическа индустрия"), Васил Славов (главен директор на "Индустриалимпорт", брат на К.Славов), Борис Нанов (сътрудник на М.Секеларов), Стефан Унтенберг (директор на ДТП "Индустриалимпорт"), Стефан Вълев (работил преди 9 септември 1944 г. в германски предприятия, сътрудник и на К.Славов и арестуван заедно с него), Иван Кехлибаров (началник на отдел в "Булгариндустриалекспорт") и Тодор Пиперков (главен директор на Обединение вътрешни инсталации). Те са осъдени на строг тъмничен затвор, като присъдите на първите четирима са най-тежки – 15 години. Това са бивши индустриалци и търговци, които заради политическата си лоялност и безспорните си делови качества продължават да заемат отговорни постове в управлението на икономиката. Всички те са работили с К.Славов или го познават лично, което е достатъчен претекст да бъдат обвинени в умишлен стопански саботаж и шпионска дейност. По-голямата част от осъдените са с висше образование, а някои от тях като Б.Нанов, Ив.Кехлибаров, Т.Пиперков са немски възпитаници.[38]

От 21 до 26 август 1950 г. В Софийския окръжен съд се гледа делото срещу по-голямата част от задържаните помощник-министри и началници на стопански и външнотърговски обединения. Общият брой на осъдените е 12. Между тях са помощник-министрите: Боню Петровски – (на външната търговия), Любомир Кайряков (на електрификацията, пътищата и строежите), Борис Симов (на промишлеността), Никола Говедарски и Димитър Кочемидов (на вътрешната търговия), Лулчо Червенков ((на транспорта), Георги Делиминков (на финансите), а също така и директорите на обединения: Ангел Тимев (главен директор на "Булгартабак"), Манол Кушев (съветник в обединение "Индустрия"), Иван Панов [39] (главен директор на "Булгарплодекспорт"), Иван Калушев (главен директор на "Деспред"), проф. Михаил Герасимов (директор на обединение "Индустрия"). Болшинството от осъдените са членове на БКП. По този процес са произнесени две присъди доживотен затвор (на Б.Петровски и Л.Кайряков), а останалите са от 15 до 8 години строг тъмничен затвор. По-голямата част от осъдените са с висше образование, а някои от тях като Л.Кайряков, Д.Кочемидов, М.Кушев са следвали в Германия и Франция.[40]

Чернов и Д.Трифонов си заминават.[41] От Източна Германия в България пристига ген.Филатов със своите помощници. И тук той продължава да се държи като в окупирана страна. Главният съветник "има своя телефонна връзка направо с Москва и оттам получава указания". Той е изградил в министерството своя телефонна мрежа, изолирана от мрежата в страната. По ранг и заплата Филатов е равен с министъра на вътрешните работи, но практически той командва министерството. В края на своя престой съветският генерал дори настоява в България да се създаде "чрезвичайна" комисия, с неограничени пълномощия, която има право да ликвидира всеки, смятан за виновен, без съд и присъда.[42]

Под натиска на съветниците кръгът на разследванията се разширява. Ударът вече е насочен към цялото управление на партията и респ. на държавата. Търси се вторият център на организирания мащабен "заговор", който има за цел да "реставрира капитализма" и да откъсне страната от Съветския съюз. Започват да се търсят "улики" сред дейците на Политбюро и ЦК на БКП, в МВР и МНО, в околийските комитети на партията. От пипалата на следствието са оплетени дори заместник-председателите на МС А.Югов и Г.Чанков.[43] Бившите кадровици на партията Н.Павлов и Ив.Масларов се използват най-активно за набиране на "компромати". Те са подложени на най-жестоки и продължителни инквизиции. Съветниците и хора от съветското посолство заставят Ив.Масларов да опише "убедително" "заседанията на организаторите на заговора", начело на които стоял А.Югов. С нечовешки мъчения от него са изтръгнати "показания" за над 500 ръководни партийни кадри.[44]

Самият Червенков вече се плаши от ескалацията на обвиненията, от неограничената власт на вътрешното министерство и на следствените органи. През януари 1951 г. те са "подсилени" с 20 сътрудници на ЦК, а министър Христозов е заменен с Георги Цанков. Той наследява в следствието около 400 души. Кадровите промени обаче не преустановяват репресиите.

Малко след встъпването на Цанков в длъжност Червенков дава разпореждане да се разкрие докрай трайчокостовската агентура в партията, да приключат следствията и да се даде ход на процесите срещу П.Кунин, М.Секеларов, Ив.Масларов, Н.Задгорски, Ст.Богданов, Г.Ганев и другите арестувани още през 1949 г.[45]

Вторият помощник-министър на външната търговия и бивш пом.-министър на вътрешните работи Г.Ганев е осъден на 7 септември 1951 г. заедно със Стефан Богданов и Николай Задгорски.[46] П.Кунин и М.Секеларов прекарват в следствието повече от 19 месеца. Те са подлагани на нечовешки изтезания и морални унижения. Секеларов е и в много тежко здравословно състояние. П.Кунин получава 12 години затвор, а Секеларов – 10. Като активен участник от "центъра на заговора" Ив.Масларов е осъден на 15 години.[47]

През 1951 г. под натиска на съветниците арестите продължават. През юли с.г. е задържан и министърът на земеделието Титко Черноколев, един от хората, които активно подпомагат Червенков в борбата му срещу Тр.Костов. Т.Черноколев прекарва в следствието 212 денонощия. Унижаван е по най-садистичен начин. Черноколев е освободен, без да е осъден, но не е реабилитиран служебно и до края на живота си се занимава с научна дейност.[48]

През 1951 г. са извършени нови арести. По списъка на ген. Врачев на членовете на т.нар. генералска партийна организация в следствието е задържан почти целият генералитет на България. Повечето от генералите са подложени на жестоки инквизиции, но след това са освободени. Процес се води само срещу ген. Благой Пенев и неговата група. По настояване на Червенков през 1953 г. са наложени три смъртни присъди и по процеса срещу граничните офицери.[49]

Положението става нетърпимо, когато Цанков разбира, че зад гърба му и за него се фабрикуват обвинения. През 1952 г. конфликтът между министъра на

вътрешните работи и Филатов става особено остър. Червенков е принуден да настоява пред Сталин за отзоваване на съветника. С Филатов напускат страната Мешчерков и още двама от съветниците. След заминаването на Филатов на негово място пристига Суходолски. Като главен военен съветник известно време остава Герасимов, който след това е заменен от Боянов.

През 1952 г. започват масови арести в системата на "Горубсо". Според обвиненията "шпионската организация" на минните инженери е създадена през 1949 г. от Димитър Буров със съдействието на Тодор Губиделников. Двамата произхождат от известни банкерски и индустриални фамилии. Процесът в София приключва на 8 септември 1953 г. В него са включени 14 минни инженери, всички получили своето образование в Германия или Австрия.[50] На Д.Буров е дадена смъртна присъда [51], а останалите варират от 29 до 5 години строг тъмничен затвор. Освен в София процеси на служители от мините се водят и в окръжните съдилища.[52] Заведени са и процеси срещу строителни инженери.

По сведение на Хр.Боев общият брой само на разследваните партийни членове е над 1500 души. Броят на процесите, свързани със заговора, надхвърля 250. За всеки един от тях са изписани стотици томове със следствени показания.[53] От изтезанията умират много хора, но техният брой все още не е установен точно. Освен К.Славов,загиват още М.Секеларов [54], Васил Марков [55] (помощник-министър на железниците, автомобилите, водните и въздушните съобщения), Илия Бояджиев (председател на Централния кооперативен съюз), Л.Кайряков, Д.Стойнов, А.Неболиев, Ст.Унтенберг и др.[56]

Много от задържаните пишат изложения до Политбюро и ЦК на БКП, та дори и до КПСС. Най-много жалби подава Ст.Богданов. Само Кунин е изпратил 13 изложения лично до В.Червенков. Отговорът на Червенков е: "Не трябва да се пращат. Задръжте ги там или ги унищожете." Повечето жалби са с резолюция "По поръчение на др.Червенков – към дело".[57]

Едва на 12 декември 1955 г. Г.Цанков издава заповед за отменяне на разследванията по трайчокостовска линия. През 1954 г. започват само частични помилвания. През ноември с.г. ЦК взема решение да смекчи изключително тежките условия, при които са поставени "трайчокостовци" и да ги постави на общия режим, прилаган а другите политически "престъпления". От втората половина на 1954 г. започват и частични помилвания.[58]

Извършената след Априлския пленум през 1956 г. под съветско давление реабилитация на всички осъдени във връзка с Тр.Костов е половинчата. Тя не оправдава антисъветските настроения и по същество не изяснява основните причини за процесите, които пряко засягат отношенията със СССР. Обвиненията срещу Тр.Костов за допуснатите "груби политически грешки от националистически характер", за "шпионското дело" на К.Славов не са снети. Гаврата със стотици невинни хора се извинява с извращенията, допуснати по време на култа към личността и със следствените органи на ДС, където имало отделни "чужди" елементи.[59] Макар и реабилитирани, по-голямата част от репресираните не възстановяват предишните си служебни постове и позиции в партията и държавата.

* * *

Всъщност причините за процесите от края на 40-те и началото на 50-те години са многопластови. Авторитарната власт, оглавявана от доверени и предани лица, е най-удобна за управление отвън. За да наложи и в държавите от Източна Европа такива режими, Сталин поощрява ескалацията на политическите репресии, не се спира и пред разгрома на местните комунистически партии. В случая явно става дума за определен силов етап в процеса на съветизация.

Политиката на изолационизъм, наложена през периода на структуроопределящи преобразования в следвоенната европейска икономика, едва ли е случайна. Чрез нея още към средата на 50-те години е постигната една от основните цели на "студената война", а именно трайното разделяне на европейското икономическо пространство и пренасочване на търговските и технологичните потоци. Въпреки противоречивите оценки, Сталин проявява поразителен усет към конкретната историческа ситуация. Той направи от една сравнително изостанала икономически държава велика военна сила и метрополия на огромна периферия, разположена върху два материка. Задачата на неговите следовници беше доста по-лека – само да съхранят завоеванията на сталиновата имперска политика.

Що се отнася конкретно до България, чрез удара срещу най-квалифицираните стопански кадри, много от които със западно образование, е извършен своеобразен технологичен преврат. Действието на старите, предимно немски патенти и лицензи е преустановено. СССР остава почти единственият вносител на технологии. Неговите съветници негласно поемат управлението на стопанските министерства и ведомства.[60]

Както е известно до 1944 г. България е свързана икономически и технологично и при обучението на своите кадри и висшисти, особено в техническите области, предимно с Германия.

Процесите от края на 40-те и началото на 50-те години са придружени от масови чистки в партийния и държавния апарат, преди всичко в стопанската и военната област. Не е без значение и фактът, че именно след тях започва интегрирането на страната в стопанските и военните структури, в международното разделение на труда на източния блок. За да се ускорят коренните промени в иначе бавни и продължителни процеси, чрез драстичния външен натиск са извършени бързи корективи в управлението на стопанството и външноикономическите отношения.

Масовите брутални репресии през 1949–1953 са насочени не само срещу лидерите на комунистическата партия, но и срещу ръководството на една суверенна вече държава. От една страна, репресиите и процесите отварят пътя към по-лесно управляемата отвън авторитарна власт. От друга, проявената безпощадност към всички, независимо от ранга и партийното положение, трайно пресича пътя на всяка критичност и инакомислие по отношение на съветските специалисти, на съветските технологични и производствени образци, на съветския модел на обществена организация и изобщо на съветското лидерство.

1. М И с у с о в. Последната година на Трайчо Костов. С., 1990; С ъ щ и я т. Сталин и България. С., 1991.

2. Т р. М и г е в. Истината за един от големите удари на сталинизма през 1951 г. срещу генералитета на България.– Военноисторически сборник, 1996, № 6, 155–159.

3. С л. Т р ъ н с к и. Невъзможни истини. С., 1994.

4. Б. Х р и с т о в. Изпитанието. Спомени за процеса и съдбата на Трайчо Костов и неговата група. С., 1995.

5. Външна политика на Народна република България. Сборник от документи и материали в два това. Т.1. 1944–1962. С., 1970, с.62–63.

6. АМВнР, оп.1п, дело 60, преписка 719, л.3–6. Не е безинтересно да се посочи за сравнение, че от 1897 до края на 1947 г., т.е. в продължение на половин век, общият брой на спогодбите, третиращи едни или други стопански въпроси, подписани с Русия и СССР, не надминава 15.

7. ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.35, л.8, 25–30.

8. Вж. по-подробно М. И с у с о в. Последната година..., с.27 и др.

9. ЦДА, Спомен 3012, Спомени на Р.Христозов, с.139. Практиката да се изпращат сътрудници на ДС на школа в Москва се запазва чак до 1989 г.

10. ЦДА, ф 1Б, оп.5, а е.225, л.47.

11. Пак там, а.е.221, л.199, 224; л.6, 9, 63–82 и др. Д.Трифонов участва активно в следствията срещу дейците на Коминтерна.

12. Пак там, а.е.221, л.70, 62, 65–66; а.е.223, л.67.

13. Разработката носи кодовото название "Лупи".

14. Там работят Георги Чанков, Димо Дичев, Стефан Богданов, Никола Начев и др.

15. ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.221, л.4–33; а.е.224, л.36 и др.

16. Пак там, л.35–36, 90, 225, 241.

17. Освен че е бивш служител на Славов, Ст.Богданов е и зет на Задгорски. В началото на май 1949 г. той е отстранен от Държавна сигурност, а неговото място се заема от Бачи Зеев.

18. Н.Начев е с агрономическо образование. Той е стар комунист. През 1939 г. постъпва на работа в Министерство на земеделието. Той е член на управителния съвет на Дружеството на българските агрономи. След 9 септември Начев е назначен за директор на "Храноизнос". Избран е и в Стопанския отдел на ЦК на БРП(к), ръководен от П.Кунин.

19. Официалната версия е, че К.Славов прави безуспешен опит за самоубийство. Някои от неговите следователи обаче са убедени, че той е хвърлен през прозореца на ДС.

20. ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.221, л.4–33; а.е. 225, л.1–23, 183–191; а.е.224, л.29–70, 99; а.е.223, л.100.

21. Пак там, а.е. 223, л.30; а.е.224, л.34 и др.

22. Пак там, а.е.221, л.19, 76; а.е.222, л.6, 49; а.е.223, л.50. Трудно е да се каже колко време остават съветските специални части в България. По някои сведения София е "наводнена от съветски ешелони" и през декември 1950 – януари 1951 г., когато усилено започва да се говори за "преврат".

23. Пак там, а.е.224, л.47, 70; а.е.220, л.242–246.

24. Б. Х р и с т о в. Цит.съч., с.17.

25. ЦДА, Спомен 3012, л.410; ф.1Б, оп.5, а.е.554, л.5.

26. Пак там, ф.1Б, оп.5, а.е.223, л.213; а.е.221, л.194.

27. Пак там, а.е.225, л.52–91.

28. П.Кунин е професор по икономика. От 1925 до 1929 г. е емигрант в СССР. След 9 септември завежда Икономическия отдел на ЦК на БРП(к). Става член на Политбюро и министър.

29. М.Секеларов завършва инженерство в Мюнхен. Той е 20 години главен инженер на Московска и Киевска област. Завръща се в България през 1945 г., а през 1947 г. е избран за министър.

30. К.Каприелов не е съден. Той е освободен от следствието на 17 юни 1950 г., но след това е изпратен в Белене.

31. ЦДА, а.е.46, л.2–3; а.е.224, л.74, а.е.225, л.93.

32. Б. Христов. Цит.съч., с.91–97, 185.

33. Ив.Стефанов е завършил финансови науки в Германия. Работил е дълго време в Париж и Москва. Той е професор по статистика още преди 9 септември 1944 г., а след това известно време е и директор на БНБ.

34. Ц.Гончев също е преподавал статистика в Софийския университет. Преди войната е специализирал в САЩ като стипендиант на "Рокфелеровата фондация". След завръщането си той става началник на Стопанския отдел в Главна дирекция на статистиката. Известно време след 9 септември е директор на Статистическия институт.

35. Ив.Тутев завършва икономически науки със специалност агрономство в Германия. Той е човек с много широки интереси и към хуманитарните науки. Бил е представител на Българското търговско дружество, а по-късно и на Земеделския кооперативен съюз в Берлин. След войната работи в икономическия отдел на ЦК.

36. Ив.Гевренов е завършил френски колеж. Следвал е машинно инженерство във Франция и Белгия. Има и диплома за цивилен летец. През 1919 г. основава първата каучукова фабрика в София, а по-късно става директор на акционерно дружество "Каучук". Работниците му го обичат и поддържат. Гевренов е приет за член на БРП(к) след 9 септември.

37. ЦДА, ф.1Б, оп.51, а.е.222, л.40, 44; а.е.221, л.139, 199, 172; а.е.223, л.106; а.е. 224, 116, 183 и др.

38. АМВР, ф.2, оп.2, а.е.1217.

39. Преди 9 септември кооперативният деятел и комунист Иван Панов е собственик на фирма "Плод", през която минават немалка част от паричните транзакции на БРП(к).

40. АМВР, ф.1, оп.9, а.е.1.

41. Те са съдени през 1953 г. заедно с Абакумов.

42. ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.221, л.26; а.е.226, л.1–35, 46, 48; а.е.224, л.192. Указът да се изпращат хора в ТВО до 7 години без съд е приет също по идея на съветниците.

43. Следствието се ръководи от съветника Мешчерков, а разработката на военните от Герасимов.

44. ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.225, л.64; а.е.223, л.61–98; а.е.226, л.171.

45. Пак там, а.е.226, л.2, 5; а.е.223, л.17; а.е.224, л.200.

46. АМВР, ф.10, оп.5, а.е.1, преписка 128.

47. ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.223, л.31, 128, 172; а.е.221, л.157, 168; а.е.224, л.240.

48. Пак там, а.е.226, л.54; а.е.224, л.78–93, 192.

49. Пак там, а.е. 223, л.130; а.е.224, л.183, 200.

50. Освен Д.Буров и Т.Губиделников, другите осъдени са Георги Василев, Симеон Бъров, Младен Митев, Крум Гърков, Димитър Желев, Вълчо Пехливанов, Пеню Пенев, Христо Събчев, Йордан Кацаров, Христо Добрев, Никола Максимов и Стефан Филипов.

51. Впоследствие Д.Буров е помилван и смъртната присъда е заменена с доживотен затвор.

52. АМВР, ф.2, оп.5, дело 165.

53. ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.223, л.59; а.е.224, л.182, 195; а.е.225, л.111.

54. М.Секеларов умира в затвора в Стара Загора.

55. В.Марков се обесва в следствието.

56. АМВР, ф.2, оп.1, а.е.1220; ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.221, л.54; а.е.223, л.86; а.е.224, л.266; а.е.226, л.131–138.

57. ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.226, л.1–25. В.Червенков отговаря лично пред Политбюро за ДС.

58. Пак там, а.е.155, л.47; а.е.221, л.27; а.е.226, л.20.

59. Пак там, а.е.220, л.8–9, 240–269, 256.

60. Те получават заплати от българския бюджет, равни на министерските. Макар и в сянка, съветниците определят дейността на плановата комисия, на банковото дело, на външната търговия и т.н. От архивните документи могат да се установят и имената на някои от тях. Така например в БНБ съветник е Кузнецов. Водеща фигура при решаването на селскостопанските въпроси става Ступов. Външната търговия се контролира от съветника Кучеренко и т.н.

СЪВЕТСКОТО ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ ОРГАНИЗАЦИЯТА И ДЕЙНОСТТА НА ОРГАНИТЕ НА СЪДЕБНАТА ВЛАСТ В БЪЛГАРИЯ (1949–1956 Г.)

Любомир Огнянов

Проблемът за състоянието на съдебната система в България в края на 40-те и през първата половина на 50-те години е твърде важен за изясняване на общата политическа обстановка в страната през този период. Както и другите компоненти на политическата система, така и органите на съдебната власт се намират под непосредственото влияние на сталинизма. Съветската правна теория и практика се изучава и внедрява от следователи, прокурори, съдии и адвокати от всички съдебни инстанции и на всички равнища. Достъпът през последните години до нови архивни документи, разкриващи състоянието и дейността на съдебните органи в България, установения партиен контрол над тях и безкритичното прилагане на съветския опит, дава възможност да се очертаят и разкрият редица основни аспекти на тази все още слабо изследвана тема в българската историческа и правна литература.

С Наредбата-закон за допълнение на закона за устройството на съдилищата от 3 октомври 1944 г. е отменена несменяемостта на съдиите.[1] Това дава възможност на отечественофронтовската власт в България да извърши масова чистка в системата на съдебните органи. "За проявена груба фашистка дейност" са уволнени 145 съдии и прокурори, а "в интерес на службата" – 82 души. Общият брой на уволнените съставлява около 50 на сто от съдийския състав през 1950 г.[2]

Конституцията на страната от 1947 г. въвежда съветският принцип на единство на законодателната, изпълнителната и съдебната власт. В съответствие с този принцип през 1948 г. е приет нов Закон за устройство на народните съдилища. С него е прокламирана изборност на съдиите и съдебните следователи, но този факт с нищо не променя създалото се положение на груба намеса на ЦК и околийските комитети на БКП, на Националния комитет и местните комитети на ОФ, както и на органите на изпълнителната власт в решаването на кадровите въпроси в съдебната система.

На всички структури в системата на Министерството на правосъдието е препоръчано от управляващата Българска работническа партия (комунисти) да изучават и прилагат опита на съдебните органи в СССР. Тази тенденция се засилва след едномесечното посещение на българска делегация начело с министъра на правосъдието Ради Найденов (22 февруари – 20 март 1951 г.), която е изпратена "да опознае съдебния апарат на СССР и методите на работа на съветските съдилища". След завръщането си в страната в док-

лад до председателя на Министерския съвет ръководителят на делегацията анализира подробно впечатленията от организацията на съдебния апарат в СССР, Прокуратурата на СССР, съветската адвокатура и другите съдебни ведомства и "в светлината на съветския опит" прави съответни предложения относно състоянието и задачите на Министерството на правосъдието в България.[3]

На 9 ноември 1951 г. Народното събрание приема закон, който гласи: "Отменяват се като противоречащи на Димитровската конституция и на установеното след 9 септември 1944 г. социалистическо законодателство в България и се считат за недействителни всички издадени до 9 септември 1944 г. закони и законодателни актове."[4] С него се скъсва всякаква връзка с правосъдната система отпреди 7 години. От тук нататък всички закони трябва да имат "социалистически" характер и да са максимално близки до съветските. Същевременно Политбюро на ЦК на БКП възлага на Министерството на правосъдието "да засили мерките за бързото идеологическо преустройство на кадрите по съдебното ведомство".[5] В духа на новите изисквания след няколко месеца българският парламент приема Наказателно-процесуален кодекс, Гражданско-процесуален кодекс и Закон за устройството на съдилищата.[6] И както казва през 1956 г. главният прокурор на републиката Йордан Чобанов, тези закони са "класови", "социалистически", "революционни".[7] Те дават възможност да се нарушава свободата и неприкосновеността на личността, да се прилага нечовешко и унизително третиране на обвиняемите и осъдените, да се използва принудителният труд, да се ограничава правото на свободен избор на местожителство, да се прибягва често до смъртното наказание. Едва към средата на 1956 г., в резултат на измененията на международната обстановка и на настъпилата политическа промяна в България, се преминава към преглед на законоположенията, които не са в съответствие с конституцията на страната и с някои основни принципи на международното право.[8]

В основата на репресивното законодателство в България през първата половина на 50-те години, взаимствано изцяло от съветското наказателно право, стои Наказателният закон, приет от Народното събрание на 2 февруари 1951 г.[9] След широкото му прилагане от съдебните органи през 1951 и 1952 г. се оказва, че и той не удовлетворява напълно управляващите кръгове в страната. Затова в края на 1952 г. министърът на вътрешните работи Георги Цанков внася в Политбюро на ЦК на БКП предложение за "усилване на наказателните мерки срещу изменниците на Родината и техните семейства".[10] Съгласно измененията на Наказателния закон, утвърдени от Народното събрание на 10 февруари 1953 г., "български гражданин, който без разрешение на надлежните органи на властта по какъвто и да е начин напусне пределите на страната, както и български гражданин, включително и военно лице, напуснал пределите на страната с разрешение на надлежните органи на властта, който не се завърне след изтичане на определения му за пребиваване зад граница срок, се счита за изменник на Родината и се наказва със смърт" (чл.71а).[11] Много жестоки са и наказанията за близките на избягалия или не-

завърнал се в страната. В чл.72б е постановено: "Лицата, включително и близките родственици на изменника, които са знаели за готвеното престъпление по чл.72а и не са съобщили своевременно на органите на властта, се наказват с лишаване от свобода от 5 до 10 години и с глоба до 10 хил. лева. Останалите пълнолетни членове на семейството на изменника, живущи заедно с него или намиращи се на негова издръжка по време на извършване на престъплението, се наказват с лишаване от права по чл.28 и с конфискация на цялото или част от имуществото. Срещу същите се вземат административни мерки – изпращане на трудово-възпитателна работа или въдворяване на друго местожителство."[12]

Тези членове на Наказателния закон създават големи неприятности на България в международните ѝ отношения. Оказва се, че такива текстове не съществуват в никое друго законодателство, включително и съветското. При това на практика са неприложими.[13] Ето защо на 10 ноември 1953 г. те са отменени, като се възстановяват текстовете на чл.275 и 276 от Наказателния закон от 1951 г., предвиждащи лишаване от свобода от 3 до 10 години и глоба до 20 хил. лева.[14]

Наказателната политика на държавата се осъществява от органите на следствието, прокуратурата и съда. Сред тях с особено внимание от ръководството на комунистическата партия, "силовите" министерства и съветските съветници в България се ползват следствените отдели към Министерството на вътрешните работи.

Като съдебна инстанция следствието е на двойно подчинение – на МВР и прокуратурата. В рамките на МВР то има статут на отдел на Държавна сигурност. В основата на организацията на следствието е принципът на конспирацията. В работата му намират пълна реализация идеологическите постулати на Всесъюзната комунистическа партия (болшевики) и нейния вожд Йосиф Висарионович Сталин за "класовата борба", "революционната бдителност", "врага с партиен билет" и др., възприети всецяло и от БКП.[15]

По препоръка на съветските съветници в работата на следствията към МВР се създава "излишна тайнственост, мистичност и някаква особеност". В лицето на всеки гражданин те са готови да видят "враг на народа". На тях се дължи и наложената от органите на МВР практика при започване на следствие да се приема "предварителна схема", която се предава на следователя и която той трябва да покрие с "лица, показания и материали". По съветски образец в следствията на Държавна сигурност е въведено нощно "работно време", което довежда до "подлуждане" подследствените – предимно невинни български граждани.[16]

Следствията, които са претрупани от многобройните преписки по политически и стопански дела, обикновено започват без пълна предварителна "оперативна разработка" и без сериозни доказателства. Прокуратурата практически е елиминирана при тези следствия. Адвокатска защита на този етап не се допуска. Обвиненията най-често се изграждат на "самопризнанията" на подсъдимите, изтръгнати с инквизиционни средства – жестоки побоища, денонощни разпити с редуване на следователите, безсъние, лишаване от храна

и вода, непрекъснат физически, психически и морален тормоз. За свидетели често се привличат хора, които се намират в затвора или са обвиняеми в едно или друго дело. По-важните следствия се наблюдават пряко от министъра на вътрешните работи, директора на Държавна сигурност или от техни заместници.[17] Репресиите на следствените органи показват, че Сталин, Берия и Вишински имат свои верни последователи в България и че сталинизацията на политическия живот в страната обхваща всички звена и на съдебна система.

През лятото на 1952 г. е утвърдена нова инструкция за следствената работа на Държавна сигурност. С нея се определя реда за задържане и разпит на обвиняемия, както и оформянето на следствените дела. В инструкцията е записано, че "успешно може да работи само политически зрелият, грамотен следовател, безпределно предан на БКП, на др.Червенков, на великия СССР и др.Сталин, който ежедневно работи за усвояване марксистко-ленинското учение."[18]

Според Конституцията от 1947 г. прокуратурата осъществява върховния надзор за "точното изпълнение на законите" както от различните правителствени органи и длъжностни лица, така и от гражданите. Конкретизация на този конституционен текст е даден в Закона за прокуратурата от 1948 г.[19]

При изграждането на Главна прокуратура на републиката е взета изцяло предвид структурата на прокуратурата на СССР. При нея (Главна прокуратура на НРБ) функционират 5 основни отдела: "Следствен", "Съдебен", "Общ надзор", "Кадри" и "Прокуратура на войската".[20]

За свое основно задължение в края на 40-те и началото на 50-те години прокуратурата смята борбата срещу престъпленията против държавата и отечественофронтовската власт.[21] През 1948–1951 г. тя е сезирана с 43 465 закононарушения, които се разпределят така: закононарушения в ТКЗС – 5 009, нарушения по Закона за народните съвети – 3 434, нарушения по Закона за наемите – 9 010, по надзора на закони, свързани с дейността на промишлени предприятия, търговски организации, кооперации и др. – 8 879, и самоуправства – 17 133.[22]

Голямо внимание през тези години се обръща и на престъпленията по транспорта. В тази връзка на 24 февруари 1950 г. със специално постановление на Министерския съвет и ЦК на БКП е учредена Прокуратура по транспорта.[23]

С указ на Президиума на Народното събрание от 19 март 1951 г. пък е създадена Военна прокуратура при МВР.[24]

По закон прокуратурата упражнява надзор над дознанието на органите на Народната милиция и над предварителното следствие, но на практика тези законови изисквания трудно се прилагат. Следствията, водени от Държавна сигурност, са вън от техния контрол. Само част от следствения апарат е пряко подчинен на прокуратурата, поради което тя не може да осъществява пълен контрол и ръководство върху първия и най-важен етап от съдебния процес.[25] В тази насока практиката в България малко се различава от дейността на прокуратурата в СССР.

Основни причини за закононарушенията в страната, според официалните анализи на Главна прокуратура, са: непознаването или слабото познаване на законите от органите на властта и гражданите, незачитането на законите от някои органи на държавната власт, предпочитание принципа на целесъобразността пред принципа на законността, престъпната воля у част от гражданите, некомпетентните и бюрократичните действия на някои ръководни органи, прилагането на т.нар. класов подход при изпълнението на законите, опитите за налагане на ръководната роля на Българската комунистическа партия и в съдебната система.[26] На едно съвещание на секретарите на околийските комитети на БКП през септември 1949 г. главният прокурор на републиката Д.Георгиев изнася редица примери на грубо вмешателство в работата на прокуратурата. Той признава, че "околийската прокуратура е изградена по пътя на партийната мобилизация", че "всеки един околийски прокурор на място в околиите е поставен там не по нареждане на главния прокурор, а по искане на околийските секретари, по тяхно одобрение и съгласие на "Кадри" при ЦК." Това било причината на много места да смятат, че "прокурорът трябва да е под командата, под управлението на околийския секретар". Често пъти на околийския прокурор се дават нареждания от околийския комитет на БКП – кого да арестува, какви други мерки да предприеме и т.н.[27]

По въпроса за правомощията на околийските прокурори Политбюро на ЦК на БКП взема специално решение, според което "всеки един отговорен държавен или партиен работник може да бъде привлечен под отговорност не по искане на околийския или областния прокурор, а само на главния прокурор на републиката със съгласието на Секретариата на ЦК на БКП." Местните прокурори имат свобода на действие само по отношение на безпартийните и редовите партийни членове, на държавните служители от по-малка отговорност. По отношение на членовете на партийните комитети, на "отговорните работници по места" околийският прокурор "единствено трябва да донесе на главния прокурор, който заедно с ЦК ще определи отговорността."[28]

Работата на съда се основава на посочените вече Закон за устройството на народните съдилища, приет през 1948 г., и на отменилия го в края на 1952 г. нов Закон за устройството на съдилищата. През 1949 г. в съдилищата са внесени 44 076 дела, а през 1954 г. те са около 60 хиляди. Средно една четвърт от тях завършват с оправдателни присъди.[29]

През посочения период расте числото на т.нар. политически престъпления (измяна, предателство, шпионаж, вредителство). По такива обвинения през 1948 г. са осъдени 134, през 1949 г. – 878, през 1950 г. – 1 328, а през 1951 г. – 1 548 души.[30]

Увеличават се и посегателствата срещу държавната, обществената и кооперативната собственост. Така от предадените на съд за такъв род престъпления през 1948 г. са осъдени 1 590, а през 1951 г. – 8 295 души.[31]

Съдилищата издават тежки присъди за неизпълнение на държавни наряди, за стопански "саботаж", за "вредителство" в предприятията и учрежденията и т.н.

Само от Софийския окръжен съд през 1949 г. са решени 17 210 дела. От тях 34 са т.нар. предателски и шпионски дела, 27 са неразгледаните през 1944–1945 г. дела по Наредбата-закон за Народния съд, 77 са за бягство зад граница и т.н. През първата половина на 1950 г. са разгледани 71 политически дела.[32] А за тези дела през 1954 г. председателят на Върховния съд Никола Цветковски признава: "Щом като дойде дело с политически характер, много-много не му гледаме доказателствата. Щом като има самопризнание – ние потвърждаваме присъдата."[33] Едва през 1955 г. Върховният съд стига до схващането, че "голото самопризнание на отделен човек в самостоятелен процес не е достатъчно средство, за да се издаде осъдителна присъда" и че то "трябва да се подкрепи от други данни по делото".[34]

Голям е броят на произнесените смъртни присъди в началото на 50-те години – от 250 до 280 годишно. Затова неслучайно към председателя на Президиума на Народното събрание Георги Дамянов се отправя въпросът: "Гражданска война ли има у нас?" През 1955 г. те намаляват на 49, от които висшият държавен орган потвърждава 18, а 31 заменя със затвор от 15 до 20 години.[35]

При обсъждане на отчетния доклад на главния прокурор за 1954 г. в Президиума на Народното събрание (16 април 1955 г.) за пореден път се констатира, че съдиите не са независими. Д.Нейков, член на Президиума, сочи един твърде типичен за това случай – върху заместник-околийския съдия в гр.Силистра се оказва натиск да реши предварително хода на едно дело и когато той отказва, следва "проверка" и уволнение.[36] Зависимостта на съдиите от партийните и държавните институции не се преустановява и след приемането на нов Закон за избиране народни съдии и съдебни заседатели при народните съдилища (ноември 1955 г.).[37]

Безспорен факт е обаче, че съдът се стреми да възпре криминалната престъпност в страната и да я накаже. Заедно с това се преследват и хилядите нарушения на съществуващите закони. Има и случаи на съдене на корумпирани съдии – например в края на 1950 г. се провежда процес срещу известните съдии от Софийския областен съд Константин Унджиев и Атанас Мулетаров, обвинени, че в периода 1946–1948 г. като длъжностни лица са приемали подкупи и са осъдени съответно на 5 и 4 години строг тъмничен затвор.[38] Съветският опит и тук не е пренебрегнат – прокурорът по делото търси влиянието на "класовия враг", а и двамата съдии признават, че са допуснали грешки, тъй като не са изживели някои "дребнобуржоазни слабости" и не са се отърсили от някои "наслойки от буржоазното минало".[39]

Във вземане на подкуп през 1950 г. е обвинен и прокурорът от Софийския областен съд Борис Минковски, но следственото дело против него е прекратено "поради липса на доказателства" и същият е уволнен "в интерес на службата".[40]

Адвокатската колегия в страната също е под силно съветско влияние и под непосредствен контрол от страна на централните и местните органи на БКП. ОТ 1947 до 1952 г. в България действа Законът за адвокатите, а от м.юни 1952 г. е в сила новият Указ за адвокатурата. Той урежда, пак по подо-

бие на съветската практика, придобиването на адвокатски права, организацията на адвокатурата, задълженията и правата на адвокатите, върховния надзор над тяхната дейност и дисциплинарната им отговорност.[41]

През този период адвокатската професия се упражнява чрез колективи. Ръководен орган на адвокатите в страната е Висшият адвокатски съвет. В края на 40-те и началото на 50-те години се забелязва тенденция на рязко намаляване на броя на адвокатите – от 4 500 през 1947 г. на 2 607 души през 1951 г., от които повече от една трета са в столицата. Учейки се от съветския опит, Министерството на правосъдието и Висшият адвокатски съвет полагат изключителни грижи за марксистко-ленинското възпитание на адвокатите и за тяхното масово включване в различните форми на идейно-политическа просвета. А в съществуващите просветни кръжоци най-често разглежданите теми са: "Марксистко-ленинското учение за класите и класовата борба", "Марксистко-ленинско-сталинското учение за държавата", "Марксистко-ленинско-сталинското учение за правото", "Учението на Маркс–Ленин–Сталин за престъплението и наказанието", "Учението на Маркс–Ленин–Сталин за собствеността", "Марксизмът-ленинизмът като мироглед и метод за опознаване и изменение на света" и др.[42]

Най-показателни примери за директна съветска намеса и за поставянето на съдебната система в България (следствие, прокуратура и съд) в услуга на политическата воля на някои от ръководителите на Българската комунистическа партия са монтираните политически процеси. Техният брой (в центъра и по места) засега все още не е установен. Не могат обаче да не бъдат споменати такива процеси, проведени през 1949–1953 г., срещу: Трайчо Костов и групата от 10 души, обвиняеми заедно с него; 7 бивши троцкисти ("леви сектанти"); 4-ма партийни и стопански дейци (Петко Кунин, Никола Сакеларов, Иван Масларов и Петър Семерджиев); 12 ръководни дейци от стопанския фронт – бивши директори и помощник-директори на стопански предприятия, търговски представители, членове на управителни съвети на стопански организации; 12 бивши заместник-министри, главни директори и директори на държавни стопански обединения; 3-ма отговорни служители на Държавна сигурност (Стефан Богданов, Георги Ганев и Николай Задгорски); 17 строителни инженери; 14 минни инженери; 15 евангелистки пастори; 55 дейци на Католическата църква в България; 14 бивши дейци на БЗНС–Н.Петков (Асен Павлов, Ангел Държански, Борис Бумбаров и др.), видния политически деец от близкото минало Атанас Буров и други.[43] И още един характерен факт в тази връзка – само Софийският окръжен съд провежда през 1950 г. 13 големи политически процеса с повече от 100 души подсъдими.[44] Налага се безспорният извод, че в областта на правосъдието през 1949–1953 г. в България цари пълен сталинистки произвол. Невероятното в случая е това, че се преследват и наказват не само политическите противници на властта (при това бивши), но и част от кадрите на партийния и държавния апарат, които в момента се оказват неудобни и нежелани за управляващата върхушка. Съдебните фарсове обаче имат и друга цел – да сплашат "свои" и "чужди" и да осигурят желаното "политическо спокойствие" в страната.

През 1949–1953 г. в България се провеждат и друг вид съдебни процеси, твърде сходни с посочените по-горе. В резултат на развихрилата се в страната "шпиономания" присъди получават стотици групи или отделни лица, определени по различен начин – "трайчокостовски групи" "николапетковистки организации", "нелегални групи за враждебна и противонародна дейност", "горянски групи", "титови шпиони, агенти и диверсанти", "агенти" на други чужди разузнавания (американско, английско, френско, италианско, ватиканско, гръцко, турско), "бандитски групи" (организирани от Гърция и Турция) и т.н.[45]

Много от задържаните заради участие в "големия заговор" против властта партийни, държавни, военни, стопански и обществени дейци не стигат до съд поради "недостиг" или "липса на доказателства". По време на своя няколкомесечен престой в килиите на Държавна сигурност те са подложени на същите инквизиции и унижения, както и обвиняемите в отделните политически процеси. Сред преминалите през следствието на МВР с най-висок ранг е Титко Черноколев – член на Политбюро на ЦК на БКП и министър на земеделието, арестуван през юли 1951 г. и освободен през февруари 1952 г. Между останалите задържани и репресирани са военните дейци Петър Врачев, Славчо Трънски, Здравко Георгиев, Денчо Знеполски, Благой Пенев, Делчо Симов, Никола Киров и др.; отговорните служители в МВР Васил Балевски, Каприел Каприелов, Лев Главинчев, Борислав Николов, Александър Александров и др.; дипломатите Георги Андрейчин и Димитър Илиев; журналистите Владимир Топенчаров и Борис Милев, писателят Никола Ланков и много други.[46]

В годините на сталинския режим в България (1949–1953), със съгласието на съдебните органи, но без да се възбуждат съответни съдебни дела, се извършват хиляди въдворявания в т.нар. трудово-възпитателни общежития, т.е. в трудови лагери. Това става с решение на специална комисия към Министерството на вътрешните работи, в която влизат: Министърът, заместник-министърът по Държавна сигурност, главният прокурор, председателят на Върховния съд и един представител на ЦК на БКП. Категорията на въдворените лица включва бивши дейци на опозиционните партии, царски офицери, полицейски служители, анархисти, агент-провокатори в комунистическото движение, криминални елементи и др. Те са обявени за "престъпници" или "политически опасни лица", които не могат да бъдат съдени по обикновения ред, или които по политически или други държавни "съображения" не е целесъобразно да бъдат съдени по общия ред. През 1949 г. в трудовите лагери се намират над 4 500 души. След 1950 г. въдворяването може да достигне до 7 години. През 1952 и 1953 г. от ТВО са освободени големи групи задържани в тях лица. Лагерът в Белене е закрит с решение на Политбюро на ЦК на БКП от 5 септември 1953 г., последвано от заповед на министъра на вътрешните работи от 19 септември с.г. От последните 1 059 въдворени лица 584 са освободени, а останалите 475 души са предадени на съд.[47] Така, макар и само за 3 години, се прекъсва един жесток политически, физически и морален терор, осъществяван по антиконституционен и извън съдебен път

над бившата българска опозиция и над някои обявени за "неблагонадеждни в политическо отношение" лица.

За съдебната система в България "в епохата на сталинизма" е характерно още едно типично явление за тоталитарните държави – установяването на различни форми на принудителен труд.[48] Широко разпространение имат и изселванията като извънсъдебна репресия срещу политически "опасните" граждани".[49] Масови са и случаите на извършване на престъпления и груби нарушения на законността от местни държавни и партийни органи. Най-често те се изразяват в незаконни арести, незаконно задържане на граждани в участъците на МВР, нанасяне на побоища от представители на местните органи на властта, незачитане разпорежданията на прокуратурата и т.н.[50]

Краткото изложение за състоянието на органите на съдебната власт в България показва, че те са под силното влияние на съветската правна система. Поставени под зависимостта на изпълнителната и законодателната власт, и най-вече под всеобхватния контрол на управляващата комунистическа партия, съдебните органи в страната се примиряват с ролята на послушен държавен инструмент за осъществяване на репресивните функции на т.нар. диктатура на пролетариата от сталинистки тип, установила се в България в края на 40-те години.

1. Държавен вестник, № 216, 3 окт. 1944.
2. ЦДА, ф.88, оп.13, а.е.118, л.2.
3. Пак там, л.3–27.
4. Известия на Президиума на Народното събрание, № 93, 20 ноем. 1951.
5. ЦДА, ф.1Б, оп.6, а.е.1489, л.37.
6. Известия..., № 11, 5 февр. 1952; № 12, 8 февр. 1952; № 92, 7 ноем. 1952.
7. ЦДА, ф.362, оп.7, а.е.32, л.110.
8. Пак там, ф.88, оп.17, а.е.20, л.53, 68–74.
9. Известия..., № 13, 13 февр. 1951.
10. ЦДА, ф.1Б, оп.6, а.е.1707, л.2–4.
11. Работническо дело, № 43, 12 февр. 1953.
12. Пак там.
13. ЦДА, ф.1Б, оп.6, а.е.1916, л.43–44.
14. Пак там, л.45; ф.88, оп.13, а.е.225, л.1–8.
15. Т. Р а д у л о в. Гувернантските на властта. Варна, 1992, с.4–14.
16. Съвременен показател, 1991, № 4–5, с.59.
17. ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.220, л.258–260, 271–273, 287–289; а.е.221, л.4–82, 113–140; а.е.222, л.27–55, 110–131; а.е.223, л.10–94; а.е.224, л.29–69, 230–267; а.е.225, л.55–91, 178–212; а.е.226, л.1–35, 155–168; ф.362, оп.3, а.е.4, л.485; С л. Т р ъ н с к и. Невъзможни истини. С., 1994, с.85–163; Г. Н. В а с и л е в. Остров Персин – позорът на България. С., 1995, с.61–105; Б. Х р и с т о в. Изпитанието. С., 1995, с.25–56; Д. З н е п о л с к и. Посмъртна изповед. С., 1997, с.357–422.
18. ЦДА, ф.1Б, оп.6, а.е.1636, л.98.
19. Български конституции и конституционни проекти. С., 1990, с.48.
20. ЦДА, ф.362, оп.1, а.е.2, л.57–58.
21. Пак там, л.3–6.

22. Пак там, ф.1Б, оп.6, а.е.1561, л.22.
23. Пак там, л.32.
24. Пак там, а.е.1203, л.121.
25. Пак там, ф.362, оп.1, а.е.2, л.21–27; оп.3, а.е.4, л.483–485, 495–498; оп.8, а.е.7, л.15, 46.
26. Пак там, ф.1Б, оп.6, а.е.1561, л.22.
27. Пак там, оп.5, а.е.44, л.132–134.
28. Пак там, л.135–136.
29. Пак там, ф.362, оп.1, а.е.2, л.15; ф.7, а.е.32, л.29, 70.
30. Пак там, ф.1Б, оп.6, а.е.1561, л.25.
31. Пак там.
32. Пак там, ф.88, оп.15, а.е.1, л.78–79.
33. Пак там, ф.362, оп.7, а.е.31, л.39.
34. Пак там, оп.7, а.е.32, л.43.
35. Пак там, оп.8, а.е.7,, л.194.
36. Пак там, оп.7, а.е.32, л.169.
37. Известия..., № 90, 8 ноем. 1955.
38. ЦДА, ф.351, оп.8, а.е.18, л.2–16, 191–201.
39. Пак там, л.9, 31, 179, 198–199.
40. Пак там, ф.1Б, оп.6, а.е.1066, л.1–6.
41. Известия..., № 49, 10 юни 1952.
42. ЦДА, ф.88, оп.13, а.е.118, л.21–22; оп.15, а.е.1, л.8–13, 92–95.
43. АМВР, II съд – 708. Т.2, л.1–2, 308–309; II съд – 2900. Т.1, л.5–90; II съд – 4900. Т.2, л.208–254; II съд – 4586, л.201–215; II съд – 4591. Т.2, л.21–61; II съд – 4706, л.1–390; Процесът срещу Трайчо Костов и неговата група. С., 1949. 623 с.; Процесът срещу евангелистките пастори-шпиони. С., 1949. 179 с.; Вести на ВС на БСП, 1990, № 9, с.15–17; Съвременен показател, 1990, № 33, 34.35; М. И с у с о в. Последната година на Трайчо Костов. С., 1990; Ж. Ц в е т к о в. Разпятието. Съдебната разправа с дейци на Католическата църква в България през 1952 г. С., 1994; Г. Н. В а с и л е в. Цит.съч., с.5–109.
44. ЦДА, ф.362, оп.3, а.е.3, л.487–490.
45. АМВнР, папка 12, оп.8, а.е.106, л.2–5; папка 79, оп.4, а.е.1144, л.1–115; папка 89, оп.6, а.е.1718, л.3–7; папка 89, оп.6, а.е.1719, л.2–3; папка 106, оп.8, а.е.1064, л.1–5; папка 106, оп.8, а.е.1065, л.2–7; Работническо дело, № 33, 2 февр. 1950; № 36, 5 февр. 1950; № 239, 27 авг. 1950; № 185, 4 юли 1951; № 193, 12 юли 1951; № 249, 6 септ. 1951; № 307, 13 ноем. 1951; № 319, 15 ноем. 1951; № 341, 7 дек. 1951.
46. ЦДА, ф.1б, оп.5, а.е.223, л.212–228; а.е.224, л.1–28, 80–93, 127–177; а.е.226, л.123–130; Вести на ВС на БСП, 1990, № 9, 18–19; Съвременен показател, 1991, № 4–5, с.55; Т. Р а д у л о в. Цит.съч., с.25–26; В л. Т о п е н ч а р о в. Бесове на моето време. С., 1993, с.7–91; С л. Т р ъ н с к и. Цит.съч., с.85–160; Д. З н е п о л с к и. Цит.съч., с.357–422.
47. П. С т о я н о в а, Е м. И л и е в. Политически опасни лица. Въдворявания, трудова мобилизация, изселвания след 1944 г. С., 1991, с.17–23, 131–149.
48. АМВнР, папка 110, оп.8, а.е.1129, л.1–13.
49. ЦДА, ф.1б, оп.6, а.е.665, л.1–2; а.е.1090, л.1, 4–53; а.е.1031, л.2, 75–76; а.е.1102, л.1–4; а.е.1865, л.37–40; а.е.1951, л.1; П. С т о я н о в а, Е м. И л и е в. Цит.съч., с.60–66, 102, 131–133, 141–149.
50. ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.44, л.130; ф.362, оп.2, а.е.2, л.16–17; ф.362, оп.7, а.е.32, л.7–8.

МОСКВА И ДЕСТАЛИНИЗАЦИЯТА В БЪЛГАРИЯ 1953–1956 Г.

Румяна Богданова

Историческият шанс, даден на България да замени един авторитарен режим с по-либерален, да премине към по-гъвкави, по-цивилизовани форми на тоталитарна власт [1], всъщност е твърде относителен. Няма сили, които да се възползват от този шанс. Няма реален противодействащ механизъм срещу административно-бюрократичната власт. Задачата за десталинизация в средата на 50-те години надхвърля политическите възможности не само на БКП. За окончателно скъсване със сталинския модел на управление и ръководство в този период няма условия нито от вътрешен, нито от международен характер. От друга страна обстоятелството, че Москва запазва пълен контрол над процесите на либерализация поставя под съмнение възможностите за български вариант на десталинизация. Българското общество не е изправено пред избор. На него му се предлага нова схема, която се превръща в "единствено верния път". Въпреки или може би поради това опитът да се очертаят илюзиите на десталинизацията въз основа на българския опит представлява безспорен интерес. Той има своето значение при оценка на теорията и практиката на обновлението, препоръчано от Москва. Нов курс или нов облик? Тактическа отстъпка – поредната "передышка"[2] или опит за действителна либерализация? Разкрепостяване или ремонт на крепостта? Нови теоретически постановки или смяна на акцентите в партийната политика? За съжаление спекулациите на тема "априлската линия" са изместили сериозното научно изследване на тези въпроси.

През 1953 "везните на историята са разклатени".[3] Разклаща ги смъртта на Сталин. В една авторитарна система, в която център е личността на вожда, неговото слизане от житейската и политическата сцена неминуемо предполага промяна. Отличителна особеност на режимите от този тип е, че не допускат алтернативно мислене, алтернативни модели, а още по-малко алтернативни лидери. Затова на 5 март 1953 г. съветското партийно ръководство е изправено пред трудна задача. Пропагандата с всички сили внушава изключителността на "бащата на прогресивното човечество". На този фон задачата да се намери приемник за поста изглежда непосилна. Но въпросът не

е само кой ще заеме мястото на Сталин в ръководството на КПСС и съветската държава, а какво ще замести сталинизма като начин на управление, като модел на политика, като стратегия за направляване на "световната пролетарска революция". Защо смъртта на Сталин слага началото на десталинизацията? Какво включва десталинизацията като очаквана промяна в съветската политическа система и механизъм на управление?[4]

Реални проблеми диктуват необходимостта от преоценка в средата на 50-те години.5 Москва става инициатор за еволюция на режимите от съветски тип. На пръв поглед първите стъпки на новото съветско ръководство, които създават илюзии за значими промени: признаването на някои неблагополучия на режима в стопанската сфера, грешки в политическата и официална декларация за скъсване със старата политика на беззаконие и терор, за преразглеждане на делата на осъдени "врагове на народа"[6] крият риска от дестабилизация, от поставяне под съмнение достойнствата на модела. В действителност обаче премерената самокритичност на Москва е превантивна мярка за запазване стабилността на система, опит за туширане симптомите на криза преди да са взели големи размери и да са поставили под съмнение ефективността на партийното ръководство. Тази политическа инициатива гарантира водещата роля на КПСС, дава възможност на Кремъл да диктува степента на преоценка, да избере подходяща формула, да контролира процеса на либерализация, да охлади реформаторския ентусиазъм, когато това се наложи.

Управляващите среди в Кремъл със смела идеологическа маневра търсят подходяща интерпретация на негативния опит на социалистическото строителство за съживяване на надеждите за просперитет, демокрация, социализъм. Умело е избрана и формулата – "ликвидиране на последиците от култа към личността". Този лозунг има поне три предимства: не засяга основите на режима, опитва се да избегне поставянето под съмнение на необходимостта от използване на положителния съветски опит, оневинява претендентите за поста на вожда. С тезата за "чужди, неприсъщи на марксизма-ленинизма факти и явления" се прави опит за възраждане на вярата в идеала, за възстановяване на чистотата и притегателната сила на теоретичния модел. Пропагандният вариант на безболезнена смяна на курса е "оздравителен процес". Приема се, че грешките и слабостите в различни области са допуснати под влияние на култа към личността и преодоляването им ще ускори движението напред, ще разкрие по-пълно предимствата на социалистическия строй.[7]

Московската преоценка в средата на 50-те години изглежда твърде радикална на фона на твърдия политически курс, стаеното напрежение и доведената до фанатизъм борба за идеологическа ортодоксалност в последните години от живота на Сталин. Ако приемем, че десталинизацията в някаква

степен е изпитание за системата, то Кремъл се справя с него. На поредния "остър завой в развитието на партията и страната"[8] КПСС намалява скоростта. Новите постановки 9 не предизвикват сериозно "обърквање на понятията", защото са подчинени на идеята за търсене на пътища и средства за усъвършенстване на модела, и не поставят под съмнение основните принципи на системата. Интересно е да се отбележи, че ЦК на БКП признава изчерпването на модела за изграждане на социализъм, следван до този момент, и необходимостта не от усъвършенстване, а от дълбока трансформация, 31 години след Априлския пленум в резолюция на Юлския пленум през 1987 г.[10] Дотогава определяща е тезата за обновление на социализма, пресилената увереност, че едно от главните предимства на социализма е неговата способност да изучава, да анализира, да избягва кризите, да намира взаимноприемливи решения на най-трудните въпроси.[11]

Политиката на десталинизация започва без задълбочен анализ на сталинизацията. В периода 1953–1956 този подход има своите сериозни политико-стратегически основания – да не се допусне поставяне под съмнение на аксиомите на съветския модел, да не се привлича ненужно внимание върху необходимите параметри на прокламираното обновление. Новото съветско ръководство се ориентира към избирателно преразглеждане на негативните страни на политическия режим, който Сталин персонифицира. Голяма част от политико-идеологическите постулати, сраснали се с модела, превърнали се от теоретически постановки в градивни елементи с практическа стойност в пирамидална структура на обществото, в лостове, с които бюрократичният апарат укрепва своя авторитет, остават непокътнати.

Въпреки наличието на достатъчно обективни предпоставки за безопасна либерализация: ефективен административен, репресивен, идеологически апарат за провеждане политиката на комунистическата партия, монолитна партия с неоспорван политически монопол, взети превантивни мерки срещу "националистическите уклони", разбирани главно като антисъветски, последователни кампании за прочистване на обществото от "неблагонадеждни елементи", които са осигурили на режима стабилност и необходима пасивна подкрепа, към десталинизацията се подхожда много внимателно. Първите опити за реформи са колебливи и непоследователни. Опасенията от използване на изнесената информация за атака срещу КПСС и българо-съветската дружба, от подриване авторитета на ЦК, поставяне под съмнение правилността на партийната политика, от уронване престижа и подценяване на Държавна сигурност [12] предварително сковават десталинизацията. Стратегията за презастраховане от "опортюнистически" и "националистически" уклони, от обявяване на култа за продукт на системата влияе върху трудното начало на процесите на обновление и много скоро превръща либерализацията в нейната противоположност.

Редица обстоятелства затрудняват прехода към по-гъвкави форми на тоталитарна власт. Парадоксът, че десталинизацията трябва да се провежда от убедени сталинисти [13], не може да не даде отражение върху стремежа да се ограничи обновлението до минималния достатъчен обем мерки за политическа и стопанска стабилизация, до овладяване на обстановката в партията и страната. Сталинизмът съответства на манталитета и идеологическата зрялост на комунистическите партии в Източна Европа след Втората световна война. Тези партии са сталинизирани не само идеологически, но и кадрово. Допълнителна гаранция за ортодоксално сталинско ръководство в страните-сателити, което да изпълнява точно директивите на Кремъл, е контролът, упражняван от Москва за концентриране на властта в ръцете на подходящи лидери. "Болшевишкият микроскоп" селектира като "подходящи" лица, доказали своята политическа благонадеждност и вярност към комунистическия идеал с емигрантския си стаж в СССР и с лична преданост към Сталин.[14] Всеки опит за независима политика се определя като акт против приятелството със СССР, против интересите на СССР.[15]

Отношението към Съветския съюз остава пробният камък за ортодоксалност на националните комунистически партии и след смъртта на Сталин.[16] Идиличната картина на семейните отношения в социалистическия лагер, представян като "дружно сговорно семейство" не е засегната от десталинизацията. Тезата, че "СССР единствено е в състояние да оказва на народнодемократичните страни действителна, технически квалифицирана, максимално евтина помощ", без която е невъзможно изграждането на социализъм, има аксиоматичен характер. Укрепването на дружбата със СССР, обявена за "гаранция на свободата и националната ни независимост", на социалистическото развитие на страната, е главна задача не само на външната политика на БКП, но и на вътрешната политика, на партийното строителство.[17] В доклад на британския посланик в Москва Патрик Райли до Форин офис се цитира изявление на А.Югов, председател на Министерския съвет, на официален обяд в Кремъл на 18 февруари 1957 г. Горд с идеологическата чистота на БКП А.Югов подчертава, че "враговете на социализма никога не ще успеят да откъснат България от Съветския съюз. "Ако те ни наричат сталинисти – твърди той – защото сме твърди и безкомпромисни спрямо опортюнизма и ревизионизма, то ние приемаме този упрек като похвала."[18]

Докато в Москва десталинизацията започва след смъртта на Сталин, в България В.Червенков е безспорен лидер и нищо в официалната пропаганда не подсказва необходимостта от нов курс. Пътят на развитие на страната е ясно определен. Форсираното изграждане на новия обществен строй, провъзгласено от Г.Димитров пред Петия конгрес на БКП през декември 1948 г. и легализирано с решенията на конгреса като генерална линия на партията, е единствената правилна политика. Затова В.Червенков не спекулира с обе-

щания за нова политика. Той отчита на 25 февруари 1954 г., че в изпълнение решенията на "историческия пети конгрес" в България са изградени "основите на социализма" и предстои бързо строителство на "сградата на социализма", "скок към социализма".[19] Промените в политиката на БКП след март 1953 г. са изцяло инспирирани от Москва и отразяват степента на зависимост на страните-сателити от Кремъл. Ръководството на БКП открито признава съветската хегемония в икономическата и политическата сфера без въпроси и резерви. Това обстоятелство, както и стабилната вътрешнополитическа обстановка в България в очите на Хрущов са по-важни от миналото на В.Червенков като сталинист.[20] Затова въпреки номиналното разделяне по московска рецепта на двата поста – висш партиен ръководител и председател на Министерския съвет, В.Червенков продължава да упражнява значителна власт.[21]

След смъртта на Сталин е трудно да се предвиди мащабът на започналия в Москва процес на преоценка, да се определи неговата същност. В.Червенков знае рецептата. След първоначалното изчакване рефлекторно заработва навикът за съгласуване на посоката на действие и на конкретните стъпки със съветското партийно и държавно ръководство. През 1953 г. В.Червенков усеща, че единственият критерий за "истинска" десталинизация, за правилно разбрана, разумна либерализация и същевременно условие за запазване на ръководни позиции е благоразположението на Москва. Адаптацията на БКП към новия курс протича в няколко основни насоки. Една от първите стъпки е да се осигури политическото доверие на новото съветско ръководство. На въоръжение са взети цитати от новите управляващи в Кремъл. БКП потвърждава своята принадлежност към демократическия лагер, своята готовност да се учи от "по-големия брат", да цени съветската помощ. Използва се всеки повод да се отбележи, че "опитът на СССР е най-верният образец в строителството на социализма".[22]

Във връзка с тези външни прояви на вярност към СССР, квалифицирани в английски дипломатически документи като "полуистеричен русофилски ентусиазъм", в доклади от София до Форин офис се срещат твърде груби оценки за българското правителство като "вярно ехо на Москва", за "100 % раболепие пред Русия във всички сфери", за "робско низкопоклонничество към СССР".[23] В последния си доклад от София, който има обобщаващ характер за целия му мандат 1956–1958, Ричард Спейт използва формулировката "съветска България". Британският посланик дори повдига въпроса дали не би било уместно закриване на британската легация в София или най-малкото понижаването ѝ до ниво консулство, за да бъде третирана България реалистично като руска провинция, а не да се подпомага българското правителство в поддържане на фикцията, че притежава суверенна власт.[24]

България наистина по ред причини – исторически, стопански, субектив-

ни, психологически, създава на СССР най-малко проблеми от сателитите. Но цитираните оценки навеждат на мисълта, че границата между московския диктат и българското раболепие би трябвало да се прокарва по-прецизно като се държи сметка за цялостната система на взаимоотношенията в Източния блок. Раболепието може да бъде обявено за реализъм.[25] Съветският контрол над сателитите не отслабва след смъртта на Сталин. Известен нюанс внася обстоятелството, че Кремъл се възползва от създадените в предшестващия период обективни предпоставки за провеждане на съветските директиви без пряка, груба намеса.[26] Общата идеология, еднотипната икономическа основа, единната крайна цел – изграждане на комунистическо общество – стоят в основата на консолидацията на Източния блок след Втората световна война.[27] Укрепването на политическото, икономическото и идейното единство на социалистическите държави е централна задача от края на 40-те години. Отстоява се тезата, че от това единство зависят темповете на социалистическо строителство.[28] След 1953 г. Москва интензифицира борбата за интеграция на демократическия лагер. Политическото сътрудничество се "обогатява" с формулата за "оказване помощ за възстановяване на нормалната обстановка", с надежден в юридическо и военно отношение инструмент за намеса, когато "социализмът е в опасност в някоя страна".[29]

Конкретните мерки, предприети от българските управляващи среди в периода 1953–1956 за усъвършенстване работата на държавния апарат, са съобразени с текущите директиви от Кремъл. Водеща роля в реформите, предприети от новото съветско ръководство, е реорганизацията на репресивния апарат. Същността на предприетите мерки е подчиняване на този апарат, безспорно необходим на системата, на ЦК на КПСС и поставяне на неговата дейност в рамките на законите. В.Червенков адекватно реагира на този курс. На 17 април 1954 е организирана среща на Политбюро с ръководството на Държавна сигурност. На 24 април се провежда подобна среща с висшия команден състав на армията. На 7 септември 1953 г. е проведено национално съвещание на Министерството на правосъдието, Главна прокуратура, Върховния съд и председателите на окръжните съдилища, което трябва да разгледа работата на съдебния апарат, да разясни наказателната политика на партията и правителството и да набележи мерки за премахване на извращенията.[30]

Първите стъпки на умерена демократизация имат за цел да създадат нов облик на народнодемократичния режим. Без да се намалява всеобхватният партиен контрол и ръководство като главно условие за построяване на социализъм [31], се прокламира необходимостта от по-широко развитие на "социалистическия демократизъм", от повишаване ролята на Народното събрание като най-висш орган на народна власт, от разширяване компетентността на народните съвети, от повишаване ролята на ОФ. Във Второто народно съб-

рание, избрано на 20 декември 1953 г., от 249 места 65 са предоставени на БЗНС и 44 на независими депутати. Възражда се тезата за "социалистическия плурализъм". В края на 1953 г. Г.Трайков, който е на лечение в Москва, в разговор с Молотов е запознат с онова, което се очаква от БЗНС в новите условия.[32]

Въпреки обнадеждаващото начало, не е трудно да се открият симптомите, които превръщат либерализацията в нейната противоположност. В доклад на британския посланик в София до Форин офис от 27 август 1957 г. се подчертава, че "няма никакво движение към отслабване на диктатурата, а напротив – режимът възнамерява да реагира на отклоненията по-твърдо от преди". На 1 октомври 1958 г. той пише: "Гледайки назад към последните две години, това, което най-много се набива в очи, е застоят в политическия живот."[33]

Първата вълна на десталинизация свидетелства, че пропагандната представа за социализма като "колос на глинени крака" в средата на 50-те години не е вярна. Основите на системата – "глинените крака" – са обект на особени грижи в периоди на нестабилност. Разкрепостяването е съпроводено със засилване на "революционната бдителност", с повишаване значението на идеологическата работа, със затягане на партийната дисциплина. "Законът" на Сталин за изостряне на класовата борба, който Хрущов ще обяви за голямо отклонение от марксизма-ленинизма на XX конгрес на КПСС, и тезата за "капиталистическото обкръжение", все още имат аксиоматичен характер. Приема се, че "враговете" ще се възползват от "великодушието" на партийното ръководство.[34]

Периодът 1953–1956 разкрива нов аспект в използването на съветския опит. Москва става инициатор на умерена демократизация и същевременно еталон в манипулирането на демократичните тенденции. Главно условие за правилно провеждане на политиката на десталинизация е укрепването на ръководната роля на комунистическата партия. Комунистическата партия упражнява своята ръководна роля в канализиране на обновителните процеси. След Априлския пленум на ЦК на БКП са устроени съвещания в централните ведомства и първични партийни организации за запознаване с решенията на пленума. На тях докладчиците, членове на ЦК, трябва да дадат указания за "правилно" разбиране и прилагане на курса към изкореняване на култа към личността, да парират илюзиите относно обхвата на критиката. "Отделни дейци на ЦК и на Политбюро може да се критикуват, но политиката на партията, политиката на ЦК трябва да се щадят" – подчертава Т.Живков на среща на Политбюро и ЦК на БКП с ръководството на Държавна сигурност на 25 април 1956 г.[35]

Усилията за подобряване на атмосферата в партията, за активизиране на партийните членове и цялото общество са предварително минирани от из-

ползването на стари формули, чиято амортизация не е отчетена. Лозунгът за "разгръщане на критиката и самокритиката без оглед на заеманията пост и минали заслуги" не слиза от партийната пропаганда в годините на култа. Тезата за "извращения на политиката на партията" умело се използва от тоталитарните режими за намиране на изкупителна жертва, за изграждане ореола на генералния секретар, за отстояване на основната аксиома за правилността на Линията на партията. В периода 1953–1956 същите лозунги трябва да обслужват десталинизацията.

От друга страна обстоятелството, че словесният ентусиазъм е съпроводен от предпазливи практически действия, диагнозата "много се говори, малко се върши"[36] допълнително засилват амортизацията. "Пропагандата вече е станала повтаряне на изтъркани клишета – пише до Форин офис Ричард Слейт, – за които човек се съмнява дали дори техните автори сериозно очакват някой да им повярва."[37] Недостатъчно ефективни са усилията "да се премахне атмосферата на страх, скованост, подозрителност", да се разгърне творческата инициатива на членската маса на БКП, провеждани под контрола на ЦК. Партийното ръководство поема функцията да разграничи "партийната критика" от "антипартийните вражески тълкувания и действия", да не позволи "партийната демокрация да се превърне в анархия", да се разбира като "свобода за разпространяване на чужди възгледи в партията".[38] През април 1956 г. развитието на вътрешнопартийната демокрация се определя като "още по-голямо укрепване на единоначалието в партията".[39]

Не дават материал за оптимистични оценки и процесите в духовната сфера. Десталинизацията не променя, а допълнително подчертава абсурдната дефиниция, партийните директиви дават основата за правилно развитие на всяка интелектуална и творческа дейност.[40] Тезата, че комунистическата партия е открила "абсолютната истина" в литературата и изкуството превръща творческия процес във вариации на една и съща тема. Това е сигурният път към дълбока интелектуална стагнация.

Опитът за канализиране на мисленето, за манипулиране на либералните идеи предизвиква естествена и парадоксална реакция. Либерализацията се превръща в кампания за осигуряване на повече конформизъм.

1. Лозунгът за "по-вещо, по-културно, по-гъвкаво държавно и партийно ръководство", което трябва да замени "кавалерийските набези" от времето след 9 септември 1944 г., е една от ключовите формули на десталинизацията.– ЦДА, ф.1Б, оп.2, а.е.1741, л.13; Шести конгрес на БКП. Стенографски протокол. С., 1954, с.75.

2. В ръководството на революцията Сталин умело редува две стратегии – ускорение и "передышка" – глътка въздух преди следващия етап към голямата цел. "Передышката" има стратегически характер – тя подготвя ново поредно ускорение. Вж. Р. Б о г д а н о в а. Българ-

ското общество и комунистическата идеология 1944–1947.– Историческо бъдеще, 1997, № 2, с.154–181.

3. Така разсъждават "борците за изпълнение на директивите" в романа на А.Бек "Ново назначение", стаили в душите си надеждата, че бурята ще утихне, може би ще отмине и всичко ще утихне.– А. Б е к. Ново назначение. С., 1988, с.97.

4. R. T u c k e r. The Soviet Political Mind. Studies in Stalinism and Post-Stalin Change. New York, 1963, p.36.

5. Вж. Р. Б о г д а н о в а. Българският вариант на десталинизация 1953–1956.– Исторически преглед, 1997, № 4(под печат).

6. М. Г е л л е р, А. Н е к р и ч. Утопия у власти. История советского государства с 1917 до наших дней. Лондон, 1986, с.573, 576, 585; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т.6. М., 1971, с.384; F. F e j t o. Histoire des democraties piopulaires. Vol.2. Après Staline. Paris, 1971, p.10–11.

7. Д. Г а н е в. Избрани произведения. С., 1987, с.165.

8. Изразът принадлежи на Ленин, но се използва в комунистическата лексика през 50-те години.– ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.197, л.64.

9. Лансираните идеи не са нови в общественополитическата мисъл. В по-либерален вариант те присъстват в стратегията на комунистическото движение през втората половина на 40-те години. Изоставени са по волята на Сталин след създаване на Коминформбюро и особено след влошаването на отношенията с Югославия. Връщането към забранени теоретични модели като "национални пътища към социализъм" или еретични идеи за снижаване темповете на индустриализация е възможно само по "съвет от съветските другари".– ЦДА, спомен 3012, л.509–510.

F. F e j t o. La fin des democraties populaires. Les chemins du post-communisme. Paris, 1992, p.218. В своите мемоари Т.Живков твърди, че цялостната десталинизация през 50-те години е ерес, промените се разбират като усъвършенстване.– Т. Ж и в к о в. Мемоари. С., 1997, с.337, 503.

11. М. Г о р б а ч о в. Политически доклад на ЦК на КПСС през XXVII конгрес на КПСС. С., 1986, с.6.

12. ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.197, л.26, 33, 34, 38, 165.

13. Старата оценка, че "здравите марксистко-ленински сили" в комунистическите партии след смъртта на Сталин смело и решително отхвърлили култа и възстановили ленинските норми, е неправдоподобна.– Х р. Н е с т о р о в. Революционното работническо движение в най-ново време. С., 1973, с.267. Трудно можем да обясним как са оцелели "здравите сили" след партийните чистки в края на 40-те и началото на 50-те години. Освен това десталинизацията започва "отгоре", от членовете на ЦК, близки сътрудници на бившия генерален секретар.

14. Public Record Office – Foreign Office (PRO FO) 371/122294.

15. F. F e j t o. La fin..., p.8. В края на 40-те години националистическият уклон е обявен за главна опасност в народнодемократичните страни. Като прояви на национализъм се квалифицират: "всяко отричане на решаващата роля на СССР за освобождение на народнодемократичните страни", "надценяването на собствените национални сили и възможности за построяване на социализма", "подценяване мощта на СССР, подценяване на превъзходството на съветската култура и преклонение пред западната упадъчна култура", "отъждествяване на външната политика на СССР с тази на капиталистическите държави".– ЦДА, ф.203Б, оп.1, а.е.43, л.62.

16. "Отношението към Съветския съюз – подчертава в заключителната си реч пред XIX конгрес на КПСС през октомври 1952 г. Сталин – днес е основният критерий за определяне както на интернационализма, така и на патриотизма на която и да било група,... обществено движение,... политически деец. Не може да бъде патриот, да отстоява националните интере-

си на своя народ онзи, който въстава против Съветския съюз, който се опитва да противопоставя тези интереси на интересите на Съветския съюз.– Й. С т а л и н. Реч на XIX съезде партии 14 октября 1952. Госполитиздат, 1952. За императивния характер на тази реч свидетелства цитирането ѝ от В.Червенков пред VI конгрес на БКП.– Шести конгрес..., с.26.

17. Укрепването на българо-съветската дружба присъства като задача във всички раздели на отчетния доклад на ЦК на БКП пред VI конгрес.– Шести конгрес..., с.25, 27, 69, 70.

18. Съветска България през три британски мандата 1956–1963. Из архива на Форин Офис за събития и личности в България. Лондон, 1994, с.15. А.Югов е издигнат с резолюция на Априлския пленум на ЦК на БКП през 1956 г. на поста председател на Министерския съвет на мястото на В.Червенков.– ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.197, л.165. Неговата оценка напомня тази на Г.Димитров: "социалдемократическите лакеи", опитвайки се да уязвят комунистите, наричат ги "сталинисти". "Но ние се гордеем с това почетно звание" – пише Г.Димитров.– Отечествен фронт, бр.709, 21 дек. 1946 г.

19. Шести конгрес..., с.28.

20. PRO FO 371/116301, 122294. Съветска България..., с.26.

21. ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.196, л.76.

22. С подобни изявления през март 1953 г. се чества 5-годишнината от подписването на българо-съветския договор за приятелство, сътрудничество и взаимопомощ, през септември 1953 г., – деветата годишнина от 9 септември, през юли 1954 г., – 5 години от смъртта на Г.Димитров, на 7 септември 1954 г., – тържественото откриване на паметника на Съветската армия в София.– Г. Д а м я н о в. Цит.съч., с.108; PRO FO 371/106230.

23. PRO FO 371/116301, 116304. Съветска България..., с.16, 17, 24, 40.

24. Този въпрос в доклада е поставен само като повод за размисъл, а не като конкретно предложение. Р.Спейт сам аргументира запазването на посолството като важен източник на информация за югозападната гранична зона на съветската империя. Същевременно, според него, не трябва да се лишават от надежда онези, които гледат на британската и другите западни посолства като осезаемо доказателство, че външният свят още не ги е оставил окончателно на Кремъл. Шефът на Северния отдел на Форин офис отбелязва по този повод, че Англия не скъсва дипломатически отношения с тази комунистическа държава в последните години от живота на Сталин, когато условията за чуждите мисии са много по-тежки и няма сериозен аргумент за прекъсването им сега.– Съветска България..., с.43.

25. Подобна версия предлага в своите мемоари Т.Живков. "В социалистическата общност съществуваше желязна йерархия, а маршалските пагони бяха на място, доста отдалечено от София" – пише той.– Т. Ж и в к о в. Цит.съч., с.155.

26. PRO FO 371/116314.

27. Програма на КПСС. С., 1962, с.20. Към тези фактори трябва да се добавят и съветското икономическо проникване с огромен политически ефект, персоналният състав на комунистическите ръководства, ангажиментите по двустранните договори за приятелство, сътрудничество и взаимопомощ.– D. D e s a n t i. L'année où le monde a tremblé: 1947. Paris 1970, p.53.

28. История на дипломацията. Т.5. С., 1978, с.735.

29. Пак там, с.758; F. F e j t o. La fin..., p.85.

30. ЦДА, ф.1Б, оп.7, а.е.1741, л.1–20, 21–28; ф.203Б, оп.1, а.е.72.

31. Пак там, ф.1Б, оп.5, а.е.197, л.63.

32. PRO FO 371/106223.

33. Съветска България..., с.38.

34. ЦДА, ф.1Б, оп.7, а.е.1741, л.15–16; В. Ч е р в е н к о в. Деветата годишнина на Деветосептемврийското народно въоръжено въстание. С., 1953, с.73. Енчо Стайков, член на триумвирата, който заменя в началото на февруари 1954 генералния секретар на БКП, подчертава пред VI конгрес необходимостта от всестранно укрепване на идеологическите катедри във

ВУЗ, за да изпълняват ролята си на водещи катедри във ВУЗ.– Шести конгрес..., с.336.

35. ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.199, л.9.

36. Д. Г а н е в. Цит.съч., с.468. Сериозно обвинение е призивът "да скъсаме с пожеланията" в писмо до ЦК на БКП във връзка с Априлския пленум.– ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.197, л.131.

37. Съветска България..., с.41.

38. ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.199, л.5, 9, 19, 26.

39. Пак там, л.3 Москва дава тон и в борбата за "обуздаване на дребнобуржоазната стихия".– Правда, бр.96, 5 април 1956.

40. Шести конгрес..., с.57. Нямат нужда от коментар изказванията на Хр.Радевски и Т.Павлов през VI конгрес на БКП. "Петият конгрес посочи единствено правилния идеен и методологичен път за развитие на литературата ни" – твърди Хр.Радевски.– Пак там, с.297. Т.Павлов подчертава, че "научните работници, и на първо място българските академици, виждат в Отчетния доклад на ЦК на БКП, проектоустава и Директивите за втория петгодишен план теоретическата и политическата гранитна основа за плодотворно развитие на науката".– Пак там, л.264.

ПРОНИКВАНЕ НА СЪВЕТСКОТО ВЛИЯНИЕ В БЪЛГАРСКОТО ВОЕННО ИЗКУСТВО (1945–1960 Г.)

Димитър Зафиров

Темата за "съветския фактор" в развитието на България след Втората световна война, предизвиква в науката оправдан интерес почти през цялата втора половина на отминалия век. И това е съвсем понятно и обяснимо от гледна точка на съществуващите условия, в които се развиваше светът. Когато той беше поляризиран между двете системи, начело на които стояха свръхсилите – Съветският съюз и САЩ. Още по-голям е интересът сега, когато се прави преоценка на изминалото половин столетие и особено що се отнася до влиянието на "съветския фактор" и преоценките, свързани с него върху българските силови институции на държавата, в които въоръжените сили заемат приоритетно място.

По тази проблематика е натрупана значителна маса от проучвания и изследвания и въпреки това тя остава не докрай разработена. В преобладаващата си част те са тенденциозни, едностранчиви и недостатъчно задълбочени. Обобщенията и изводите, които са направени, изобилстват с идеологеми и са в романтично-патетичен тон. Акцентите са главно върху стимулиращия ефект и принос на съветското влияние. В тях се приемат на доверие твърдения на високопоставени автори от средите на армията без какъвто и да е критичен анализ. А знайно е, че няма предмет, явление, процес изграден само от положителни страни или компоненти, защото противното влиза в крещящо противоречие със законите на логиката и диалектиката.

Това обективно налага отново да се връщаме на темата за проникването и утвърждаването на "съветското влияние" в българското военно изкуство и ефектът от него. Особено това важи за първите 15 години след Втората световна война, когато военната коалиция на Варшавския договор не съществуваше или току-що бе създадена и все още липсваха единни коалиционни възгледи. По-късно, когато те бяха създадени, доминантата в тях стана съветската военна доктрина, както това е характерно за противоположната коалиция – НАТО, възприела изцяло американските възгледи.

Източниците, фактите и каналите на съветското влияние върху българс-

кото военно изкуство са голям и многостранен масив. В настоящето кратко изложение се прави опит за разкриване ролята само на един от тях – субективният фактор в лицето на българските военни ръководители, бивши съветски генерали и офицери, завърнали се в страната по време и след Втората световна война, както и съветските възпитаници от края на 40-те години. Измежду тях с особена роля се отличават генерал-полковник Иван Атанасов Кинов – началник на ГЩ на БНВ от декември 1944 г., генерал-лейтенант Георги Първанов Дамянов – военен министър от 1946 г., армейски генерал Петър Павлов Панчевски – министър на отбраната от 1950–1958 г., генерал-лейтенант Асен Кирилов Греков – командващ армия, а по-късно заместник-министър на народната отбрана, генерал-полковник Захари Симеонов Захариев – командващ ВВС (1947–1955 г.) и зам.-министър на народната отбрана през 1954–1956 и 1961–1971 г., армейски генерал Иван Михайлов (И.М.Попов), командващ артилерията на БНА и министър на народната отбрана 1958–1962 г., армейски генерал Добри Маринов Джуров – командващ армия и министър на отбраната 1962–1989 г., генерал-полковник Атанас Георгиев Семерджиев, Христо Добрев – съответно началник на ГЩ на БА и министър на отбраната и др.

Първоначално съветизацията на българските въоръжени сили и военно изкуство започва със символичната окупация на страната и продължава до демократичните промени чрез различни форми и способи и по различни канали. Всъщност руското влияние върху Българската армия е традиционно още от Освобождението и в зависимост от икономическите и военните отношения бележи различна по сила интензивност. През монархическия период на нова България то достига максимална висота до Съединението 1885 г. и първото десетилетие на XX в. При управлението на БКП през републиканския период съветизацията на въоръжените сили – респективно на военното изкуство – бележи постоянно висока степен, чак до разпадането на Варшавската коалиция. Главното нейно съдържание е стремежът и амбицията на СССР да упражнява опека и патернализъм спрямо България и нейната армия. Тя удивително съвпада с целите на БРП(к) да укрепи властта си след промените, настъпили след 9 септември 1944 г. чрез повсеместно привнасяне на съветския модел, за което разполага и със съответния потенциал от функционери – бивши политемигранти, получили висока военна квалификация в Съветската армия. По този начин инициативата за установяване на съветското влияние произлиза именно от правителството на Отечествения фронт още по време на Втората световна война. Разбира се, това не е безпочвен мотив, като се имат предвид забележителните победи на Съветската армия над хитлеристките нашественици. Прилагайки творчество и инициатива, оригинални форми и способи, тя громи противника, придържащ се към шаблона и традицията. Нито въоръжението и техниката, нито географските

и климатични условия са причина за немско-фашисткото поражение. Единствено субективният фактор, обладал закономерностите на машинноиндустриалния период на войната, е в основата на руските победи. И по този повод още на 11 януари 1945 г. българският пълномощен министър в Москва професор Димитър Михалчев в писмото си послание до Молотов казва: "Аз съм уверен, че правителството на СССР ще се отнесе с необходимото внимание към желанието и стремежа на българския народ чрез своето по-добро военно-техническо участие във войната, да заеме достойно място в семейството на свободолюбивите и демократични държави. При това, под покровителството на своя славен и могъщ брат – Великият съветски народ, за да се осигури на българския народ светло и щастливо бъдеще."[1]

Във връзка с това скоро назначеният началник на Щаба на Действащата армия (Генералния щаб) генерал-майор Кинов с доклада си до Представителя на съветското върховно командване прави характеристика на България, в която определя мястото и нейното стратегическо значение, състава на нейните въоръжени сили и традицията в това отношение, организационната им структура и количествена характеристика, слабите и силните страни, както и системата на бойна подготовка и обучение на кадри. Въз основа на изводите от доклада, той отправя молба до пролетта на 1945 г. съветските въоръжени сили да окажат помощ, с оглед армията на България да придобие съветски модел.[2]

На държавно равнище инициативата за цялостно проникване на съветската школа в Българската армия продължава и след приключване на Втората световна война. Това по всякакъв начин оправдава поведението на съветската страна да инициира влиянието си след 1948 г., когато се взема курс за пълна преориентация на българската военна школа (в това число организационна структура, въоръжаване, доктринални възгледи, бойна подготовка, обучение на кадри и т.н.). Разбира се, в тази инициатива особено голяма е ролята на България, защото указанията на Г.Димитров са именно, че: "Нашата армия трябва да бъде такава, каквато е Съветската армия. Трябва да имаме единни задачи, еднаква организация, еднакво въоръжение, еднаква военна наука. Между нас трябва да има пълно разбирателство, общ език по всички въпроси."[3]

От такава позиция цялостното развитие на Българската армия продължава до демократичните промени, но особено силно е влиянието до 1970 г. През целия този период все още българските военни кадри не се решават да подчертаят българския национален облик при решаване проблемите от отбраната на страната. Стремежът е пълно повторение на процесите и възприемане възгледите на Съветската армия. Смята се за ерес, ако някой дръзне не да ги отхвърли, а само да ги адаптира към българските условия и националните особености. И това е обяснимо, защото от 1960 г. започва второто

превъоръжаване и модернизиране на нашата армия със съвременни съветски бойни средства.

Първите военни възпитаници са на върха на управленската военна пирамида, а същевременно те не могат да се откъснат от вече усвоената теория и практика. Друго е и невъзможно, защото контактът с висшите съветски военни кръгове и участието в коалицията не позволява да се погледне встрани или към противника от различен ъгъл. Достатъчно е да се посочи един от главните аргументи в иначе интелигентната монография на полковник Любен Тончев "За военните доктрини", излязла през 1974 г. В нея се казва: "...нашата военна доктрина се зароди, оформи и развива върху основата и под благотворното влияние на съветската военна наука, и че ние възприемаме напълно основните положения на съветската военна доктрина..."[4] А що се отнася до спецификата на България и нейната армия още през 1969 г. началникът на Генералния щаб генерал-полковник Семерджиев пише: "Прекомерното наблягане на специфичните моменти в строителството на една или друга армия и пренебрегването на общите закономерности би довело на практика до грубо нарушаване на проверените от живота марксистко-ленински принципи в изграждането и подготовката на социалистическите армии и би нанесло голяма вреда на отбранителната способност на страната."[5]

Механизмът за усвояване на съветското военно изкуство в границите от Втората световна война до 1970 г., когато процесът е най-силен, се изменя в зависимост от поведението на субективния фактор – ръководните командно-щабни кадри и военнонаучният потенциал. През 1945 г. генерал-майор Христо Стойков разработва сборника "Победите на Червената армия в Отечествената война". В него той описва най-важните стратегически операции на Съветската армия във Великата отечествена война. Правейки военно-професионален разбор и коментар на приложените форми и прийоми на действие, той изтъква новия подход по организацията и подготовката на операциите, създаването на ударните групировки и решителната концентрация на силите на направленията на главния удар. Особено значение авторът придава на разнообразието и богатството от приложените способи за разгром на противника, сравнявайки ги с шаблонния фронтален клин или единичните и двойни клещи на хитлеристите. При това генерал-майор Хр.Стойков отделя полагащо се място и на разнообразието в оперативното построение на войските и особено на способността на съветското командване да преодолява трудностите по всестранното осигуряване на войските.

Този сборник от военноисторически примери широко се използва в обучението по военна история на курсантите (юнкерите), слушателите във Военната академия и офицерите в системата на командирските занятия. Нещо повече – подобни теми се дават за разработване на реферати дори на преподавателите във Военното училище и Военната академия.

Един от най-важните проводници на съветското военно изкуство в Българската народна армия (войска) е генерал-полковник проф. Иван Кинов. Изтъкнат военен историк и преподавател по тактика в съветската военна академия "М.В.Фрунзе" още през ноември 1944 г. заема поста началник-щаб на Българската войска. В качеството си на такъв, а по-късно и на началник на българската Военна академия, той преподава Военна стратегия, Военна история и История на военното изкуство. Същевременно се проявява и като най-плодовит автор на актуални и военно-исторически трудове. Чрез монографията си "Марксистко-ленинското учение за войната и армията", той внедрява сред обучаемите диалектико-материалистическия подход при анализа на военните събития. Предава съветската методология за анализ, организация и подготовка и водене на военните действия.

Всъщност той пръв у нас прилага методиката при обучението на слушателите по История на военното изкуство от Първата световна война до приключването на Втората световна война. Изграден методист и ерудиран преподавател, той е слушан като лектор с голямо внимание дори от преподавателите на академията с дългогодишен стаж, предавайки им опита си от съветския период. Въпреки големия обем от идеологеми, неговите заслуги за подготовка на нашите командни кадри са неоспорими. Нещо повече – той въвежда и практиката на академията "М.Фрунзе" за подготовка на адюнкти (аспиранти) и широкото въвеждане на научната дейност.

Тоталитарните условия, в които живее, оказват влияние и върху неговото мировъзрение и творчество. На научна конференция през 1953 г. във Военната академия той изнася основния доклад "Решенията на XIX конгрес на КПСС и задачите на нашата военнонаучна работа". Изтъквайки, че "значителна крачка напред прави и развитието на съветската военна наука", той подчертава, че това се дължи на факта, че съветските военнонаучни работници творчески подхождат и изучават опита на Великата отечествена война. Докладчикът подчертава, че в това отношение има достигнати значителни резултати, но пред съветската наука стоят "големи и отговорни задачи".[6] В контекста им, според проф.Кинов, за българската армия, за нашата военна наука стои целта, която се свежда до "дълбоко изучаване и усвояване на съветската военна наука и изкуство и правилното им приложение при разрешаване на конкретни въпроси".[7] От тук се налагат и изводите, които се свеждат до: "Пълното и конкретно съдържание на съветската военна идеология остава все още неизяснена... До сега все още няма работи, в които да са развити и конкретизирани сталинските положения за съвременната война като въоръжена борба с цялата нейна специфичност и най-общи закономерности... Състоянието на нашата военноисторическа наука е плачевно."[8]

На основата на тези изводи генерал Кинов препоръчва да се предприеме и направи решителен обрат във военнонаучната област. Като резултат от това

предложение през 1954 г. във Военната академия се въвежда адюнктурата. Като естествено продължение на дейността и теоретичното наследство на Иван Кинов са следващите крачки по усвояване на съветското военно изкуство, в превръщането му за единствено вярно мерило за българското. От 23 до 25 февруари 1953 г. във Военната академия "Г.С.Раковски" се провежда юбилейна научна конференция на тема "Създаване и развитие на Съветската армия под ръководството на Ленин и Сталин".[9] Основния доклад отново изнася генерал Кинов, в който проследява изграждането и бойния път на Червената армия. Той акцентира на постановката, че създаването на въоръжените сили на Съветска Русия е закономерен резултат и въплъщение на марксистко-ленинското учение за войната и армията. Всъщност идеите, които развива в доклада, по нищо не се различават от тези, които са разработени в неговите книги.

На конференцията основният доклад е подкрепен със съдоклади на заместник-началника на академията генерал-майор Димитър Попов "Зараждане и развитие на сталинското военно изкуство" и на началника на Политотдела на академията полковник Асен Станоев "Значение на XIX конгрес на КПСС за отбраната на СССР". В тях освен верните постановки, свързани с военнотехническата и професионална страна, се прокарват груби идеологеми и величаене на "вожда на народите". Всъщност нищо чудно, като се има предвид, че това е времето на зенита на култа към личността на Сталин и само две седмици преди неговата смърт.

Усвояването на съветското военно изкуство е поставена като повсеместна задача пред целия команден състав на Българската народна армия. В нея, освен командно-преподавателския състав на Военната академия, е привлечен и висшият ръководен състав от Министерството на отбраната и Генералния щаб. Всички разработвани теми се публикуват в теоретичното списание "Военна мисъл" или в самостоятелни брошури и сборници с реферати. Като израз на руското влияние може да се приеме дори смяната на заглавието на българското военнотеоретично списание "Военен журнал", чието начало е поставено през 1888 г. до 1948 г., грубо копирайки съветското издание "Военная мысль".

През същата година заместник-министърът на отбраната генерал-лейтенант Асен Греков публикува брошурата "Същност и характерни черти на съветската военна наука". По същество тя е апологетика преди всичко на сталиновото наследство по военната проблематика, без да се отива в дълбочина на темата. До голяма степен брошурата е компилация на публикациите в съветския военен печат, които по това време също не се отличават с навлизане в същността на категориите на понятията. Според тях, а също и според автора на брошурата, военната наука като теория е стеснена само до три съставки: "въпросите" на военното изкуство, икономическите и моралните

възможности на страната.[10] Възгледи твърде примитивни и едностранчиви. Изложението на темата обхваща редица важни методологични проблеми, класификацията на войните, критика на буржоазния възглед за обективния характер на войните като естествен спътник на развитието на обществото, факторите, обуславящи победата във войната и проследяване най-важните заповеди на Сталин като върховен главнокомандващ. Действително в сборника със заповеди "За Великата отечествена война" на Сталин са намерили място именно основополагащите документи, но те не са плод единствено на върховния главнокомандващ. Те са разработени от интелектуалния тръст на съветските въоръжени сили, какъвто е Генералният щаб и съставът на Ставката. Особено внимание обаче е отделено на дефинирането на задачите и характеристиката на стратегията (в брошурата е посочено като военно изкуство), оперативното изкуство и тактиката. Определя се "историческото значение на съветската военна наука" и се набелязват "задачите, стоящи пред Българската народна армия по изучаването и усвояването на съветската военна наука". Всъщност заместник-министърът на отбраната в този пункт не казва нищо ново и не поставя директивно задачите, а повтаря препоръките на Г.Димитров и В.Червенков по усвояване на опита и практиката на Съветската армия.[11]

През 50-те години продължава усвояването и засилването на влиянието на съветското военно изкуство и възприемането му като българско чрез практиката на научните форуми и индивидуалните теоретични разработки от офицерите. Прави особено силно впечатление, че най-богата на такива изяви е 1953 г. Причината за това е не смъртта на вожда на народите, а критиката на съветските специалисти у нас за изоставане в научната област или недостатъчното усвояване на съветската теория и практика. В потвърждение на този извод през месец май същата година се провежда още една конференция на тема "Обективните закони на социалистическата военна наука и изкуство".[12] Практиката ежегодно да се обсъждат на научни прояви проблемите на военното изкуство става постоянна в Българската народна армия, като продължава и в наши дни.

Друг подход за влияние на съветското военно изкуство е чрез официалните регламентиращи бойната дейност документи. Още през 1951 и 1953 г. със специално разпореждане на Генералния щаб колективи от преподаватели от Военната академия и офицери от Генералния щаб и армейските щабове под ръководството на генерал-майор Димитър Попов разработват проекти за "Наставление за службата на щабовете" и "Полеви устав на БНА".[13] По същество това са адаптирани към нашите условия съответните документи на Съветската армия. По този начин окончателно е установена методиката за организиране, подготовка, водене и управление на боя и бойните действия, както и усвояването на понятийния и категориален руски апарат.

Един от важните канали на влияние е подготовката на български командни и щабни специалисти като аспиранти на съветските военни академии. В зависимост от квалификацията, заеманата длъжност и място в йерархията, те разработват дисертации с тематика от областите на стратегията, оперативното изкуство и тактиката, както от теорията на управлението, философията и историята на военното изкуство. Измежду тях с особен принос е дисертацията на генерал-майор Атанас Семерджиев "Използване на ядреното оръжие в стратегическата операция на ТВД". Това действително е нов проблем за края на 50-те и началото на 60-те години за армиите от Варшавската коалиция и емпиричният материал може да се намери единствено в съветската теория и практика.

През следващото десетилетие – 1960–1970 г. проникването, усвояването и влиянието на съветското военно изкуство в българската армия, освен по прилаганите вече методи, става чрез съвместните коалиционни мероприятия, съвещания за обсъждане на важни теоретико-приложни проблеми; учения и маневри на войски и реалната бойна дейност. Както признава един от главнокомандващите Обединените въоръжени сили – маршала на Съветския съюз Й.Якубовски "Комунистическите партии и правителствата на държавите участнички в коалицията, провеждайки военната политика, се ръководят от ленинското положение, че без да владеем всички средства на борбата, ние можем да претърпим грамадно – понякога даже решаващо поражение... Владеейки всички средства на борбата, ние положително ще победим..."[14] През 1967 г. на наша територия се провежда учението "Родопи" по план на Обединеното командване, в което участват войски и щабове на БНА, съветските и румънските въоръжени сили и което се ръководи от министъра на отбраната на НР България армейски генерал Д.Джуров. На него се отработват въпроси по осигуряване южния фланг на Варшавската коалиция. През следващата година се провежда учението "Плиска–68", на което се координират въпросите за съвместната акция в Чехословакия през същата 1968 г. Също така сили на флотовете на трите държави в четири последователни години протралват и прочистват р.Дунав и Черно море от мини, останали от Втората световна война.[15]

Особено място в установяване на съветското влияние е привличането на части от БНА в окупационния военен поход в Чехословакия през 1968 г. С него българските формирования и командванията им на практика получават опит по изпълнение на реални бойни задачи, поставяни от коалиционното и главно съветското военно ръководство. Задачи, изпълнявани на хиляди километри от територията на страната, наложени от лидери в коалицията.

В заключение следва да се подчертае, че това влияние издига бойната мощ на нашата армия. В същото време довежда до едностранчивост и възприемане съветските възгледи за единствено верни. Подценена е в най-голяма

степен българската военна теоретична и практическа школа, като някои ръководни фактори – съветски възпитаници – като генералите Мичев, Добрев и др. изцяло отрекоха специфичния характер на нашето военно изкуство. По тази причина у нас почти не се провеждат експерименти и изследвания за неговото развитие. Омаловажи се българската традиция при подготовката на висши военни специалисти, чиито негативи с пълна сила се проявяват днес. Едностранчиво изменената през 60-те години по съветско настояване предислокация на въоръжените сили също създава сега маса трудности по гарантиране на националната военна сигурност. Най-голямото поражение обаче остана непредизвиканото и неоправдано използване на формирования на Българската армия в Чехословакия през 1968 година.

1. Советско-болгарские отношения 1944–1948 г. М., 1969, с.97.
2. ЦВА, ф.5, оп.1, а.е.76, л.233–237.
3. ЦВА, ф.3, оп.4, а.е.406, л.83.
4. Л. Т о н ч е в. За военната доктрина. С., 1974, с.125.
5. А. С е м е р д ж и е в. Армия на социалистическата революция. С., 1969, с.65.
6. И. Н и н о в. Решенията на XIX конгрес на КПСС и задачите на нашата военнонаучна работа. С., 1953, с.2.
7. Пак там.
8. Пак там, с.3.
9. ЦВА, ф.1517, оп.1, а.е.55, л.35–74.
10. А. Г р е к о в. Същност и характерни черти на съветската военна наука. С., 1953, с.6.
11. А. Г р е к о в. Цит.съч., с.51.
12. Военна академия "Георги Стойков Раковски" – Исторически очерк. С., 1990, с.55.
13. ЦВА, ф.1517, оп.1, а.е.41, л.101; а.е.72, л.159.
14. И. Я к у б о в с к и. Бойна дружба. С., 1972, с.84.
15. Пак там, с.87, 94.

СЪВЕТСКИЯТ СЪЮЗ И ИЗГРАЖДАНЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ВЪОРЪЖЕНИ СИЛИ (1955–1964 Г.)

Йордан Баев

В рамките на общата проблематика за ролята на съветския фактор в следвоенната българска политика се откроява липсата на аналитични и документално обосновани исторически изследвания за военно-политическите аспекти на темата. Това, разбира се, не е специфично българско явление, тъй като в цялата източноевропейска историография сред сравнително най-слабо изследваните проблеми продължава да бъде темата за историческото развитие на Организацията на Варшавския договор (ОВД) и военно-политическото сътрудничество между страните-членки на този съюз.[1] В предлаганото съобщение на базата на новоразкрита документация от българските архиви ще се обърне по-специално внимание на един същностен въпрос на българо-съветските военно-политически отношения: какви са най-важните промени в тяхното развитие след създаването на ОВД. Хронологическите граници на изследването са ограничени до първото десетилетие от съществуването на източноевропейската военнополитическа организация. Сред разгледаните проблеми главно внимание заслужават следните въпроси: изграждане първоначалните структури на ОВД, оформяне на съветската военна доктрина, преминаване от двустранна към многостранна координация и военно сътрудничество, общо планиране в областта на отбранителната промишленост, преустройството на Института на съветските военни съветници. При разглеждането на тези проблеми могат да се проследят и съществуващите противоречия между отделни държави от източноевропейския съюз, които до голяма степен продължават да са неизвестни в детайли. Ролята на СССР за изграждането на отделните видове въоръжени сили и родове войски и доставката на въоръжение и бойна техника ще бъде илюстрирана само с най-общи и специфични примери в контекста на главната поставена цел – разкриване мястото на България в рамките на пакта.

Варшавското съвещание, на което е подписан Договорът за създаване на новата военнополитическа организация, се провежда от 11 до 14 май 1955 г. Преди самото откриване на съвещанието в последни предварителни консултации на министрите на външните работи и министрите на отбраната се

уточнява окончателното съдържание на проектодокументите. Министърът на отбраната на НРБ армейски генерал Петър Панчевски заминава за полската столица още на 6 май, придружаван от началника на Оперативното управление на ГЩ полк. Атанас Семерджиев, и остава там три дни след приключване на съвещанието.[2]

Внесеният проект за договор е приет единодушно от ръководителите на отделните делегации в четвъртото заседание на 13 май 1955 г., председателствано от съветския премиер Н.А.Булганин и продължило само 25 минути.[3] Съгласно клаузите на Договора главен ръководен орган на ОВД е Политическият консултативен комитет (ПКК). На отделно закрито заседание армейски генерал А.И.Антонов докладва по въпроса за създаване на Обединени въоръжени сили (ОВС) към новосъздадената Организация на Варшавския договор. Прието е специално решение за създаване на Обединено командване на въоръжените сили. За пръв главнокомандващ на ОВС е назначен маршалът на Съветския съюз И.Г.Конев. Негови заместници са министрите на отбраната (или "други военни ръководители") на държавите – Обединените въоръжени сили (ЩОВС) със седалище в Москва. За пръв началник на щаба е назначен армейски генерал А.И.Антонов. В ЩОВС са делегирани представители на СВ, ВВС и ВМФ. На учредителното Варшавско съвещание не са конкретизирани други организационни структури, но съгласно § 6 от колективния договор се предвижда към Политическия консултативен комитет да бъдат изградени допълнително "спомагателни органи".

На този начален етап не са определяни специални представители на ЩОВС към отделните армии, но до голяма степен такава роля изпълняват главните военни съветници към министрите на отбраната. Както и в предишни години, първостепенните функции за връзка с Министерството на въоръжените сили на СССР се възлагат на ръководителя на групата военни съветници, а военните аташета към съветските посолства в източноевропейските столици имат по-ограничени представителни функции. Към началото на 1955 г. броят на съветските военни съветници в България възлиза на 65 души, а след влизането в сила на Варшавския договор той е съкратен почти наполовина (до 31–37 души). Главен военен съветник по това време (1954–1956 г.) е генерал-лейтенант Михаил Николаевич Завадовски (за периода 1957–1958 г. генерал-полковник И.И.Людников), а негов заместник – старши съветникът към ГЩ на БНА генерал-лейтенант Алексей Яковлевич Свиридов. От кореспонденцията на министъра на отбраната армейски генерал Петър Панчевски, неговия първи заместник генерал-полковник Иван Кинов и началника на ГЩ генерал-лейтенант Иван Бъчваров за периода 1955–1956 г. ясно се вижда, че най-често контактите с Москва се осъществяват с посредничеството именно на съветския главен военен съветник, а в по-важни случаи пряко с министъра на Въоръжените сили на СССР маршал Г.К.Жуков или главноко-

мандващия ОВС на ОВД маршал И.Г.Конев. На военния аташе в посолството на СССР в София полк. Пьотр Радионович Курашов е отредена чисто техническа и информативна роля. От обобщителните доклади на българския военен аташе в Москва също става ясно, че неговите контакти с Обединеното командване и Щаба на ОВС са ограничени до протоколни и технически задачи. Институтът на съветските военни съветници към източноевропейските армии съществува до май 1958 г.[4], когато е решено да бъде заменен със значително по-малък състав на апарата на представителството на Главнокомандващия ОВС.

Със специално решение от 29 май 1961 г. по време на редовното заседание на ПКК на ОВД в Москва е утвърден статутът на Института на постоянните представители на Главното командване на ОВС в съюзните армии, създаден непосредствено след съвещанието от май 1958 г. Освен главният представител на Обединеното командване на ОВС, който координира дейността на Въоръжените сили, аташиран е непосредствено към министъра на отбраната и разполага с ограничен апарат от офицери и технически сътрудници, в Представителството са включени също висши офицери към ГЩ и отделните видове ВС и родове войски. Така например, за периода 1959–1962 г. в Представителството на Главното командване на ОВС в София служат 7 съветски генерали, сред които старшият представител към ГЩ ген.-лейт. Пьотр Иванович Калиниченко, представителят по ПВО и ВВС ген.-лейт. Александър Сергеевич Сенаторов, представителят по ВМФ контраадмирал Сергей Григориевич Головко и др.[5]

Една съществена промяна в развитието на военнополитическото и военно-техническото сътрудничество след създаването на Варшавския пакт е предприемането на последователни мероприятия за насищане на съюзните армии със съвременна бойна техника и въоръжение, както и поставяне началото на общо планиране и координация в областта на отбранителната промишленост. Наскоро след учредителното съвещание на ОВД през лятото на 1955 г. е подписано Споразумение за безвъзмездна доставка на въоръжение за НРБ през следващите две години. В съответствие с решенията на Пражкото съвещание на ПКК от януари 1956 г. през пролетта и лятото на същата година се водят преговори за доставка на ново въоръжение и бойна техника за нуждите на отделните източноевропейски армии. На 30 юли в Москва е подписано дългосрочно Споразумение за производство и взаимна доставка на въоръжение и военно имущество за периода 1957–1965 г. В рамките на общото споразумение са урегулирани и взаимните двустранни военно-технически отношения между държавите-членки на пакта. Така например, правителствата на НРБ и ПНР сключват отделно двустранно споразумение за доставка на специално имущество за периода 1957–1960 г.[6]

По време на съвещанието на партийните и правителствени ръководители

от Източна Европа, проведено в Москва от 1 до 4 януари 1957 г. се обменят мнения и по военни въпроси. Очевидно в резултат на проведените консултации, на 3 януари главнокомандващият ОВС маршал Конев с телеграма до ген.Панчевски предлага българска военна делегация да замине за Москва с цел подписване на споразумение за "снабдяване на БНА с необходимото въоръжение и бойна техника". В отговор на тази покана в края на януари за съветската столица заминава делегация, водена от българския министър на отбраната.[7]

На 24 май 1958 г. в Москва се провежда поредното съвещание на ПКК на ОВД. Предните няколко дни се е провело съвещание по линия на СИВ, на което стават оживени разисквания по т.2 от дневния ред "За съгласуване на плановете за производство и взаимни доставки на въоръжение и военна техника". В много отношения взетите решения по този въпрос предопределят по-нататъшното специализиране и развитие на отбранителната промишленост на отделните страни-членки на ОВД. В своето изказване по тази точка българският премиер А.Югов предупреждава, че "при определяне обема на военните доставки трябва да се държи сметка за икономическите възможности и ресурси на всички страни". Българската делегация предлага изплащането на получаваната от останалите източноевропейски страни военна техника да става съгласно клирингови спогодби срещу износ на селскостопанска и промишлена продукция, а за основния дял от получаваните военни доставки – от СССР – да се запази дотогавашната практика на ползване на дългосрочни кредити. По въпроса за специализацията в областта на специалното производство почти всички участници приемат съветското предложение обикновена военна техника да се произвежда във всички източноевропейски държави, а "съвременна по-сложна техника, реактивна авиация, ракетна техника и др. да се произвежда само в Съветския съюз". Полските представители първоначално се опитват да отстояват позицията, че биха могли да произвеждат някои образци ракетна техника и бойни реактивни самолети, но, останали в изолация, са принудени да отстъпят и приемат съветското предложение.[8] На съвещанието на СИВ е решено също допълнително до края на юли на свое заседание Комисията по отбранителна промишленост да разгледа и утвърди конкретните споразумения за военни доставки, които да бъдат съгласувани с подготвяните мобилизационни планове на отделните страни от ОВД. През юни в българския ГЩ започва разработването на перспективен план за доставка на въоръжение за периода 1959–1965 г. и преработване на директивите за мобилизационната и бойна готовност на щабовете и войските съгласно препоръките на представителите на Обединеното командване на ОВС в София.[9]

В съответствие с посочените договорености за периода 1957–1961 г. за България е доставено голямо количество съвременна бойна техника, в това

число танкове Т–54 и Т–55, самолети МиГ 19 и МиГ 21, зенитно-артилерийски системи, а от 1960 г. и първите зенитни ракетни комплекси. В специално писмо до съветския ръководител Н.С.Хрушчов от 8 юни 1961 г. българският партиен лидер Т.Живков и министър-председателят А.Югов изказват "гореща благодарност" за оказаната безвъзмездна военна помощ.[10]

В резултат на качествените изменения във въоръженията и новите експертни оценки за промяна в съотношението на силите между двата военнополитически блока, в периода 1957–1962 г. се формулират основните елементи на новата външнопилитическа и военна доктрина на СССР, възприета и от останалите страни-членки на ОВД. Сред първостепенните мотиви за новата линия са три комплексни изводи: 1. Последователно потвърдено е, че "войната не е фаталистично неизбежна" поради силата на социалистическия лагер и на националноосвободителните движения, довели до рухване колониалната система на империализма. 2. Според мнението на Н.С.Хрушчов и другите съветски ръководители във военно отношение СССР вече "изпреварвал" Съединените щати. 3. Качественото изменение характера на въоръженията предопределят, според съветските експерти, категоричното становище, че бъдещата война задължително ще придобие характер на "ракетноядрена война", независимо че в нейния начален етап е възможно воюване и с обикновени конвенционални средства. Оттук категорично се отхвърлят западните теории за "ограничените" или "локални" войни. Общият дух на посочените настроения е отчетливо изразен още в речта на Тодор Живков от 29 юни 1957 г. пред съвещание с ръководители на български дипломатически мисии в чужбина: "Ако империалистите до този момент не предприемат въоръжени действия срещу нашия социалистически лагер, то една от причините е обстоятелството, че Съветският съюз изпревари империалистите по модерните оръжия... Както е известно, Съветският съюз пръв извърши експлозия на водородна бомба... Съветският съюз изпревари империалистите и по отношение на изтребителната авиация... Американските империалисти изостанаха и в ракетната техника..."[11] За военно-технологичната еуфория на Изток и психологическия стрес на Запад изключително допринася изстрелването на първия съветски космически спътник през октомври 1957 г.

През 1957–1958 г. се усъвършенстват и принципите за осъществяване на съвместно обучение и информация в рамките на армиите на страните-членки на ОВД. Чрез маршал Конев в София и другите източноевропейски столици са изпращани регулярни информации, подготвяни в ЩОВС, за "подривната дейност на капиталистическите държави срещу страните с народна демокрация". На българска и румънска територия се организират съвместни командно-щабни и войскови учения, в които участват части и от състава на съветските войски в Румъния. Тези първи съвместни маневри все още имат ограничен характер (с по-малко от 100 000 участници и с включване

само на някои родове войски) и се отличават по мащаб и цели от последвалите крупни многостранни учения през 60-те години. Български военни представители редовно присъстват и на учения на съветски военни формирования от Одески, Киевски и Прикарпатски военни окръзи. По време на тях за пръв път се демонстрира нова бойна техника и модерни способи за водене на настъпателния и отбранителния бой. Така например, след участието си в двустранно тактическо учение в Одески военен окръг през октомври 1960 г. българските представители споделят: "Учението беше много добре организирано. Благодарение на техническото насищане на съветската армия и умелото използване на техниката, бяха показани извънредно динамични бойни действия..."[12]

В съвещанието на ПКК от 24 май 1958 г., председателствано от ръководителя на българската делегация А.Югов, са поставени важни въпроси във военната област. Главнокомандващият ОВС маршал Конев докладва по втора точка "За ново съкращение на Въоръжените сили на страните-участнички във Варшавския договор и изтегляне на съветските войски от РНР". В доклада се предлага съкращение на Въоръжените сили с още 419 000 д. (от които 300 000 д. за Съветския съюз), като се припомня, че за периода 1955–1957 г. всички участници в ОВД нееднократно и едностранно са намалявали своите армии с общо 2 477 000 д. Маршал Иван Конев аргументира предложението с думите: "Социалистическият лагер притежава сега такава армия, с която може да срази врага във всяка точка на земното кълбо." Същевременно той изтъква засилената необходимост от "по-голяма грижа за овладяване на новата военна техника и поддържане Въоръжените сили в състояние на пълна бойна готовност".

Следващото съвещание на ПКК от 4 февруари 1960 г. е предизвикано най-вече от изострянето на "Германския въпрос". Съветският лидер Никита Хрушчов се спира в своята реч и на въпроса за модернизирането на Въоръжените сили на СССР с най-нови оръжия, като обръща специално внимание на ролята на ракетната техника в съвременната война. В речта на Хрушчов се споменава ,че военното превъзходство на СССР позволявало да се мисли в скоро време за изтегляне на съветските войски от Полша и Унгария. Този въпрос обаче не получава по-нататъшно развитие в следващите години.

По втора точка от дневния ред докладва главнокомандващият ОВС маршал И.Г.Конев. Той информира за решенията на декемврийската сесия на Съвета на НАТО от 1959 г. и отбелязва специално за "изоставане на западните държави в ракетно-ядреното въоръжаване". В същото време маршал Конев посочва продължаващото изграждане на ракетни бази на НАТО, три от които се създават на територията на Италия и Турция. Според него през 1959 г. ОВС на ОВД са осъществили "качествено подобряване на войските на ВД, тяхното снабдяване с нова бойна техника и най-модерно оръжие".

Като основни задачи, които стоят през съюзните армии, маршал Конев определя: "...поддържане на постоянна бойна готовност, задълбочено изучаване провеждането на съвременни операции, особено за първоначалния период на войната, овладяване на новите оръжия, изучаване бойните свойства на оръжията за масово поразяване..." Направен е изводът, че "Обединените въоръжени сили на Варшавския договор могат да дадат съкрушителен отпор на империалистите".[13]

В общата Декларация на съвещанието на ПКК от 4 февруари 1960 г. наред с "германския проблем" като втори основен акцент се поставя въпросът за разоръжаването. Обявено е решението на съветското правителство за едностранно съкращаване на своите Въоръжени сили с 1 200 000 д., т.е. с 1/3 от личния им състав. Месец след съвещанието на ПКК, при посещение на българска военна делегация в Москва по покана на ГЩ на СА, на българските съюзници от ОВД е обяснено: "Ние сме при особено положение – решението за съкращаване на армията... Ние не намаляваме бойната готовност, а извършваме крупна реорганизация и ще изясним, че при съкращаване на армията трябва да се вземат мерки и неимоверно повече да се увеличи майсторството и боеспособността на нашата армия..."[14]

По-нататъшно изясняване основните положения на новата съветска военна доктрина, която е в основата на "Единната социалистическа военна доктрина" на ОВД и на отделните национални военни доктрини на страните-членки на пакта, се осъществява по време на годишното съвещание в Обединеното командване на ОВС за отчитане резултатите по бойната подготовка за 1960 г. и набелязване задачите за 1961 г. Съвещанието се провежда на 17 октомври 1960 г. под ръководството на новия главнокомандващ ОВС маршал А.А.Гречко. В него участват заместник-министри на отбраната и заместник-началници на ГЩ. Българската делегация се води от заместник-министъра на отбраната генерал-лейтенант Добри Джуров. В своя основен доклад началник-щаба на Обединеното командване ген. А.И.Антонов подлага на задълбочен критичен анализ допуснатите слабости и недостатъци в бойната подготовка на съюзните армии и очертава главната задача за следващия период: "За водене на активни, маневрени бойни действия в условията на използване на ракетно-ядрено оръжие". В заключителния доклад на маршал Гречко се обръща специално внимание на въпроса за новото съдържание и новото качество на бъдещата война поради "непълно познаване природата и характерните черти на съвременната война". Категоричното становище на главнокомандващия ОВС е, че "бъдещата война ще бъде ракетно-ядрена война". Според него "ракетно-ядреното оръжие ще се използва не само на фронтовете за решаване на оперативно-тактически задачи, но и на цялата територия на двата лагера". Поради това отново е направен изводът за изключителното повишаване ролята на ПВО и ВВС. Същевременно мар-

шал Гречко посочва: "Разгромът на основните сили ще се постига чрез използване на ракетните войски, но овладяването на територията ще става от сухопътните и въздушно-десантни войски". В тези условия коренно се променял и характерът на началния период на войната, като се предвижда организирането на "активни бойни действия още в първите часове", след което "нанасяне на мощни ракетни удари по важни центрове и обекти" и едва впоследствие пълна мобилизация на Въоръжените сили. Допълнителни разяснения за смисъла на "превантивната война" се дават в краткото изказване на министъра на отбраната на СССР маршал Радион Малиновски: "Когато казваме, че ние няма първи да нанесем удар, това не значи, че ще чакаме да ни ударят. Това значи така да се организира работата, че да разкрием мига на нанасянето на атомни удари и незабавно да ги изпреварим. Това значи нашите ракетно-ядрени удари веднага да полетят по своето предназначение."[15] Този начин на мислене още веднъж показва изключителната сериозност на ситуацията точно година по-късно по време на кубинската ракетна криза, когато за пръв път човечеството наистина е изправено пред унищожителна термоядрена катастрофа.

От 1960 г. подобен род съвещания с командния състав или висши представители на армиите от страните-участнички във Варшавския договор се провеждат ежегодно и практически за известен период от време изпълняват ролята на бъдещия Военен комитет. От следващата 1961 г. се провеждат и регулярни съвещания на министрите на отбраната, които де факто осъществяват функциите на специализиран Комитет на министрите на отбраната към ПКК. Друга форма на взаимни консултации и обмяна на опит са организираните от началото на 60-те години командни сборове на Главнокомандващия ОВС и крупни оперативно-тактически учения, на които обикновено присъстват всички министри на отбраната и началници на ГЩ.

Водещите принципи на новата съветска военна доктрина са публично оповестени в речи и статии на съветските военни ръководители и залягат в първата следвоенна съветска "Военна стратегия", излязла под редакцията на маршал В.С.Соколовски през 1962 г. и публикувана две години по-късно в България. За пръв път у нас основните положения на новата военна доктрина са изложени в систематизиран вид от министъра на отбраната армейски генерал Добри Джуров на учебно-методичен сбор с ръководния състав на БНА през 1963 г.

На 8–9 септември 1961 г. във Варшава за пръв път се провежда самостоятелно съвещание на Министрите на отбраната на страните-членки на ОВД. Изслушан е доклад на Главнокомандващия ОВС маршал А.А.Гречко и са разгледани "конкретни въпроси за засилване на бойната готовност на войските, влизащи в Обединените въоръжени сили". Непосредствено след завръщането на българската делегация от Москва в доклад до висшето ръко-

водство на страната от 15 септември министърът на народната отбрана армейски генерал Иван Михайлов предлага редица мероприятия за "повишаване боеспособността на БНА". В заседание от 20 септември Политбюро на ЦК на БКП приема специално решение № 230 "За укрепване отбранителната мощ на страната". В решението се предвижда "увеличаване местното производство за снабдяване армията с боеприпаси, въоръжение, снаряжение", укрепване ръководството на МНО, обсъждане въпроса за характера и работата на Висшия военен съвет, подготвяне на проектозакон за Гражданска отбрана и т.н.[16]

Посоченият по-общ пример за съгласуване на всички по-важни въпроси при изграждане на българските Въоръжени сили може да бъде нагледно илюстриран при проследяване развитието на отделните видове ВС и родове войски. В настоящето изложение ще приведем съвсем схематично данни от сравнително кратък хронологически период (1955–1958) само за Военновъздушните сили и противовъздушната отбрана, на чието модернизиране и организация се отдава особено голямо значение в условията на съвременната "Ракетно-ядрена война".

Наскоро след създаването на Организацията на Варшавския договор в Паметна записка от 11 юли 1955 г. главният съветски военен съветник генерал-лейтенант Завадовски отправя редица критични бележки и препоръки относно състоянието на ПВО. По-малко от месец по-късно, на 5 август 1955 г., министърът на отбраната армейски генерал Панчевски докладва относно разработените мероприятия за "подобряване организационната структура на войските на ПВО". В документа се изказва специална благодарност за оказваната помощ от страна на главнокомандващия ПВО на СССР маршал С.С.Бирюзов, който няколко години по-късно в качеството си на главнокомандващ Ракетните войски със специално предназначение (РВСН) оказва съдействие при сформирането на първите ракетно-зенитни дивизиони в българската армия. В доклад от 2 септември генерал-лейтенант З.Захариев информира старшия военен съветник ген.Шинкаренко относно състоянието на авиационната техника. На 15 декември 1955 г. е прието специално Решение "Б" на ПБ на ЦК на БКП за създаване на обединено командване на ПВО и ВВС, чиято структура е утвърдена с ново решение на Политбюро от 14 юли следващата година. С Паметна записка от 23 ноември 1956 г. новият главен военен съветник генерал-полковник Людников също отправя препоръки за усъвършенстване структурата и предлага мерки за осигуряване по-добрата бойна готовност на ВВС и ПВС. Следва друга Паметна записка от ген.Людников от 11 февруари 1957 г. относно развитието на ПВО, а с нови документи от 16 март и 3 април той уведомява МНО и ГЩ относно доставката на изтребители и друга бойна техника и командироване на съветски съветници и инструктори към ВВС и ПВО. През ноември 1957 г. на консултации в Москва е

делегация, водена от командващия ВВС, където в продължение на една седмица се разисква подробно въпросът за състоянието на българските ВВС и ПВО. Три месеца по-късно в две последователни заседания на Политбюро на ЦК на БКП отново специално се обсъжда този въпрос. Приети са мероприятия за "отстраняване на слабостите и недостатъците относно бойната и политическа подготовка" във ВВС и ПВО, като се предвиждат и кадрови промени в командния състав на ВВС (включително и смяна на зам.-командващия и началник-щаба на ВВС).

От името на Обединеното командване на ОВС през май 1957 г. в София е изпратен проектодокумент за "Основни принципи на организацията на единна система ПВО на страните – участнички във Варшавския договор". В документа залягат основните ръководни принципи за координация, субординация и контрол в рамките на военните структури на ОВД: "1. Включването на силите и средствата на ПВО на всяка от страните от ОВД в единна система на ПВО не нарушава принципите на тяхната подчиненост на националното командване... 3. Координацията на въпросите на ПВО в системата на командването на ОВС се осъществява от Главнокомандващия войските на ПВО на Съветския съюз. 4. Необходимите мероприятия на единната система на ПВО се провеждат от Главнокомандващия войските на ПВО на Съветския съюз непосредствено чрез командващите ПВО на страните. Въпросите от принципен характер, отнасящи се до взаимодействието на силите и средствата на ПВО на тези страни, се решават със знанието на Главнокомандващия ОВС и със съгласието на министрите на отбраната..."[17]

Публичната документация на ОВД за целия изследван период не дава нито един факт за разногласия между отделните делегации. Протоколите от заседанията на постоянните органи на Съюза и обсъжданите в тесен кръг информации за техния характер обаче съдържат достатъчно данни за наличие на различни, нерядко и противоположни становища и оценки по важни въпроси. И ако за широката публика са известни по-скоро различните реакции за събитията в Унгария – 1956 г. и Чехословакия – 1968 г., както и съветско-китайския конфликт от началото на 60-те години [18], то за участниците в събитията конфиденциалните информации показват различните гледища и на други правителствени ръководители на държави – участнички в пакта: полското ръководство (1956–1958), албанското ръководство (след 1960 г.), румънското ръководство (след 1963 г.). Единствените източноевропейски ръководители, които неизменно застават зад съветската позиция, са лидерите на България и ГДР. Поради своето важно местоположение в центъра на Европа и неизяснения си международноправен статут (както и поради спорния проблем със статута на Западен Берлин), ГДР често има по-активна и в много случаи по-твърда позиция. Документите потвърждават тезите на редица западни изследователи, че в определени случаи В.Улбрихт и други ръково-

дители на ГДР са били инициатори за приемането на общи решения, като са се опитвали да влияят и върху линията на СССР в посока на нейното "втвърдяване". Българското партийно и държавно ръководство остава най-верен и лоялен съюзник на СССР от всички източноевропейски държави. В определени моменти дори оттегля свои предложения в интерес на постигането на обща позиция.

На съвещанието на ПКК през март 1961 г. за последен път в историята на Варшавския пакт присъства албанска делегация. Нейното поведение е предизвикателно и провокативно и впоследствие тя отхвърля всякакви покани за участие в съвместни заседания на органи на съюза. [19] Българското ръководство в тази ситуация дори става инициатор за изключване на Албания от ОВД. Подготвено е специално писмо до Н.С.Хрушчов, в което се предлага "въпросът за поведението и действията на албанските ръководители да се отнесе в ПКК на Варшавския договор, за да се разгледа и се направят съответните изводи". Към документа Т.Живков е добавил лично пасажа: "С подобни прояви на поведение албанските ръководители вече сами се поставят извън организацията на Варшавския договор".[20] По това време обаче самите албански ръководители отказват по-нататъшно участие в съюза [21], въпреки че до септември 1968 г. формално продължават да се смятат за негов член.

По време на следващата среща на партийните лидери от държавите – членки на ОВД в началото на юни 1962 г. е прието решение по принцип подобни срещи на високо равнище да се провеждат най-малко веднъж годишно.[22] Това решение на практика има значение и за периодичността на съвещанията на ПКК на ОВД, тъй като обикновено срещите на партийните ръководители преминават в заседания на Политическия консултативен съвет. Така проведената в Москва на 6–7 юни 1962 г. среща последователно разглежда общи въпроси на международното комунистическо движение, след това се обсъждат проблеми на Съвета за икономическа взаимопомощ, а в края на втория ден се провежда заседание на ПКК. В рамките на тази среща са проведени също двустранни разговори на Никита Хрушчов с ръководителите на отделните делегации.[23] Установената вече практика е спазена и през следващата 1963 година. На 25 юли 1963 г. в Москва съвещанието на първите секретари на комунистическите партии и ръководителите на правителствата на държавите – участнички във Варшавския договор обсъжда преговорите на СССР с Великобритания и САЩ по подготовката на договор за забрана на ядрените опити в Космоса, в атмосферата и под водата. На следващия ден в съвещание на ПКК партийните и правителствените ръководители изслушват доклад на Главнокомандващия ОВС маршал А.А.Гречко за състоянието и бойната готовност на съюзните армии.

Ако през 1964 г. не се провежда ежегодно съвещание на ПКК, това се дължи изключително на възникналите нови разногласия с ръководството на още

една балканска държава. Още през юни 1963 и отново през март 1964 г. румънското ръководство в писма до ЦК на КПСС изразява за пръв път нюансирани различия с Москва, които публично са обявени на пленум на ЦК на РРП през април 1964 г. Тези различия не са преодолени при посещенията на Николай Подгорни и Анастас Микоян в Румъния през юли и август 1964 г. След сваляне на Хрушчов по време на разговори с новия съветски партиен лидер Леонид Брежнев на 10 ноември 1964 г. румънските ръководители отново протестират срещу "дискриминационната политика" и "опитите за внедряване на цял комплекс форми и методи, водещи към нарушаване независимостта и националния суверенитет" на Румъния. Тази позиция е още по-силно заявена в писмо от ЦК на РРП до ЦК на КПСС от 4 януари 1965 г.[24] Съветско-румънските разногласия изиграват определена роля за блокиране процеса на организационно преустройство на военните структури на ОВД през следващите няколко години. Те оказват влияние и върху военнополитическото и военнотехническото сътрудничество и създават редица трудности при провеждането на съвместни командно-щабни и войскови учения на югоизточния фланг на ОВД в края на 60-те и началото на 70-те години.

Военната структура на Варшавския пакт дълги години остава в най-общо очертан рудиментарен вид, което е предизвикано най-вече от абсолютната субординация на националните командвания спрямо върховното военно командване в Москва още от времето на Сталин. До началото на 60-те години всички основни директиви, решения и препоръки във военната област се вземат в съветското Министерство на Въоръжените сили и съветския Генерален щаб и най-често се "спускат" до по-малките партньори чрез съветските военни представители в източноевропейските столици. Обективните качествени промени във военното дело налагат преосмисляне на тази практика и стремеж към усъвършенстване на коалиционните органи за ръководство на ОВС през следващия период с основна цел осигуряване на правова основа и достатъчно надеждни командни военни структури за ефективно взаимодействие и координация между съюзните армии в мирновременни и военновременни условия.

В процеса на изграждане военните и политическите структури на ОВД българското ръководство се проявява несъмнено като най-верният и лоялен съюзник на Москва, заради което се ползва с нейното постоянно доверие и благосклонност. Със значителна съветска помощ през втората половина на 50-те години се осъществява модернизирането и превъоръжаването на българската армия със съвременно въоръжение и бойна техника. Участието на страната във военните структури на ОВД гарантира нейната защита от външна въоръжена агресия и териториалната ѝ цялост, независимо от неблагоприятното съотношение във въоръжение и численост на Въоръжените сили спрямо южните съседи на България. В същото време през 50-те и 60-те

години центърът на напрежение и противоборство между двата военнополитически блока на Стария континент трайно се измества от района на Балканите към Централна Европа. Това предопределя и относително по-слабото значение и роля, които военните стратези в Москва отреждат на своите балкански съюзници в сравнение с неизменно повишеното внимание към "Югозападния" фланг на Варшавския пакт.

1. Характерно е, че сред посочените в една съвременна библиография над 700 публикации по темата за ОВД твърде малък е броят на руските и източноевропейски исторически изследвания.– Die Militär– und Sicherheitspolitik in der SBZ/DDR. Eine Bibliographie. 1945–1995. München, 1996, S.99–128. Едва в последно време се появиха публикации, в които се разкриват нови факти и обобщени данни за отделни аспекти от историята на пакта.– Peacekeeping 1815 to Today. Quebec, 1995, p.245–254; Vom Kalten Krieg zur Deutschen Einheit. München, 1995; International Cold War Military Records and History. Washington, 1996 etc.

2. ЦВА, ф.1, оп.3, а.е.17, л.154.

3. ДА МВнР. Протоколи от заседанията на Обединения секретариат, изпратени от българския посланик във Варшава на 27 май 1955 г.

4. Вж. Д. З а ф и р о в. Съветските военни инструктори в БНА след 9 септември – приноси и проблеми.– ВИС, 1996, № 4, 89–95.

5. ЦДА, ф.1Б, оп.6, а.е.4895, л.1–2.

6. ЦВА, ф.1, оп.3, а.е.44, л.52; ф.22, оп.1, а.е.359, л.143–146.

7. Пак там, а.е.42, л.89.

8. ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.339, л.86–96.

9. ЦВА, ф.22, оп.1, а.е.362, л.40, 51–55.

10. ЦДА, ф.1Б, оп.33, а.е.617, л.1–2.

11. Пак там, оп.5, а.е.270, л.235–236.

12. ЦВА, ф.1, оп.2, а.е.75, л.75–82.

13. ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.415, л.3–16.

14. ЦВА, ф.1, оп.2, а.е.74, л.187.

15. Пак там, а.е.75, л.155–185.

16. ЦДА, ф.1Б, оп.6, а.е.4581, л.1–31.

17. ЦВА, ф.1, оп.3, а.е.42, л.224–226.

18. Новоразкритата руска и китайска архивна документация показва, че първите по-сериозни различия между Москва и Пекин се проявяват още през 1957–1958 г.– Cold War International History Project Bulletin, № 7, Washington, 1996 – The Cold War in Asia.

19. Освен чисто концептуални различия, албанското ръководство отказва да споделя информация и по линия на ОВД. В доклад пред съвещание с дипломатически кадри в началото на юни 1961 г. българският външен министър Карло Луканов съобщава, че албанските ръководители не са уведомили Обединеното командване на ОВС за сериозни въпроси от военнополитически характер, въпреки че по силата на Варшавския пакт в случай на агресия срещу Албания, останалите съюзници би следвало незабавно да я подкрепят с военна сила.– ЦДА, ф.1Б, оп.33, а.е.662, л.63.

20. ЦДА, ф.1Б, оп.6, а.е.4490, л.1–3.

21. По предложение на румънската страна правителството на Албания получава специална покана за участие и в съвещанието на ПКК през януари 1965 г. В обстоен отговор (22 стр.) с остър и категоричен тон албанското ръководство представя няколко предварителни усло-

вия – да бъде денонсиран Московският договор за забрана на ядрените опити от 1963 г., който бил в "интерес на американските империалисти, подпалвачи на война" и Албания да бъде "материално обезщетена за нанесените ѝ вреди от СССР. Същевременно албанското ръководство заявява, че като ответна мярка срещу разполагането на ядрено оръжие в Западна Германия трябвало "да бъдат въоръжени ефективно всички социалистически страни с ядрено оръжие". След получаването на такова послание ПКК на ОВД единодушно решава, че "по-нататъшното участие на Албания в работата на Варшавския договор зависи от решението на самото албанско правителство".

22. ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.525, л.207.

23. По време на срещата на Хрушчов с Тодор Живков например се обсъждат въпроси за подпомагане българската икономика с нови съветски кредити и доставки на нефт и същевременно се стига до общо становище за нецелесъобразността от преименуване на НРБ в Социалистическа република (СРБ), тъй като идеолозите на националната революция Левски и Ботев завещали идеята за "свята народна република".

24. ЦДА, ф.1Б, оп.33, а.е.429, 430.

БЪЛГАРО-СЪВЕТСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ В ГОДИНИТЕ НА "ПЕРЕСТРОЙКАТА"

Искра Баева

Едва ли някой днес може да се изненада от твърдението за "особената близост" между България и Съветския съюз в следвоенния период. Пророските, трансформирани в просъветски чувства на голяма част от българите, са постоянна отличителна черта на България в рамките на Източния блок. Особено изпъква тази българска особеност след потъпкването на Пражката пролет през 1968 г., тъй като от този момент нататък нашите симпатии остават уникални в Източна Европа. Българското управление в лицето на несменяемия от 1954 до 1989 г. Тодор Живков прагматично се възползва от тази българска отлика, като прави всичко възможно, за да трансформира несъмнено приятелските чувства на българите към СССР в привилегировано положение на България в борбата за съветски доставки на суровини, особено на нефт, електроенергия, както и при периодичното съветско субсидиране на често боледуващата българска икономика. Тази политика съставлява една от най-ярките характеристики на "социалистическия" период на България чак до залеза на съветската държава, започнат при управлението на поредния реформатор и последен лидер на Съветския съюз Михаил Горбачов. Промяната, започната от него, засяга целия ландшафт на Източна Европа – не остават настрана от промените и българо-съветските отношения.

Традиционно тези отношения имат две основни направления – политическо и икономическо. През втората половина на 80-те години и двете преживяват сътресения, предизвикани от една страна от неуморимия реформаторски устрем на М.Горбачов, а от друга – от вечния стремеж на Т.Живков да си създава облик на модернизатор и навсякъде и във всичко да бъде пръв. Михаил Горбачов е познат в България още преди да оглави КПСС най-малкото с това, че през 1984 г. присъства на тържественото честване на 40-годишнината от 9 септември. Освен церемониална, тази визита има и друга цел, която Горбачов не успява да реализира – а именно да предотврати посещението на Живков в Бон, което се е възприемало от Москва (К.Черненко) като излизащо извън координацията на действията.[1]

Още в началото на мандата си (веднага след погребението на К.Черненко,

докато гостите за погребението са още в Москва) Горбачов осъществява първата си среща с ръководителите на страните от Източния блок вече в качеството си на водач на съветската държава. На тази среща прозвучават познатите уверения за равноправни отношения, уважение на суверенитета и независимостта на всяка страна, взаимноизгодно сътрудничество във всички сфери.[2] Подобни формулировки са записани още в съветската декларация от 30 октомври 1956 г. без ни най-малко да попречат на съветската интервенция в Унгария през 1956 г. или на нахлуването на войските на Варшавския договор в Чехословакия през 1968 г., затова въпреки уверението на Горбачов те едва ли още през 1985 г. могат да се приемат като отрицание на "доктрината Брежнев".[3] Има обаче и нещо ново, което засяга икономическата сфера – това е заявената необходимост от "пълна отговорност на всяка партия за положението в своята страна".[4] За каква точно отговорност става дума се разбира малко по-късно, когато в двустранни контакти с лидерите на източноевропейските страни Горбачов обяснява нежеланието и невъзможността на Съветския съюз да продължава да носи тежестите на икономическите проблеми на целия Източен блок. Тази нова постановка, много по-категорично от голите думи за равноправни отношения, показват посоката на промените в политиката на Горбачов.

На първата двустранна среща на Т.Живков с М.Горбачов, проведена на 24 октомври 1985 г., отношенията все още са в руслото на Брежневската традиция. Няма промяна в политическата им характеристика [5], но може да се забележи такава в икономическата. Там постановката на Горбачов още на този ранен етап е изразена образно така: "Както се казва, приятелството си е приятелство, а сиренето е с пари".[6] Парите, за които става дума в случая, са прекъснатата субсидия от 400 млн. рубли годишно за българското селско стопанство [7], която е извоювана от Живков още по времето на срещата между Живков и Л.Брежнев в резиденция Воден на 20 септември 1973 г.[8] Специално в българския случай това заявление идва много скоро след подписаната през юли 1985 г. Дългосрочна програма за развитие на икономическото и научно-техническото сътрудничество между СССР и НРБ до 2000 година.[9]

Новата постановка обаче е в съзвучие с критиките към СИВ, прозвучали на срещата на ръководителите на източноевропейските страни в София – бюрократизъм, недостатъчна ефективност, изоставане от техническия прогрес и водещите технологии. Плод на тези обсъждания става и специалната докладна на Горбачов "По някои въпроси на сътрудничеството със социалистическите страни", разгледана през май 1986 г. от Политбюро на ЦК на КПСС. Върху този документ се гради реформата на външноикономическия механизъм, започната през август 1986 г.[10] Около нея са центрирани и обсъжданията на заседанието на най-високо равнище на източноевропейските лидери през ноември с.г. Тогава за пръв път е поставено под въпрос функци-

онирането на дотогавашната система, според която съюзниците на СССР получават съветски суровини, а обратно връщат задължнията си в готова продукция, независимо от качеството ѝ. Започва да се говори за необходимост икономическите отношения да се поставят на пазарни основи. И още тук мненията на участниците в срещата се разделят – докато Янош Кадар и Войчех Ярузелски поддържат ентусиазирано новата линия, защото отговоря на дотогавашните им стремежи за реформи, Густав Хусак и Тодор Живков я приемат, макар и с уговорки, докато Ерих Хонекер и Николае Чаушеску направо я оспорват.[11]

Променените условия за икономическо сътрудничество представляват сериозна заплаха за българската страна. България в годините преди идването на Горбачов вече е свикнала да връзва търговския си баланс с помощта на реекспорт на рафиниран и химически преработен съветски петрол – в периода 1981–1983 г. българските печалби по това перо възлизат на 2.2 млрд. долара.[12] Новите идеи за пазарни разплащания ликвидират за България възможността за лесна печалба и всъщност е в основата на бързо родилите се обвинения, които Живков и Горбачов си разменят първоначално на закрити форуми, а по-късно и в публикуваните си след 1989 г. мемоари.

Що се отнася до политическата страна на отношенията, там разделението има и възрастови характеристики (Горбачов е представител на новото поколение – той е роден през 1931 г., докато рожденте дати на останалите лидери са както следва: Живков 1911 г., следват го Ерих Хонекер и Янош Кадър – през 1912 г., Густав Хусак – 1913 г., Николае Чаушеску – през 1918 г. и единствено Войчех Ярузелски е роден през следващото десетилетие – през 1923 г.), но е обусловено и от различното отношение към "перестройката" изразено на официално и на обществено равнище. За втори път в следвоенния период (първият случай е по време на десталинизаторството на Хрушчов) източноевропейските лидери са изправени пред дилемата или да останат верни на "ръководната роля на КПСС и СССР" и да извършват промени, които в крайна сметка ще ги свалят от власт, или да действат "еретично" – да се противопоставят на импулсите на Москва, за да спасят властта си. Изборът на всеки се определя от осъзнатата или наложена необходимост да се правят икономически и политически реформи (какъвто е случаят с Унгария и Полша), от съзнателното противопоставяне на всякакви реформи (както е в ГДР и Чехословакия), или от опита да използват налаганите отвън реформи за свои цели (както се опитват да действат балканските Румъния и България).

Моментът, когато позицията на източноевропейските лидери трябва да се определи ясно и от който всъщност може да се говори за "перестройка" както в съветски, така и в източноевропейски мащаб, настъпва след Януарския пленум на ЦК на КПСС от 1987 г. по демократизацията и кадровата

политика. Тогава Тодор Живков възобновява своята стара изпитана тактика да заявява, че България няма нужда от нови реформи, защото е извършила необходимите още през април 1956 г.[13] – такава линия той поддържа както след унгарската революция през 1956 г., така и по време на "Пражката пролет" през 1968 г.

Тук е мястото да се обърне внимание и на някои елементи от позицията на Горбачов към Източна Европа. Той обявява тържествено и многократно повтаря тезата си за пълна ненамеса на СССР във вътрешните работи на съюзните страни от Източна Европа.[14] Едновременно с това обаче не може да не направи впечатление, че неговата осведоменост за обсъжданията и различните мнения в най-тесните ръководни органи на "братските партии" – политбюро, секретариат, пленуми – е изключително добра. Осведоменост, която в много случаи не може да бъде плод само на усилията на съветските дипломати, а и дори на официалните разузнавачи. Горбачов сам пише за "съвсем различните източници" (очевидно вътрешни) на информация.[15] Това положение, при което е дадена пълна свобода за действие на източноевропейците, но заедно с това те са зорко следени и направлявани от дистанция, прилича много на известната поговорка от ранния съветски период: "Доверявай, но проверявай" (доверявай се, но проверявай!).

Вторият момент е, че Горбачов отказва да се намесва в политическите борби в източноевропейските сателити на Съветския съюз всеки път, когато старите източноевропейски лидери искат помощ, но в същото време оказва поддръжка на новите, проперестроечно настроени сили в партийните ръководства.[16] В българския случай за Москва такива изглеждат български политици с коренно различни и често противоположни виждания като Андрей Луканов, Петър Младенов, Александър Лилов, Стоян Михайлов, Чудомир Александров (подкрепата е показана включително и с дребни демонстрации като покани за приеми).[17]

Що се отнася до България Горбачов подчертава "особените отношения с българите". Историческите и политическите причини за тези най-близки отношения в Източния блок едва ли трябва широко да се обосновават. Достатъчно е да се спомене, че във всички кризисни за Съветския съюз ситуации в Източна Европа България никога не е участвала като създаваща трудности държава, а напротив, винаги е вземала страната на СССР. Така е и през 1948 г. по време на конфликта с Югославия, и през юни 1953 г. при Берлинското въстание, и през 1956 г., донесла политически конфликт в Полша и антисталинската революция в Унгария, и през 1968 г., когато България помага на Съветския съюз да се справи с чехословашката "Пражка пролет", участва и в пропагандната кампания срещу полската "Солидарност" през 1980–1981 г.[18] Но отношението към Живков е в рамките на познатата вече от десетилетия парадигма. Тя е изразена достатъчно цветисто от Горбачов: "И

когато българите се обръщаха към Москва с оплаквания от своя лидер (а такива неща ставаха, и то неведнъж), у нас разсъждаваха горе-долу така: "Живков си е Живков, може и да прекалява, но той е нашата опора, предан на Съветския съюз човек, затова нищо не може да се направи, трябва да се пожертват другите."[19]

От другата страна са действията на българското ръководство. До средата на 1987 г. Тодор Живков е разколебан и много предпазлив към започналата в СССР перестройка. След това преминава в контраатака. Едната ѝ посока е търсенето на по-близки научно-технически връзки със Запада за преодоляване на общото изоставане – търсят се по-специални отношения с Япония, което дразни съветското ръководство.[20] Тази тенденция е обща за цяла Източна Европа и с нея България не прави изключение. Втората обаче е само българска. Живков е единственият от консервативните източноевропейски лидери, който изразява несъгласие със започналата след 1987 г. "перестройка" като се опитва да я изпревари с по-бърза и още по-радикална реформа.[21] Така се ражда "Юлската концепция" от 1987 г., която предвижда политическо преобразуване на обществото, подготовка за ограничен политически и икономически плурализъм и подготовка за нова конституция. Тази реформа изглежда много по-мащабна и дълбока от всичко, предложено до момента в Съветския съюз. И най-вече веднага започва реализацията ѝ – през август 1987 г. Народното събрание утвърждава комплект от реформи – закрити са редица министерства, преустроено е местното самоуправление, учредена е и специална комисия за обсъждане на необходимите конституционни промени. Целта на всичко това е да се потвърди вече заявеното от Живков, че България е провела реформите.[22] Външните наблюдатели виждат в Юлската концепция поредния български опит за "голям скок". Но дълбокото ѝ основание се крие във все по-затруднените българо-съветски отношения и неизчерпаемата енергия, с която Живков брани властта си.

"Юлската концепция" на Живков не е оставена само на хартия, тя е последвана и от опити за либерализация на икономическата сфера с приетия през януари 1989 г. Указ 56.[23] Тя прави скритият до момента конфликт между Горбачов и Живков открит. И въпреки всички уверения на Горбачов, че "от март 1985 г. ние действително се отказахме от всякакво вмешателство във вътрешните работи на съюзниците"[24], не минава без пряк сблъсък. На 16 октомври 1987 г. при лична среща между двамата в Кремъл Горбачов изразява безпокойство заради скоростта, с която Живков иска да осъществи демократизацията. Всъщност истинската му тревога е предизвикана от формулировката, че "партията няма да бъде повече "главен субект на властта". Възниква въпросът как ще се ръководи по-нататък развитието на социалистическото общество... Преустройство без партията, демокрация без партията – не може".[25] Въпросът за ръководната роля на комунистическата партия

винаги е бил същността на теорията на ленинизма. А тъй като "перестройката" на Горбачов почти до край остава в рамките на лозунгите "Повече социализъм!" и "Да се завърнем към Ленин!", то поставянето под въпрос именно на ръководната роля на партията продължава да звучи в ушите на генералния секретар на КПСС еретично.

Спорът разменя позициите на двамата лидери – Живков се оказва по-радикалният, а Горбачов се опитва да го въздържа в преустройството. Страхът на Горбачов е малко пресилен, защото Живков говори само за ограничаване ролята на партията, превръщането ѝ в етаж на властта, а не за истински политически плурализъм. Всъщност става дума за борба за надмощие, а опитът на Горбачов да наложи своето виждане личи и в съобщението на ТАСС. Тази среща е възприета от западните наблюдатели като първо открито отстъпление на Горбачов от заявената политика на ненамеса в делата на Източна Европа.[26] По-късната оценка на Горбачов за живковската Юлска концепция също е достатъчно критична: "Предлагаше се пълно прекрояване на административно-териториалното деление на страната. А това предполагаше и тотално разтърсване на всички държавни, стопански и партийни структури отгоре до долу. В основата на този проект беше поставена идеята за "самоуправляващ се социализъм", но той се готвеше прибързано, затворено и силно намирисва на авторитаризъм".[27]

Така през 1987 г. в резултат на горбачовската "перестройка" и на живковския опит да я "достигне и надмине" българо-съветските отношения достигат най-ниската си точка след края на Втората световна война. Влошаването на икономическия климат с прекъсната възможност на България да получи съветски субсидии, да използва съветските суровини и да ползва безпрепятствено съветските пазари води неминуемо и до политическо охладняване.

Накрая искам да представя позицията на Живков през последната година от управлението му – 1989, погледната отстрани. Става дума за наблюденията на последния полски премиер от социалистическата ера и последен секретар на ЦК на ПОРП Мечислав Раковски. Той е един от любимците на Горбачов, защото е последователен и убеден реформатор на социализма – като такъв се проявява още в началото на журналистическата си кариера, започнала през размирната 1956 г., а продължава тази линия през всичките години, когато оглавява най-радикалния реформаторски седмичник в Източна Европа варшавската "Политика".

Мечислав Раковски има две срещи с Живков по време на пребиваването си на почивка в България в края на август – началото на септември 1989 г. За разлика от много други, включително и от Горбачов, Раковски оценява Живков много по-високо от Милош Якеш и Ерих Хонекер. Искам да напомня, че в края на лятото ПОРП вече е успяла да загуби полусвободните [28] парламентарни избори, проведени по договореностите от полската "кръгла маса" през

юни 1989 г. Макар че е запазила властта в лицето на президента В.Ярузелски и премиера М.Раковски, тя вече се готви да подели властта със "Солидарност" на известния принцип, изразен от Адам Михник "Президентът – ваш, премиерът – наш".[29]

Повод за разговорите става даденият на Раковски за мнение проект за текст по проблемите на реформите, с които Живков смята да излезе пред Политбюро на ЦК на БКП през септември. Става дума за политическа оценка на ситуацията в Полша, в която основните тези на Живков звучат така: "полският модел може да се окаже сценарий за "тихо" излизане от социалистическите позиции; в Полша в момента се води борба за власт и е направена важна крачка по пътя на предаването ѝ, а заедно със смяната на властта настъпва и промяна на същността на обществения строй; стратегическа цел на опозицията в Полша е ликвидирането на партията или изтласкването ѝ до ролята на второстепенна сила; анализът на ситуацията в Полша показва, че обновлението на социализма, за което от няколко години говорят полските другари, е необходимост – също и за България; и в България перестройката няма алтернатива; нейната реализация поставя на дневен ред нашата способност не само да обновим социализма, но и запазването на неговите принципи. Ако не успеем, може да възникне ситуация, която ще постави под опасност не само перестройката, но и социализмът."[30]

Според Раковски така изложените в тезиси виждания на Живков за промените се отличават с голяма доза реализъм. И Живков смята, че "перестройката" няма алтернатива в България, но заслужават внимание неговите опасения, че нейната реализация поставя въпроса и за възможността изобщо да се запазят принципите на социализма. В разговора става ясно, че Живков не смята положението в България за опасно, но че "не е най-доброто" и дори изразява опасения, че и в България могат да станат събития като в Полша.

Още по-любопитни са вижданията на Живков за Съветския съюз. Той признава, че "в миналото идеализирахме тази страна", но в момента СССР ще трябва да "завие гайките", защото в противен случай всичко ще се разпадне "ако Съветският съюз се разклати, с нас е свършено."[31] Тези откровения предизвикват възклицанието на М.Раковски: "Може ли някой да каже, че Живков не ходи по земята, въпреки неразделното упражняване на властта в продължение на 34 години?"[32]

По-нататък в същия разговор става ясно, че Живков одобрява опитите на ръководството в ГДР насилствено да спре промените.[33] На Раковски му прави силно впечатление разбирането на Живков, че социализмът е попаднал в задънена улица, думите му "загубихме състезанието с капитализма".[34] Въпреки трезвата оценка на ситуацията Живков не може да предложи никакви особени възможности за преодоляване на кризата. Той повтаря известната си фраза, че "социализмът е недоносче, родил се е преждевременно, но все

още може да стане смел юнак", но се уповава на използването на властта, на реформаторския потенциал на комунистическите партии, на изграждането на гражданско общество, което да даде нови възможности за управлението на компартиите.[35]

В годините на "перестройката" българо-съветските отношения се променят коренно. Това е първият момент в следвоенния период, когато България се опитва да се откъсне от послушното следване на съветската политика. Причините за това са в променените икономически реалности, в започналото разграждане на политическата система и не на последно място в личния конфликт Живков–Горбачов. Независимо от всички нюанси и различия в отношенията между Съветския съюз и източноевропейските страни в периода на "перестройката" крайният резултат за всички е един и същ – много скоро източноевропейските страни престават да съществуват като единен Източен блок. Инициативата за това отново идва от центъра – от Москва.

1. Така е според J. F. B r o w n. Surge to Freedom. The End of Communist Rule in Eastern Europe. Durham and London, 1991, p.186.

2. М. Г о р б а ч о в. Жизнь и реформы. Кн.2. М., 1995, с.311.

3. Пак там, с.312.

4. Пак там, с.311.

5. Протокол от разговора.– Ново време, 1995, № 6, с.81. Там Горбачов използва изрази като "нашите партии са най-близки, че нашите отношения са пронизани от дух на братско сътрудничество, че между нашите народи има вековни връзки".

6. Стенограма от срещата разговор, с.46. Става дума за прекратяване на ежегодната субсидия за българското селско стопанство от 400 млн. рубли. М. Г о р б а ч о в. Цит.съч., с.368.

7. По този повод Горбачов пише следното: "Тогава окончателно стана ясно, че приетият в България, както и в някои други страни от СИВ икономически модел, е работил повече или по-малко благодарение на "изкуственото дишане", за сметка на външни инжекции. Да продължава икономическите отношения по тази схема съветската страна повече не можеше. Ние поставихме въпроса за преминаване на икономическите връзки на основата на еквивалентния обмен, при което се подразбираше и прекратяването на ежегодно изплащаните на България субсидии за селскостопанското производство в размер на 400 млн. рубли". Пак там, с.368.

8. И. Б а е в а. "Сближението" между България и Съветския съюз (1963–1973 г.).– Ново време, 1993, № 1, 101–102.

9. М. Г о р б а ч о в. Цит.съч., с.367.

10. Пак там, с.315.

11. Пак там, 316–317.

12. Според доклад на Financial Times от 7 септември 1984 г.

13. М. Г о р б а ч о в. Цит.съч., 318–319.

14. В спомените си Горбачов непрекъснато повтаря тази позиция. При обсъждането на промените в ръководството на УСРП на предстоящата през май 1988 г. партийна конференция унгарците търсят мнението на Горбачов, но той заявява "въпроси от такъв род се решават само и изключително от самата партия" (с.330). През ноември 1987 г. по време на среща

на Горбачов с Густав Хусак в Кремъл ситуацията се повтаря. Хусак търси съвет от Горбачов как да промени състава на Политбюро на ЦК на ЧКП, но получава отговор "Густав Никодимович, вие виждате нещата по-добре, отколкото ние в Москва" (с.355). Подобен разговор се провежда и по време на първото посещение на Петър Младенов в Москва вече като водач на БКП през декември 1989 г. Горбачов заявява: "Нашата принципна позиция е такава – българите сами да решават българските работи... Ние добре познаваме нашите приятели, но да се намесваме във вътрешните ви работи, да пречим на вътрешното съзряване на положението не можем." (с.372–373). Още по-категоричен и дори леко заплашителен е Горбачов по време на разговора си с Н.Чаушеску на 26 май 1987 г.: "Още повече, че аз не искам от вас, както се е случвало в по-раншните времена, да следвате нашия пример. Правете у вас каквото смятате за необходимо, и сами отговаряйте за това" (с.397). За новата формула в отношенията между социалистическите държави "равноправие, самостоятелност, солидарност" говори Горбачов и по време на тържественото честване на 40-годишнината на ГДР на 7 октомври 1989 г. (с.411).

15. Пак там, с.367. Т.Живков също потвърждава сведенията за изтичане на поверителна информация от вътрешни хора в посока на Съветския съюз: "Знаех, че той получава сведения не само от съветското разузнаване, но и от автентични наши вътрешни източници. Следователно, осведомен е точно за реалното положение. Горбачов е имал пълна информация относно начинания, свързани с въпроси от изключителна важност за страната, дори за поверителни решения. Например за протокол "Б–6" на Политбюро за обвързване на нашите фирми със западни, с оглед на ускоряването на технологическото преустройство на икономиката". Т. Ж и в к о в. Срещу някои лъжи. Делфин-прес, 1993, с.33.

16. В спомените си Горбачов разбира се не признава открито за такава намеса, но това личи в отношенията към консерваторите и реформаторите в собствения му разказ. Характерно в това отношение е казаното от Горбачов пред ръководството на ГДР по време на честването на 40-годишнината на ГДР (7 октомври 1989 г.) "Като споделях опита на перестройка, аз казах на германските приятели: "Животът наказва сурово онзи, който закъснява в политиката" (с.412). Още по-категорични са думите на Горбачов от стенографския запис на разговора му с Петър Младенов през декември 1989 г. "Ние отклонихме молбата на Живков да пристигне в Москва под предлог да се посъветва" (с.372).

17. Така например Ч.Александров е демонстративно поканен на прием в съветското посолство през ноември 1988 г. за голямо неудоволствие на Живков. J. F. B r o w n. Op.cit., p.316. По подобен критичен за действията на Живков начин се изказва Горбачов и за отстраняването на Ал.Лилов през 1983 г. като един от "ярките и способни за самостоятелно мислени и действия хора". М. Г о р б а ч о в. Цит.съч., с.366.

18. За общата рамка на тези конфликти вж. М. К р э й м е р. Кризисы в отношениях СССР со странами Восточной Европы, 1948–1981.– В: Холодная война, Новые подходы, новые документы. М., 1995, 127–150.

19. М. Г о р б а ч о в. Цит.съч., с.371.

20. Горбачов се дразни особено много от опита това да става без той да бъде информиран. Според Живков по време на срещата им през октомври 1987 г. Горбачов казва: "Около Вас има хора с прозападна ориентация... Хора, които смятат, че трябва да се вземат технологии от ФРГ, от Запада... И ако около Вас има хора с прозападна ориентация, които дори само си мислят за "мини-ФРГ" и "мини-Япония", не трябва да ги държите близо до Вас. Защото всички отговори на въпросите и всички решения на задачите, които са поставяни, трябва да се търсят не другаде, а в социализма...". Т. Ж и в к о в. Цит.съч., с.32. За японския флирт на Живков пише в спомените си и П.М л а д е н о в. Животът. Плюсове и минуси. С., 1992, 302–316.

21. Горбачов директно обвинява Живков в опит да го заобиколи отляво. М. Г о р б а ч о в. Цит.съч., с.370.

22. Такава е оценката и на британския българист Р. К р а м п т ъ н. Кратка история на България. С., 1994, с.306.

23. Работническо дело, 11 ян. 1989.

24. М. Г о р б а ч о в. Цит.съч., с.371.

25. Т. Ж и в к о в. Цит.съч., с.38.

26. J. F. B r o w n. Op.cit., p.187.

27. М. Г о р б а ч о в. Цит.съч., с.370.

28. Те са полусвободни, тъй като запазват за управляващата коалиция (ПОРП, Обединената селска партия и Демократичната партия) две трети от местата в долната камара, а оставят за свободен избор останалата една трета и целия сенат. Точно тези свободни места са с 99 % спечелени от "Солидарност".

29. А. М и х н и к. Коленичи се само пред Бога. С., 1993, 192–194.

30. M. F. R a k o w s k i. Jakto sie stalo. Warszawa, 1991, s.258.

31. Пак там.

32. Пак там.

33. Пак там, с.259.

34. Това твърдение на Живков е подкрепено с икономически данни, според които България има на глава от населението доход от 4 хил. долара, а западните държави – 20 хил. Пак там.

35. Пак там.

БЪЛГАРИЯ И РУСИЯ СЛЕД ПРОМЕНИТЕ В ТЪРСЕНЕ НА НОВО ПАРТНЬОРСТВО

Румян Сечков

За отношенията между България и Русия през последните седем години се написа и изприказва много. Това бяха предимно емоционални изблици, често политически оцветени, гонещи или евтин ефект, или в предизборно време игра на тънката струнка на електората. Обикновено изявленията бяха в диапазона от "осанна" до "разпни го" и рядко някой се замисляше, че в период на преход може да има, или най-малко може да се търси и уравновесен подход.

Разглежданият период от българо-руските отношения условно може да се раздели на три етапа. Първият обхваща времето от падането на Берлинската стена до разпадането на Съветския съюз. След отстраняването на Т.Живков и прехода към плуралистична политическа система в България в отношенията със Съветския съюз се получи вакуум. Дотогавашните контакти, чиято основа беше идеологическа, вече не можеха да действат. От друга страна налаганите близо 50 години идеологеми отприщиха у създаващата се опозиция, а също и у голяма част от българското общество негативна реакция към всичко руско, в това число и на отношенията на всички нива – икономиката, политиката, културата. Мнозина от новите политически лидери считаха за свое задължение да се разграничат от СССР, обвинявайки го, в много случаи основателно, за основната причина за бедите, които постигнаха страната ни пред последните десетилетия. Тази реакция, в повечето случаи чисто декларативна, излезе на преден план и малцина си дадоха сметка, че отношенията между двете страни са в задънена улица, защото времената вече са други, а документите, по които се развиват, си остават същите. Двете правителства на Луканов сякаш бяха изпаднали в безвремие. Външните министри не само не подготвиха нови документи, адекватни на ситуацията, но и всячески пречеха на новоизбрания президент Ж.Желев в опитите му да извади България от патовата ситуация, в която се намираха отношенията ѝ със Съветския съюз. Един пример: през есента на 1990 г. към президентството беше създаден експертен съвет, който да подготви материал за отношенията между България и СССР след Втората световна война. Материалът

трябваше да послужи като отправна точка при подготовката на нов двустранен договор. Повече от месец министерството на външните работи, оглавявано от Бойко Димитров, не предоставяше исканата документация. А когато, след личната намеса на президента, групата получи документите, те се оказаха разбъркани и непълни – липсваха архиви за цели ключови периоди.

От своя страна съветското ръководство, в лицето на президента Горбачов, също не бързаше да направи нещо по този въпрос. Търсените от българския му колега контакти така и не намериха отклик. А когато вече нямаше възможност да отрича, че в България нищо не се е случило, защото чрез съветския посланик беше изискана неколкократно среща на най-високо ниво, започна протакането. За близо една година време двамата президенти така и не се срещнаха и двустранен договор не беше подписан.

Някои български политици от управляващото ляво мнозинство побързаха да си направят извода, че отказът на Горбачов е свързан с антисъветските изказвания на парламентарната опозиция, чийто представител беше българският президент. Ако тези твърдения почиват на истината, това означава, че съветският президент поставя емоцията над прагматизма, а той неведнъж е доказвал, че е политик от висока класа. Просто България отново не беше сред приоритетите на съветската външна политика.

Вторият етап на отношенията между двете страни започва след разпадането на Съветския съюз. Декларираното отрицателно отношение на българския държавен глава и демократичните сили към опита за преврат срещу Горбачов изигра положителна роля в отношенията между двете страни. Разбира се, не само поради тази причина руският президент Елцин посети България и подписа двустранен договор. След разпускането на КПСС на него му беше необходима подкрепата на възможно повече държави, отхвърлили комунизма като идеология. Двете страни декларираха, че отношенията между тях ще се изграждат на взаимноизгодна основа, в която ше доминира прагматизмът. Успех за българската външна политика може да се смята и въздействието върху руския президент за признаването на Македония. Любопитен факт: Елцин подписа декрета за признаване в самолета 10 минути след излитането му, т.е. на българска, макар и въздушна, територия.

Въпреки че формалните пречки за нормализиране на отношенията между двете страни бяха отстранени, в следващите години не се постигна особено развитие. Кризата в руската и българската икономика, разпадането на СИВ и хаосът на пазарите в двете страни доведоха до свиване на стокооборота. Правителството на СДС и последвалото го коалиционен кабинет не направиха почти нищо за възвръщането на руските пазари. В политически план положението беше същото. Русия отново стана политическо понятие, чрез което се търсеше влияние в българското общество.

След парламентарната победа на Демократичната левица в края на 1994

г. редица наблюдатели – политици и стопански дейци – решиха, че настъпва обрат в отношенията на България с Русия. Това беше залегнало и като един от външнополитическите приоритети на БСП в предизборната ѝ платформа. За съжаление нищо подобно не се случи. Опитите за раздвижване на икономическите отношения от руска страна срещнаха отпор от страна на правителството на Жан Виденов. И отново не ставаше въпрос за обективни дадености, а за чисто субективни причини – борбата за власт вътре в БСП.

Силното руско лоби на Луканов не беше по вкуса на българския премиер и неговите приятели, налагащи своето влияние в българската икономика. Междуличностните отношения се пренесоха на междудържавно ниво, от което губеше България. Застоят в икономическите отношения се отрази и върху останалите сфери. Стигна се дотам руските реформатори да плашат своя електорат с България.

Третият етап започна съвсем отскоро. Той се характеризира с прагматизъм от двете страни. Някои наричат действията на служебното правителство на Софиянски по посока на регулиране на икономическите отношения с Русия "брак по сметка". В това има много истина. И двете страни търсят своята изгода. Русия проявява определени интереси към България като главен възел при транспортирането на енергоносители, а от това нашата страна може да има голяма полза, стига договорите да са сключени така, че да не ни заробват. Съществуват и редица други възможности.

И така, за тези няколко години българските стоки изчезнаха от руските пазари. В момента само два процента от руския внос се пада на България. Това прави около 19 % от нашия износ – мизерно количество, в сравнение с периода от преди 10 години. Вече няма лесни пазари, но ако географското положение на България не представлява интерес за Русия в геостратегически план, то в икономически съвсем не е така. За разлика от предишните исторически периоди, географското положение на България е от особено значение. През нея минават няколко важни транспортни коридора, свързващи Близкия Изток с Южна и Централна Европа. Страната е важен кръстопът за енергоносители, за телекомуникации и пр.

Мнозина считат, че България, с непоследователната си политика през последните няколко години, е изпаднала в положението на нежелан гост в Русия. В това твърдение разбира се има истина, но трябва да погледнем нещата и от другата страна. Отрицанието има своята логика. Когато близо половин век си най-верният сателит, имаш правото и на малко отдих, дори на бунт. Този процес трябваше да се изживее, да се преболедува. Прагматизмът не е най-силната страна на българския политик, но той неминуемо стига и до него.

И накрая, като заключение: браковете по сметка обикновено са по-продължителни от тези, в които само единият е влюбен.

ВОПРОС О БОЛГАРО-ГРЕЧЕСКОМ РАЗГРАНИЧЕНИИ НА МЕЖДУНАРОДНЫХ КОНФЕРЕНЦИЯХ (1945–1947 ГГ.)

Нина Смирнова

Балканы вступали в Новый 1945 год – год Победы – в сложных внутренних и внешнеполитических условиях. Уже на заключительном этапе войны стали очевидными серьезные разногласия между великими державами-победительницами по вопросам мирного урегулирования. Особенно большие сложности предвиделись в отношении балканских стран. С формальной точки зрения все представлялось предельно ясным: участники антигитлеровской коалиции должны были иметь преимущества перед бывшими союзниками фашистских государств по части удовлетворения их территориальных и материальных (репарационных) претензий. Однако, на деле все оказалось гораздо сложнее.

К концу войны между участниками Большой Тройки произошло размежевание по территориальным и политическим вопросам мирного урегулирования, что проявилось в 1945–1947 гг. на первых сессиях Совета министров иностранных дел (СМИД) и на Парижской мирной конференции.

В Госдепартаменте США формировалась официальная линия балканской политики, предусматривавшая опору на Грецию. В соответствующих документах, готовившихся в стенах Ближневосточного отдела, подчеркивалась опасность устонавления советского контроля над Восточным Средиземноморьем, которое к тому времени стало для США чрезвычайно важным экономическим и стратегическим районом.[1] Предвиделась неизбежная идеологическая дуэль между США и СССР или между США и Англией, с одной стороны, и СССР – с другой. Таким образом, стратегическая задача "сдерживания коммунизма", разработанная после известной "длинной" телеграммы в Госдепартамент Дж.Кеннана 22 февраля 1946 г. "Источники советского поведения", воплотилась в установках для американской делегации на заседаниях Парижской мирной конференции.

Аналогичная позиция, ориентированная на жесткое противостояние, вырабатывалась также и в Москве. В сформулированном виде она была представлена в докладе советского посла в США, представителя СССР в Комис-

сии по Болгарии Н.В.Новикова, датированным 27 сентября 1946 г. и называвшемся "Внешняя политика США в послевоенный период". Сделанный по схеме, выработанной В.М.Молотовым, доклад стал своего рода рекомендацией для советской делегации. Политика США характеризовалась в нем как политика, направленная на завоевание мирового господства и на войну против Советского Союза.[2] Она как бы обобщала опыт советских делегаций на международных встречах и конференциях.

Стратегическая линия советской дипломатии в Восточном Средиземноморье и на Балканах состояла в поддержке тех стран, которые шли в фарватере советской политики, независимо от того, на чьей стороне они выступали в годы второй мировой войны. С особой наглядностью это проявилось при рассмотрении комплекса вопросов, связанных с послевоенным урегулированием болгаро-греческой границы. Тогда речь шла о Западной Фракии и о довольно существенном "стратегическом исправлении" границы в пользу Греции.

Вопрос о Западной Фракии возник еще в ходе работ Парижской сессии СМИД. 28 апреля 1946 г. московская "Правда" сначала опубликовала статью о территориальных чаяниях Болгарии, а через день и соответствующую декларацию Министерства иностранных дел Болгарии. Так официально был поставлен вопрос о возвращении Болгарии Западной Фракии. Но практически он стал обсуждаться только на Парижской мирной конференции, во время работ Комиссии по Болгарии. Н.В.Новиков в весьма эмоциональном выступлении в конце августа 1946 г. в поддержку передачи Западной Фракии Болгарии заявил: "В момент, когда Греция восстанавливает свои исторические права на Додеканезские острова, оторванные от нее на протяжении длительного времени, было бы полным триумфом справедливости, если бы болгарам была возвращена территория, отрезанная от нее 27 лет назад."[3]

Комиссию по политическим и территориальным вопросам Болгарии возглавил министр иностранных дел Белоруссии Н.В.Киселев. Украину представлял министр иностранных дел Д.З.Мануильский, а СССР – посол в США Н.В.Новиков. В советскую делегацию входил также министр иностранных дел Литвы П.И.Ротомскис, который не имел права голоса. Чехословакия и Югославия поддерживали СССР, а противостояли им 7 "буржоазных" делегатов: Греции, Англии, США, Франции и трех британских доминионов. Главным от "советских" делегаций был Н.Новиков, получивший инструкции у Молотова лично накануне отъезда из Москвы в Париж.[4]

Позиции сторон относительно греко–болгарской границы были известны заранее, и дискуссии начались уже на первых заседаниях комиссии. Официальные поправки к проекту договора поступили 21 августа 1946 г. К тому времени были разработаны предложения советской делегации о Западной Фракии и о выходе Болгарии к Эгейскому морю.[5] Они опирались на поста-

новления мирных конференций после первой мировой войны. Тогда американская делегация выступала за сохранение границ, установленных Бухарестским мирным договором 1913 г., т.е., за оставление Западной Фракии в пределах Болгарии, а британская, французская, японская делегации – за передачу ее Греции. В результате компромисса решено в статье 48 договора в Нейи зафиксировать отказ Болгарии "от всех прав и правооснований на территорию Фракии" и гарантировать ей свободу экономического выхода к Эгейскому морю. Соответствующий регламент утверждался международными договорами 1920 г. и закреплялся протоколом, принятом на Лозанской конференции 24 июля 1923 г. Болгария отказалась к нему присоединиться, поскольку Западная Фракия оставалась под греческим суверенитетом. Ее требованием было превращение Западной Фракии в автономную область под международным управлением.

В кулуарах Парижской мирной конференцией 1946 года такой проект также обсуждался и, как считали советские эксперты, "интернационализация Западной Фракии устраивающая болгар, имеет больше шансов на успех, чем передача ее под болгарский суверенитет. Во-первых, он менее обиден для греков; во-вторых, он создает известную заинтересованность в нем других государств, в частности, Америки, которая в таком случае будет претендовать на определенное место в управлении Западной Фракией. Для Советского Союза интернационализация Западной Фракии также более выгодна, чем оставление этой территории в руках Греции."[6]

Существовал план действий, согласно которому Н.Новикову предстояло переговорить с американцами. Если американцы отказались бы выступить с предложением об интернационализации, то тогда это предстояло сделать делегату Белоруссии. После того, как болгарская и греческая делегации выступят с изложением каждая своей точки зрения о границе, выступит советский делегат с заявлением о том, что Советский Союз, не принимавший участия в установлении нынешней болгаро-греческой границы, стоит за возвращение Западной Фракии Болгарии, но, учитывая сложившуюся обстановку, готов поддержать также и предложение об интернационализации Западной Фракии.

Однако, жизнь внесла изменения в регламент работ Комиссии. Обсуждение вопроса о греко-болгарской границе включало в себя и выяснение отношений по греческому проекту "стратегического" изменения границ в пользу Греции за счет присоединения к ней десятой части территории Болгарии. Это означало, что граница находилась бы 35 км. от второго по величине города Болгарии Пловдива и в 95 км. от Софии. Западные делегации осознавали нереальность этих требований, но использовали их в интересах обострения полемики. В свою очередь, представители советского блока уже не ставили вопроса об интернационализации, а настаивали на присоединение

Западной Фракии к Болгарии. Особенно резко выступал представитель Югославии Моша Пьяде. Отвергая претензии Греции на завоевание "жизненного пространства" за счет территорий Болгарии, Албании и Югославии, он безоговорочно поддержал болгарскую просьбу о возвращении Западной Фракии. Он сказал также, что "основываясь на принципе права народов на самоопределение, югославская делегация резервирует за собой право поставить вопрос об Эгейской Македонии и добиваться того, чтобы македонский народ получил возможность свободного и независимого существования наряду с другими народами."[7]

Оба противостоящих друг другу лагеря затягивали обсуждение вопросов, связанных с болгаро-греческой границей, хотя позиции сторон были четко определены. Шел поиск дополнительных аргументов. Н. Новиков, председательствовавший на самом длительном и напряженном заседании Комиссии 6 сентября писал Молотову, что он поставил вопрос об ускорении работы, увеличив количество заседаний. Его поддержал сопредседатель У.Джордан из Новой Зеландии, который предложил, чтобы выступающие делали резюме своих выступлений, раздавая полный текст до заседания. С этим согласился Киселев. Но, как оказалось, "долготворение" входило в тактику советской делегации и Н.Новикова тут же "поправили".[8]

Ситуация вокруг вопроса о Западной Фракии складывалась таким образом, что советский блок выступал единодушно за передачу этой территории Болгарии и за отклонение греческой "стратегической" поправки. Западные делегации придерживались противоположной точки зрения в отношении Фракии, но в подходе к "стратегическому исправлению границ" мнения разделились. Только Греция и Южно-Африканский Союз выступали "за". Что касается остальных, то они или воздерживались, или голосовали против, желая уйти от принятия решения путем передачи вопроса в Военную комиссию.

Французский делегат Ф.Шарль-Ру говорил о необоснованности болгарских претензий, о том, что они представляют собой беспрецедентный случай в истории, поскольку исходят от побежденной державы. Но он выступал также против греческих претензий к Болгарии, ибо одно только их выдвижение могло осложнить отношения на Балканах.

Не произвела эффекта и апеляция к США в расчете на подтверждение их позиции периода версальского урегулирования. Американский представитель в комиссии, посол во Франции Дж.Кеффери сказал, что делегация США внимательно изучила болгарскую аргументацию относительно Западной Фракии. "Хотя, повидимому, здесь вряд ли уместно для Болгарии – заметил он – после участия во вторжении и после беспощадной оккупации и эксплуатации этой области, заявлять при ее мирном урегулировании с победоносными державами претензию на то, чтобы оторвать важный кусок у одной из

них, делегация США все же тщательно изучила разные документы, представленные болгарской делегацией в подтверждение своей претензии.[9] Далее он сказал, что болгарская аргументация не произвела впечатления. Действительно, в 1919 г. США поддерживали права Болгарии на Западную Фракию. Но затем произошли такие демографические изменения, что после 1924 г. и до сего времени США никогда этого не поддерживали. От также отверг "стратегическую" поправку греков, сославшись на то, что изменившийся этнический (ставший славянским) состав новых территорий создаст трудности для самой Греции.

В результате более чем месячной дискуссии о греко-болгарской границе, все проекты территориальных изменений были отклонены. "Стратегическую" поправку перенесли на заседание Военной комиссии и там ее благополучно похоронили на том основании, что она носила не технический, а политический характер, и поэтому ее решение не входило в компетенцию Комиссии. Статья 1 Мирного договора с Болгарией осталась неизменной, получила свое окончательное оформление на сессии СМИД в декабре 1946 г. и в таком виде вошла в окончательный текст договора.

На Парижской мирной конференции возникал македонский вопрос.На заключительном этапе войны, в предвидении мирного урегулирования он представлялся как вопрос двусторонних болгаро-югославский отношений и лишь частично касался Греции. Шла переписка между коммунистическими лидерами соответствующих стран. Так Молотов в беседе с членом Исполкома компартии Югославии М.Джиласом и генералом В.Терзичем 24 апреля 1944 г. напомнил, что Сталин и Тито уже обменивались телеграммами по болгарскому, т.е. македонскому, вопросу и мнение Сталина сейчас таково:[10]

"Югославия является союзницей Советского Союза, а Болгария – другом врагов Советского Союза. О Македонии в этой телеграмме сказано, что без Тито этот вопрос не будет решен.

Молотов далее сказал, что он неделю тому назад вручил болгарскому посланнику Стаменову ноту, в которой содержится требование к болгарскому правительству прекратить оказание помощи немцам путем предоставления им болгарских баз против Советского Союза.

При этом Молотов отмечает, что коммунисты не могут отвечать за болгарское правительство.

Джилас говорит, что если македонский народ будет развивать свою борьбу против немцев, то этим решится вопрос о Македонии. Македонцы увидят, с кем идти: с народами Сербии и Хорватии, которые борются против немцев, или с другими народами".

Таким образом делался намек на возможное волеизъявление македонцев Пиринского края в пользу воссоединения с Вардарской Македонией, а затем и на объединение снизу, через партизанское движение в единое целое в сос-

таве новой Югославии. Однако, подобные идеи встречали решительное сопротивление со стороны партизан ЭАМ и рукодовства компартии Греции. По сведениям, полученным Г.Димитровым из Главното разведывательного управления Красной Армии 13 августа 1944 г. один из секретарей ЦК КПГ в беседе с представителями Тито заявил, что ни о каком самоопределении македонцев не может быть и речи, ибо македонского народа не существует в природе.[11] В донесении говорилось, что греческие коммунисты запрещали славомакедонцам устанавливать связи с югославскими партизанами. В связи с обострением национального (македонского) вопроса была почти что прекращена борьба против немецких оккупантов.[12]

Что касалось проблем Пиринского края, то в переговорах между коммунистическими лидерами об исправлении болгаро-югославской границы эта идея обсуждалась. Так, 5 октября 1944 г. в Крайове при подписании соглашения между представителями Национального комитета освобождения Югославии и правительства Отечественного фронта Болгарии о совместных операциях против немецких войск состоялась беседа Тито с болгарскими коммунистами. Речь зашла об "обмене" Царебродского района на Пиринскую Македонию. Об этом Тито рассказывал советскому послу в Югославии А.И.Лаврентьеву в апреле 1944 г. как о решенном деле. Тогда Болгария имела статус побежденного сателлита стран Оси, проявляла заинтересованность в международной реабилитации и была готова соглашаться на многое. Но сейчас, говорил Тито, болгары требуют этот район, но не хотят уступать свою часть Македонии. Он, признавая право болгар на Царебродский район, вынужден тем не менее считаться с позицией сербов. Тито – хорват, и сербы законно могут его упрекнуть в том, что он распоряжается сербской территорией. Если бы вопрос шел о взаимном удовлетворении территориальных требований, то югославская уступка болгарам была бы понятна сербам.[13]

Одновременно в Югославии вынашивались идеи более радикального решения македонского вопроса исключительно за счет Греции. Об этом свидетельствуют переговоры 9 января 1945 г. Сталина с приехавшей в Москву югославской делегацией, возглавлявшейся членом руководства КПЮ А.Хебрангом. Встреча состоялась сразу же после того, как Г.Димитров отверг югославский проект балканской федерации от 5 января 1945 г., в котором Болгарии отводилось в государственном объединении южных славян место седьмой республики наряду с Сербией, Хорватией и другими. Сталин встал на болгарскую сторону, призвав югославов к поэтапному сближению от договора о взаимной помощи к свободному союзу двух государств. "Не надо создавать впечатление, что болгар хотят проглотить" – предостерег Сталин.[14]

Такая постановка вопроса явно не устраивала югославов. Хебранг прямо заявил, что "югославское руководство усмотрело в желании болгар пойти

на заключение договора о дружбе и взаимопомощи стремление облегчить решение для болгар вопроса о Македонии и попытку выйти из положения изоляции, в которое Болгария попала, участвуя в войне на стороне Германии. Договор позволил бы болгарам уйти от ответственности за преступления, совершенные во время войны".[15] Сталин вновь призвал к осмотрительности в отношении болгар и перевел разговор на другую тему, спросив, как обстоят дела с Грецией. Далее протокольная запись бесседы свидетельствует:

"Хебранг ответил, что от Греции Югославия рассчитывает получить греческую Македонию и Салоники. Эти требования не выдвигались, чтобы не создавать трудностей для греческого ЭЛАСа, так это ослабило бы и затруднило положение ЭЛАСа внутри страны. Сейчас это требование будет поставлено.

Тов.Молотов заметил, что этот вопрос греческие македонцы могут поставить сами.

Тов.Сталин сказал, что создается положение, в котором вы оказываетесь во враждебных отношениях с Румынией, Венгрией, Грецией, собираетесь воевать со всем миром; не имеет смысла создавать подобного положения."[16]

Прошло полтора года. Всепоглощающая борьба за Триест заставила Югославию отложить на время или навсегда другие амбициозные планы. На Парижской мирной конференции перспективы урегулирования болгаро–югославских отношений рассматривались с точки зрения двух стран в рамках балканской федерации.[17]

Посланик СССР в Болгарии С.П.Кирсанов, занимавший одновременно пост политического советника при председателе Союзной контрольной комиссии в Болгарии, направил 4 сентября 1946 г. доклад Молотову "Об урегулировании территориальных вопросов между Болгарией и Югославией, о восстановлении болгарской и югославской частей Македонии и о заключении союза между Югославией и Болгарией".[18]

Кирсанов исходил из того, что подписание Мирного договора создаст условия для возвращения к идее болгаро-югославского союза. Но до этого надо было бы решить территориальные проблемы – о "западных покраинах", принадлежавших Югославии, и о Македонии. Эти вопросы могли быть урегулированы, как полагал посол, путем передачи Болгарии "западных покраин" в обмен на болгарскую часть Македонии, воссоединенную с республикой Македонией в составе ФНРЮ. Кроме того, это воссоединение "вызывало бы значительный подъем национально-революционного движения в греческой части Македонии, что способствовало бы ускорению окончательного разрешения македонского вопроса... Следствием было бы также прямое относительное ослабление Греции".

"Окончательное разрешение македонского вопроса", т.е. объединение всех

частей Македонии в одно целое и вхождение ее в будущую балканскую федерация, не ставилось тогда в качестве ближайших задач в программных документах компартий Болгарии и Югославии. Они откладывались на то время, когда Болгария обретет самостоятельность действий после подписания мирного договора. Осенью 1946 г. в Париже советская делегация тем не менее попыталась использовать "македонскую угрозу" как средство давления на своих оппонентов.

Кирсанов предлагал следующий план действий: во-первых, рекомендовать болгарам и югославам сделать заявление о союзе сразу же после выборов в Великое народное собрание (октябрь 1946); во-вторых, "поскольку Греция настаивает на мирной конференции на обсуждении своих территориальных претензий к Албании, рекомендовать югославской делегации в своих выступлениях по этому вопросу поднять македонский вопрос, но не в форме предъявления каких–либо контрпретензий на греческую часть Македонии, а в форме указаний на то, что сушествует еще и македонский вопрос, остающийся до сих пор нерешенным".

Как упоминалось выше, М.Пьяде поднимал македонский вопрос 6 сентября в связи с обсуждением греко-болгарской границы, причем, даже шире, чем это содержалось в рекомендациях.[19] В связи с началом гражданской войны в Греции делегаты советского блока координировали свои выступления с обсуждением греческого вопроса в ООН. Они привлекали внимание конференции и мирового общественного мнения к проводившейся греческим правительством политики террора в отношении населения греческой части Македонии.[20]

Македонский вопрос не вышел за пределы эпизодических дискуссий на Парижской мирной конференции. После Мирного договора с Болгарией был подписан в Евксинограде в ноябре 1947 г. болгаро-югославский договор о дружбе, сотрудничестве и взаимопомощи. Идея балканской федерации заглохла, а резолюция Коминформа о положении в компартии Югославии ее похоронила окончательно.

Временем Парижской мирной конференции, которая обнажила и обострила противоречия между недавними соратниками по антигитлеровской коалиции, датируется определение советским руководством отношения к США как к своему главному геополитическому сопернику. Тогда понятия "советский блок" , "англо-американский блок" прочно укоренились в политической лексике. Оба "лагеря" признали существование биполярного мира и лидерства в нем двух ведущих держав – СССР и США. Соперничество между ними стало движущей силой в набиравшей обороты "холодной войне".

1. National Archives and Record Service. State Department, Decimal File, box 3491, n.711. 68/9–2546. В меморандуме американского объединенного комитета начальников штабов от 25 сентября 1946 г., направленном госсекретарю Д.Бирнсу, содержались пункты, позднее вошедшие в "доктрину Трумэна".

2. Н. В. Новиков. Воспоминания дипломата. Записки 1938–1947 гг. М., 1989, с.353. Полностью документ был опубликован в журнале "Международная жизнь", № 11, 1990.

3. Архив внешней политики Российской Федерации (далее – АВП РФ), ф.06, оп.80, д.162, л.7. В окончательном тексте выступления, подписанном Новикомым 29 августа 1946 г., этот абзац был легко перечеркнут черной карандашной линией. Возможно, что на заседании "призыв к взаимности" не был произнесен. Тем не менее, симптоматично, что такая сделка подразумевалась.

4. Н. В. Новикова. Указ.соч., с.343.

5. АВП РФ, ф.06, оп.8б, д.166. Предложения подписаны главой советской делегации в Комиссии К.В.Киселевым, послом в Болгарии С.П.Кирсановым и заведующим Отделом Балканских стран МИД СССР А.А.Лаврищевым.

6. Там же, л.3.

7. Там же, п.80, д.163, л.14.

8. Там же, л.12. К отчету Н.Новикова приложена записка:

"Тов.Молотову В.М.

Полагаю, что т.т.Киселев и Новиков допустили ошибку, приняв решение, изложенное в последнем абзаце отчета (3-я страница). К.Новиков. 6.9.46." Резолюция рукой Молотова: "т.т.Киселеву, Новикову Н. Тов.К.Новиков прав. Вы допустили ошибку, которую нужно исправить. В.Молотов. 7.IX.". К.В.Новиков – член основной советской делегации, заведующий 2–м Европейским отделом МИД СССР.

9. АВП РФ, ф.06, оп.8б, п.80, д.160, л.61–62.

10. Там же, ф.06, оп.58, д.794, л.7–8.

11. Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (далее – РЦХИДНИ), ф.495, оп.74, д.177, л.4.

12. Там же, л.5.

13. АВП РФ, ф.06, оп.8, п.56, д.943, л.21.

14. Там же, оп.7, п.53, д.872, л.18.

15. Там же.

16. Там же, л.20.

17. Переговоры о балканской федерации велись с сентября 1944 г. по февраль 1945 г. Они были прерваны в связи с протестом западных стран против подписания договора о союзе, так как Болгария формально-юридически существовала в режиме перемирия как побежденное в войне государство. Подробнее см. Z. Avramovski. Devet projekata ugovora o jugoslovensko-bugarskom savezu i federazii (1944–1947).– In: Istorija 20. veka. Beograd, 1983, № 2.

18. АВП РФ, ф.06, оп.8б, п.80, д.166, л.7–15. Приложение: карта Македонии, составленная в Генштабе Красной Армии 3 сентября 1946 г. на основании карт 1939–1944 гг. и дополненная материалами 1942 г.

19. S. G. Xydis. Op.cit., p.329–331.

20. Ibidem, p.350–351. Речь шла об обсуждении так называемой "украинской жалобы" в сентябре 1946 г.

ГРАЖДАНСКАЯ ВОЙНА В ГРЕЦИИ И БОЛГАРИЯ: МИРНЫЙ И НЕМИРНЫЙ ПУТИ (1946–1949 ГГ.) (К постановке проблемы)

Арутюн Улунян

На протяжении многих лет история Гражданской войны в Греции привлекает внимание исследователей, стремящихся выявить и определить внешнеполитические параметры этого на первый взгляд внутриполитического события. До сих пор остается невыясненной роль отдельных государств в военно-политическом конфликте 1946–1949 гг. и прежде всего тех из них, которые в силу обстоятельств были вовлечены в "греческие дела", играя роль фигур "второго ряда", но достаточно важных, чтобы быть не упомянутыми. В данной статье в очень сжатой и во многом информативной форме затрагиваются отдельные вопросы этой темы применительно к одной из таких стран – Болгарии.[1] Главными из них были болгарское участие (прямое или косвенное) в греческой Гражданской войне и роль "типичных балканских вопросов" для Болгарии.

Окончание второй мировой войны для отдельных государств не стало началом мира. Для Европы очередным очагом военнополитического конфликта стала Греция, для дальнего Востока – Китай. В обеих странах главными действующими лицами стали местные коммунистические партии, центральные правительства и "иностранный фактор" в виде формирующихся Западного и Восточного блока государств, ведущими силами которых были соответственно США и СССР. Для Греции, где местная компартия (КПГ) не смогла реализовать свои претензии на власть после освобождения страны, усилилось противостояние между левыми и коммунистическими силами, с одной стороны, и, с другой, – правыми.

Складывавшаяся в стране ситуация требовала от КПГ и контролировавшегося ею Национально-освободительного фронта (ЭАМ) конкретных действий, характер которых во многом мог зависеть от позиции советского партийного руководства, имевшего свое видение перспектив складывавшейся геополитической ситуации как в Балканском регионе, так и в целом мире.

С целью прозондировать почву среди советского руководства, выяснить степень его готовности поддержать КПГ и ЭАМ в середине января 1946 г. в

Москву прибыла официальная делегация ЭАМ, состав которой говорил сам за себя: во главе группы был генеральный секретарь ЦК ЭАМ, член Политбюро, секретарь ЦК КПГ М.Парцалидис, а членами – руководитель левого крыла либеральной партии, известный еще по периоду движения Сопротивления своей близостью к коммунистам генерал Григориадис и, наконец, лидер Радикал-демократической партии Лулес. Состоявшиеся в Москве переговоры выявили со всей очевидностью, что главной целью визита были консультации М.Парцалидиса с советскими "инстанциями", прежде всего – ЦК ВКП(б). Однако неоднократные попытки главы делегации встретиться с "товарищем Молотовым", чтобы "проинформировать о положении в стране и получить совет по вопросам тактики КП Греции и ЭАМ на совеременном этапе"[12] не увенчались успехом, несмотря на своевременную информацию Молотова об этой просьбе. Нежелание быть напрямую ангажированным и связывать себя жесткими обещаниями в момент, когда бывшие союзники – Англия и США уже активно осуществляли свою политику в Греции, заставляло советское партийно-государственное руководство быть осторожным. На состоявшейся 18 января 1946 г. по указанию В.Молотова встрече, которая проходила в здании ВЦСПС, присутствовали заместитель заведующего международным отделом этой организации Жмыхов, заместитель заведующего отделом международной информации ЦК ВКП(б) Баранов (псевдоним Сергеев) и референт того же отдела Манчха (псевдоним Петров). Греческий посланец озвучил, с тем чтобы узнать реакцию советской стороны на возможные жесткие действия греческой компартии, тезис, что "ЭАМ в настоящее время выдвинул требование о создании представительного правительства с обязательным участием в нем представителей ЭАМ и использует все имеющиеся в его распоряжении средства, чтобы заручиться поддержкой этого требования со стороны демократических организаций и правительств союзных стран".[3] Однако советский ответ на возможное участие в конфликте дружественных ЭАМ сил (прежде всего коммунистических партий соседних стран и СССР) уже в начале 1946 г. был осторожным. Единственное, что было сделано, так это дано обещание передать всю информацию "наверх". 18 января Молотов уже знал о результатах встречи, но о визите в Кремль Парцалидиса и всей делегации не могло быть и речи – ни Сталин, ни Молотов не могли жертвовать отношениями с союзниками (которые, правда, превращались в силу объективных геополитических интересов, во врагов).

Надеясь закрепить внимание советских руководителей на греческой проблеме, М.Парцалидис, находясь в Москве, составил в конце января 1946 г. "Краткие записки о некоторых вопросах работы коммунистической партии Греции", которые, как он рассчитывал, попадут на стол Сталина или Молотова. Среди широкого круга вопросов, затронутых в этом документе, были и проблемы, связанные с гипотетической переспективой прихода к власти в

Греции ЭАМ и планировавшихся КПГ действий в этой связи. С особой отчетливостью характер этих действий выявился в национальном (македонском и фракийском) вопросе. Парцалидис отмечал, что "в программе национальных требований мы были вынуждены делать некоторые уступки союзным партиям ЭАМ и были сформулированы вопросы о наших национальных требованиях в отношении Болгарии и Албании", но в то же время "уступки со стороны нашей партии (КПГ – Ар.У.) в вопросах национальных требований не представляет никакой опасности, поскольку со стороны всех партий ЭАМ был принят принцип, который провозгласила компартия, т.е., что демократическая эамовская Греция может прийти и придет к соглашению о наших территориальных требованиях к соседним демократическим странам в духе взаимного понимания".

Конфронтационный характер международных отношений весны 1946 г. давал очередной повод руководителям греческой компартии и прежде всего Н.Захариадису надеяться на вооруженную помощь возможным коммунистическим повстанцам извне. Особое место в этих планах занимали соседние страны, прежде всего Югославия, Албания и Болгария. При этом партийно-государственное руководство последней было знакомо с большинством руководителей КПГ еще по коминтерновским временам. Поэтому не случайно, что именно на болгар выпал выбор Генсека КПГ. Через Г.Димитрова он передал в адрес ЦК ВКП(б) несколько записок, содержание которых не оставляло сомнений о планах КПГ. Он, в частности, обратился к советскому партийно-государственному руководству с просьбой о "содержании в Югославии, Болгарии, Албании пунктов обучения кадров офицеров и бойцов численностью до 8 тыс. в Югославии и по 2 тыс. в Болгарии и Албании". Поднимался вопрос о военной помощи через Югославию и "организации в основнных центрах балканских странах Европы пунктов информации от Греции и для Греции".[4] К средине июля 1946 г. складывавшаяся в стране ситуация не позволяла, по мнению руководства греческой компартии, оттягивать решение вопроса о силовом воздействии со стороны КПГ на официальные власти страны. Расчет на массовое партизанское движение, который делался Генсеком КПГ Н.Захариадисом, имевшим в виду 20 тыс. вооруженных югославами бойцов, готовых перейти границу из Югославии, не разделялся, однако, Я.Иоаннидисом, продолжившим оставаться вторым человеком в КПГ и курировавшим, как и в годы Сопротивления, организационные вопросы компартии. 25 августа 1946 г. он вместе с другим членом Политбюро греческой компартний, отвечавшим за ее международные контакты, П.Русосом прибыл в Белград для контактов с руководителями КПЮ, которые встретили их "с полным пониманием и товарищеским гостеприимством".[5] Через три дня посланцы находились уже в Софии, где должны были передать свой доклад Г.Димитрову, но так как его не было в этот момент в стране, Иоанни-

дис и Русос вернулись обратно. К середине ноября 1946 г. вопрос о помощи из-за рубежа (на которую так надеялись в руководстве КПГ) продолжал оставаться неясным. В роли посредника между греческой компартией и советским партийно-государственным руководством выступил Г.Димитров. На состоявшихся в начале ноября в Софии переговорах между руководителем болгарских коммунистов и представителями КПГ Я.Иоаннидисом и П.Русосом, последние получили весьма уклончивые ответы. Уже с самого начала Г.Димитров заявил, что выражает прежде всего свою личную точку зрения, а также мнение "сверху" (т.е. из Москвы). Его рекомендации сводились к тому, чтобы воздержаться от усиления партизанского движения в условиях "зимнего периода" и складывающегося международного положения. Одновременно ставилась задача (уже малореализуемая в греческих условиях осени 1946 г.) перенести центр тяжести на "массовую народную политическую борьбу и гибко использовать законные возможности, а также поддерживать связь партии с массами", "сохранять партийные кадры и не подвергать их угрозе уничтожения". Несмотря на "сдерживающий" характер советов, заключительная часть речи Димитрова была выдержана в оптимистическом духе и завершалась словами: "Мы поддерживаем точку зрения, что линия партии соответствует моменту". Одновременно Димитров одобрил план КПГ о "нейтралитете Греции".[6] 31 декабря 1946 г. Я.Иоаннидис, находившийся в Белграде, получил шифровку Г.Димитрова, в которой уже откровенно заявлялось: "В настоящий момент вы не должны рассчитывать на требуемую помощь и должны подождать".[7] Стремясь оказать воздействие на Москву, которая, фактически, и стояла за всеми этими маневрами, Я.Иоаннидис с согласия руководства КПГ и прежде всего Н.Захариадиса, обратился к Димитрову, Готвальду, Торезу и Тито с тем, чтобы они по своим каналам смогли убедить советское партийно-государственное руководство в необходимости оказания военной и технической помощи повстанцам, находящимся под контролем КПГ. Особую значимость для вооруженной партизанской борьбы в Греции имела степень открытости ее северных границ, за линией которых находились страны с "народно-демократическими" режимами – Албания, Болгария и Югославия и сочувствие которых по отношению греческой компарии было очевидно. Планировавшиеся КПГ накануне нового 1947 г. обращения в адрес руководителей коммунистических режимов СССР и Восточной Европы, а также коммунистических партий западных стран содержали призывы о помощи и поддержке как в материальном, так и морально-политическом смысле. 12 января 1947 г. Н.Захариадис направил через Я.Иоаннидиса специальное послание И.Сталину, в котором он убеждал советского руководителя, что "борьба имеет в действительности" большое значение для демократической борьбы всех народов".[8]

27 июня 1947 г. Н.Захариадис отбыл из Белграда в Софию на встречу с

В.Червенковым – одним из секретарей БРП(к) для обсуждения вопросов, связанных с интенсификацией вооруженной борьбы. План Генсека КПГ, как он сообщал об этом еще в своем раннем послании Сталину, заключался в том, чтобы сочетая собственные силы и силы своих зарубежных друзей (прежде всего их материально-техническую помощь, а в экстренном случае – участие и "добровольцев") нанести решительный удар по центральному греческому правительству уже в середине 1947 г.

Внешнеполитические эксперты ЦК ВКП(б) придавали особое значение "поддержке прогрессивной международной общественностью справедливого дела народа Греции".[9] Именно невидимая для большинства часть данной поддержки являлась гарантией реализации политических амбиций греческой компартии. Уполномоченный Политбюро ЦК КПГ по связям с руководством болгарских коммунистов Н.Вавудис [10] отмечал в своей секретной записке в ЦК БРП(к), что необходимо интенсифицировать болгарскую помощь Демократической армии Греции (ДАГ) оружием и амуницией. С этой целью в Софии предлагалось создать специальный склад и выделить болгарских офицеров из числа тех, кто "разбирается в оружейном деле".[11] Таким образом, "нагрузка" на болгарскую сторону в снабжении греческих коммунистическим повстанцев увеличивалась, но еще не могла сравниться с югославскими поставками.

Осенью 1948 г., как сообщал в ЦК ВКП(б) Л.Баранов, "Иоаннидис также поставил вопрос об установлении регулярной связи ЦК КП Греции с Информбюро и внес предложение о созыве специального совещания из представителей некоторых партий с целью координации действий по вопросу о помощи демократическим силам Греции в их борьбе против фашизма. Иоаннидис при этом сказал, что он обменивался по этому вопросу мнением с Ракоши и последний положительно отнесся к этому предложению".[12] В целях координации помощи коммунистических повстанцам в Греции 8 сентября 1948 г. в Варшаве состоялось совещание представителей Польши, Чехословакии, Венгрии, Румынии и греческой компартии. В ходе работы этой консультативной встречи обсуждался вопрос о "выполнении странами обязательств по удовлетворению нужд демократической армии Греции".[13] В соответствии с резолюцией совещания было принято решение создать в Варшаве комиссию по технической координации действий и обязать ее следить за исполнением решений совещаний, созданием материального и денежного фондов".[14]

На позиции стран Восточного блока существенное влияние оказывал нажим Запада, а также нежелание Москвы усугублять конфликт на Балканах в момент, когда Югославия оказалась вне границ "народной демократий" и ее поведение было трудно спрогнозировать. К техническим проблемам (дефицит снаряжения, запаздывание транспортов с оружием из стран "народ-

ной демократии", сложности с передатчиками "Свободной Греции", которые находились в Белграде [15]) начали добавляться и идейно-политические – последствия коминформовского конфликта с Югославией. При этом, учитывая балканскую специфику, этническая доминанта разногласий составляла существо всех теоретических споров, каковыми они казались на первый взгляд. Оппозиция в Югославии (прежде всего из числа политических деятелей новосозданной в Вардарской Македонии Народной Республики), вставшие на позиции Коминформа и имевшие тесные связи с Софией, обратились в ЦК ВКП(б) с резкой критикой руководства КПЮ. Так, бывший председатель Первого Македонского Антифашисткого веча (Народного Собрания) П.Брашнаров, являвшийся народным председателем Федеративной Скупщины, членом Президиума НР Македонии, и его коллега П.Шатев в специальной записке, переданной через ЦК БРП(к), писали: "разрешение вопроса об объединении македонского народа затормозилось в самом начале, так как он неправильно был поставлен ЦК КПЮ. ЦК КПЮ предлагал присоединить всю Македонию к ФНРЮ, не считаясь ни с особенностями, специфическими условиями, ни с братскими соседними странами, не видя перспективы развития прогрессивных сил на Балканах и объединения их в мощную федерацию – южнославянскую или Балканскую. ЦК КПЮ стремится захватить Македонию... Кроме того, при отделении Эгейской Македонии от Греции последняя будет лишена богатых плодородных полей – салоникского, серского и драмского, являющихся житницей и местом для развития табака. Это усилит также националистические, монархо-фашисткие элементы, в руках которых будет такой козырь, что в случае победы демократического блока Югославия неизбежно завладеет Македонией".[16] По мере расширения внутрикоминформовского конфликта, в который невольно была вовлечена и греческая компартия, все отчетливее проявлялись и новые "измерения" пресловутого македонского вопроса. Он превращался в контексте складывавшихся реалий в откровенно политизированный и конфронтационный аргумент спора КПГ с КПЮ, в котором греческая сторона пыталась задействовать и болгарскую компартию. Движение славяно-македонцев (составлявших по разным оценкам от 25 до 30 % всех бойцов ДАГ) оказалось расколотым на две части – проюгославскую и лояльную по отношению к КПГ и болгарской компартии. Поэтому в Резолюции V Пленума ЦК КПГ (30–31 января 1949 г.) заявлялось: "Не должно существовать никакого сомнения, что как последствие победы ДАГ и народной революции македонский народ приобретет полную национальную свободу в соответствии со своим желанием".[17] Таким образом, со стороны КПГ произошел отказ от принятого в 1934 г. тезиса "равноправия греков и славяно-македонцев в рамках Греции" и переход на прежние (середина 20-х – начало 30-х годов) позиции признания прав славяно-македонцев на собственную государственность.

Обеспокоенное складывавшимися обстоятельствами и всегда остро реагирующее на македонскую проблему югославское партийно-государственное руководство попыталось объясниться с греческой стороной. В своем специальном письме от 3 марта 1949 г. ЦК КПЮ в адрес ЦК КПГ, одобрив тезис V Пленума ЦК КПГ, подтверждающий право славяно-македонцев на самостоятельное государство, резко негативно отреагировал на решение Пленума руководства Эгейской Македонии. Белград выразил "недоумение" позицией НОФ (Славяно-македонского Национально-освободительного фронта) относительно провозглашения на предстоящем II съезде этой организации "объединения Македонии в единое, независимое, равноправное с другими государство в составе народно-демократической федерации балканских народов".[18] В жесткой ультимативной форме югославское руководство заявило, что "вообще неприемлемо чтобы кто-либо со стороны македонцев или Эгейской области или Пиринской хотел бы решить македонский вопрос в целом, не имея никакой серьезной связи с Народной Республикой Македонией, которая уже объединяет большинство македонского народа. Мы считаем, что подобная политика полностью направлена против ФНР Югославии".[19] Более того, руководство КПЮ потребовало объяснения причин выдвижения этого тезиса, пригрозив ответными мерами – публикацией материалов в югославской прессе. В тот же день ЦК КПЮ направил еще одно письмо руководству греческой компартии, содержание которого было резче предыдущего. В нем требовался немедленный ответ от ЦК КПГ. Югославская сторона отмечала: "...тот факт, что болгарская печать уже пишет по данному вопросу (о создании независимой Македонии – Ар.У.) и занимает ту же позицию, показывает, что македонская проблема стала составной частью нынешней кампании против новой Югославии".[20] В ответе ЦК греческой компартии заявлялось, что основой позиции по македонскому вопросу являются решения V Пленума ЦК КПГ, а "движущей силой для занятие этой позиции была политика, которая ведется против КПГ из Скопле группой Керамеджиева, обвиняющего нас (КПГ – Ар.У.) в том, что мы продали борьбу эгейских македонцев".[21] Такой ответ не удовлетворил югославскую сторону, которая на следующий день после получения послания от ЦК КПГ сделала повторный запрос относительно встречи, связав на этот раз ее проведение в достаточно жесткой форме с оказанием помощи ДАГ. 6 марта 1949 г. ЦК КПГ направил развернутый ответ партийно-государственному руководству Югославии. Несмотря на стремление избежать конфронтацию, составители послания – Н.Захариадис и Я.Иоаннидис все-таки не отказались от своей точки зрения. В письме, в частности, говорилось: "Повторяем, что позиция ЦК КПГ по вопросу Эгейской Македонии является позицией V Пленума. Поэтому народ Эгейской Македонии сам решит свою судьбу... Позиция НОФ обусловлена позицией группы Керамеджиева, который пропагандирует нам

здесь открыто, что Эгейская Македония должна войти в Вардарскую Македонию... Раскол сформулирован организационно и политически группой Керамеджиева... Категорически отвергаем, что с нашей стороны ведется какая-либо кампания против новой Югославии".[22]

Не желая вносить элемент неожиданности в свои отношения с советской и болгарской сторонами, не зная заранее об их планах, руководители греческой компартии попытались прояснить свое видение македонской проблемы и путей ее разрешения для КПГ. Они, в частности, отмечали, что использование тезиса "независимое государство, входящее в Федерацию балканских народных республик было вызвано необходимостью дать отпор пропаганде клики Тито о воссоединении с Македонией Вардар, но во всяком случае, это выражение не может изменить линии, намеченной в решениях V Пленума ЦК КПГ..."[23]

Позже, 25 марта 1949 г., когда собрался II съезд НОФ Эгейской Македонии, со всей очевидностью выявилась совершенно иная, нежели та, о которой писал М.Порфирогенис, позиция руководителей НОФ. В числе наиболее важных решений съезда была резолюция о плане создания автономного государства из всех частей Македонии (включая албанскую и турецкую), а также постановление о создании собственной независимой партийной организации как части греческой компартии. Вопрос о Коммунистической организации Эгейской Македонии (КОЭМ) был с одобрением воспринят руководством БКП. Орган ЦК болгарской компартии газета "Работническо дело" рассматривала КОЭМ "как краеугольный камень на пути к независимости Македонии."[24]

В апреле 1949 г. Кремль потребовал от руководства КПГ прекратить войну в течение мая текущего года.[25] Советская позиция была подкреплена и рядом шагов, хотя и логичных с точки зрения дипломатии, но непоследовательных с военной точки зрения. Уже в конце апреля была значительно сокращена помощь материалами ДАГ и необходимым ей снаряжением. 26 апреля представитель ЦК КПГ в Болгарии сообщал в Политбюро греческой компартии о начавшихся трудностях по доставке оружия из Болгарии.[26] 30 апреля другой представитель ЦК КПГ в Белграде информировал Н.Захариадиса, что югославская сторона требует ответа на поставленные в письмах ЦК КПЮ вопросы о позиции КПГ по македонской проблеме и прежде всего относительно тезиса "независимой Македонии". При этом югославские руководители в ультимативной форме заявили о "невозможности сотрудничить вслепую"[27] с греческой компартией без решения возникших вопросов, т.е. фактически жестко связывали военную помощь ДАГ с позицией КПГ по македонской проблеме. В середине мая 1949 г. представитель ЦК КПГ в Белграде вновь сообщал Н.Захариадису, что югославы "настаивают на ответе относительно заданных ими вопросов". Не ограничиваясь лишь демар-

шем с целью "получить ответ", югославские власти, имея в виду прокоминформский курс руководства КПГ, перешли к активным мероприятиям, которые объективно вели к обострению межпартийных связей. Славяно-македонская проблема превращалась в обоюдоострое оружие в руках руководителей КПГ и КПЮ. Окончательный разрыв отношений между двумя партиями, одна из которых – КПГ, сначала тайно, а потом и отрыто приняла конфронтационную точку зрения Коминформа, было делом недалекого будущего – лета 1949 г. По мере приближения поражения повстанческих сил – Демократической Армии Греции, руководство КПГ стремилось актуализировать те спорные традиционные балканские территориально-этнические вопросы, которые могли бы способствовать усилению внимания со стороны соседных с Грецией "народно-демократических"стран. В отношении Болгарии руководители греческой компартии пытались недолгое время и безуспешно накануне поражения в Гражданской войне "разыграть" македонскую карту.

1. Подробнее см.: А р. У л у н я н. Коммунистическая партия Греции. Актуальные вопросы идеологии, политики и внутренней истории. КПГ в Национальном Сопротивлении, Гражданской и "холодной" войнах. 1941–1956 гг. М., 1994; О н ж е. "Балканский конфликт": коммунистический вызов Европе. Коммунистическая партия Греции и Гражданская война 1946–1949 гг.– В: Противостояние. Очерки военно-политической конфронтации первой половины XX века. М., 1995; О н ж е. Роль внешнего фактора в греческих событиях 1944–1950 гг. в свете опубликованных новых документов.– В: Идейно-политические проблемы исторической науки. М., 1987; A. U l u n i a n. The Soviet Union and "the Greek Question", 1946–1953: Problems and Appraisals.– In: The Soviet Union and Europe in the Cold War, 1943–1953. London, 1996.

2. Записка Л.Баранова В.В. Маленкову от 4 февраля 1946 г. (Копия в архиве автора, далее – к.а.а.)

3. Докладная записка Л.Баранва В.М. Молотову от 19 февраля 1946 г. (к.а.а.)

4. Записки Генерального секретаря ЦК компартии Греции товарища Захариадиса (переданы через Г.Димитрова, возвращавшегося с VIII съезда КПЧ) (к.а.а.)

5. Информация Я.Иоаннидиса для Н.Захариадиса из Белграда от 30 августа 1946 г.– Η Αυγή, 4.XII.1979.

6. Η Αυγή, 2.XII.1979.

7. Στό ίδιο. Шифротелеграмма Я.Иоаннидиса Н.Захариадису от 31 декабря 1946 г.

8. Письмо Н.Захариадиса И.Сталину от 12 января 1947 г.– Η Αυγή, 7.12.1979.

9. Бюллетень. Бюро информации ЦК ВКП(б). Вопросы внешней политики. № 16(63). 15 августа 1947 г. К событиям в Греции. с.8.

10. Подробнее о судьбе Н.Вавудиса (настоящии имя и фамилия которого были Константинос Райкос) см. А р. У л у н я н. Коммунистическая партия Греции. с.308, 309.

11. Записка Н.Вавудиса в ЦК БРП(к) от 15 августа 1947 г. (к.а.а.)

12. Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), ф.575, оп.1, д.60, л.10, 11. Баранов Сорокину (7 сентября 1948 г.)

13. РЦХИДНИ, ф.575, оп.1, д.97, л.36. Докладная записка Н.Пухлова Л.Баранову о беседе с т.Кишиневским по вопросу о совещании по оказанию помощи демократической Греции. (10 марта 1949 г.)

14. Там же.

15. После коминформовской резолюции по Югославии штаб-квартира этой организации и резиденция ее органа срочно были перенесены в Бухарест.

16. РЦХИДНИ, ф.17, оп.128, д.492, л.99. Письмо П.Брашнарова и П.Шатева в ЦК БРП(к) (сентябрь 1948 г.).

17. N. Ζαχαριαδη. Ευλλογη εργων. S.L., 1953. σ.195.

18. Письмо ЦК КПЮ в адрес ЦК КПГ от 3 марта 1949 г. (к.а.а.)

19. Там же.

20. Там же.

21. Письмо ЦК КПГ в ЦК КПЮ от 4 марта 1949 г. (к.а.а.)

22. Письмо ЦК КПГ в ЦК КПЮ от 6 марта 1949 г. (к.а.а.)

23. Записка Порфирогениса в ЦК КПГ (март 1949 г.).

24. Работническо дело, 19.V.1949.

25. Γ. Γούσιας - Βοντίτσος. Οι αιτίες για τις ήττες, τη διάσπαση του ΚΚΕ και της ελληνικής Αριστεράς. Τ. Α. Αθήναι, 1978, σ.501, 502; Δ. Παρτσαλίδη. Διπλή αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης. Αθήναι, σ.199.

26. Сообщение в ЦК КПГ от 26 апреля 1949 г. (к.а.а.)

27. Сообщение М.Порфирогениса Н.Захариадису от 30 апреля 1949 г. (к.а.а.)

РОЛЯТА НА СЪВЕТСКИЯ СЪЮЗ ЗА ФОРМИРАНЕ И ПРОВЕЖДАНЕ ПОЛИТИКАТА НА БКП ПО МАКЕДОНСКИЯ ВЪПРОС (1944–1948 Г.)

Веселин Ангелов

Въпросът за ролята на СССР по формирането на комунистическата политика по македонския въпрос през 1944–1948 г. не е бил обект на обстоен анализ.

По задължение българската и югославската марксистки историографии преповтаряха клишетата на комунистическата пропаганда във връзка с провежданата от съответните партии политика по македонския въпрос. По обясними причини в България беше изключено да се засяга темата за ролята на Москва при нейното формиране и провеждане. Бе позволено само оповестяването на подбрани факти за поведението на Сталин, за да се докаже, че БКП воювала за българщината в Македония, но била принуждавана да прави компромиси след поредната Сталинова намеса в югославска полза.[1]

И в изследвания, публикувани във времето, когато партийната цензура не може да бъде винена като оправдание за лансираните полуистини, се поднасят познатите трактовки за политиката на БКП и ЮКП по македонския въпрос и ролята на Сталин при нейното формиране и провеждане. Новост са само добавените епитети и допълнителни обвинения към Тито и Сталин и още по-абсурдните твърдения, че Димитров радеел за българщината в Македония и само неговата преждевременна смърт била попречила България да има най-сетне научно обоснована политика по въпроса.[2]

Преобладават твърденията, че югославската историография изопачава фактите за политиката на ЮКП, БКП и ВКП(б) по македонския въпрос, но се премълчава, че "фалшификациите" ѝ са подплатени с документи, чийто автор в преобладаващите случаи е самият Г.Димитров. Правят се неумели опити да се обори югославската теза за т.нар. димитровски период във връзка с усилията за разрешаването му.[3]

И югославската историопис има своите версии за македонската политика на споменатите партии. И тя преповтаря позволеното от партийната пропаганда, за да се обоснове югославското монополно право към Македония. Но

що се отнася до тиражираните факти и оценки за българо-съветската политика, то трябва да се признае, че те отразяват обективно постигнатото съгласие между Тито, Сталин и Димитров по македонския въпрос до разрива в средата на 1948 г. В югославската историография обстойно се коментира и въпросът за ролята на Москва относно опитите за реализиране и провала на македонското обединение. Единодушно е твърдението, че Съветският съюз е основният виновник за несъстоялото се обединение, защото никога не е желал то да се състои под страх от постигане на разбирателство между двете славянски страни на Балканите, от създаването на голяма славянска държава на Балканите и че БКП правела по въпроса само това, което ѝ се нареди.[4]

* * *

Такива най-общо са интерпретациите за българо-югославско-съветската политика по македонския въпрос през 1944–1948 г.

Настоящето съобщение е продължение на неотдавнашен опит за изясняване ролята на Съветския съюз в българо-югославското сближение (1944–1948 г.). Тук ще предадем едно друго мнение за подбудите, характера и ролята на съветската политика по македонския въпрос като един от елементите на сближението.

До разрива във взаимоотношенията между СССР и България, от една, и Югославия, от друга страна, през юни 1948 г. има пълно съгласие за политиката по македонския въпрос. И сега спорните въпроси (доколкото ги е имало), се разрешават от Сталин, който подкрепя югославските претенции. Българската страна спазва стриктно неговите напътствия.

През есента на 1944 г. Белград и София договарят действията си по македонския въпрос в духа на постигнатите с помощта на Сталин по време на войната принципи. БРП(к) обещава да работи за култивиране на македонското съзнание в Пиринска Македония, която при определени условия да се обедини с македонската република.[5] Решенията на двете страни по македонския въпрос през септември-декември 1944 г. дискретно се диктуват от Москва чрез живеещия там Г.Димитров. В проектите за българо-югославско федериране от това време се регламентира и споменатото обединение като единствен начин за разрешаването на въпроса.[6] В средата на януари 1945 г. двете страни дори са пред подписване на обединителния договор. И точно тогава Тито и Димитров са привикани в Москва, където ги убеждават, че решаването на македонския въпрос трябвало да се отложи за по-добри времена и скриват от тях, че са солидарни с англо-американското несъгласие за създаване на голяма македонска държава.[7] Логично при това положение би било Москва да се откаже да разиграва македонската карта във взаимоотно-

шенията между двете славянски страни, защото рано или късно истината за нейното задкулисие ще се разкрие.

Вместо това на Тито и Димитров се внушава, че трябвало да се работи за подготовка на обединението чрез насаждане на македонското съзнание, което се прави през 1945 г. на антибългарска основа.

В средата на 1946 г. от Белград искат ускоряване на македонизацията и използват за това поредната тристранна среща от 5 до 8 юни 1946 г. в Москва. Сталин, Тито и Димитров разискват и македонския въпрос. Сталин нарежда: "Трябва да се даде културна автономия на Пиринска Македония в рамките на България. Тито се оказа по-гъвкав от вас – може би защото живее в многонационална държава – и трябваше да даде равноправие на народите. Автономията ще бъде първата крачка към съединението на Македония, с което при сегашната обстановка може да не се бърза. Иначе в съзнанието на македонския народ всичката заслуга за автономията на Македония ще остане на Тито и вие ще бъдете критикувани. Изглежда, че се боите от Кимон Георгиев, ангажирали сте се много пред него, та не искате да дадете автономия на Пиринска Македония. Че нямало развито македонско съзнание у населението, това нищо не значи. И в Белорусия нямахме такова съзнание, когато я обявихме за съветска република. А сетне се оказа, че действително има белоруски народ. Не трябва да се боите толкова от Кимон Георгиев."[8]

Такива най-точно са Сталиновите внушения. Фактът, че Тр.Костов не е записал нито една Димитрова дума означава, че той само е кимал с глава в знак на безропотно съгласие със Сталиновите нареждания. Има само едно косвено доказателство, че някой от българската делегация се е намесил, предлагайки и югославяните да сторят своя доброжелателен жест, като преди или едновременно с предаването на Пиринска Македония върнат на България Западните покрайнини. Най-логично е, че това е стенографът Костов. Тази намеса причинява последвалата остра реакция на Тито, който заявява, че връщане на Западните покрайнини е възможно само при предварително предаване на Пиринска Македония: "Сърбите са взели Западните покрайнини повече по стратегически съображения. Ние сме съгласни, че подавляващо болшинство от населението са българи. Но за нас е абсолютно невъзможно по политически съображения да върнем тези околии на българите още сега. Сръбският народ ще го разбере като награда за България, дето е окупирала и грабила сръбски земи. Но ако Пиринска Македония влезе в състава на Югославска Македония, сръбският народ тогава ще се съгласи да върне българските околии. Така че не може да се поставя въпроса за Западните покрайнини отделно."[9]

Лидерите на българската компартия са съучастници в безпринципна и засягаща изключително сериозно българските национални интереси сделка.

Срещу това, както е видно от записките на Тр.Костов, на България се обещава защита от Белград и Москва на Парижките мирни преговори и опрощаване от Югославия на 25 милиона долара репарации.

Българското съглашателство е необяснимо и на фона на зачестилите сигнали за начините, по които се изгражда "македонската нация".

В навечерието на Московската среща членът на ПБ и ЦК на БРП(к) Вл.Поптомов съветва Димитров да се откаже от македонизма и възприеме пробългарска политика по македонския въпрос.[10] През юли с.г. Павел Шатев – един от основателите на македонската република и министър на правосъдието в нейното правителство, сигнализира в София, че македонската република се утвърждава чрез "борба против българите и българофилството" и иска намеса за преустановяване на тази политика. Той предупреждава, че ако БРП(к) не вземе мерки, той и други, споделящи мислите му отговорни ръководители на македонската република щели да се оплачат в Москва.[11]

Резултатите от съветското вмешателство и безпринципното съглашателство на БРП(к) са печални: несанкционирано от СССР антибългарско поведение на югославяните на мирните преговори в Париж и отказ от защита на действителните национални интереси от страна на българската делегация; резолюцията по македонския въпрос и демографското преброяване в Пиринска Македония от края на 1946 г., още по-активната македонистка пропаганда и все по-засилващите се югославски апетити.[12] През 1947 г. от Белград искат още по-решителни действия за изпълнение на съветските начертания, но най-вече обещаната културно-национална, политическа и административна автономия. И получават отново желаното със съветско съгласие.

След приключване преговорите в Блед от 30 юни – 1 август 1947 г. Тито и Димитров уверяват чуждестранните журналисти, че проблемите за федериране и македонския въпрос не били засягани изобщо. Но факт е тайното им споразумение по македонския въпрос, постигнато по свидетелство на Димитров след поредното предварително съгласуване с Москва. Двете страни договарят: до обединението с Вардарска, Пиринска Македония да остане под юрисдикцията на България, от Скопие да не се намесват в работите на българската част на Македония, а връзките между нея и югославска Македония да се осъществяват чрез правителствата в София и Белград; мерки за взаимното популяризиране – постиженията на България и Югославия, съответно на НРМ и Пиринска Македония; откриване на македонски театър, книжарници, въвеждане изучаването на македонски език и история в училищата на Пиринска Македония. Те декларират, че обединението щяло да стане въз основа на съюзен договор, ведно с едновременно връщане на Западните покрайнини на България, но се уговарят, че (по причини от международен характер) въпросът за обединението не трябва да се пропагандира публично.[13]

Както е видно и през 1947 г. от Москва се отнасят с особено благоволение към Белград и Тито. А на съвещанието на деветте комунистически партии в Полша през септември Югославия се сочи като еталон в изграждането на социализма и се препоръчва на другите източноевропейски държави да следват нейния пример. За БРП(к) това е подтик за ускоряване процесите на сближението и тя бърза първа да изпълни препоръките на полското съвещание. Секретариатът, XIII разширен пленум на ЦК на БРП(к) и НК на ОФ решават (между 7 и 16.X.1947 г.) да се предприемат мерки за приспособяване на българската икономика, политическите структури и организации, проектоконституцията до югославските, да се предприеме курс към сключване на съюзен договор и федериране.[14]

И резултатите от изпълнението на поредното, насърчено отвън договаряне по македонския въпрос също са известни: ПБ на ЦК на БРП(к) проектира в българската конституция да се включат текстове за признаване и гарантиране правата на македонското малцинство; комунистическото мнозинство във ВНС гласува през ноември 1947 г. решение за въвеждане на културно-националната автономия, вследствие на което в тази от незапомнени времена българска област се осъществява безпрецедентна в световната история денационализаторска културно-национална инвазия.[15] От Москва не се интересуват каква нова националност ще се създава на Балканите, но се намесват, за да провокират конфликти и недоверие. А македонската карта е изпитано средство за гарантиране на влияние и господство. От края на 1947 г. тази карта умело ще се разиграе за постигане на горните цели и това не разбират само в България. Комунистическите активисти работят със завидно, налудничаво усърдие за "култивиране на македонско съзнание", убедени, че на дело се претворяват Сталиновите начертания за справедливо разрешаване на най-сложния на Балканите въпрос. А очакванията на югославяните, че въпросът за Пиринска Македония ще намери най-после своето решение в тяхна полза по време на срещата между Тито и Димитров от края на ноември 1947 г. не се оправдават. И сега българо-югославският диалог и подписването на съюзния договор в Евксиноград става под зоркия поглед на Москва. За пръв път федерирането и македонският въпрос не се засягат и Тито е недоволен от това.

След сключването на българо-югославския договор политическите наблюдатели бързо разгадават ходовете на съветската дипломация и правят точни предвиждания за скорошното помрачаване на афишираните положителни постижения: до федериране и така желаното разрешаване на македонския въпрос – сочат те, не се е стигнало и няма да се стигне, защото Москва не желае създаването на голяма славянска държава на Балканите, която би се държала много трудно под съветска егида; България е пионка в съветската игра на Балканите, че твърде съмнителна и скъпа полза за нея от

тази комбинация е само освобождаването от репарации, че цената на дирижираното от Москва сближение за България е денационализацията на изконно българско население, опасността от загуба на огромни за малките й размери територии и население, загубване на националния суверенитет.[16]

Недоволството на Белград се засилва още повече от факта, че в София се отказват от проектираните текстове в проектоконституцията за македонското малцинство. От централата на БРП(к) се оправдават, че това се било наложило "по причини от международен характер". Не е тайна откъде идва забраната за допълнения в съгласувания пак в Москва основен закон на страната. От там не допускат текстовете за македонското малцинство, защото спазват поетия пред англичаните и американците през зимата на 1945 г. ангажимент да не поощряват, а да възпират всякакви сериозни стъпки по македонския въпрос. Преценява се, че конституционното вписване на македонците като малцинство в България ще е сериозен коз за бъдещите югославски претенции и повод за нежелано влошаване на отношенията с Англия и САЩ. Тъкмо тези "причини от международен характер" имат предвид от българското ръководство, когато се оправдават за отпадането на планираните конституционни текстове.[17] И това е първият и единствен път, когато по стечение на обстоятелствата във връзка с македонския въпрос от Москва защитават българските интереси. Защото какво би станало в перспектива, ако в действалата след това над две десетилетия българска конституция имаше подобни текстове.

В края на 1947 и началото на 1948 г. са факт и първите симптоми за влошаване отношенията между Белград и Москва. Сталин преценява, че апетитите на югославяните вземат опасни размери: Тито иска Триест, Егейска Македония, Пиринска Македония, а даже и Албания. Но и в югославската столица разбират, че "големият приятел" им лансира неискрени концепции, че ги залъгва и няма никакво намерение да подпомогне мечтаното териториално разширение. Сталин бърза да възпре Титовите амбиции за независима от Москва политика, за създаване на по-голяма Югославия и стремежа му да играе доминираща роля на Балканите. Отчита се, че дори и частичното задоволяване на все по-нарастващите югославски претенции може да доведе до непредвидими последици за Балканите, до нежелано влошаване на отношенията с бившите съюзници от антихитлеристкия блок.

И тъкмо в този момент идва интервюто на Г.Димитров от 18 януари 1948 г. пред чуждестранни журналисти за евентуално създаване на конфедерация от източноевропейските страни, включително и Гърция. За Сталин това е удобен повод да привика Тито и Димитров за поредните консултации.[18]

Вече са известни фактите за съдържанието на проведените в Москва на 10 февруари 1948 г. тайни съветско-югославско-български разговори. Този път обаче Тито предвидливо не се явява, оправдавайки се със заболяване, и изп-

раща Кардел. От Сталиновите внушения личи, че срещата е продиктувана от тревогата му за обстановката на Балканите. На сателитите си той недвусмислено подсказва, че нищо в този регион не може да става без съветско съгласие и предлага незабавно сключване на тристранен протокол за задължителни консултации по всички важни международни въпроси, т.е. балканските. С това той иска да се обезпечи от евентуални бъдещи самоволни действия на Тито и Димитров, които биха предизвикали нежелана англо-американска намеса и биха ускорили създаването на Западен блок, от който той се плаши. Тъкмо затова той иска обстановката на Балканите да е спокойна и косвено предупреждава югославяните да изоставят надеждите за териториално разширение за сметка на Гръцка Македония и Албания.[19]

Изненадващо обаче той лансира идеята от 1944–1945 за ускоряване на федерирането между Югославия и България, като този път включва в играта и Албания. Изпълнението на този замисъл би означавало и реализиране на проектите за решаване на македонския въпрос по силата на известните Бледски споразумения. Ясно е, че Сталин предлага на Тито – Албания, Пиринска Македония, та дори и България. Без съмнение ходът му е тактически добре премерен и е капан за югославяните. Цели се Белград да бъде обвързан с безперспективни, но дирижирани от Москва преговори, за да бъде решен въпросът с отстраняването, а защо не и ликвидирането на непослушния Тито. И такъв опит се прави, но Тито бързо се справя с просъветската агентура в ЮКП и предотвратява провокираното отвън разцепление с цел подчинение на ВКП(б).

На разговорите в Москва българите безропотно се съгласяват с всички съветски внушения и незабавно подписват протокол за съгласуване на всички важни международни въпроси със СССР. ПБ на ЦК на БРП(к) одобрява това и решава да се пристъпи към изпълнение указанието на Сталин за създаване на федерация с Югославия и Албания. Кардел изказва несъгласие с предложението за федериране с България като несвоевременно.[20]

На 1 март 1948 г. ръководството на ЮКП решава, че отношенията със СССР са достигнали до "задънена улица", че създаването на федерация с България в момента е нецелесъобразно. От София настойчиво предлагат преговори. Сигурно е, че с поведението си, по поръчение на Москва, ръководството на БРП(к) е трябвало да въздейства върху изплъзващите се от контрол югославяни, но те не влизат в споменатия капан. Опитът на Москва да въвлече чрез София Югославия в много нови безплодни разговори за неосъществима федерация, в която съвсем умишлено като примамка се включва и Албания, не успява. Югославяните дават да се разбере, че не желаят никакви преговори, ако това отново ще става под съветска егида. Оценяват българското настояване за федериране като изпълнение на "указание с политическа поръчка, със задни намерения".[21] Отчитат, че СССР не желае

справедливо разрешаване на македонския, а и на какъвто и да е друг балкански въпрос, че умишлено поощрява разединението между балканските народи, за да ги държи в подчинение, че унищожава тяхната независимост, че Албания, Румъния и България вече са превзети и превърнати в съветски провинции.[22]

Разводът между Белград и Москва, ЮКП и ВКП(б) е факт, разгадани са и нечистоплътните съветски ходове, свързани с лансираните от там идеи за разрешаване на общобалканските и в частност на македонския проблем. Това не разбират за кой ли път само в БРП(к). Разгаданите от Белград ходове на съветската политика по балканските въпроси не отказват Москва от поредното разиграване на македонската карта. И сега се прибягва до услугата на БКП(к), което ясно се вижда от поведението на българската делегация по време на заседанието на Коминформбюро в Букурещ от края на м.юни 1948 г.[23]

По указания на Москва БРП(к) трябва да свидетелства този път за националистическата политика на Тито във връзка с опитите за съвместно разрешаване на македонския въпрос. Тъкмо затова акцентът в изнесения от Трайчо Костов доклад пред Коминформбюро е поставен върху македонския въпрос.[24]

С оглед на усилията за изясняване ролята на Съветския съюз за формирането на политиката на БКП по македонския въпрос са интересни обясненията на Костов как и от какви съображения се е стигнало до провеждането ѝ: БРП(к) била изхождала от "ленинско-сталинската установка, че националният въпрос е подчинен на въпроса за пролетарската революция" и затова била предложила създаването на федерация. "До осъществяване на федерацията българските комунисти се задължихме по съвета на съветските другари да въздействаме за развитието на македонско национално съзнание сред населението от Пиринската област" – признава той и изброява постиженията на тази денационализаторска политика. Следва обвинението към югославяните, че не били искрени и не желаели федерация, а само присъединяване на Пиринска Македония в нарушение на вече постигнатите договорености с помощта на СССР, че Тито се стремял към поглъщане на България и хегемония на Балканите против Съветския съюз. Очевидно – заключава той, лозунгите за федериране и присъединяване на Пиринската област към Македония трябва временно да отпаднат.[25]

Разривът между Москва и Белград е удобен момент БРП(к) да се възползва от това, че Тито вече не се ползва от благоволението на Сталин, за да изостави македонската политика. Такива са и очакванията на обществеността в България, но това не става. По внушение отвън за известен период след заседанието на Коминформбюро, БРП(к) не допуска публични нападки към Югославия. Дори се тиражира и клетвена декларация, че взаимоотношенията между двете страни нямало да зависят от решенията на Коминформа, че България щяла да продължи да спазва постигнатите договорености.

Вместо да се възползва от съветско-югославския разрив и коригира поведението си по македонския въпрос, ръководството на БРП(к) бърза първо да декларира безрезервната си привързаност към Сталин, ВКП(б) и СССР, в които вижда своя единствен "покровител, съветник, пътеводител". Дори изказва и "най-дълбока благодарност" за получаваната помощ "под формата на съвети, на дружеска критика" и оповестява, че няма защо да съжалява "дето е следвала приятелските съвети на съветските другари". И всичко това се върши при ясното съзнание, че населението в Македония говори български език и се чувства българско.

Пример в това отношение са и дирижираните от Москва решения на XVI пленум на ЦК на БРП(к) по македонския въпрос, най-важно от които е това за продължаване политиката на културно.национална автономия с неотслабваща енергия. Все пак югославяните са наказани заради лошото отношение към Сталин и ВКП(б) с изгонването на македонските емисари. Но и това се смята за временна мярка докато ЮКП се върне в съветската орбита. Дотогава БРП(к) се нагърбва да провежда македонистката политика със свои "македонски" кадри, каквито тя смята, че има достатъчно.[26]

С оглед на практическото реализиране на Ленино-Сталиновата политика по националния въпрос партийното ръководство умува как "да се подработи" конкретно въпросът "в какво трябва да се изразява културната автономия".

Петият конгрес потвърждава изцяло постановките на XVI пленум за политиката по македонския въпрос и дори се декларира готовност за съвместното й провеждане с югославяните, стига те да се завърнат в "лагера на социализма". А дотогава БРП(к) се нагърбва да прави това сама в границите на "единствено свободния македонски край" – Пиринския. В резултат на инспирираното от Москва влошаване на двустранните отношения дълго време бившите приятели се винят за провалилото се обединение на македонския народ. От Москва е и идеята в България да пропагандират, че обединителният център на македонците се бил преместил в единствено свободния македонски край – Пиринска Македония. Така обобщено изглежда "новият" курс на БКП, провеждан и в периода до 1956 г. В София се радват, че Сталин ги подкрепя и им помага по македонският въпрос, че ги хвали за много добре провежданата, за разлика от Белград, комунистическа национална политика. И сега не им е ясно, че за Москва е безразлично каква нова народност ще се създава, че македонския въпрос продължава да се използва като инструмент за противопоставяне между България и Югославия. По-важно е БКП да се използва в борбата с Тито, като бъде поставян натясно по македонския въпрос, и за да се подклажда вражда между бившите приятелски страни.[27]

И двете страни, и особено българската, не са в състояние да разберат, че защитата на техните национални интереси и никога не е била в полезрение-

то на съветската политика, че Москва никога не е имала искрени идеи за равноправие в процеса на българо-югославското сближение, а само фиктивни концепции, отговарящи най-добре на съветските интереси. От там подкрепят само онези елементи на българо-югославското сближение, гарантиращи съветското влияние и интереси, никога не са били заинтересовани от справедливото и съобразено с историческата правда разрешаване на македонския въпрос. Всичко това се прави, за да има постоянно спорещи, но винаги предани съветски провинции, чрез които умело биха се отстоявали стари и нови имперски интереси в този възлов регион на света. Симптомите на разбирателство между двете страни са били винаги нежелани за СССР и тъкмо затова чрез провежданото от СССР попечителство по македонския въпрос се сее вражда и се поощрява разединението.

1. Л. Панайотов, К. Палешутски, Д. Мичев. Македонският въпрос и българо-югославските отношения. С., 1991, с.98–119; Ц. Драгойчева. Из моите спомени. На класови и интернационалистически позиции. С., 1979, с.84.

2. Д. Мичев. Македонският въпрос и българо-югославските отношения, 9 септември 1944–1949 г. С., 1994, с.466–469, 488–503.

3. Пак там, с.14–18.

4. Н. Чинго. Политиката на БРП(к) спрема македонското прашање во периодот 1944–1948. Скопје, 1976; Б. Митровски, Т. Ристовски. Георги Димитров за македонското национално прашање и Југословенско-Бугарските односи. Скопје, 1979; Л. Мойсов. БРП(к) и македонското национално прашање. Скопје, 1948; Д. Митрев. БКП и Пиринска Македонија. Скопје, 1960; В. Чашуле. Од признаване до негиране (Бугарски ставови за македонското прашање). Статии, говори, документи. Скопје, 1970 и др.

5. ЦДА, ф.146Б, оп.2, а.е.1770, л.10–11; оп.5, а.е.191, л.23–24; ф.1Б, оп.6, а.е.7, л.3–4.

6. ЦДА, ф.146Б, оп.5, а.е.462, л.6–54.

7. Т. Чепреганов. Велика Британија и Македонија, 1944–1945. Документи. Скопје, 1995. 214 с.; Д. Мичев. Цит.съч., с.201–213.

8. ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.6, л.135–136.

9. Пак там.

10. Пак там, ф.214Б, оп.1, а.е.60, л.1–2; оп.1, а.е.6, л.1–3.

11. Пак там, ф.146Б, оп.4, а.е.227, л.1–3.

12. Пак там, оп.5, а.е.24, л.4–5.

13. Пак там, а.е.490, л.1.

14. Пак там, а.е.27, л.10–16.

15. Пак там, ф.1Б, оп.6, а.е.527, л.12.

16. Обобщено по Таймс, 2.XII.1947; Манчестер Гардиан, 6.XII.1947; Газета дьо Лозан, 28.XI.1947; Трибун дьо Лозан, 2.XII.1947; Л'об, 4.XII.1947; Нойе Цюрхер Цайтунг, 9.XII.1947; Икономист, 13.XII.1947.

17. ЦДА, ф.1Б, оп.6, а.е.527, л.12.

18. Пак там, ф.146Б, оп.4, а.е.643, л.1; оп.2, а.е.1766, л.4–6; оп.5, а.е.325, л.3.

19. Пак там, ф.147Б, оп.2, а.е.62, л.1–45.

20. Пак там, л.46–48.

21. Пак там, ф.146Б, оп.5, а.е.1493, л.1–2.
22. Пак там, а.е.347, л.21.
23. Работническо дело, бр.152, 30.VI.1948.
24. ЦДА, ф.146Б, оп.1, а.е.247, л.106–108; Пиринско дело, бр.29, 19.VII.1948.
25. ЦДА, ф.1Б, оп.6, а.е.525, л.2; ф.146Б, оп.6, а.е.260, л.2.
26. ИМ–Благоевград, отдел "Най-нова история", необр. фонд (доклад, четен през Петия конгрес, 1948 г.).
27. В. А н г е л о в. Политиката на БКП по македонския въпрос (юли 1948–1956 г.).– Исторически преглед, 1996, № 5, 83–106.

СОВЕТСКО-ЮГОСЛАВСКИЙ КОНФЛИКТ 1948 Г. И БОРЬБА С "ТИТОИЗМОМ" В СТРАНАХ "НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ" (По материалам российских архивов)

Анатолий Аникеев

Конфликт между СССР и Югославией возник в сложной международной обстановке первых послевоенных лет. Москва последовательно и целенаправленно коммунизировала восточноевропейские страны, отошедшие в сферу ее влияния по ялтинским соглашениям, считая, что пояс безопасности могут составить только те государства, у власти в которых надоходятся подчиненные ВКП(б) коммунистические партии. Подобная трактовка Ялты кремлевским руководством вызывала жесткое неприятие в Вашингтоне, резкое усиление антикоммунистических настроений на всех уровнях власти и активную мобилизацию интеллектуальных и материальных ресурсов на борьбу когда с явной, а когда с вымышленной угрозой СССР американским интересам в Европе и остальном мире.

Балканы в полной мере испытывали влияние разгоравшейся "холодной войны" между двумя глобальными соперниками: через полуостров проходила условная стратегическая линия, которую американские планировщики "тянули" от Ирана до Италии, ставя перед администрацией задачу не пропускать Советы южнее, в нефтеносные районы Среднего и Ближнего Востока и к транспортным узлам в Восточном Средиземноморье. Ситуация в Греции, где в 1946 г. коммунисты вновь взялись за оружие и советские угрозы Турции заставили Вашингтон принимать ответные меры, в результате которых появилась доктрина Трумэна. Зимой 1948 г. в Пентагоне и госдепартаменте обсуждались планы прямого военного вмешательства в Греции в случае признания "народными демократиями" Временного демократического правительства Греции (ВДПГ) и появления на греческой территории интернациональных бригад с севера.[1] Как свидетельствуют некоторые документы политика США и Великобритании в этом регионе вызывала беспокойство у советского руководства. 12 августа 1947 г. Сталин направил болгарскому и югославскому руководству телеграмму, содержащую критику, согласован-

ного двумя неделями ряньше договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи. В ней говорилось, что договор заключен до вступления в силу (15 сентября 1947 г.) Мирного договора с Болгарией и это может быть использовано "реакционными англо-американскими элементами" для того, чтобы "усилить военную интервенцию в греческие и турецкие дела против Югославии и Болгарии".[2] Вместе с тем указанный договор между Болгарией и Югославией был подписан 27 ноября того же года и расценен на Западе как один из элементов создания балканского блока, угрожавшего независимости и территориального целостности Греции.[3]

Возможно, что реакция США на политику московских сателлитов в отношении гражданской войны в Греции, о которой Сталину было в деталях известно по разведанным из Вашингтона [4], заставляла его несколько уменьшить активность, "революционную", советского блока в регионе из-за опасения прямой конфронтации с Западом. Отсюда осуждение федеративных планов Г.Димитрова в январе 1948 г. и советы во время встречи 10 февраля с болгарской и югославской делегациями "свернуть восстание в Греции как можно скорее". Тогда же Молотов, по свидетельству присутствовашего на переговорах Джиласа, сказал, что "нас постоянно, причем с основанием, обвиняют в том, что мы помогаем партизанам".[5]

Коррекция внешнеполитических действий союзников была тесно связана с усилиями Кремля по интеграции "народных демократий" в послушный и управляемый советский блок. Этой цели должны были служить реформированные и укрепленные структуры внутри ЦК ВКП(б), ответственные за работу с зарубежными компартиями, а также создание в сентябре 1947 г. Информационного бюро коммунистических и рабочих партий – Коминформа. Проблема управления сателлитами в период складывания биполярной структуры в мире, возникновения, по коминформовской терминологии, двух лагерей – "демократического" и "империалистического", становилась для Кремля в тот период ключевой.

Югославская компартия, еще с периода войны, была одной из тех, у которой с Кремлем складывались не всегда простые отношения. Как известно по литературе, югославское руководство считало, что Кремль, учитывая бесспорные заслуги КПЮ перед коммунистическим движением и преданность ВКП(б), безусловно будет поддерживать внешнеполитические амбиции Белграда. Между тем, первым отрезвляющим сигналом был советский отказ одобрить югославские действия в районе Триеста в конце мая 1945 г., грозившие Москве конфликтом с западными союзниками накануне важных решений по послевоенному мирному урегулированию. В Белграде позиция Кремля вызвала отрицательные эмоции, и если верить Джиласу, то там говорили о предательстве югославских интересов, в то время как КПЮ беззаветно служит делу мировой революции и во всем последовательно поддер-

живает Советский Союз. Сталин, хотя и критиковал при встречах югославских товарищей, чаще в шутливо-язвительной форме, вместе с тем высоко ценил югославскую компартию и ее руководство, ставя их выше других в советском блоке, но в то же время, судя по реальной политике, не считал, что идеологическая преданность и благонадежность какой-то компартии может конкурировать при принятии решений с национальными интересами СССР. В некоторых вопросах он был достаточно гибок и не исключено, что все субконфликтные эпизоды с югославами мог объяснять гиперреволюционностью и "балканиским" характером "югославских товарищей". Однако те же наблюдения Джиласа дают возможность предположить, что в отношении Сталина к Тито, и наоборот, постепенно возникала личная неприязнь, грозившая югославскому лидеру неприятными последствиями. Самостоятельная позиция Тито и его панбалканские амбиции не могли не вызывать подозрения у Сталина и нормального для диктатора желания бескомпромиссно их пересечь.

В августе 1947 г., накануне создания Коминформа, в отделе внешней политики ЦК ВКП(б) была подготовлена серия записок о положении в европейских компартиях. Одна из них была посвящена Югославии. В ней КПЮ характеризовалась с положительной стороны, отмечались успехи "в деле укрепления демократического режима в стране", подчеркивалось, что югославское руководство "неуклонно поддерживает внешнюю политику Советского Союза" и, в целом, с благодарностью относится к нему. В то же время, в критической части записки содержались опасные для югославов, с точки зрения их последующей интерпретации в Кремле, замечания. Так, авторы писали о том, что у некоторых руководителей КПЮ отмечаются тенденции к переоценке своих достижений и стремление "поставить югославскую компартию в положение своеобразной "руководящей" партии на Балканах".[6] Характер этого отрывка свидетельствовал о возможном незнании экспертами того факта, что кремлевское руководство в 1945–1946 гг. само предоставило эту роль Белграду, в частности, по отношению к Албании, исходя из соображений, что КПЮ обладает большим опытом, чем албанская компартия. Затрагивалась в документе и триесткая проблема, в отношении которой, как отмечалось, "югославское правительство в течение длительного времени занимало неправильную позицию, игнорируя общие интересы демократических сил в борьбе с англо-американцами по этому вопросу". Фраза о Триесте предварялась обвинением в адрес "некоторых деятелей югославской компартии" в том, что при решении вопросов, "связанных с проведением внешней политики" они "иногда проявляют национальную узость, не считаясь с интересами других стран и братских компартий". Далее, под "внешнеполитичекую статью" подверстывалась "недопустимо резкая критика действий итальянской компартии и ее руководителя П.Тольятти в югославской

печати", "резкая критика в ноябре 1946 г. проекта конституции Болгарии", которую болгарская сторона расценивала как вмешательство во внутренние дела. В декабре того же года, как указывалось в записке, секретари ЦК КПЮ Э.Кардель и А.Ранкович, беседуя в Белграде с секретарем ЦК Болгарской рабочей партии В.Червенковым, заявили, что "они не верят ЦК БРП(к) и считают ошибочной его линию в македонском вопросе". Авторы записки также сообщали, что "в этом поведении ЦК БРП(к) они, югославские руководители, усматривают попытку претендовать на руководящую роль на Балканах". Политике Югославии по отношению к Албании также давалась негативная оценка, подчеркивалось, что югославское правительство, несмотря на заключение договора о дружбе и помощи, "в течение целого года не выполняло статьи этого договора и не оказывало экономической помощи албанской республике". Как отмечалось в справке, руководители югославской компартии очень ревниво относились к тому, что Албания стремилась иметь непосредственные связи с СССР, считая возможным албано-советское общение "только через югославское правительство".[7]

Отношения в треугольнике СССР–Югославия–Албания можно считать непосредственным поводом к началу советско-югославского конфликта. Последней каплей стала договоренность Тито с Ходжей о вводе на албанскую территорию югославской дивизии для защиты от возможной агрессии со стороны Греции. Тито принял это решение без уведомления Москвы, чем вызвал ее раздражение, несмотря на то, что 17 января 1948 г. Джилас во время встречи со Сталиным, Молотовым и Ждановым получил согласие на то, чтобы развитие Албании было полностью связано с Югославией, вплоть до объединения, а деятельность советских и экономических советников в Албании согласовывалась с югославами.[8] Можно предположить, что вскоре после 17 января советская разведка получила от Маклина из Вашингтона сообщение о готовящейся американской акции на Балканах против северных соседей Греции, которая могла иметь и упреждающий характер.[9] Югославское руководство, в свою очередь, могло увидеть за этими скачками в советской позиции какую-то антиюгославскую линию, что послужило дополнительным мотивом к жесткому отпору Кремлю в ходе начавшейся в марте полемики.

Между тем в советских обвинениях против югославов весной 1948 г. прозвучавшие ранее в записках претензии к руководству КПЮ относительно гегемонизма на Балканах и т.п. почти не фигурировали. Чтобы подавить сопротивление был выбран "тяжелий калибр" – югославов обвиняли в ревизии марксизма, эппортунистических ошибках, атнисоветизме. В письмах ЦК ВКП(б) югославскоаму руководству использовались обвинительные фрагменты из подготовленной 18 марта Отделом внешней политики ЦК ВКП(б) записки "Об антимарксистских установках руководителей компартии Югос-

лавии в вопросах внешней и внутренней политики". По мнению одного из самых внимательных исследователей проблемы советско-югославского конфликта Л.Гибанского, Кремль помимо возможной организации антититовского выступления в самой КПЮ сразу взял линию на то, чтобы подключить к своим усилиям Коминформ. Письмо Сталину и Молотову от 27 марта, в котором содержались указанные обвинения, было разослано компартиям, входившим в Коминформ, что предполагало их присоединение к кремлевской акции, а с другой стороны служило им предупреждением от самостоятельных шагов.[10]

Вскоре после принятия резолюции Инфорбюро в июне 1948 г. в секретариате этого органа и Отделе внешней политики ЦК ВКП(б) приступают к разработке планов развертывания пропагандистской кампании против "клики Тито". Сигналом к ее началу должна была стать статья "Куда ведет национализм группы Тито в Югославии", опубликованная в "Правда" 8 сентября 1948 г. Как подчеркивал начальник канцелярии секретариата Информбюро Л.С. Баранов (в 1947–1848 гг. он был заместителем М.А. Суслова в отделе внешней политики ЦК ВКП/б/), в секретной записке "О мерах по активизации борьбы коммунистических и рабочих партий против клики Тито", задачей этой "правдинской" статьи было указать коммунистическим партиям направление, "в котором должна быть усилена борьба против троцкистской клики Тито, ставшей в один общий лагерь с англо-американскими империалистами".[11] Справка была подготовлена к годовщине резолюции Информбюро, и Баранову, с сожалением пришлось констатировать, что с декабря 1948 г. пропаганда в этом направлении в социалистических странах ослабла. Среди причин от называл "еще не изжитые среди известной части руководящих деятелей европейских компартии иллюзии о том, что югославские националисты "опомнятся" и вернутся в семью братских компартий", а также недооценку этими деятелями "вреда, который наносят югославские троцкисты – агенты англо-американских империалистов в своей подрывной работе против СССР, стран народной демократии, против ВКП(б) и всего коммунистического фронта". Начальник канцелярии считал, что "отсюда – проявление ничем не оправданной пассивности в борьбе против ненавистной югославским народам клики Тито, стремление "отмолчаться", переждать, и даже проявить акты доброжелательства, как это имело место со стороны отдельных организаций и руководителей в Чехословакии и Венгрии". По мнению Баранова "такого рода пассивность в борьбе против клики Тито не только не соответствует духу и содержанию Резолюции Инфорбюро по югославскому вопросу, но должна быть решительно осуждена, как проявление политической беспечности некоторых руководителей к судьбам югославской компартии, народам Югославии, к интересам международного и коммунистического движения".[12] В этой фразе прозвучала нескрываемая угроза в адрес

тех руководителей компартий, которые игнорировали советы Кремля относительно борьбы с "титоизмом". Следующий шаг Москвы должен был, зная характер Сталина, начаться с открытой "охоты на ведьм". Контекст справки также позволял сделать вывод, что к весне 1949 г. ЦК ВКП(б) вероятно исключил процедуру мирного возвращения группы Тито в советский блок, а только через показательные процессы над "кликой". Главной задачей оставалась борьба с титовцами, как извне, так и силами "здоровой" части КПЮ. Кроме этого, советская партноменклатура, фактически руководившая Информбюро, стремилась подчеркнуть, что резолюция имела и более широкие задачи, и помимо критики КПЮ должна была рассматриваться как своего рода программный документ, призванный "еще теснее" сплотить европейские компартии вокруг ВКП(б), заставить их руководство провести внутрипартийную чистку от "титовской ереси", а также принять некоторые базисные элементы советской модели социализма, в частности, коллективизацию сельского хозяйства. Как считал Баранов, в этой части Резолюция достигла цели, "помогла коммунистическим и рабочим партиям в разоблачении правонационалистических уклонов в своих рядах" – в Польской рабочей партии, как указывалось, "носителем" этого уклона был В.Гомулка, а в БРП – Т.Костов. "Помогла" она румынам, полякам и болгарам "выработать и новую программу по крестьянскому вопросу после "принятия" тезиса Резолюции, что "только на основе коллективизации сельского хозяйства возможна ликвидация кулачества – последнего и самого многочисленного эксплуататорского класса".[13]

К весне 1949 г. в секретариате Информбюро, по мере усиления пропагандистского давления на КПЮ, стала рассматриваться возможность использования югославской политэмиграции для работы "по разоблачению клики Тито" с территорий сопредельных стран и распространению антититовских материалов в самой Югославии. В информационной записке отдела от 18 мая, посвященной теме борьбы компартий с "кликой Тито", болгарскому руководству, в частности, рекомендовалось оставить небольшое ядро югославских эмигрантов на нелегальном и полулегальном положении и "использовать их для работы в печати и радио, а также для распространения антититовской печати в самой Югославии и для установления живой связи с деятелями югославского подполья, т.е. с противниками титовского режима". Здесь автор болгарской части документа А.Стручков советовал "членам КПЮ – сторонникам Инфорбюро без крайней на то необходимости не эмигрировать в другие страны, а оставаться в Югославии и установить регулярную связь с уже имеющимися организациями югославов-политэмигрантов". В этой связи от считал, что следует рекомендовать "ЦК компартий стран народной демократии еще раз тщательно проверить каждого югослава-политэмигранта".[14]

Поддерживать подпольную работу в Югославии, пересылать туда пропагандистские материалы, рекомендовалось и румынским коммунистам. В другой части "румынского" параграфа записки отмечалось, что Резолюция позволила ее руководству "решительно выступить против враждебных теорий Патрашкану..., пытавшегося свести на нет историческую роль пролетариата и вступившего на путь националистическо-шовинистической политики".[15]

Планомерная кампания советского руководства по борьбе с титоизмом, кроме основной причины – опасения потерять харизматическую роль лидера коммунистического мира и допустить тем самым полицентризма вместо жесткой иерархии, имела, как это видно из некоторых закрытых в то время документов, и ряд внеидеологических мотивов, связанных с имперскими задачами укрепления советской сферы влияния в Восточной Европе. Распространение титоизма, т.е. компартий или отдельных лидеров, оспаривающих так или иначе руководящую роль ВКП(б) в коммунистическом мире, угрожало недавно взявшим власть в свои руки в странах "народной демократии" компартиям – верным Москве. Угроза заключалась в возможности создания коалиций коммунистов-"титоистов" с левоцентристской оппозицией, которая физически в ряде стран еще существовала, несмотря на то, что была вытолкнута с политической сцены. Опасения такого рода могли возникать в Москве под влиянием, в частности, информации, поступавшей из Болгарии. Второй секретарь советского посольства в Софии С.М. Михайлов сообщал в МИД о своей беседе 16 июля 1948 г. с болгарским министром здравоохранения Т.Доброславским. Речь шла о Югославии и министр, коммунист с 1941 г., но состоящий и в "прогресивной" части "Звена", сообщил советскому дипломату о взглядах своего товарища по "Звену", но ее правой части, бывшего министра промышленности Х.Лилкова на ситуацию. По словам Доброславского, Лилков заявил перед близкими людьми, что "следует ожидать серьезных политических событий, а недружелюбное поведение Тито в отношении СССР является только началом подобных выступлений и со стороны других стран". Лилков также "хвалил Тито за его "смелость" и самостоятельность, но советовал звенарям держаться в стороне от разногласий среди коммунистов и выжидать дальнейшего развития событий".[16] С жалобами на активизацию оппозиции в Болгарии в связи с событиями вокруг Югославии приходили в советское посольство и другие болгарские функционеры. В октябре 1948 г. заместитель министра земледелия Т.Черноколев сообщал, что политика ОФ на селе, особенно в связи с событиями в Югославии, дала "сильный толчок оппозиционным кругам для сопротивления мероприятиям коммунистов". Он говорил о том, что оппозиционные настроения существуют не только среди середняков, но и бедняков. Активно сопротивляется кооперации кулачество.[17] 9 ноября министр транспорта Тончев "жаловался" советнику нашего посольства Шнюкову на то, что кулацкие элементы в БЗНС

начинают поднимать голову, "выступают с одобрением действий Тито и его клики, превратили Тито в свое знамя борьбы с ОФ..."[18]

Некоторое оживление в лагере оппозиции, вызванное надеждами на ослабление советского влияния в Болгарии в результате советско-югославского конфликта, было прокомментировано в регулярной справке советского посольства о внешней политике Болгарии за 1948 г. В ней отмечалось, что в отличие от периоде 1944–1947 гг., в 1948 г. компатрии и правительству удалось значительно расширить и упрочить социально-экономическую базу в стране для проведения своей внешней политики, генеральная линия которой, как подчеркивалось, по-прежнему была "направлена на дальнейшее расширение и укрепление дружбы с Советским Союзом, на углобление экономических, политических и культурных связей с ним, на укрепление дружбы со странами народной демократии". Упрочить же базу для проведения такой политики помогли следующие "мероприятия" – были "ликвидированы организационно и политически все оппозиционные партии (земледельческая партия Петкова, социал-демократическая партия Лулчева и демократическая партия Мушанова), являвшиеся агентурой и опорой англо-американского империализма в Болгарии и стремившиеся повернуть внешнюю политику страны на службу последнего". С ликвидацией этих сил и с удалением их представителей из парламента (оппозиция имела там 101 депутата из 465), сообщал в справке советский посол Левычкин, "была прекращена дискуссия в парламенте и в прессе между демократическими силами во главе с компартией и реакционными силами во главе с так называемой объединенной оппозицией Петкова–Лулчева о внешней политике страны".

В то же время, рассматривая отношение болгарской оппозиции к конфликту СССР и "народных демократий" с Югославией, он отмечал, "что Резолюция окрылила реакционные националистические силы в Болгарии, которые стали оценивать Тито как своего человека, связанного с англо-американскими империалистическими кругами, а события в Югославии как начало в раздора болгаро-югославских отношениях, отход Югославии от СССР и стран народной демократии, как брешь в семье славянских народов и как преддверие крушения нынешнего политического режима и торжества реакции в Болгарии". Но болгарская компартия и правительство, сообщалось в справке, приняли меры к предупреждению действий реакции и провели соответствующие контрмероприятия, в результате которых "болгарский народ осудил единодушно антисоветскую политику клики Тито и подтвердил свою любовь к Советскому Союзу".[19]

Известно, что болгарская компартия была одной из наиболее послушных Москве, в короткие сроки трансформировав политическую реальность в стране в соответствии с кремлевской моделью. Не случайно в обильно цитированной выше справке Левычкин делал вывод о том, что "вся общественная,

экономическая, политическая, культурная и научная жизнь болгарского народа все более и более насыщается просоветским содержанием". Советско-югославский конфликт давал руководству БКП возможность показать еще раз свою верность советскому курсу и, может быть, что не исключено и на что втайне рассчитывали в Софии, занять первое место в балканской "епархии" Кремля, вместо выкинутой югославской компартии. Возможно на болгарскую партноменклатуру оказывал воздействие своего рода синдром компартии, руководящей страной еще недавно бывшей союзницей гитлеровской Германии. Отсюда его особая сервильность в отношении любых московских поручений и московская же увереность в том, что "болгарские товарищи" сделают все как нужно. Москва шла тогда по испытанному раньше у себя опыту поиска главной жертвы, как бы воплощавшей некий совокупный грех отступничества от ортодоксального марксизма. Если в Польше первой жертвой стал В.Гомулка, которому компартия сохранила жизнь, "дав" всего пять лет тюрьмы, то в Болгарии Т.Костов был казнен осенью 1949 г., испытав в течение полугода ряд унижений. Умерщвленные в Албании, Венгрии и Чехословакии тогда же и позже "главные титоисты" К.Дзодзе, Л.Райк и Р.Сланский, как и Т.Костов в Болгарии, стали своеобразными символами особых, "братских" отношений компартий этих стран с ВКП(б), показав всему миру как подлинный характер восточноевропейского "социализма", так и возможную перспективу для других народов в случае его расширения.

Возможно "работа" по Костову началась в Москве вскоре после появления резолюции Информбюро. В архиве МИД РФ сохранилось анонимное письмо от 13 октября 1948 г. из Болгарии, адресованное заместителю министра иностранных дел СССР В.Зорину для последующей передачи в "Коминформбюро". В нем Т.Костов назывался хитрым сектантом и проводились параллель между "Тито–Ранкович и компания" в Югославии и группой Т.Костова, Чанкова, Червенкова и Югова в Болгарии. Анонимный автор призывал Информбюро скорее освободиться от них в интересах болгарской компартии и обещал, что подробности о "вредительстве в ЦК БКП "передаст некий Дойчев.[20] Тогда же в МИД поступил материал о беседе 3-го секретаря посольства Г.Купки с бывшим редактором болгарской газеты "Труд" А.Бояджиевым. Советский дипломат постарался дословно передать монолог болгарского функционера, который звучал так: "А кто такой Трайчо Костов? Мало известный коммунист. Теперь он считается вторым по важности в партии и стране... Такие коммунисты получив теплые места в правительстве, мало заботятся о народе. София не обеспечена перед зимой углем, может возникнуть бунт. Вот почему я против Трайчо Костова". Последняя фраза была подчеркнуна, по-видимому кем-то из руководства балканским отделом МИД. Компромат такого рода, несомненно, в изобилии поступал в Москву по разным каналам и ждал своего часа. Конфликт с Югославией давал

возможность "помочь здоровым силам" в "братских" партиях очистить свои ряды от "титоистов-националистов", перетасовать по-московски партийную колоду, а местной партверхушке использовать ситуацию и для сведения личных счетов. В условиях Болгарии это могло быть связано и с борьбой за наследие тяжело больного Г.Димитрова.

На 3-м пленуме ЦК БКП в конце марта 1949 г. была принята резолюция о политических и антипартийных ошибках Т.Костова. Отмечалось в докладе В.Коларова, что Костов проводил неискреннюю и недружественную политику по отношению к Советскому Союзу. Было решено провести в БКП широкую разъяснительную работу о политических и антипартийных ошибках Т.Костова, ибо, как говорилось в документах пленума, был "затронут один из основных вопросов – вопрос о взаимоотношениях БКП и ВКП(б)".[21] После того как Т.Костов на следующем пленуме ЦК БКП, прошедшем 11–12 июня 1949 г., был выведен из ЦК и исключен из партии, стало очевидным, что следующим "мероприятием" в кампании борьбы с оппортунизмом в БКП должен стать судебный процесс, призванный устрашить скрытых сторонников и просто симпатизирующих Тито, осмелившемуся бросить вызов Москве. В этой связи заслуживает внимания запись беседы посла СССР в Болгарии М.Ф. Бодрова с легендарной Цолой Драгойчевой, работавшей в те годы министром почт и телеграфа. К середине июля Костов уже находился под следствием и инициатива Драгойчевой, пришедшей с губительным для своего партийного товарища доносом в советское посольство, была симптоматичной. Об истинных мотивах ее поступка можно только догадываться, но не исключено, что он мог быт инициирован Лубянкой и ее болгарскими коллегами "по плащу и кинжалу", искавшими дополнительный материал для высшей меры. Возможно также, что это был жест отчаяния партийки, опасавшейся быть в ходе следствия причисленной к антипартийной группе, якобы возглавляемой Костовым, поскольку, как это видно из документа, она за долгие годы совместной работы выполнила с ним вместе не одно партийное поручение. Но, может быть, к Бодрову ее послал, шантажируя близкими отношениями с Костовым, кто-то из Политбюро, желавший избавиться от соперника по личным причинам. Как заявила послу Драгойчева, она на протяжении всей своей работы в партии настороженно относилась к Т.Костову. Кроме того, по ее словам, были такие случаи, которые "в настоящее время требуют, чтобы на них обратили внимание следователи, допрашивающие Костова". Перечисление этих "случаев", в которых реальные факты смешивались с ее домыслами и, возможно, ложью, заняло четыре страницы, которые были направлены 10 августа В.Зориным В.Г. Григорьяну в ЦК ВКП(б).[22] В ноябре того же года Костов был казнен.

Борьба со сторонниками (были ли все осужденные по этим делам действительно ими, доподлинно неизвестно) Тито в других странах советского

блока развивалась примерно по одному сценарию. В Москве запускался в действие материал на конкретную партийную фигуру, которая в ходе своей партийно-государственной карьеры наиболее часто контактировала с югославским руководством, дело обрастало дополнительным компроматом и с помощью советской и местной охранки организовывался процесс. В Албании такой фигурой был К.Дзодзе, который в конце марта 1949 г. на суде по делу о югославской шпионской организации был назван троцкистом, которому эта "территористическая троцкисткая организация" готовила побег в Югославию. В мае–июне Дзодзе был назван "самым опасны заговорщиком троцкистской агетнуры клики Тито в Албании, которая пыталась осуществить государственный переворот и оторвать Албанию от антиимпериалистического и демократического лагеря". В обвинении говорилось, что он, используя госбезопасность (Дзодзе возглавлял в тот период "органы") пытался проводить в стране проюгославскую политику.[23] Отправивший еще 8 мая 1948 г.в МИД политотчет советской миссии в Албании за 1947 г. посол Дм.Чувахин, касаясь "дела Нако Спиру" отмечал, что К.Дзодзе выступил против Спиру, использовав материалы С.Златича (представитель ЦК югославской компартии при ЦК албанской), желая убрать своего возможного конкурента в партийном руководстве.[24]

Кремль, ощущая себя безраздельным хозяином в формирующемся "социалистическом лагере", навязывал своим сателлитам собственную черно-белую картину послевоенного мира, разделнного на два "лагеря" – "демократический" и "империалистический", преследуя в первую очередь цель дальнейшего закрепления своей центральной роли в новой политической системе, создания в ней жесткой иерархической структуры с бдительным кремлевским контролем. Характер предьявленных Тито и его группе обвинений подтверждает существование подобных установок в Москве. Любое несанкционированное советским руководством движение сателлита в сторону "империалистического лагеря", вызванное любыми мотивами, могло рассматриваться как тяжкое преступление против "демократического" лагеря, с соответствующими выводами. В условиях нараставшей "холодной войны" так создавался механизм тотального контроля Кремля и за внешнеполитической сферой жизни "народных демократий", позволявший ему опираться на идеологические инструменты в традиционной дипломатической области. В этом отношении перманентная конфронтация с Западом даже помогала кремлевской верхушке, позволяя крепко держать в узде своих "младших братьев" и манипулировать ими в своих, но в пропаганде интернациональных интересах. Концепция монолитизма подчиняла имперским задачам Москвы, трактуемые ею как задачи укрепления "демократического фронта", т.е. общие для всех компартий, специфические национально-государственые интересы восточноевропейских стран, исторически связанных всеми нитями с Запад-

ной Европой, а Россию рассматривавших как преимущественно внеевропейское государство и резервную опору в геостратегическом балансе сил. Это относилось и к традиционно союзным, славянским странам балканского региона. Москва вместе с местной партноменклатурой, судьба которой напрямую от нее зависела, загоняла все возникавшие проблемы внутрь общества, формируя тлеющий очаг латентной конфликтности и в стране и с социалистическом лагере, конструируя и запуская своего рода бомбу замедленного действия, которая успешно взорвалась спустя сорок лет.

1. FRUS, 1948. Wash., 1974, v.IV, p.3–8.
2. Ю. С. Г и р е н к о. Сталин–Тито. М., 1991, с.325. Автор использовал закрытые материалы из Архива внешней политики РФ.
3. S l. N e s o v i ć. Bledski sporazumi. Tito–Dimitrov (1947). Zagrb, 1979, s.165.
4. FRUS, 1948. v.IV, p.57.
5. Л. Я. Г и б и а н с к и й. К истории советско-югославского конфликта 1948–1953 гг. Секретная советско-югославо-болгарская встреча в Москве 10 февраля 1948 г.– Славяноведение, 1992, № 3, с.43–44.
6. РЦХИДНИ, ф.575, оп.1, д.41, л.22.
7. Там же, л.22–23.
8. Л. Я. Г и б и а н с к и й. Коминформ в действии. 1947–1948 гг. По архивным документам.– Новая и новейшая история, 1996, № 2, с.158.
9. FRUS, 1948. v.IV, p.3–8.
10. Л. Я. Г и б и а н с к и й. Коминформ в действии..., с.163.
11. РЦХИДНИ, ф.575, оп.1, д.80, л.97–99.
12. Там же, л.102–103.
13. Там же, л.98–99.
14. Там же, д.87, л.9–10.
15. Там же, л.104, 124–125.
16. АВП РФ, ф.074, оп.37, д.14, п.143, л.1–2.
17. Там же, л.54.
18. Там же, л.87.
19. Там же, ф.074, оп.38, д.3, п.151, л.52–53.
20. Там же, оп.37, д.46, п.147, л.127–128.
21. Там же, оп.38, д.15, п.152, л.36–37.
22. Там же, оп.38, д.10, п.151, л.1–6.
23. Там же, оп.17, д.55, п.118, л.36–38.
24. Там же, оп.16б, д.55, п.117а, л.153.

БЪЛГАРСКАТА И СЪВЕТСКАТА ПОЗИЦИЯ ПО ГЕРМАНСКИЯ ВЪПРОС ДО СРЕДАТА НА 50-ТЕ ГОДИНИ

Евгения Калинова

Когато става дума за българската външна политика след края на Втората световна война (особено по отношение на западните държави) винаги и с основание се изтъква, че тя стриктно се придържа към указанията на Москва, особено по въпроси от първостепенна важност за съветските интереси. Един от тях е свързан с Германия и задълбочаващите се разногласия между държавите, окупирали страната. След продължилия три години и половина съюз с Германия, на 5 септември 1944 г. кабинетът на Константин Муравиев скъсва дипломатическите отношения с Райха, а на следващия ден взема решение да му обяви война. Изобилието на научни изследвания за историята на българо-германските отношения до края на Втората световна война съвсем доскоро контрастираше с почти пълната липса на такива за следващите десетилетия.[1]

Предмет на настоящата статия е отношението на българската външна политика към разделянето на Германия и най-вече към Федералната република, създадена през есента на 1949 г. За горна граница на изследването би могла да се приеме средата на 50-те години, когато ситуацията в Европа се променя съществено с включването на ФРГ в НАТО и Западноевропейския съюз, както и със създаването на Варшавския договор, в чиито рамки е привлечена ГДР. През 1955 г. е преустановено и състоянието на война между България и Германия. Разбира се, българската позиция е в пряка зависимост от съветската, но това не отменя необходимостта да се търси отговор на въпроса как и доколко българската дипломация се вписва в действията на Москва по германския въпрос.

През лятото на 1945 г. в Потсдам СССР, САЩ и Великобритания се споразумяват да третират Германия като "единно икономическо цяло". Съветският съюз обаче извършва бързи и радикални промени в своята окупационна зона.[2] Западът основателно ги оценява като стремеж към трайно настаняване в Германия и предприема икономическо и политическо обособяване и укрепване на останалите три зони. В отговор СССР упреква довчерашните

си съюзници, че провалят Потсдамските решения и опасявайки се, че Западна Германия ще бъде не само окончателно изгубена за каузата на комунизма, но и би могла да се превърне във военно-промишлена база на антисъветския блок, Москва непрестанно подчертава стремежа си към "единна, демилитаризирана, демократична Германия".[3]

Въпреки противоречията, до 1947 г. всички продължават да декларират, че ще спазват решенията от Потсдам за единна Германия. От това положение се ръководи и българската външна политика, но във взаимоотношенията с бившия си съюзник България е принудена да се съобразява с клаузите на мирния договор от 10 февруари 1947 г. Те я задължават да съдейства заедно с другите държави за недопускане на ново въоръжаване на Германия. България няма право да придобива или произвежда военни материали от германски произход, както и да наема на работа или да обучава технически специалисти, които са или са били германски поданици. По силата на чл.26 България е принудена да се откаже от всички претенции спрямо Германия и германски поданици, останали неуредени на 8 май 1945 г., с изключение на тези, произтичащи от договори и други задължения, сключени преди 1 септември 1939 г., и правата, придобити преди тази дата.[4] България не може да предявява претенции по спогодби, сключени по време на войната, както и такива за обезщетение за загуби и щети, възникнали през войната. Така България трябва да бъде наказана за влизането ѝ в Тристранния пакт.

Българската дипломация прави опити да смекчи неблагоприятните последици от посочените клаузи като изтъква пред страните победителки активното участие на България във войната срещу Германия още от есента на 1944 г. и настоява да ѝ се признае правото на репарации от Германия.[5] Усилията не дават резултат и българското правителство, водено от необходимостта да поднови търговските връзки с традиционен партньор като Германия, на 4 октомври 1947 г. подписва спогодба за плащания и меморандум за стокообмен със западните зони, чието действие ежегодно се подновява и двустранна комисия ежегодно договаря стоковите листи за търговия между България и Западна Германия.[6]

Със създаването на Коминформбюро през есента на 1947 г. Москва засилва натиска върху източноевропейските страни. На 10 февруари 1948 г. Сталин с назидателен тон дава наставления на Г.Димитров и В.Коларов относно външната политика, която суверенна България трябва да води. Той им предлага да съставят "протокол за задължително консултиране помежду си" по всички важни международни въпроси, който В.Молотов и Г.Димитров подписват още на следващия ден.[7] Така и формално е фиксирано пълното обвързване на българската външна политика с тази на СССР.

От февруари до юни 1948 г. представители на шест западноевропейски страни провеждат в Лондон две съвещания, на които се решава обединени-

ето на трите окупационни зони, включването на Западна Германия в "плана Маршал" и въпросът за нейното бъдещо правителство и конституция.[8] След конференцията официозът "Работническо дело" дава българската преценка за крайния ѝ резултат: западните държави вървят към разделянето на Германия и на света на два лагера и към създаване на "една мощна, милитаристична и реакционно-националистическа Германия с всички данни да се фашизира в най-скоро време".[9]

На 23 и 24 юни 1947 г. във Варшава министрите на външните работи на СССР и на източноевропейските страни за първи път в такъв широк състав обсъждат новосъздадената ситуация. Предприета е първата съвместна стъпка на социалистическия лагер в областта на външната политика. Според българския външен министър В.Коларов Варшавската конференция е изненада за Запада и в пресата там се изказват предположения, че целта е да се обсъди организирането на Източна Германия като отделна държава. "Гладна кокошка просо сънува" е коментарът, който В.Коларов записва в своя дневник, тъй като смята, че подобна тема на конференцията би дала възможност на западните държави да оправдаят своите действия, насочени към дележа на Германия.[10] Участниците в конференцията не губят време и още на първото заседание приемат съветския проект за заявление, осъждащо Лондонските решения като антидемократични, противоречащи на решенията от Потсдам и водещи до разделянето на Германия. Правителствата на осемте държави отказват да ги признаят и за пореден път предлагат демилитаризиране на Германия, четиристранен контрол върху Рурската тежка промишленост и създаване на временно демократично общогерманско правителство.[11] Ново е само настояването за подписване на мирен договор, една година след който окупационните войски ще трябва да се изтеглят. Това според съветските схващания ще намали влиянието на западните страни и ще даде повече свобода на действие на вътрешните "здрави сили", следващи препоръките и съветите на Москва.

През юни 1948 г. трите западни държави провеждат парична реформа в своите зони и в западните сектори на Берлин. Това е силен удар върху интересите на СССР, чийто отговор е блокада на Западен Берлин. Официозът "Работническо дело" бърза да разясни "напълно справедливите и законни мерки", предприети в отговор на "дяволската провокационна игра" на империалистите около въпроса за Берлин.[12] България изпълнява своя "дълг" по отношение на СССР, без обаче да се задълбочава в осмислянето на конфликта. За нея той е елемент от "голямата политика", в която едва ли може да се намеси. Тя обаче трябва да се съобразява с нуждите на българската икономика, които изискват продължаване на търговските отношения със Западна Германия и за целта на 31 август същата година е подписан съответен протокол.[13]

Блокадата е вдигната през май 1949 г., без да успее да осуети консолидацията на Западна Германия. САЩ, Великобритания и Франция продължават да изпълняват Лондонските решения и на 20 септември 1949 г. Федералната република Германия е вече реалност. През октомври от съветската зона възниква ГДР, чрез която СССР гарантира интересите си в центъра на Европа за следващите четири десетилетия, а България веднага, още на 17 окт. 1949 г., установява дипломатически отношения с нея.

В новата обстановка, усложнена и от разрива между комунистическите партии на Съветския съюз и Югославия, съвещанието на Коминформбюро през ноември 1949 г. в Матра (Унгария) посочва линията, която източноевропейските страни трябва да следват във външната си политика. Борбата за мир против "империалистическите подпалвачи на война" е одобрена на 24 ноември 1949 г. от пленум на ЦК на БКП.[14] ФРГ остава извън външнополитическите планове и действия на България, освен в случаите, когато трябва да се подкрепи някоя съветска инициатива. Започналите търговски контакти обаче не са прекъснати и на 28 август 1950 г. е подписан нов двустранен протокол.[15]

По-нататъшното обвързване на ФРГ с политиката на Запада е осъществено с Ню-Йоркските решения на съвещанието на външните министри на САЩ, Великобритания и Франция от септември 1950 г., които запазват окупационния статут, но предвиждат възстановяване на германската военна промишленост и бъдещо участие на страната в системата на западноевропейските въоръжени сили. Съветското противодействие се изразява в поредица ноти за подновяване на преговорите за демилитаризиране на Германия, категорично подкрепени и от българска страна.[16] България участва и в съвещанието на външните министри на осемте социалистически страни в Прага през октомври 1950 г. Сценарият е познат: в декларация се заявява, че западните държави водят политика на агресия и Ню-Йоркските решения са сепаративни и незаконни. Отново се настоява за развитие само на мирната германска икономика, за мирен договор и изтегляне на окупационните войски и за стъпки към създаване на общогерманско правителство.[17]

В края на 1950 г. става ясно, че обединението на Германия е отложено вече за неопределено време, през което България трябва да се съобразява с политическите и икономическите реалности. На 2 декември 1950 г. министърът на външните работи Минчо Нейчев обяснява на партийния актив "новото фашизиране" на Западна Германия с ненадеждността на френската и италианската армии в случай на военен сблъсък със съветския блок, срещу когото "империалистите" възнамеряват "да хвърлят като един чук" ремилитаризираната германска държава.[18] От доклада личи, че общественото мнение, а и ръководните партийни кадри все още не определят отношението си към двете Германии според каноните на класовия подход. Съществуват съмнения да-

ли може да се разчита на германския народ като цяло, че "ще върви твърдо с нас,... като се знае,... че душата му е напълно отровена от фашизма и националсоциализма". Налага се М.Нейчев да уверява, че лично се е убедил в резкия поврат в психиката на германците, чиято душа според него е спечелена в резултат на "великодушието на съветския човек" и на правилната политика на съветското правителство при решаването на въпроса за частната собственост в съветската окупационна зона. Затова относно ориентацията на ГДР не би трябвало да има съмнения.

По-сложно се оказва да се определи отношението към ФРГ. СССР още не отправя директни обвинения към нея, затова и България проявява сдържаност. След неуспеха на силовите методи и дипломатическите инициативи, Москва все още храни надежди, че положението там може да се промени "отвътре". Съветската дипломация настоява за обединение на германския народ, за зачитане на неговите икономически интереси и правото му на избор. Убедени в огромната притегателна сила на марксистко-ленинските идеи, съветските ръководители се надяват, че изграждането на социализма в Източна Германия ще стане за западната част пример за следване. Българската страна също възприема този начин на мислене и М.Нейчев признава, че в момента съществува голяма надежда "чрез създаването на Източногермански република, чрез бързото стопанско разцъфтяване... в голяма степен да се помогне и на Западна Германия да се освободи от игото на империалистите".[19]

Липсата на дипломатически отношения между България и ФРГ, макар и да затруднява двустранното общуване, не означава прекъсване на контактите в икономическата област. От значение за продължаването им са традициите и обективната необходимост и за двете държави. Западногерманската икономика е силно засегната от санкциите и репарациите след войната. Правителството на К.Аденауер се стреми да използва всички възможности за възвръщане на германските икономически позиции в Източна и Югозападна Европа, разбирайки че това е от значение както за западноевропейското икономическо възстановяване, така и за политическото укрепване на ФРГ.[20] За България търговията със Западна Германия също е от особено значение, макар че СИВ силно я ограничава. Като цяло обаче търговските контакти остават стеснени, особено след като Вашингтон приема през октомври 1951 г. закона "Бетъл", забраняващ износа от Западна в Източна Европа на стратегически суровини и машини. Негативно въздействат и международната обстановка в следващите години. Съветските акции за сключване на мирен договор с Германия и за създаване на единна и неутрална държава са неуспешни. През май 1952 г. в Бон и Париж западните държави решават създаването на Европейската отбранителна общност, в чиято "европейска армия" трябва да бъдат включени и 12 западногермански дивизии.

Съветската тактика по германския въпрос, възприета през периода 1951–1953 г., не изисква от България конкретни дипломатически стъпки – самостоятелни или съвместно с останалите социалистически страни, по отношение на ФРГ, освен, разбира се, неизменните изявления в подкрепа на всяка съветска инициатива. За българската страна много по-голямо значение има търговията със Западна Германия, която до 1952 г. е на трето място, а през 1953 минава на второ в общия стокообмен на страната със западните държави.[21] През 1953 г. е открито и българско търговско представителство във Франкфурт на Майн.[22] През 1954 г. възможностите за развитие на търговията между Западна и Източна Европа се разширяват: САЩ либерализират износните листи, а и СИВ препоръчва на своите членове да активизират икономическите си контакти със Западна Европа.[23] Тази промяна се отразява и на търговията на България с ФРГ, която излиза на първо място сред западните търговски партньори на българската страна. Износът на България за ФРГ от 1949 г. до 1955 г. включително нараства 5 пъти, а вносът от ФРГ – 18 пъти.[24]

В края на 1954 г. в Париж западните страни вместо ЕОО създават Западноевропейския съюз. Постигнатите споразумения прекратяват изцяло последствията от окупационния статут на Западна Германия и ограниченията върху нейното промишлено производство. На ФРГ е разрешено да създаде свои въоръжени сили и те са включени в контингента на НАТО. Потвърдено е и правото на страната да представлява цялата германска нация.[25] Българското правителство следи развитието на преговорите по германския въпрос, но вниманието му в много по-голяма степен е съсредоточено върху проблемите на Балканския регион. През тяхната призма то пречупва и задължителното одобрение на съветската инициатива за общоевропейския договор за колективна безопасност.[26] На 2 ноември 1954 г. на заседание на ЦК на БКП министър-председателят В.Червенков прави оценка на международното положение, в което "напоследък напрежението е понамалено". Парижките споразумения са осъдени, но с уговорката, че тепърва ще се видят действителните резултати от тях. Червенков подчертава, че въоръжаването на ФРГ "не притъпява, а изостря противоречията между капиталистическите страни" и ги кара – особено Франция – "да бъдат нащрек за своята собствена национална независимост."[27]

СССР търси средство за натиск върху Запада, за да предотврати ратифицирането на Парижките споразумения и отново прибягва до демонстрация на сплотеността на социалистическия "лагер" като организира от 29 ноември до 2 декември 1954 г. в Москва съвещание на осемте европейски социалистически страни. Българската делегация се присъединява към единодушното одобрение на съветските оценки, че споразуменията са непосредствена опасност за европейските народи, особено ако бъдат ратифицирани, като се

аргументира с "гибелните последици от германското присъствие на Балканите". Правителството нарежда в печата и на публични събрания да се изтъква заплахата, която ратификацията на Парижките споразумения представлява за българския народ и да се посочва необходимостта от засилване на бдителността и издигане на икономическата и отбранителната мощ на България като принос в общата борба против въоръжаването на Германия.[28] Въпреки изявленията за актуалността на германския въпрос обаче, ръководството на държавата и БКП са наясно за ролята на България при неговото решаване и се стреми да го обвърже с далеч по-важните задачи около изпълнението на плана и решаването на вътрешноикономическите проблеми. Затова правителството и ЦК на БКП препоръчват съчетаване на борбата против превъоръжаването на Германия с "мобилизиране" на силите в изпълнение на задачите "за по-нататъшен подем на народното стопанство". В кампанията против Парижките споразумения допълнително е включен и друг елемент – протести срещу финалната фаза на започналия преди три години процес за обявяване на Германската комунистическа партия във ФРГ за противоконституционна и за нейната забрана. Тези протестни действия са предприети по решение на Политбюро на БКП след настоятелна молба, отправена лично от първия секретар на ГЕСП Валтер Улбрихт и от председателя на ГКП Макс Райман.[29]

През януари 1955 г. СССР предприема последни опити да предотврати нежеланото за него развитие на германския въпрос и прекратява състоянието на война с Германия. Официално е заявено желание за равноправни и взаимноизгодни търговски отношения между държавите като задължително отбелязва, че "миролюбието не е признак на слабост" и "съветският народ не е от страхливите".[30] Конкретизирани са и предупрежденията в случай на ратифициране на Парижките споразумения: европейските социалистически страни ще създадат обединено военно командване, за да се "държат по-спокойно агресивните кръгове".[31]

По съветско указание Президиумът на Народното събрание на 1 март 1955 г. прекратява продължилото повече от десет години състояние на война между България и Германия.[32] Обективно се създават по-широки възможности за контакти, но тяхното оползотворяване зависи от състоянието на международните отношения и от принадлежността на всяка от страните към определена политическа групировка. На 5 май 1955 г. ратификацията на Парижките споразумения е вече факт: създаден е Западноевропейският съюз, в който участва и ФРГ, възстановила своя суверенитет. На 11 май 1955 г. ФРГ е приета в НАТО. Съветският блок противопоставя на тези действия обединяването на европейските социалистическите страни, включително и ГДР, извършено с подписания на 14 май 1955 г. Варшавски договор.

Ситуацията в Европа е съществено променена. В крайна сметка е реали-

зиран сценарият, изработен през 1947–1948 г. от Съединените щати и западноевропейските им партньори. Едно след друго пропадат съветските намерения по отношение на Германия: първоначално – за съветски контрол и влияние в четирите окупационни зони, впоследствие – за предотвратяване обвързването на Западна Германия със САЩ и европейските им съюзници и накрая – за създаване на обединена и неутрална Германия, която да отдалечи границите на НАТО от тези на съветския блок в Централна Европа. При това положение от средата на 1955 г. Москва променя своя курс по отношение на двете Германии и започва да ги третира като отделни суверенни държави. По съветска инициатива започват преговори с Бон, завършили през септември с установяване на дипломатически отношения. Веднага след това Москва преговаря с ГДР и на 20 септември 1955 г. е подписан договор за отношенията между двете страни, които трябва да се основават на равноправие, взаимно зачитане на суверенитета и ненамеса във вътрешните работи, но се предвиждат и задължителни консултации по всички важни международни въпроси.

От своя страна правителството в Бон се чувства много по-сигурно – К.Аденауер изцяло е изпълнил задачата, която си бе поставил в началото на своя мандат: да създаде силна икономически и военно Западна Германия като неразривна част от Западния блок, макар и с цената на разделяне на страната. От 1955 г. нататък ФРГ вече може да се ориентира към втория етап от своята програма – постепенно привличане чрез икономически, идеологически, дори военни мерки на ГДР и откъсването ѝ от съветския блок. Това рефлектира върху отношението на Бон към останалите страни в блока. От декември 1955 г. ФРГ се придържа към доктрината, носеща името на държавния секретар на министерството на външните работи Валтер Халщайн, която прави невъзможно установяването на дипломатически отношения с източноевропейските държави, признали ГДР. Нейната цел е да предотврати международноправното признаване на ГДР, защото в Основния закон на ФРГ е записано, че единствено тя има правото да представлява целия германски народ до създаването на свободно избрано общогерманско правителство.[33] Комунистическите партии използват доктрината, за да аргументират обвиненията си към Бон в агресивност и реваншизъм и БКП не прави изключение.

Така след войната германският въпрос придобива особена важност за сигурността на Европа и за интересите на страните победителки. Българската позиция е предопределена от положението на България като победена страна и бивш германски съюзник и от принадлежността ѝ към съветския блок. В тези рамки българската външна политика е лишена от самостоятелност. Задължена да следва съветската линия на поведение, България не проявява инициативност в политически план, но се съобразява с икономическата ко-

нюнктура и от края на 40-те години успява да развие търговските си контакти с ФРГ. В средата на 50-те години в Европа се очертават нови реалности. Завършва оформянето на двата противостоящи блока и България и ФРГ едва ли имат възможности за алтернативно поведение. В следващите години противопоставянето се задълбочава, за да достигне своята кулминация в Берлинската криза от 1961 г. Едва от средата на 60-те години се очертава промяна в отношенията между ФРГ и Източна Европа и в този контекст става възможно раздвижването в политическото, икономическото и културното общуване между България и Федералната република.

1. Отделни проблеми в различна степен са засегнати в изследванията на Г.Никова, Хр.Мирчева, М.Семков, Р.Тодорова, Т.Добриянов и др., които са използвани в хода на изложението.

2. N. M. N a i m a r k. "To Know Everything and to Report Everything Worth Knowing": Building the East German Police State, 1945–1949.– Cold War International History Project, W.Wilson International Center, Working Paper № 10, August 1994.

3. Информационное совещание представителей некоторых компартий в Польше в конце сентября 1947 года. 1948, с.28, 29, 36–37, 39.

4. Външна политика на Народна република България. Сборник от документи в два тома. Т.1. 1944–1962. С., 1972, с.60.

5. М. И с у с о в. Външнополитическата дейност на Васил Коларов (1944–1949).– В: Международни отношения и външна политика на България след Втората световна война. С., 1982, с.93; Външна политика на НРБ..., с.78–82.

6. Р. Т о д о р о в а. Външната политика на България (февруари 1947 г. – януари 1949 г.).– В: Международни отношения и външна политика на България..., с.52–53; Т. Д о б р и я н о в. Външната политика на НРБ (1949–1956).– В: Международни отношения и външна политика на България..., с.143.

7. ЦДА, ф.147Б, оп.2, а.е.62, л.20, 46; Советско-болгарские отношения и связи. Документы и материалы. Т.2. М., 1981, с.256.

8. М. С е м к о в. Записки по съвременна история 1945–1992. С., 1993, с.31; H. A. T u r n e r. Germany from Partition to Reunification. Yale University Press, 1992, p.23.

9. В л. П о п т о м о в. Западна Германия – Дамоклиев меч над Франция.– Работническо дело, 6 юни 1948.

10. ЦДА, ф.147Б, оп.2, а.е.1087, л.1.

11. Външна политика на НРБ..., 127–136.

12. В л. П о п т о м о в. Провокационната игра на империалистите около въпроса за Берлин.– Работническо дело, 20 юли 1948 г.

13. ЦДА, ф.1Б, оп.6, а.е.1677, л.15.

14. Доклади и резолюции на съвещанието на Коминформбюро, ноември 1949 г. – В: Унгария. С., 1949, с.27; ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.48, л.2.

15. ЦДА, ф.1Б, оп.6, а.е.1677, л.16.

16. На 6 октомври 1950 г. в."Правда" публикува заявлението на българския министър на външните работи Вл.Поптомов за пълната солидарност на българския народ със съветските ноти и за готовността му "да обедини всичките си сили с усилията на другите миролюбиви народи и преди всичко на Съветския съюз, за да се реши германският въпрос в духа на Потсдам".– ЦДА, ф.214Б, оп.1, а.е.406, л.1.

17. Външна политика на НРБ..., 156–165.

18. ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.80, л.34–35.

19. Пак там, л.37.

20. Г. Н и к о в а. Начало на западноевропейската икономическа интеграция.– Исторически преглед, 1990, № 6, 12–13; R. D e a n. West German Trade with the East. 1974; H. J. S c h r o d e r. The Economic Reconstruction of West Germany in the COntext of International Relations 1945–1949.– Power in Europe? Great Britain, France, Italy and Germany in a Postwar World 1945–1950. Berlin–New York, 1986, p.321.

21. Т. Д о б р и я н о в. Цит.съч., с.144. Търговските отношения се уреждат чрез съвместни протоколи за стокообмен, подписани на 31 август 1949 г., 28 август 1950 г., 5 август 1952 г., към които са приложени стокови листи за следващата година, определящи вида и стойността на българските и на германските доставки.– ЦДА, ф.1Б, оп.6, а.е.1677, л.4, 10–14, 15–16.

22. ЦДА, ф.1Б, оп.6, а.е.2461, л.3; а.е.2478, л.1; а.е.3251, л.3.

23 Г. Н и к о в а. Съветът за икономическа взаимопомощ и България 1949–1960. С., 1989, с.121–122.

24. Т. Д о б р и я н о в. Цит.съч., с.144.

25. Х р. М и р ч е в а. История на международните отношения след Втората световна война. Ч.1. С., 1987, с.88–90.

26. Външна политика на НРБ..., с.181–183, 191–192.

27. ЦДА, ф.1Б, оп.5, а.е.155, л.3

28. Пак там, а.е.159, л.8–10.

29. Пак там, оп.6, а.е.2386, л.1, 4–5, 8–9.

30. Н. А. Б у л г а н и н. Реч пред Върховния съвет на СССР, 9 февруари 1955 г. С., 1955, с.10–13.

31. "За международното положение и външната политика на правителството на СССР" – доклад на В.Молотов на сесията на Върховния съвет на СССР, 8 февруари 1955.– Работническо дело, 10 февруари 1955.

32. Външна политика на НРБ..., 209–210. Първоначалният вариант, обсъждан от Политбюро на БКП, предвижда свикване на заседание на парламента, което да обсъди и реши въпроса за прекратяване състоянието на война с Германия и излезе с декларация. Впоследствие се приема, че проблемът може да се реши от Президиума на Народното събрание.– ЦДА, ф.1б, оп.6, а.е.2468, л.1–2.

33. H. A. T u r n e r. Op.cit., p.138.

СЪВЕТСКИЯТ ФАКТОР ВЪВ ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА НРБ ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ

Христина Мирчева

Шестото десетилетие на XX век отбелязва твърде динамичното развитие на международните отношения, които носят в себе си ценностите на съвременната цивилизация, белезите на студената война, кризисните явления в световната социалистическа и в световната колониална система.

Малка България се оказва въвлечена във всички тези големи процеси на времето в качеството на европейска и балканска държава, на участник във Варшавския договор и на малка страна, проявяваща пълно разбиране на проблемите на младите суверенни страни от Азия и Африка. Те от своя страна особено настойчиво се стремят към установяване на близки отношения с НРБ. За по-малко от десетилетие България установява дипломатически отношения с над 30 държави от бившия колониален и зависим свят, след което поставя началото на делово сътрудничество в икономическата и културната област. България разширява и издига в ранг своите представителства в повече от 40 държави по света, с които също развива делово и благоприятно сътрудничество на взаимна изгода.[1] Принципите на деловитост, равноправие и взаимна изгода се оказват най-приемливи и достъпни за новите международни изяви на нашата държава.

В най-широк смисъл на думата прилаганите от НРБ принципи отговарят на същността на общохуманните международни отношения. Те се развиват в налагащата се постепенно политическа формула за мирно съжителство между народите или, ако ползваме речника от 60-те години, "между държави с различен обществен строй". Формулата се появява след осмислянето на реалностите в света и специално на липсата на фатална неизбежност от глобална война, определена в документите на XX конгрес на КПСС и приета в средите на политическия елит в света. България откликва на тази формула не само поради съюзническите отношения със СССР и поради тесните връзки между управляващите партии. Обществеността, българинът с неговата предпазливост и горчив опит в борбата за оцеляване, възприема формулата за мирно съвместно съществуване с надеждата да отдъхне от стихиите на враждебността и конфронтацията със съседни и по-далечни страни,

да освободи човешките сили за мирно ежедневие и творчество. Такъв е моралният отклик на новата формула за международна политика.

Оказва се обаче, че външнополитическата програма на XX конгрес на КПСС включва и старите идеологически постановки за засилване на идеологическата борба против капитализма, за неизбежността от промени в света и за правото и задължението на СССР и социалистическите държави да оказват подкрепа на националноосвободителното движение в Азия, Африка и Латинска Америка.[2] Идеологемът допуска поддържане на фронт на класова основа, самоувереност и надценяване на възможностите на системата в СССР и в социалистическите държави в т.нар. съревнование с капитализма и своеволно тълкуване на борбите за политическа независимост като борби за сътрудничество със световната социалистическа система. Като имаме предвид личността на съветския ръководител Н.Хрушчов и неговата опростена представа за идеологическата борба, за правилата и принципите на международните отношения [3], можем да разберем присъствието на идеологеми във външнополитическа програма.

Проблемът, разбира се, не е само в личността, тъй като зад нея стоят други лидери и цял конгрес. Проблемът е в съчетанието на посочените постановки. Защото те определят правото на СССР и на неговите съюзници на "постоянна експанзия". Адам Уилям твърди, че Москва обявява политика по правилото "върху мирното съвместно съществуване чрез експанзията". М.Гелер и Ал.Некрич уточняват, че първото покрива второто.[4] Впрочем, полезният потенциал на формулата мирно съвместно съществуване се оценява едва в началото на 70-те години и то под влиянието на други, военни фактори, като например стратегическият паритет. През 50-те и 60-те години обаче политическият елит в света и специално този в САЩ все още не приема възможностите за действително съжителство без експанзия.

По правило инициативите на СССР за разоръжаване, за намаляване на ядрената опасност, за съвместни действия в поддържането на европейската сигурност, независимо от това доколко те са реалистични, намират най-бърза подкрепа от страна на НРБ. Твърде често тя поставя началото на поддържащите акции на всички останали страни участнички във Варшавския договор. В този смисъл България поддържа и идеи, които са неприложими, като тази за ликвидирането на военните съюзи в Европа и света, за премахване на американското военно присъствие в континента, премахване на атомното оръжие след като то е разположено и е факт, или по-точно фактор на европейския терен и др.[5]

В рамките на двустранните отношения България и СССР традиционно обявяват съвместни декларации за намеренията на двете страни по отношение на балканските държави [6], но тези намерения се пречупват през погледа на съветската политика в глобален мащаб. Това е политика, която показва,

че не познава тънкостите на балканските взаимоотношения, методите на диалог и контакти, както и специфичният език на взаимоотношения. Добросъседство и приятелство на Балканите е нещо повече от формалното разбиране за разрешаване на спорни въпроси с мирни средства. Някои от тези въпроси просто не трябва да се дискутират публично, за да се достигне до разбирателство. В същото време посочените принципи на междудържавните отношения се прилагат в регион, през който преминава фронтовата линия НАТО – Варшавски договор. СССР има позиция само по този аспект на балканските взаимоотношения. България обаче има значително по-широки позиции, бихме казали по-хуманни. Защото тази фронтова линия, която е безспорна реалност, съдържаща значителни заплахи, е и линия с относително значение за народите. Тя не може да разкъса човешките връзки, общите исторически спомени, общата съдба през вековете и в близкото минало, желанието за естествено общуване, а не за престрелки по границата. Преплитането на глобалните интереси и реалности с тези на нациите от полуострова създават твърде специфична обстановка, която се оценява различно в София и в Москва. За да бъдем точни ще подчертаем, че София разбира нещата далеч по-естествено и ясно, отколкото Москва.

В своите международни изяви България е задължена да взема предвид съветския фактор, но всяка стъпка на нейната политика се формулира с оглед морала на нацията. Поради това при всеки случай, в който говорим за съветския фактор, трябва да имаме предвид и моралните критерии на българската външна политика, както и съзнанието за възможностите на една малка европейска държава.

В началото на 1960 г. правителството одобрява с декларация обръщението на Върховния съвет на СССР за едностранно намаляване на въоръжените сили.[7] През май с.г. българското правителство взема отношение към провалилата се майска среща на най-високо равнище на държавните ръководители на САЩ, СССР, Великобритания и Франция в Париж, пледирайки каузата на СССР, без да отрази процеса на провокации в навечерието на срещата. Не се анализират и последствията от тези провокации, както и моралнополитическата мотивация на "твърдостта" на Хрушчов и на "твърдостта" на Айзенхауер. Декларацията е протоколен документ, който няма практическо значение.[8] Със същия подход правителството на НРБ подкрепя предложението на СССР (8 юни 1960) за всеобщо и пълно разоръжаване, макар това да звучи преднамерено и неубедително.[9] Защото големите държави и техните съюзници са включени в стремително военно съревнование, което изключва и мисълта за действително намаляване на въоръженията, а камо ли за всеобщо и пълно разоръжаване. Надпреварата във въоръжаването не може да се ограничи с подобно предложение, което напомня друго подобно предложение, направено на заседанията на подготвителната комисия за Кон-

ференцията по разоръжаване в края на 20-те и началото на 30-те години. Западните дипломати запитват министър М.Литвинов дали СССР е способен да изпълни собственото си предложение предвид огромните си граници и разбирането си за съхраняване на социалистическата държава. Литвинов изпада в неловко положение, а по-късно променя предложението с частично и постепенно разоръжаване. В началото на 60-те години подобен въпрос отново би затруднил ръководството на голямата държава!

При очевидното противоречие между думи и дела, НРБ се нарежда до СССР със своята доста ограничена по значение подкрепа по силата на съюзническите отношения и идеологическата общност. Интересен е фактът, че българската общественост, удовлетворена от миролюбивата политика на правителството и привикнала с инициативите на Москва, не изразява някакво смущение, макар да има право на това. Тя привиква и с политическия речник на съюзниците от Варшавския договор, без да вникне в противоречията на този език. Той се използва и в документите на МВнР, отразяващи например дейността на ООН, съотношението на силите в нея, демократичните методи на международните инициативи и др.[10]

В речи на българските министри обаче освен пледоария на съветските инициативи, се въвеждат и градивни идеи, морални идеи, които веднага правят впечатление. В края на 1961 г. българската дипломация развива концепцията за ядрено разоръжаване: "Нито един район в света не се нуждае от ядрени оръжия и ракетни площадки, не се нуждаят и Балканите и Адриатическо море". Това е концепция на неядрена държава, която до този момент се изказва по този въпрос само след СССР.

В началото на 60-те години България поема собствена инициатива. Тя търси преки контакти с балканските столици и държавните ръководители в тях. България се изказва за извеждане на ядрените бойни глави от региона, макар да съзнава, че по този начин засяга и съветското военно присъствие в Средиземноморието. Тук не става дума за демагогия, а за една потребност за балканските нации и за опит да се отговори на тази потребност. Защото при всичките похвали за съветската политика по разоръжаването и по въоръженията, тя остава недостатъчно гъвкава и рационална. Такава е и оценката на акад.Сахаров.[11]

Естествено голямата държава съюзник създава необходимите предпоставки за инициатива на малката държава, но тя от своя страна не може да повлияе примерно на авантюризма на съветската външна политика, проявен в началото на 60-те години. Защото Н.Хрушчов "пробива прозорец в желязната завеса, но издига Берлинската стена"(1961). По т.нар. берлински въпрос България няма собствена позиция. Тя подкрепя препоръките на Политическия консултативен комитет (ПКК) на Варшавския договор до правителството и парламента на ГДР да въведе граничен режим по линията, раз-

деляща Източен от Западен Берлин. По същия начин България твърде безотговорно подкрепя разполагането на съветските ракети в Куба, подценявайки факта, че именно тази необмислена постъпка на Хрушчов за малко не предизвиква ядрена световна война.[12]

България отстоява законните права на Куба, което е логично и достойно, но не дава никаква информация на обществеността относно създалата се опасна обстановка. СССР оправдава своите действия със заплахите на световния империализъм, без да си признава грешката [13], а България фактически оправдава тази грешка. България не публикува никакъв документ, който да обясни американско-съветските договорености по карибската криза, засягащи Балканите. А става дума за договореност, количеството съветски ракети, изведени от кубинска територия да отговаря на количеството американски ракети, изведени от територията на Турция и Италия. Този важен за Балканите факт остава неизвестен за широката общественост, на която се представя единствено решението за сваляне на блокадата около Куба и за т.нар. отстъпление на САЩ. Такова в действителност няма. Хрушчов е принуден да поеме протегнатата от президента Кенеди ръка за помощ и с това да спаси света от неговия, на Хрушчов и на "колективното ръководство" в Москва, авантюризъм.[14] Само след две години същото това колективно ръководство ще свали Хрушчов от власт и ще намери повод да се оплаче, че бившият първи е изисквал писмени заключения на членовете на Президиума на ЦК на КПСС за карибската криза.[15]

Впрочем стилът на Хрушчов на "отпускане и на стягане на поводите" не се променя. Той е заложен в известната десетгодишна програма за съветската външна политика (1961), която определя перспективите на десетилетието. В рамките на тази програма България заема място на съюзник, който е в състояние да провежда мисии на Организацията на Варшавския договор и на СССР. Това не означава, че НРБ няма собствен авторитет в международната система.

Участието на нашата страна в различни органи, комитети и инициативи на ООН в полза на мира и разбирателството е важно доказателство за това. Български дипломати представят страната и работят в Комитета на 10-те на ООН, в управлението на УНИЦЕФ, в Съвета на ООН по мирното използване на атомната енергия, в 25-членния комитет за мирно използване на космическото пространство и др. При всяка проява, при всяка дискусия българските представители вземат предвид две обстоятелства: първо, обстоятелството, че България е член на Варшавския договор, и второ, че България представлява един твърде неспокоен европейски регион, за който суперсилите мислят само в рамките на глобалната политика. Нито СССР, нито САЩ имат специално направление на външната си политика, наречено балканска политика. В съветското МВнР има отдел югоизточни славяни, а названието

само идва да покаже действителната отдаленост на министерството от всички реалности на полуострова.

България обаче е в центъра на този полуостров и не може да си позволи да наруши традициите на своята политика, по силата на които Балканите са от първостепенно значение. СССР не може да се примири с това положение. Той настоява балканската политика да се сведе до Югославия и до НАТО. Това естествено са твърде важни направления. България не един път се включва във военни маневри с братски армии, за да окаже натиск върху международни кризи, имащи значение за суперсилите. Концепцията за сигурност на страната се изработва в съответствие с противопоставянето НАТО – Варшавски договор и с интересите на СССР в Югославия (става дума за военните бази в страната и на Адриатическото крайбрежие).

В този смисъл съветският фактор води до известно опростенчество на проблемите и до намеса в строго специфични национални и регионални дела. Затова и българското правителство се заема с политическо (оправдано) жонгльорство – то съчетава изискванията на СССР със собствените си инициативи по отношение на останалите балкански държави. България е сдържана към пристрастията на западния съсед, активна по отношение на южните съседи и внимателна към северния съсед. Тя не влиза в противоречие с големия съюзник, но е последователна в своите балкански приоритети. Ето защо съветските ръководители, независимо от мнението на някои научни среди в СССР, които отстояват антибългарски идеи и концепции, например за македонската нация и македонския език, принципно заявяват, че поддържат България в споровете ѝ с Югославия!

Демонстрациите на дружбата и сътрудничеството между НРБ и СССР са постоянно явление през цялото шесто десетилетие. През май 1962 г. съветска делегация е на посещение в България. Разговорите на най-високо равнище се посвещават на основните принципи на външната политика, на мирното съжителство и опасността от новите ядрени оръжия. Делегациите разговарят в един специфичен стил – гостите поднасят информация, домакините изразяват принципно съгласие.[16] Делово обсъждане не се предвижда, като че ли всички проблеми са ясни. Наистина, става дума за глобални интереси и прояви, в които НРБ пряко не може да участва, но има пълната възможност да вземе страна и да подкрепи най-съществените нови идеи на СССР пред страни, с които примерно Москва по-трудно разговаря. Дипломатическите разговори с трети страни по предложения на първата имат особено значение в периода на подготовка на световното обществено мнение по едни или други политически проекти. Ето защо българската страна има право да получи по-подробна информация и да аргументира своята подкрепа не само по силата на морални и идейни мотиви.

И все пак разговорите между ръководствата на голямата и малката дър-

жави през май 1962 г., както и през следващите години (те се провеждат поне два пъти в годината) имат перспективно и програмно значение. В много случаи българско-съветските разговори са повод за изява на съветската дипломация с адресати в Западна Европа или Северна Америка. Затова преговорите между държавните и партийните ръководители на СССР и на НРБ по принцип пораждат интереса на политици от близки и далечни страни най-вече заради последствията от тези разговори за световната и за европейската политика.

България привлича вниманието и на страните от Третия свят, които зачитат т.нар. панча шила – пет принципа на междудържавни и международни отношения, които спазва и България. Особено почитани са принципите на ненамеса във вътрешните работи, суверенитет на държава и народ, суверенитет на природни богатства, мирно сътрудничество на взаимноизгодни условия.[17] През 1962 г. България установява дипломатически отношения с нови независими държави – Цейлон, Сиера Леоне, Йемен, Алжир, Конго, Тунис, Сингапур и др.[18]

В тази сфера на международната дейност България реализира препоръките на СССР и своите убеждения. Принципната позиция на страната се определя в програмни декларации на избрани правителства, в които се посочва: "Ние сме дълбоко убедени, че по-нататъшното укрепване и разширяване на политическите, стопанските и културните връзки на България с тези страни ще бъде в наш взаимен интерес, ще съдейства народите на новоосвободените страни по-бързо да преодолеят своята вековна икономическа и културна изостаналост".[19] В тази формула има благородство и хуманизъм, макар че внимателният прочит на текста открива и една неточност, т.нар. културна изостаналост. Защото културното наследство и богатство на азиатските и африканските нации и етноси е изключително голямо. То включва не само паметници на културата, но и древна писменост, развита философска мисъл, социална практика и т.н., които метрополиите или ограбват, или отминават с високомерие. Неточното определение се мултиплицира от речника на съветските политици. Независимо от това България привлича вниманието на т.нар. новоосвободени страни. По правило те стават членове на ООН, а в рамките на международната организация България има сериозен авторитет.

Както е видно през 60-те години външната политика на България следва четири основни направления: 1) СССР и световната социалистическа общност; 2) балканският регион; 3) подкрепата на националноосвободителното движение и на младите суверенни държави; 4) Западна Европа и капиталистическият свят.

Във всяко едно от направленията може да се открие влиянието на съветския фактор. Той има най-слабо въздействие върху второто направление. За-

щото СССР не успява да въдвори своите принципи в българската външна политика. Ярък пример за тази констатация са българско-гръцките отношения през втората половина на 60-те години. След дълъг период на враждебност, на гранични инциденти и престрелки, спорове за гранични територии и пр., българската страна преодолява откритата конфронтация с предложение за преговори и провеждане на преговори с военната хунта в Гърция. Те завършват с двустранно споразумение, в което се отразява политическият реализъм на българската и на гръцката държава. Съветското МВнР обаче изразява недоволство от направеното, тъй като то "нарушава" принципа за класовия подход! По този принцип социалистическа държава не може да постига споразумение с военна хунта. Положението на южната ни граница обаче не търпи "класов подход", а реализъм за постигане на стабилност и добросъседство. Формата на държавно управление в Гърция е проблем на вътрешната политика и на самата гръцка нация. Впрочем демократизацията на гръцкото общество може да се постигне и със съдействието на положителното развитие на българско-гръцките отношения!

Първостепенно за времето и провеждано със специално внимание направление на българската външна политика е първото, определящо развитието на приятелски отношения със СССР и със социалистическите страни. Това направление се определя от принадлежността на България към социалистическата система и от модела на съветската политика. България естествено не се сравнява със СССР, но съветският фактор и споделеното разбиране за системна работа по поддържане на единството на социалистическите държави, определя и нейната активност.

Подписаният на 12 май 1967 г. нов договор за дружба, сътрудничество и взаимна помощ между НРБ и СССР определя насоките, задачите и принципите на българската външна политика. Най-същественото в този договор е поставянето на националните интереси в подчинение на интересите на световния социализъм, т.е. на интернационалните интереси на системата. В тази формула за първостепенно значение на интернационалното пред националното се съдържат условия за различия и разногласия с други социалистически страни и с решенията на техните ръководства.

Независимо от това през 60-те години българското правителство и ръководството на БКП произвеждат над 60 официални документа, в които изразяват своята воля, стремежи и разбирания за "единството, сплотеността и братското сътрудничество между социалистическите страни начело със СССР, за възхода на социализма в света".[20] От 1967 до 1970 г. НРБ подновява договорите за приятелство, сътрудничество и взаимна помощ с Полша, Чехословакия, Унгария и Румъния. Подписан е и нов договор за дружба, сътрудничество и взаимна помощ с Монголия. Значително се подобряват отношенията с Югославия. Двете поредни гостувания на държавни ръководите-

ли на НРБ в Югославия през 1966 и 1967 г. създават условия за подписването на нови спогодби за стокообмен и добросъседство.[21]

Такива са доказателствата в юридическия смисъл на думата. В действителност в отношенията между социалистическите страни има различия, разногласия и противоречия. СССР се стреми да ги ликвидира (а не да ги преодолее) и да ги подчини на своята хегемония като заличи някои от неприятните проблеми на взаимоотношенията. Много по-сурови са методите на действия в случай на криза, подобна на т.нар. криза в Чехословакия, започнала с реформаторската "Пражка пролет" на Ал.Дубчек и ръководството на страната.

Съветските лидери следят с тревога промените в Чехословакия, устремила се към пълен суверенитет във вътрешната и външната си политика. През 1968 г. Брежнев и Политбюро задействат цяла система от писма, телефонни разговори, работни срещи, разговори с трети лица и пр., за да окажат натиск върху Прага и да предотвратят реформите в страната. В Москва обмислят и вариант за светкавично унищожаване на "Пражката пролет" с военна сила. В тази подготовка се включва и българското партийно и държавно ръководство. То поддържа идеята за "незабавна интервенция", обсъждана и в Политбюро, и в ПКК на Варшавския договор.[22] В дневниците на Брежнев има забележка: "Живков обещава да притисне пражките ръководители". След специално съвещание в Дрезден, преговарящите лидери на страни от Варшавския договор (без Чаушеску) пристигат в София. Тук лично Брежнев продължава моралния натиск над Ал.Дубчек, очевидно с участието на домакините.[23] Известно е, че по-късно един полк на българската армия участва в инвазията в Чехословакия.

Развръзката на кризата в Чехословакия е известна. Унизените пражки ръководители са принудени да приемат всички условия, които им поставят от Москва. Там остават неприятно изненадани от отрицателното отношение на чехословашката общественост към неканените в страната ѝ войски и от силната подкрепа на същата тази общественост за Ал.Дубчек и за неговите идеи.

Ще напомня, че официалните среди в САЩ и в Западна Европа приемат събитията в Чехословакия за вътрешна работа на източния лагер. А западните журналисти използват една статия на "Правда", в която се говори за подчинението на суверенитета на една социалистическа страна на интернационалните задачи на всички социалистически държави, за да обявят т.нар. доктрина "Брежнев", т.е. доктрина на грубо нарушаване на националния суверенитет. Това обаче не е доктрина на Брежнев, това е доктрина на Ленин, на Сталин, на Коминтерна и на Коминформбюро.[24] Очевидно журналистите не познават съветската история и поради това обявяват за новост действията на Брежнев и Политбюро. Става дума за действието на съветския фактор в рамките на световната социалистическа общност.[25]

Анализът на действието на този фактор върху външната политика на НР България показва, че оценките не могат да бъдат еднозначни. Силата на съветското влияние е безспорна. Силата на обвързаност между двете страни е емоционална, идеологическа, стопанска, военна и също – безспорна. Мнозинството от българите приемат този факт като неизбежен не само поради историческите традиции, но и поради съзнанието, че една малка страна трябва да има силен покровител. Съдбата, насочена от вътрешни и външни сили, отрежда това да бъде СССР. Положителните последствия от това положение са също безспорни. И все пак българските държавници и партийни лидери имат своя сфера на дейност, която реализират с и без консултации, но задължително с убеждението за своята правота. Това се отнася преди всичко за района на Балканите. Във всички други сфери на международна дейност в една или друга степен България изпълнява общи задачи, т.е. задачи на световната социалистическа система, ръководена от Съветския съюз.

1. Хр. Несторов, Хр. Мирчева. Българската социалистическа държава в международните отношения (1944–1980).– В: България 1300. Институции и държавна традиция. С., 1981, с.514.

2. В тази формула се допуска историческа грешка. Латиноамериканските държави постигат политическа независимост още през XIX и първата половина на XX в.; те не могат да се поставят наравно с народите и държавите от Азия и Африка.

3. Д. Волкогонов. Седемте вождове. Ч.2. С., 1994, с.357, 360.

4. М. Гелер, Ал. Некрич. Утопията на власт. Ч.2. С., 1994, с.322.

5. Декларация за преговорите между правителството на НРБ и СССР по въпроси на сътрудничеството между двете страни и на международното положение.– В: Външна политика на НРБ. Т.1. 1944–1969. С., 1970, 264–265.

6. Пак там, 265–266.

7. Декларация на Народното събрание на НРБ по повод Обръщението на Върховния съвет на СССР и решението на съветското правителство за ново едностранно намаляване на въоръжените сили, 9 март 1960 г.– В: Външна политика на НРБ, т.1, 479–483.

8. Декларация на правителството на НРБ по повод осуетяването на Парижката конференция на ръководителите на Съветския съюз, Франция, Англия и САЩ, 21 май 1960 г.– В: Външна политика на НРБ, т.1, 488–491.

9. Декларация на правителството на НРБ по повод предложенията на правителството на Съветския съюз за всеобщо и пълно разоръжаване, 8 юни 1960 г.– В: Външна политика на НРБ, т.1, 491–492.

10. Декларация на Народното събрание на НРБ за работата на българската делегация на XV сесия на Общото събрание на ООН, 2 ноември 1960 г.– В: Външна политика на НРБ. Т.2. 1963–1969. С., 1971, 546–548.

11. А. Сахаров. Неизбежность перестройки.– В: Перестройка: гласность, демократия, социализм. Иного не дано. М., 1988, с.126.

12. М. Гелер, Ал. Некрич. Цит.съч., с.347.

13. История внешней политики Советского союза, 1944–1976. Т.2. М., 1977, с.361.

14. М. Гелер, Ал. Некрич. Цит.съч., с.347.

15. Р. М е д в е д е в. Н.С.Хрушев. Год 1964-й – неожиданное смещение.– В: Страницы истории КПСС. Факты. Проблемы. Уроки. М., 1988, с.646.

16. Вж. Декларация на партийно-правителствените делегации на НРБ и СССР по въпроси на международното положение и укрепване на братските връзки между двете страни, 19 май 1962 г.– В: Външна политика на НРБ, т.2, 489–502.

17. Пак там, с.594.

18. Х р. Н е с т о р о в, Х р. М и р ч е в а. Цит.съч., с.517.

19. Из програмна декларация на новоизбраното правителство на НРБ, 27 ноември 1962 г.– В: Външна политика на НРБ, т.1, с.618.

20. Х р. Н е с т о р о в, Х р. М и р ч е в а. Цит.съч., с.514.

21. Външна политика на НРБ, т.2, 343–350.

22. М. Г е л е р, А л. Н е к р и ч. Цит.съч., с.420.

23. Д. В о л к о г о н о в. Седемте вождове. Т.2. С., 1996, с.38.

24. Пак там, с.48.

25. М. Г е л е р, А л. Н е к р и ч. Цит.съч., с.423.

БЪЛГАРО-СЪВЕТСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ 1944–1947 Г.: ПРОПАГАНДА И КОНЮНКТУРА

Цветана Кьосева

Притисната от сковаващите рамки на редица идеологеми, историята на българо-съветските отношения след 9 септември 1944 г. е една от най-едностранчиво разработените научни области в българската историография. Парадните суперлативи, с които години наред се отъждествяват българо-съветските отношения (като "слънцето и въздуха за всяко живо същество" и т.н.) се налагат в първите следвоенни години и целят пропагандно обезпечаване на съветското присъствие в България.

Непосредствено след промяната на 9 септември 1944 г. българо-съветските отношения се превръщат в приоритетна област на външната политика на България и съставляват основата на коренния поврат във външнополитическата ѝ ориентация. Най-важните предпоставки за този поврат са: попадането на България в зоната на съветското влияние съгласно решенията на великите сили в Ялта; съставянето на просъветско отечественофронтовско коалиционно правителство (доминирано от комунистите – БРП(к) в съюз с традиционни демократични буржоазни партии) и настаняването на съветските войски у нас по силата на Съглашението за примирие, подписано на 28 октомври 1944 г. между България и държавите от антихитлеристката коалиция.

В тези условия съветското присъствие у нас не се оспорва от основните политически сили в страната. За убеждаването обаче и на болшинството от нейното население в необходимостта му за България се налага то да бъде обезпечено и с пропагандни средства. Това обстоятелство се осъзнава и от съветските, и от българските политически фактори. За СССР от решаващо значение е фактът, че като съюзник на Третия Райх България доскоро е била обект на антисъветската германска пропаганда. Мотивацията на отечественофронтовското правителство също е достатъчно силна. Осигурявайки пропагандно съветско присъствие у нас, то цели не само да покаже, че страната се е откъснала от довчерашните си съюзници и стои твърдо в антифашистския лагер, но и по косвен път да заздрави собствените си позиции.

Тези обективни дадености имат важно значение за характера на пропаган-

дните тези за българо-съветските отношения. Обликът им е в пряка зависимост и от редица други обстоятелства. На първо място – от политико-психологическата ситуация в България, която не стимулира обективното третиране на българо-съветската проблематика. Както цялостната политика на България, така и пропагандата ѝ се намират под строгия контрол на Съюзната контролна комисия (СКК), учредена съгласно клаузите на Съглашението за примирие и доминирана от представителите на СССР.[1] Те упражняват военна и политическа цензура над печата и публичните изяви и изискват задължително съгласуване на българската пропаганда със съветската.[2] Психологическата обстановка в България допълнително възпрепятства обективния поглед към българо-съветските отношения. В нея господства синдромът на победената малка страна, изправена пред съда на силните на деня и налага особена деликатност в отношенията с победителите. На второ място изключително влияние не само за характера на пропагандните тези, но и за бързото им и трайно налагане в обществено-политическата мисъл има ярката просъветска ориентация на основната политическа сила в управляващата коалиция – БРП(к).

Първите пропагандни тези за българо-съветските отношения са свързани с ролята на Червената армия в България и са продиктувани от СССР. Едновременно със стъпването на Червената армия на българска територия на 8 септември 1944 г. съветското главно командване публикува "Обръщение" към българския народ, в което се заявява: "Както в 1877 г. руската войска освободи България от чуждия ярем, така и сега – в 1944 г. братската Червена армия... стъпи в България като армия освободителка от германско иго."[3] Формулиран агитационно, текстът на "Обръщението" слага знак за равенство между ситуацията от Руско-турската освободителна война и тази от септември 1944 г. В него съзнателно се експлоатира психологическият факт, че за болшинството от българите Русия е наша освободителка. Тя се идентифицира със СССР и произволно се формулира пропагандната теза, че СССР (респ. Русия) отново е освободителка на България, този път от германско иго. В съответствие с целите на съветската контрапропаганда, обявила преследването на германската армия от съветските войски извън територията на СССР за "велик освободителен поход", тенденциозно не се прави разлика между една действително окупирана страна и България, чиято държавна самостоятелност не е разрушена през войната.

В условията на огромната популярност на Червената армия и осъзнаването на зависимостта на съдбата на България и на отечественофронтовската власт от нейните военни успехи, тази пропагандна теза не предизвиква възражения сред управляващите среди и се запазва без промени през целия разглеждан период. Тя се популяризира от страниците на изданията на партиите от коалицията, по радиото и по митингите.

Пряко свързан с тезата за "освободителната мисия на Червената армия" е и контрапропагандният възглед, че тя не установява съветска власт у нас.[4] Налагането му е породено от външнополитически и вътрешнополитически съображения – да се отбият нападките на германската пропаганда за болшевизацията на страната като необосновани за момента, създаващи напрежение във взаимоотношенията между СССР със западните му съюзници от антихитлеристката коалиция и всяващи смут сред населението и некомунистическите партньори на БРП(к) във властта. Ето защо още в първия си брой от 9 септември 1944 г. правителственият орган в. "Отечествен фронт" предупреждава, че "съобщенията на някои чужди телеграфни агенции, че във Варна е установена съветска власт са лъжа и провокация". Указания за "решителна борба" в тази насока се дават и в документи на ЦК на БКП(к) от този период.[5] По различни съображения, свързани най-вече с принизяването на ролята им в управлението, останалите партии от Отечествения фронт също участват в пропагандната акция.[6]

В първите месеци след 9 септември 1944 г. по съветски внушения ръководството на ЦК на БРП(к) формулира пропагандна теза с решаващи последици за бъдещето на страната – тезата за "изкупуването на греховете на България към СССР". Тя се основава на реалната необходимост от реабилитация на българския народ като демократичен и антифашистки пред антихитлеристката коалиция. Проблемът е поставен за пръв път на 25 септември 1944 г. в доклада на секретаря на ЦК на БРП(к) Трайчо Костов пред конференция на партията в Софийска област.[7] В началото на октомври 1944 г. авторитетното съветско списание "Война и рабочий класс" публикува редакционна статия, в която се заявява, че "на плещите на България лежи тежка отговорност за престъпленията на управляващата пронемска групировка" и тази вина "тя трябва да изкупи не на думи, а с дела".[8]

В условията на дипломатическата изолация на страната и предстоящото подписване на примирието с държавите от антихитлеристката коалиция необходимостта от пропаганда за "изкупуването на греховете на България към СССР" се осъзнава и от некомунистическите партии и дейци от отечественофронтовската коалиция. Обвързването обаче на тази дейност с конюнктурния стремеж за най-лоялно представяне на новата власт пред Съветския съюз поставя началото на безкритично възприемане на всички действия на СССР спрямо България. Особено симптоматично в този смисъл е едно писмо на министъра на външните работи проф. Петко Стайнов до Георги Димитров от 16 окт. 1944 г.: "Само една велика Русия, само едно велико славянско сърце можеше да се издигне над увлечението на мъстта и щедро да подаде ръка на давещата се в своето престъпление и в своето разкаяние помалка сестра – заявява той. – Ние сме благодарни за това – каквато и да е присъдата, която трима съюзници ще ни прочетат..."[9] Подобни нотки на-

мират място и в печата на БРП(к), и на НС "Звено" и дават повод на някои японски вестници да направят извод за започващо "пълно подчинение на България на Съветите", тъй като "условията на примирието още не са обявени, но тя вече съобщава, че ги приема изцяло."[10]

След подписването на примирието от 28 октомври 1944 г. тезата за "изкуплението на греховете" се допълва по инициатива на Георги Димитров с "особените задължения" на България по отношение на СССР. Основавайки се на реалния факт, че съгласно договореностите между великите сили "СССР ще свири първа цигулка" при приложението на условията на примирието и че той "ще направи всичко възможно за облекчаването на положението на България", задграничният лидер на БРП(к) дава указания в разяснителната кампания "да се подчертава всячески особеното задължение на българския народ по отношение на братска Русия".[11]

Поставен в основата на пропагандната работа не само на БРП(к), но и на правителството и на Националния комитет на Отечествения фронт (НК на ОФ)[12], синдромът за вината пред СССР и "особените задължения към него" определят за дълъг период основните акценти в тематиката за българо-съветските отношения. В условията на пълната зависимост на страната от Съветския съюз взаимоотношенията между двете държави се представят в едностранчив план, характеризиращ се с демонстративна емоционалност, помпозност и предопределеност.

Именно в такава психологическа обстановка се ражда тезата с най-дълготрайно звучене в обществено-политическата мисъл – за "вечната и свята българо-съветска дружба". Тя е с твърде висока степен на обхват и се използва през следващите години като синоним за всички сфери на българо-съветските отношения. Прокламирана от Георги Димитров в края на 1943 г. в директивната му статия към т.нар. революционни сили – "Кризата в България", в обстановка на неангажираност на страната към СССР, тя е пренесена директно от него в новите условия. Недоволен от "премълчаването" на "необходимостта от укрепването на вечната дружба с братския руски народ", в радиограма до Трайчо Костов от 15 окт. 1944 г. Георги Димитров препоръчва тя "да се пропагандира постоянно" на основата на постановките му от посочената по-горе статия. Указанията му са трансформирани от НК на ОФ в директивни препоръки към печата, а известният фаталистичен израз от "Кризата в България" ("Няма и не може да има здравомислещ българин, обичащ своята родина, който да не е убеден, че искреното приятелство със Съветския съюз е не по-малко необходимо за националната независимост и процъфтяването на България, отколкото слънцето и въздуха за всяко живо същество"[13], е наложен като задължителен пропагандан лозунг за всички издания на управляващата коалиция.[14] В резултат се появяват огромен брой материали, засвидетелстващи лоялността на съответните политически пар-

тии и среди към СССР. Започва истинска надпревара за търсене на най-емоционални и силни епитети за характеризиране на "вечната дружба". В отделни случаи дори се демонстрира такава прекалена "любвеобилност", че се нанася вреда на съветските интереси и се постига обратен ефект. Този момент е особено характерен за пропагандата на БРП(к) и на НС "Звено". Превъзнасяйки "хуманността" на съветската политика, комунистът Теню Стоянов настоява да се пристъпи веднага към "вечен съюз, пълно единомислие, единодействие и всестранно сътрудничество със СССР във всички области на живота"[15] – политика, реализирана успешно през следващите десетилетия. Подобно революционно нетърпение демонстрира и органът на БРСДП – в. "Народ", който в броя си от 17 октомври 1944 г. също настоява за "незабавно възстановяване" на икономическото сътрудничество със съветската страна. Напомняйки за "смелия жест" на НС "Звено" от 1934 г. за установяване на дипломатически отношения със СССР, органът на партията в. "Изгрев" отпечатва възторжена редакционна статия, изобилстваща с епитети като "матушка Русия", която е "матушка и на българския народ", "кръвта вода не става", "любовта към Русия е "атавизъм" и т.н.[16] Тези и други подобни изявления дават повод през май 1945 г. представителят на Асошиейтед прес в Рим да съобщи, че "в близко време ще се подпише договор за дружба между СССР и България", и принуждават СССР да прави официални опровержения.[17]

За още по-солидна обосновка на тезата за "вечната българо-съветска дружба" се правят опити и за прокарването ѝ в науката. В брой четвърти на новопоявилото се през 1945 г. научно списание "Исторически преглед" друг известен емигрантски лидер на БРП(к) – Васил Коларов "доказва", че "всичко, което идва от Съветска Русия" има "прогресивно, демократично и хуманистично направление".[18] Този извод е оценен високо от съветския професор М.Тихомиров, който преценявайки линията на сп. "Исторически преглед" като израз на "новите течения в българската историческа мисъл, възникнала след паметните събития на 9 септември 1944 г." сочи, че статията на Васил Коларов е "особено навременна предвид на опитите на реакционните елементи да опорочат политиката на правителството на Отечествения фронт по отношение на СССР."[19]

Характерна особеност в пропагандата на "вечната българо-съветска дружба" в периода до края на 1945 г. е поставянето ѝ в конюнктурната рамка на "бойния съюз на СССР, Великобритания и САЩ", наложена от съобразяването на българската пропаганда с политиката на Съветския съюз за запазване на антихитлеристката коалиция до окончателната присъда над хитлеристка Германия. Отчитайки това ЦК на БРП(к) и НК на ОФ дават указания към лозунгите за "вечната българо-съветска дружба" да се добавя и "дружба с другите свободолюбиви народи".[20] Това изискване е в синхрон с външнопо-

литическите концепции на некомунистическите партии от ОФ, ориентирани към балансирана българска политика спрямо всички антифашистки велики сили. За БРП(к) обаче то е само временен конюнктурен елемент, наложен от съветската пропаганда. За това говори красноречиво едно изказване на лидера ѝ Трайчо Костов от юни 1945 г.: "Ако ние в нашето стремление за тактично провеждане на нашата политика, за да не си развалим отношенията с Англия и Америка всеем недоверие у Съветския съюз, такава политика нищо не струва" и следователно "за нас трябва да бъде ясно, че ударението в нашата външна политика е просъветска политика, решителна, безвъзвратна."[21]

В първите месеци след 9 септември 1944 г. се появява и друга пропагандна теза с дълготрайно звучене – за "братската съветска помощ" за развитието на България. Тя също е съставна част от контрапропагандното обезпечаване на съветското присъствие в отделни страни на Европа, прокламирано като безкористна братска помощ и подкрепа. Конкретен повод за появата ѝ у нас са появилите се след подписването на Съглашението за примирие в западните средства за информация и в някои български издания твърдения за "ограбването на България от съветските части".[22] Коментирайки условията на примирието като "леки в сравнение с очакваното", в. "Земеделско знаме" дава израз на опасенията, че върху гърба му ще легне "тежко бреме да храни окупационни войски".[23] Необосновани за момента [24], тези твърдения предизвикват брожение сред населението. Съобразявайки се с изискванията на съветската контрапропаганда, Георги Димитров реагира моментално от Москва и изпраща специална радиограма за провеждане на разяснителна работа.[25]

Друг повод за недоволство, особено сред българските търговци, създават появилите се по време на преговорите между България и СССР за подписване на първата търговска спогодба слухове, че съветската страна предлага твърде ниски изкупни цени за българските тютюни и съответно високи цени за съветските стоки.[26] Ръководителите на ЦК на БРП(к) и на НК на ОФ реагират моментално с указания за публикуване на материали в пресата, в които да се изтъкват "благоприятните условия" за България от стопанското ѝ сътрудничество със СССР.[27] Появяват се статии, в които, игнорирайки реалните факти, авторитетни български дипломати и политици оценяват спогодбата със СССР като "крупен стопански успех", а жестът на СССР – като "братска помощ" за България.[28]

През есента на 1944 г. се поставя началото и на една крайно невярна, неетична и по същество реакционна пропагандна теза за "приятелите и враговете на СССР" в България. Тя се основава на ленинско-сталинската идеологема, доразработена и от Георги Димитров за отношението към "световното пролетарско отечество СССР" като пробен камък за демокрация или ре-

акционност [29], фаворизираща всичко свързано със Съветския съюз и непозволяваща никаква критика срещу него. В съответствие с нея приятелите и враговете на СССР се определят по елементарна схема – в зависимост от това дали одобряват или не неговата политика.

Отначало приятелите и враговете на СССР не се персонифицират в българската пропаганда. Съдържащата се обаче в идеологемата презумпция за правилност и демократичност на всичко, свързано със СССР, се използва твърде умело от комунистите за политически спекулации с цел изолиране на противниците на новата власт и утвърждаване на БРП(к) и съюзниците ѝ. Изтъквайки, че програмата на правителството на Отечествения фронт (одобрена от Съветския съюз – добавката моя – Цв.К.), е "единствената демократична програма в България", централните ръководства на управляващите партии и НК на ОФ заявяват в декларация от 12 октомври 1944 г., че извън Отечествения фронт не съществуват други демократични и антифашистки сили. Логиката на този политически монополизъм е пределно ясна – щом нещо е одобрено от СССР, то и неговите носители са единствените истински демократи. А оттук до идентификацията на приятелите на СССР с представителите на Отечествения фронт има само една крачка. Няколко месеца по-късно Антон Югов ще заяви: "Не може да има политическа групировка извън Отечествения фронт, която може да излъже българския народ, че е приятел на Съветския съюз. Не могат да бъдат приятели на Съветския съюз, защото истинските демократи не може да не възприемат *безрезервно* (курсивът мой – Цв.К.) програмата на Отечествения фронт като единствено демократична програма."[30]

С изостряне на политическата обстановка в страната във връзка с предстоящите парламентарни избори се правят опити за персонифициране на враговете на СССР. Засега това е групата около земеделския лидер Никола Петков, автор на изложение до СКК в България, до министър-председателя и до Регентския съвет от 26 юли 1945 г. за провеждане на изборите под международен контрол. На заседание на НК на ОФ от 25 авг. 1945 г. секретарят на ЦК на БРП(к) Тр.Костов обявява тази група за "проводник на един друг курс във външната политика..., стремящ се към отчуждаване на България от Съветския съюз."[31]

Промените в международните отношения и в България след есента на 1945 г., свързани с очертаващите се различия между СССР и западните му съюзници във връзка с подготовката на мирните договори и с поляризацията на обществено-политическия живот у нас по повод провеждането на парламентарните избори за XXVI ОНС, внасят нови елементи в прокламираните пропагандни тези за българо-съветските отношения.

Появилите се през есента на 1945 г. опозиционни партии в България са принудени да вземат отношение по пропагандните тези за "вечната българа-

ро-съветска дружба" и за "особените задължения" на страната ни към СССР. Тъй като в предизборната обстановка обвиненията в антисъветизъм крият реална опасност от изолация от електората, още в първите броеве печатните им органи заявяват, че привържениците на опозицията никога не са се обявявали против Съветския съюз. Верни на програмните си възгледи обаче, опозиционните лидери правят ярко разграничение между СССР и руския народ. Никола Петков многократно заявява, че земеделците са за "сърдечно приятелство със Съветския съюз и вечна дружба с братския руски народ", и че "всички партии са за тясно сътрудничество с Русия, но това не означава, че те са просто отделения на Комунистическата партия".[32] Друг начин за демонстрация на несъгласие с официалните пропагандни постановки е искането на опозицията "като сме верни на Съветския съюз да не се дезинтересираме от останалите велики сили".[33] Това не е нито закъсняла адаптация към конюнктурната съветска постановка за "здравия боен съюз между СССР, САЩ и Великобритания", нито непознаване на появилите се пукнатини между бившите съюзници, а е елемент от външнополитическите програми на опозиционните партии.

Този реалистичен подход, отстояван последователно от опозиционните сили, контрастира ярко с промените, които настъпват в официалната версия на тезите. Стремежът за осигуряване на защитата на справедливите национални интереси на българския народ от страна на съветската дипломация по време на подготовката на мирните договори внася силни конюнктурни, сервилнически и дори фаталистични нотки в тях. В писма до Учредителния конгрес на Съюза на българо-съветските дружества (СБСД) от 24 ноември 1946 г., до неговия председател акад. Тодор Павлов и в статии в печата от края на 1946 г. Г.Димитров нееднократно заявява, че българо-съветската дружба трябва да стане "кръв от кръвта и плът от плътта" на българския народ, че тя има "решаващо историческо значение за настоящето и бъдещето на България" и съставлява "крайъгълния камък на нашата външна политика".[34] Тази насока в пропагандирането на постановката достига своеобразен апогей в една негова реч пред Постоянното присъствие на СБСД от 17 април 1947 г., в която той обобщава: "Никакви бури, които *могат* да се явят не трябва да бъдат в състояние да разколебаят дълбокото убеждение, че *нашият исторически път* е да вървим ръка за ръка, в постоянна, ненарушима дружба с великия руски брат, със Съветския съюз, *при всички условия*. Там е *нашето спасение* (курсивът мой – Цв.К.). Там е нашето щастливо бъдеще като нация.[35]

Възмутени от ярката просателитност на тези и други подобни изявления и опасявайки се основателно за националната независимост на страната поради засилената намеса на СССР във вътрешнополитическия ѝ живот, лидерите на опозиционните партии настояват за държавнически, а не за емоцио-

нален подход към българо-съветските отношения. Като се основават на възгледа, че във взаимоотношенията между държавите "всеки търси дружбата на онзи, който може да му бъде полезен", те поставят въпроса за "границите на признателността" и на "особените задължения" на българите към Съветския съюз и препоръчват на правителството на Отечествения фронт "да стои не на съветски, а на български позиции", не на позициите на "сателитността", а на "националната самостоятелност".[36]

Опозиционните партии реагират остро и на пропагандната теза за "братската съветска помощ" за България. Опонирайки на официалните издания, печатните им органи се опитват да прокарат реалистичния възглед, че "в търговията няма идеологически съображения, а само чисти сметки".[37]

Особено радикални промени претърпява пропагандната теза за "враговете на СССР". Докато до есента на 1945 г. те се идентифицират с онези сили и дейци, които не одобряват програмата на Отечествения фронт, то в периода до края на 1946 г. се наблюдава директно пренасяне от СССР на формулата за "образа на врага", създадена в основната съветска външнополитическа пропагандна институция – Совинформбюро (СИБ) през есента на 1945 г. Тя елементарно квалифицира "всички, които се стремят да се върнат обратно към старата демокрация" като "противници на Съветския съюз".[38] С изостряне на съпротивата в народнодемократичните страни срещу обвързването със СССР формулировката се допълва с нови, крайно реакционни нотки. Пренебрегнал единственото възможно демократично гледище за суверенността на политиката на всяка страна, през май 1946 г. началникът на СИБ А.Лозовски заявява пред своите сътрудници: "Доколкото вие ще свързвате вътрешната реакция (в народнодемократичните държави – Цв.К.) с антисъветските настроения, вие ще внедрявате определена проста и съвършено ясна мисъл – който се обявява против СССР, той е против собствената си страна."[39] Тази безпрецедентна идентификация на Съветския съюз със страните от неговата сфера на влияние, предназначена да парира всякаква съпротива срещу сателитизацията им, твърде скоро влиза в действие.

Обвързването на "носителите на старата демокрация" у нас с "враговете на СССР" се появява най-напред в съветския печат. В международния си преглед от 14 октомври 1945 г. съветският официоз "Правда" прави анализ на същността и политическата линия на новопоявилата се българска опозиция. Квалифицирайки я като "дребни реакционни групи без всякаква идеология и принципи, лишени от подкрепата на народа", вестникът оспорва декларацията на опозиционните лидери за "сърдечно приятелство с руския народ" и определя действията им като антисъветски. Същият ден вторият официоз – в. "Известия" публикува очерка на големия писател и публицист Иля Еренбург "Опозицията", в който на базата на впечатления от посещението си в България през септември с.г. той потвърждава оценките на "Правда".

За отечественофронтовските среди това е "зашеметяващ удар" и "отричане на опозицията от Москва".[40] Опозиционните партии са изненадани от факта ,че "един гост на България, посрещнат със симпатии не само от комунистите, може да стане проводник на нападки срещу политически течения и лица нему непознати" и квалифицират статията на Еренбург като "отзвук от партийно-партизански внушения" и "намеса във вътрешните работи и в политическия живот на България".[41] Още по-драстична е преценката на органа на Демократическата партия – в. "Знаме", според когото "Еренбург е станал жертва на Трайчо Костов, речите на когото очевидно са прототип на въпросната статия в "Известия".[42]

В разгорещената предизборна обстановка съветските квалификации за опозицията се подемат и доразвиват от отечественофронтовските сили, които прилепват към нея епитета за "враг на СССР" във всички случаи, когато представителите ѝ или печатните ѝ органи излизат със становища, различаващи се от мнението на Москва.[43] Не всички среди от управляващата коалиция обаче споделят тези крайни квалификации. Опирайки се конюнктурно на сдържаността на българските власти към проблемите, засягащи СССР, на заседание на НК на ОФ представителят на НС "Звено" П.Попзлатев заявява: "Трябва да бъдем по-внимателни в разобличаването на антисъветския характер на реакцията у нас", тъй като "с това по обратен път подчертаваме съществуването на някакви не особено приятелски чувства към Съветския съюз и от това могат да се изковат стрели в чужбина".[44] Следвайки тази логикаq органът на партията в. "Изгрев" не се ангажира с провеждането на линията на "Отечествен фронт" (и респ. на СССР) по този въпрос. На подобни позиции са и лидерите на БРСДП и на БЗНС.

След неуспеха на двата опита за разширяване на отечественофронтовското правителство с представители на опозицията от края на 1945 и началото на 1946 г. поради бойкота на опозиционните лидери, съветската страна демонстрира още по-грубо поведение към българската опозиция. На 8 януари 1946 г. в. "Известия" публикува официално съобщение на ТАСС, в което тя е обвинена в "нелоялност към СССР", чрез която се обричала на "пълен провал" и тръгвала "по пътя на собствената си гибел". Като се има предвид символиката на тогавашната съветска пропаганда, съобщението действително е симптоматично за бъдещето на опозиционните сили.

Активна роля за налагането на съветската пропагандна теза за опозицията играе появилият се през есента на 1946 г. у нас орган на Политическото управление на Съветската армия в България – в. "Дружба". Опирайки се на наличието на части на Съветската армия у нас и на факта, че те са реална сила, а "силата винаги се уважава, независимо дали я обичат или не"[45], вестникът заема позиция на обвинител не само срещу опозицията, но и срещу всички, които не споделят съветските възгледи за демокрацията.[46]

Съветската пропагандна теза за опозицията изиграва изключително важна роля за победата на Отечествения фронт в изборите за Велико народно събрание през октомври 1946 г. С оглед пълната дискредитация на опозиционните сили, радио Москва, в. "Правда", в. "Дружба" сочат, че те търсят външна подкрепа за стабилизацията си и директно ги обвиняват, че са "агентура на международната реакция". За доказателство дори е пуснат в ход чудовищен провокационен слух, че "българската опозиция е снабдила със сведения гръцката реакция за териториалните ѝ претенции към България".[47] Четири дни преди изборите редакционна статия "СССР, Отечественият фронт и опозицията" на правителствения официоз обобщава съветските обвинения. В нея се сочи, че СССР отрича българската опозиция и подкрепя Отечествения фронт, защото "именно той представлява българския народ". Изводът е категоричен и пределно откровен: "Гласувайте за Отечествения фронт..., тъй като единствен той гарантира вечната дружба със СССР."[48]

В крайна сметка съветските пропагандни тези за българската опозиция и мултиплицирането им от някои отечественофронтовски вестници и среди се оказват решаващи и за ликвидирането ѝ през 1947 г. Огромен политически ефект има коментарът на радио Москва от 27 януари 1947 г., според който "опозиционните групи в България, Полша, Югославия и Унгария" са се превърнали в "банди от диверсанти, терористи, вредители и шпиони". Публикуван веднага и в "Работническо дело"[49], този краен възглед е използван като мощен аргумент в последвалите политически процеси срещу опозиционните лидери.[50] Още веднъж след арестуването на Никола Петков радио Москва го обявява за "агент на международните империалистически кръгове на Балканите"[51], а по повод на процеса срещу него и издадената смъртна присъда в съветския печат се публикуват серия материали, подкрепящи морално позициите на отечественофронтовското правителство.[52] Те веднага се препечатват в "Работническо дело" и "Отечествен фронт" и специално се акцентират чрез шрифтове и редакторски карета. За огромното им значение говори фактът, че двата вестника ги оповестяват не след пристигането на съветската преса у нас, а веднага, благодарение на съобщаването им по радио Москва. За периода от 13 юли до 30 август 1947 г. в печата на БРП(к) и на НК на ОФ са оповестени 16 коментари на радио Москва в подкрепа на официалното българско становище.

От началото на 1947 г. в печата на БРП(к) се появява нова пропагандна теза – за "универсалността и световно-историческото значение на съветския опит в изграждането на социализма". Зародена в разработките на В.И.Ленин и догматизирана от Й.В.Сталин, засега тя намира място в обществено-политическата мисъл в абстрактен вид – без изтъкване на приложимостта на съветския опит за България. В. "Работническо дело" и сп. "Българо-съветска дружба" почти ежедневно публикуват голям брой материали за уст-

ройството на съветските колхози, за организацията на труда в тях, за съветските трудови почини и инициативи и т.н., но без призив за следването им у нас. Тази безадресност е в пряка връзка с конкретната ситуация в страната, когато все още задачата за изграждане на социализма у нас не е прокламирана открито пред обществото.

* * *

Формулирането и налагането на пропагандни тези за българо-съветските отношения изиграва важна роля в процесите на превръщането на България в съветски сателит. Те са част от психологическия натиск, който наред със съветското военно присъствие довеждат до трайното настаняване на СССР в живота на България. Апологетичният им характер цели намаляване на съпротивата на определени среди от българския народ срещу непрекъснатото повишаване на зависимостта на България от СССР. Обосновката на тезите не само с политическата необходимост, но и с племенното и едва ли не и с биологическото родство между двата народа цели да внедри в съзнанието на българите чувство за необратимостта и неизбежността на тези процеси.

Налагането на пропагандните тези за българо-съветските отношения обслужва изцяло и политиката на българските комунисти за окончателното им стабилизиране във властта. Като формация, стояща най-близо до СССР и протежирана непрекъснато от него, БРП(к) естествено е и най-заинтересована от разпространението на такива пропагандни клишета, които, утвърждавайки съветските действия в България, водят и до утвърждаване на нейното политическо влияние.

Именно това съчетаване на съветската заинтересованост от налагането на пропагандни тези с инициативността на българските комунисти води до насаждане в българския политически живот на обстановка на фатализъм, сервилност и неестественост в отношението на българските политически фактори към СССР.

Преминаването на пропагандните тези в научните изследвания нанася тежка вреда на историческата наука. То води до построяването на идеологеми и парадигми, а невъзможността да се излезе от тях, заедно с тенденциозното ограничаване на изворовата база от съветска и от българска страна, превръщат българо-съветските отношения в едно огромно "бяло петно" и обричат на неуспех всички опити за обективно третиране на тези проблеми.

1. С. П и н т е в. Начална дейност на Съюзната контролна комисия в България (октомври 1944 – януари 1945).– Исторически преглед (ИП), 1979, № 4–5, с.196–203.

2. Вж: Ц в. К ь о с е в а. От информационен към директивен печат (Съветското влияние върху българския печат 1944–1949 г.).– ИП, 1990, № 4.

3. Цит. по Българо-съветски отношения 1917–1944 г. С., 1977, с.679–681.

4. Въпреки някои левичарски забежки, за този период не може да се твърди, че в страната е установена съветска власт. Вж.: М. И с у с о в. Комунистическата партия и революционния процес в България 1944–1948 г. С., 1983.

5. Цит. по М. И с у с о в. Цит.съч., с.41.

6. Народ, 14.X., 4.XI.1944; Земеделско знаме, бр.5, 2.X.1944; Изгрев, бр.260, 10.VII.1945.

7. Т р. К о с т о в. Избрани произведения. С., 1978, с.20.

8. Война и рабочий класс. 1944, № 21, с.1–2.

9. Цит. по М. И с у с о в а. Писма на български политически дейци до Георги Димитров (1944–1948 г.).– ИП, 1992, № 3, с.101–102.

10. ГА РФ, ф.4459, оп.27/1, ед.хр.2736, л.204.

11. Т р. К о с т о в. Публикации. Кореспонденции. Спомени за него. Т.1. С., 1987, с.321–322.

12. Непубликувани радиограми на Георги Димитров до ЦК на БРП(к) (август-декември 1944).– ИИИ на БКП, 32, с.49–50.

13. Г. Д и м и т р о в. Съчинения. Т.11, с.129.

14. ЦДА, ф.28, оп.1, а.е.429, л.3.

15. Работническо дело, 23.IX.1944.

16. Изгрев, бр.12, 21.X.1944.

17. ГА РФ, ф.4459, оп.27/1, ед.хр.3273, л.191; ед.хр.4002, л.240; ед.хр.4455, л.157.

18. Исторически преглед, 1945, № 4–5, с.253.

19. Пак там, 1946, № 4–5, 543–536.

20. ЦДА, ф.28, оп.1, а.е.26, л.51.

21. Пак там.

22. ГА РФ, ф.4459, оп.27/1, ед.хр.3273, л.182; ед.хр.4041, л.9; ед.хр.4455, л.12.

23. Земеделско знаме, бр.15, 31.X.; бр.16, 4.XI.1944.

24. Издръжката не само на съветските части, но и на английската и американската военни мисии е наложена от Съглашението за примирие. Освен това още от октомври 1944 г. съветските военни комендатури започват да оказват икономическа подкрепа на Българската армия и на народното стопанство, което всъщност е единствената военностопанска помощ за страната в този момент. Вж. М. И с у с о в. Сталин и България. С., 1991, с.108–111.

25. Непубликувани радиограми на Георги Димитров до ЦК на БРП(к).– ИИИ на БКП, 27, с.20–21.

26. ГА РФ, ф.4459, оп.27/1, ед.хр.4041, л.142; ед.хр.7666, л.15; ЦДА, ф.28, оп.1, а.е.25, л.167; ф.1б, оп.15, а.е.10, л.76.

27. ЦДА, ф.28, оп.1, а.е.25, л.167; ф.1б, оп.15, а.е.10, л.76.

28. Отечествен фронт, бр.179, 5.IV; бр.202, 3.V.1945; Народ, бр.134, 14.III.1945.

29. Г. Д и м и т р о в. Съчинения. Т.10, с.327–328, 292; т.14, с.302–303.

30. ЦДА, ф.28, оп.1, а.е.26, л.49–50.

31. Пак там, л.83–84.

32. Народно земеделско знаме, бр.58, 18.X.1944; бр.73, 4.XI.1945; бр.75, 7.XI.1945.

33. ДА–София, ф.36К, оп.1, а.е.11, л.23.

34. Г. Д и м и т р о в. Съчинения. Т.11, с.273; т.12, с.404–405.

35. Пак там, т.13, с.115.

36. Народно земеделско знаме, бр.58, 18.X.1945; бр.7, 16.XII.1946; Знаме, 25.X.1945, 7.II.1946.

37. Знаме, 25.X.1945, 7.II.1946.

38. Пак там, л.38–39.

39. ГА РФ, ф.8581, оп.1, ед.хр.179, л.50.

40. Отечествен фронт, бр.346, 17.X.1945; Народна войска, 16.X.1945; Народ, бр.318, 16.X.1945.

41. Народно земеделско знаме, 21.X.1945; Знаме, 22.X.1945.

42. Знаме, бр.25, 22.X.1945. (При посещението си в България И.Еренбург контактувал не само с представители на правителствените среди, но и с писатели и журналисти като Д.Петканова, И.Бешков, Е.Пелин и др.– Вж. И. Э р е н б у р г. Люди, годы, жизнь. Кн.V и VI. М., 1966, с.309–310) и едва ли се е поддал на "партийно-партизански внушения". Тенденциозната му характеристика на опозицията вероятно е резултат на факта, че статията е част от поредицата материали на съветската преса, предназначени да защитят политиката на отечественофронтовското правителство във връзка с предстоящото подписване на мирния договор.

43. Работническо дело, бр.308, 17.IX.; бр.315, 25.IX.1945; Отечествен фронт, бр.346, 17.X.1945 и др.

44. ЦДА, ф.28, оп.1, а.е.28, л.162.

45. ГА РФ, ф.8581, оп.1,ед.хр.179, л.41.

46. Пак там; Дружба, бр.3, 20.X.; бр.4, 23.X.; бр.9, 27.X.; бр.14, 15.XI.1946.

47. Работническо дело, бр.228, 5.X.1946; Дружба, бр.3, 20.X.1946; Правда, 21.X.1946.

48. Отечествен фронт, бр.656,23.X.1946.

49. Работническо дело, бр.21, 28.I.1947.

50. Пак там, бр.23, 30.I.; бр.24, 31.I.1947; Народно земеделско знаме, бр.21, 29.I.1947.

51. Отечествен фронт, бр.855, 20.VI.1947.

52. Московский большевик, 9.VII.1947; Ленинградская правда, 27.VIII.1947; Красная звезда, 30.VIII.1947; Славяне, 1947, № 9, 34–35 и др.

ХУДОЖЕСТВЕНАТА КУЛТУРА В БЪЛГАРИЯ СЛЕД ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА – ОТ ЕВРОПЕИЗАЦИЯ КЪМ СЪВЕТИЗАЦИЯ

Наталия Христова

В статията процесът на европеизация и последвалата я съветизация на българската култура се разглежда не като проста смяна на геополитическата ориентация, а като влияние и стремеж за усвояване или пък налагане на определени ценности във времето от края на XIX-то столетие до средата на XX в.

Европейската култура на XX век е отворена култура, характерна с широкото взаимодействие и взаимопроникване на авангардните естетически и художествени тенденции, възникнали и развиващи се в различните европейски страни. Тя предполага и е свободен избор на твореца за принадлежност към определено художествено течение или школа, постоянно търсене на ярък индивидуален стил, поява и право на живот на специфичното за модерното общество шокиращо "ново" в изкуството, възможност за динамично общуване, за честа смяна на географската и културна среда, за избор на собствена творческа и гражданска позиция.

Съветският културен модел е характерен със своята затвореност, унификация на художествения метод, отнемане правото на избор на творческа и гражданска позиция за периода, централно ръководство на културата от една политическа партия.

Очертаващата се мрачна перспектива пред България в края на Втората световна война да бъде откъсната от европейския модел, да ѝ бъде отнето правото на диалог със света и да бъде поставена не по своя воля в затворената съветска общност смущава, тревожи интелектуалеца Бешков. През 1944 г. художникът, останал насаме със себе си, произнася следния монолог:

"Англ[ия], Амер[ика] и Русия!

Ние Ви познаваме от малкия обикновен шрифт на книгите, с които печатим и нашите книги. Чрез тоя шрифт знаем и сме оценили с възхитително смирение и благодарност Гогол, Шекспира и ...

Ние нямаме пък и не желаем да имаме друга представа за Вас и Вашата многолюдност, пространственост и материална мощ. С тях не ще ни при-

вържете към себе си и не ще увеличите почитта и любовта ни към Вас, нито ще прибавите нещо към моралния си ръст.

Вие ще ни уплашите, както детето се плаши от слона.

О, да бяхте като слона, който не увеличава плахостта на детето. Не размахва огромните си зъби и туловище над него.

Ние сме възлюбили малката си страна, а Вие огромните си империи с една и съща любов. Тя е от Бога да я почитаме и да я стъпчем ли или да я проспим, както свинята в съня си смачква своите малки, когато са на гръдта ѝ.

Ако сте силни, бойте се от силата си – тя е вашето изпитание, както ние се боим от слабостта си и се съобразяваме с нея. Защото ако отречем любовта и с нея живота – ние ще бъдем един малък труп, а Вие огромен мъртвец.

О, аз се срамувам като помисля само, че би могло да се окажем по-благородни и по-деликатни, и по-великодушни от Вас. Как бих желал ВИЕ да сте благородните, вие да сте разумните и великодушните, вие да се "утре", ние да не останем като малко дете в пустинята на едно безкрайно омерзение.

Илия Бешков, художник, София

Ако сме виновни – Бог ще ни накаже. Но пазете [се] да не сте Вие избраните проводници на Божията казън. Писано е: "ще ти изпратя неразумен народ да те вразуми".[1]

...Тъжен вопъл на интелектуалец, прошепнат на себе си върху лист хартия, вопъл, дошъл от предусещането за катастрофическа предопределеност.

За разделянето на света на "сфери" на влияние.

За попадането ни в новата геополитическа зона, наречена Източна Европа и означаваща вече съветски домен.

Нищо не е в състояние да промени определеното статукво. Полско въстание, Гръцка гражданска война... – всичко това отново е само вопъл, знак, напомняне за правото (също от Бога дадено) на свободен избор на Малките. И за тяхната безпомощност.

Така 9 септември е предопределена граница в българската история.

До подписването на Мирния договор в Париж през февруари 1947 г. вече е започнала съветизацията на нашето общество пред очите и с определеното (макар и различно по активност) участие на трите големи, представени в Съюзническата контролна комисия – Англия, Америка и Съветския съюз.

Българинът преживява плурализъм (без опозиция), плурализъм (с опозиция), свидетел е на ликвидирането (физическо, забрана или саморазпускане) на всички политически сили без БРП(к) и БЗНС (казионен).

През декември 1948 г. комунистическата партия провъзгласява своята програма "за изграждане на социализъм в България".

И това изграждане започва с ускорени темпове, за да се наваксат онези изминали години, през които е направено "тактическо" забавяне.

След извършените вече национализация на едрите промишлени предпри-

ятия и банките, на аграрната реформа, на налагането (макар и постепенно) чрез силата на държавната власт на нов художествен метод, наречен социалистически реализъм в изобразителното изкуство и литературата, на марксистко-ленинската идеология в науката, след поставянето на културата под директното ръководство на ЦК на БКП, настъпва "ново време".

И докато протичащите процеси в политическата и стопанската област, макар деформиращи и забавящи обществения прогрес, са все пак по възходяща линия, то културата (респективно художествената), е върната някъде в средата на XIX-то столетие. Тук катастрофическите прогнози на Бешков са действително от библейски мащаб.

Основна тенденция в българската художествена култура след Освобождението е скъсването с ориентализма и ориентиране към европейските културни ценности и стандарти. Тази посока на развитие продължава и става все по-осезателна от началото до средата на XX век. По-голямата част от българската интелигенция получава образованието си в авторитетни чужди университети. Следването и пребиваването на български творци в най-големите културни центрове на Европа прави жив диалога между наше и чуждо, динамизира процеса на взаимодействие между националното и европейското.

80-те и 90-те години на миналия век са време на реализма в българската литература и изобразително изкуство. В Европа този стил е изчерпан и преодолян още в средата на века. Закъснялото ни историческо развитие определя късната проява на този и всички следващи течения и стилове в изкуството.

Както "старите" представители на българската литература през този период, така и новото поколение творци, заявили себе си и своите естетически концепции в началото на XX век са възпитаници на класическата немска философия.[2]

Появата на първия модерен литературен кръг "Мисъл" е свързан с отказа от социалната проблематика и остарялата поетика на Вазов, К.Величков, Михалаки Георгиев и дори от образността на обичания от тях Алеко Константинов и акцентирането върху чисто естетическите функции на изкуството, силно повлияни от модерния тогава Ницше.

Пенчо Славейков, Петко Тодоров, Пею Яворов и д-р Кръстев допринасят твърде много за европеизацията на българската литература, превръщайки индивидуализма във водеща тенденция и символизма в доминиращо художествено течение.

Първата световна война, милионите жертви обезценяват индивида. Европа става космополитична, а оттам и културата ѝ все по-отворена. Характерно е взаимопроникването между художествени стилове и тенденции, тяхното преплитане и обогатяване. Стриктното следване на точно определени шко-

ли е вече анахронизъм, модно правило става тяхното нарушаване. Изкуството, до преди войната представяно като символ, експресия, постепенно се приземява, творците се обръщат към сетивното, предметното, което става и основен обект на изображение. В Германия, Италия, Франция, Австрия индустриалното общество на 20-те години ражда и нов стил – т.нар. нова предметност.[3]

Трите войни и последвалите две национални катастрофи променят ценностната нагласа и на българската интелигенция.

Стремежът към успоредност с европейското развитие в изобразителното изкуство се изразява в усвояването на изразния език на съвременните европейски стилови тенденции, като уникалност художниците търсят в българския сюжет. Така се ражда движението "Родно изкуство". Постепенно през 30-те години превантивната роля на сюжета е отхвърлена. Доминираща става тезата, че изкуството трябва да се защитава само с присъщите му чисто изобразителни компоненти. Това изисква високо професионално и интелектуално равнище, но българските художници съзнават, а имат и основателното самочувствие, че този е пътят към равноправно участие в съвременните европейски процеси.

Така предметният стил характеризира творчеството не само на членовете на основаното през 1931 г. "Дружество на новите художници", а и на автори извън него като Ненко Балкански, Дечко Узунов и др. Новите художници обогатяват разбирането за националното в изкуството, като го освобождават от фолклорните мотиви и го търсят в сферата на духовните стойности – в светоусещането, в нивото на интелектуалните и емоционални изяви.

В историографията до края на 80-те години новите художници се свързваха преди всичко с реализма, близък до този на съвременното съветско изкуство. Безспорно българските леви творци, каквито са повечето от членовете на Дружеството, следят с интерес развитието на съветската култура, но с малки изключения липсват нейни епигони. Доказателство за това е и т.нар. Кормиловска дискусия от 1936 г., довела до изключването на художници като Ал.Жендов от комунистическата партия.[4]

Трябва да отбележим, че освен Георги (Жорж) Папазов, който принадлежи към Парижката школа, у нас няма представители на сюрреалистичното изкуство.

След Първата световна война и в българската литература протича процесът на връщане към действителността, започнал в Европа в началото на XX век. Губи се потребността символите да изразяват превеса на духа над материалното. След постсимволизма на сп. "Хиперион" на Ив.Радославов идват експресионизмът и модернизмът на "Везни" на Гео Милев, "Стрелец" на Константин Гълъбов и Чавдар Мутафов и първият литературен вестник в Европа "Развигор", както сами го назовават издателите му Ал.Балабанов и

Елин Пелин. Деперсонализацията на литературата става основен белег на нейната модернизация. Според Атанас Далчев новата поезия представлява естетическо преодоляване на действителността чрез отразяването на всекидневните форми.[5]

Така естетиката на новата предметност навлиза и в българската литература. През 20-те години силно е влиянието както на Бергсон и Фройд, така и на Маркс. Реалистичното направление се отразява в сп. "Нов път" на Георги Бакалов. Многобройните литературни списания, изобилието от културни манифести, от клубове и сдружения на интелектуалците създават една неповторима духовна атмосфера, съзвучна на европейската културна мода.

Твърде характерна е пролетарската линия в българската литература. Нейните представители изминават различен път на развитие.

Реализмът в литературата се развива предимно по страниците на сп. "Нов път" на Г.Бакалов. Редакторът е ревностен отрицател на символизма. Честването на Яворов (1924 г.) става причина за сериозен конфликт между Г.Бакалов от една страна и Г.Цанев, Н.Фурнаджиев, А.Каралийчев – от друга.[6]

Тези леви творци постепенно еволюират, макар и всеки по своему, към сп. "Златорог" (1920–1943 г.), превърнало се, подобно на сп. "Мисъл", в културно-литературен кръг с присъщата му широта в отношението към културното минало, към литературната традиция и специално към символизма. Списанието на Вл.Василев е отворено за всичко ценностно в българската литература и изобразително изкуство, независимо от естетическата или политическа принадлежност или ориентация на авторите. И макар че през 1943 г. "Златорог" спира да излиза, то оставя сериозни следи върху художествените нрави, станало е вече траен индикатор за творчески импулс. Твърде противоречиво е и развитието на Людмил Стоянов. Той изминава пътя от символизма и модернизма до ангажираното реалистично изкуство. Изброените писатели след 9 септември 1944 г. стават членове на комунистическата партия, заемат ръководни постове в българската култура, но над тях стои сянката на творческото им минало вменено в грях, за който дълго време трябва да плащат. С присъщите за края на 40-те – началото на 50-те години критики и самокритики...

Така през 30-те и началото на 40-те години българската култура се развива почти успоредно с европейската. С едно съществено изключение – България остава чужда на Хитлеровото изкуство – плакатно, натуралистично, класистично. Когато през 1933 г. е закрито Мюнхенското дружество Журифрай, застъпващо се за т.нар. нова предметност, на 48 немски художници им е забранено да рисуват, а българските творци, живеещи в Германия я напускат и се завръщат в България.[7]

Интересно е, че представителите на това течение са обявени и в Съветския съюз, и у нас след Втората световна война за "формалисти" (изразният

му жив пластичен език безспорно дава основание на идеолозите на соцреализма за това клеймо). Любопитно е все пак отсъствието на притеснение у управляващите през втората половина на 40-те и в началото на 50-те години и в СССР, и в България от асоциацията, от връзката, която бяха направили интелектуалците между Хитлеровото и Сталиновото, между немско-фашисткото и социалистическото отношение към назованата и от двете страни "формалистична нова предметност".

Българските художници от началото до средата на XX в. постепенно и почти окончателно не само се освобождават от "провинциалния" комплекс, те стават съпреживяващи и изживяващи световните естетически тенденции.

Д.Узунов, Н.Балкански, Владимир Димитров – Майстора, К.Цонев, Бенчо Обрешков, Иван Ангелушев, Ал.Жендов, Илия Петров и много други живеят по-кратко или по-продължително време в чужбина и се оформят като творци – част от художествения елит на човечеството, носейки неизменно в себе си българското светоусещане. Но с жизненоважното чувство за свобода.

Ил.Бешков, Ст.Венев, Борис Иванов, Васил Бараков, Вера Лукова, Н.Шмиргела... с изключение на кратковременните си пребивавания в различни европейски градове, почти не напускат родината си. Което съвсем не им пречи да са българи от европейски ценностен мащаб, да са неотменна част от общността на планетарната творческа магия.

Краят на Втората световна война внася смут в умовете и душите на художествения ни елит. Творецът е принуден да приеме формулата, че "трябва" (дума – тревожен симптом за отнемане на свободата) – да е преди всичко гражданин, т.е. политически ангажиран.[8] Такава е повелята, "веруюто" на новия политически елит. Комунисти или земеделци, социалдемократи или звенари, властници или опозиция започват своята егоистична борба за приобщаване към себе си на българската интелигенция и особено на най-добрата част от нея. Тя им е твърде необходима за обслужване на собствените, не рядко афиширани като национално спасителни цели.

И все пак в началните две-три години в пространството се усеща, има простор за движение както на страха и напрежението, така и на плахите надежди, че и това ще мине...

Много бързо обаче държавата става "наша" – на БРП(к) – БКП, съветизацията на обществото безмилостно налага своите "норми". Така "рамката" е поставена далеч преди "картината" да е минала етапа на ескиза...

Художественият елит се прощава за дълго с естествения си растеж, от традиционните или авангардни стремления се "захвърля" почти в лоното на натурализма. Наречен "социалистически реализъм" с опростенческите си схеми, с фотографската детайлност и точност, с изискуемия оптимизъм за светла перспектива, чиято цел е да внушава достигането на "недостижимата утопия", фиксирана предвидливо в безкрайността...

Така идва "потопът", в Божията лодка се запазва по малко от различните творчески "видове" (индивидуалности), а другото – не се удавя физически, то просто оцелява в своеобразно мъченичество.

Ако до този момент илюзии и реален прочит на обществено-политическата действителност, адаптация и противодействие си съжителстват, от тук насетне алтернативата е – приспособяване към изискванията на новата естетика или (в най-добрия случай) мълчание и бездействие.

Българският интелектуалец за дълго е хвърлен "в пустинята на едно безкрайно омерзение".

Творците са разделени. Те са: членове на БКП и безпартийни. Последните живеят в страх и озъртане, но някак си "пожалени", към тях ЦК, който директно ръководи културата, се отнася като към "трудно" дете, чието израстване (идеологическо) трябва по необходимост да се изчака, трябва да му се помогне да стане постепенно зрял (пак идеологически) човек. От средата на 40-те до средата на 50-те години благодушното отношение към безпартийните творци остава непроменено. То не се отнася естествено за онези интелектуалци, които са обвинени във "фашистка дейност" и са съдени или лишени от участие в културния живот на страната. След есента на 1945 г. подобна съдба сполетява и членовете и симпатизантите на опозиционните партии.

Докато партийната художествена интелигенция е изцяло в ръцете на строгата майка (БКП) и на безкомпромисния амбициозен баща – В.Червенков. "Родителите" ще направят всичко възможно "децата" им да станат "добри граждани на социалистическата народна република". За целта е необходимо безрезервно да осъзнаят, че "социалистическият реализъм е най-прогресивният художествен метод", а примерът на съветските художници и писатели е "единствено достоен за подражание".

Всеки опит за проява на съмнение, в повечето случаи изразяващо се в искрена загриженост именно за съдбата на "социалистическото изкуство и светлия образ на Партията" ("случаят Жендов"), е безпощадно наказван. Изразителят на подобна позиция се обявява за "класов враг" и започва повсеместна борба с него като явление ("жендовщината").

И точно тук главната роля се дава на художествената критика. Изкуствоведи и литературоведи понякога са "хокани" за "мудност" – не са помогнали за освобождаването от "формализма" на творци като П.Вежинов, В.Петров, Ил.Петров, Г.Попов – Джон и още много други (до 1951 г.), понякога са "бити" заради изключителното си послушание ("случаят "Тютюн" – 1952 г.).

И в тази едновременно крайно догматична и хаотично-объркваща атмосфера преживява своята творческа и лична драма част от духовния елит на България. Докато по-младите и по-адаптивните добре се вписват в нея и стават водещи идеолози и пропагандатори на социалистическия реализъм в литературата и изобразителното изкуство.[9]

Фундаменталният проблем за културния модел, който България може и трябва да следва до средата на 50-те години има един единствен отговор – съветският. Така от отвореността на западната довоенна култура българските писатели и художници преминават, принудени са да се адаптират към почти херметическата затвореност в определена културна среда – на съветизиращата се Източна Европа.

Спусната е плътна завеса към съвременната западна култура. Нещо повече. Категорично е изискването за пълно отрицание на художественото творчество на страните от "вражеския капиталистически свят", наречено формалистично, космополитично, античовешко. Изключение се прави само за т.нар. прогресивни западни творци (главно от Франция и Италия), които са или с леви убеждения, или принадлежат към неореализма като опозиция на недопустимия за социалистическите страни сюрреализъм.

Този катаклизъм нанася допълнителни поражения върху българските литература и изобразително изкуство. Въпреки преживения абсурд и дълбоките личностни драми, добри постижения през следващите десетилетия ще има, но те естествено ще са далеч от възможностите, които би дал пътят на развитие, следван от творците до средата на 40-те години.

През 70-те и 80-те години завесата постепенно се вдига, културното взаимодействие относително се разширява, но непрекъснато се контролира и направлява от Партията-държава, която стриктно следва съветската практика. Модернизмът и авангардизмът поне като понятия влизат в културно обръщение, но само като флирт, който се прекъсва в момента, когато става опасност за реална изневяра на все още единствената официална творческа религия – социалистическия реализъм.

1. Непубликуван ръкопис (вероятно 1944 г.) от личния архив на художника, предоставен ми от Ал.Бешков.

2. С в. И г о в. История на българската литература. С., 1989.

3. К р. К о е в а. Кирил Цонев и предметният стил в българската живопис.– Изкуство, 1995, № 4, 4–9.

4. Перото на Жендов. С., 1984, 80–98.

5. Р. Л и к о в а. Литературен живот между двете войни. С., 1995, 27–37.

6. Р. Л и к о в а. Цит.съч., 214–228; С в. И г о в. Цит.съч., с.243; С. С у л т а н о в. Ангел Каралийчев. С., 1976, с.176.

7. В. Г а н е в а. За немската нова предметност.– Изкуство, 1995, № 4, 34–37.

8. Т. П а в л о в. С перо и меч. С., 1945.

9. ЦДА, ф.1Б, а.е.55; ф.358, оп.1; а.е.24; ф.1Б, оп.16, а.е.27; ЦДА на РБ, ф.133, оп.7, а.е.343 и др.

СЪВЕТСКИЯТ ОПИТ И ПРЕУСТРОЙСТВОТО НА СЪЮЗА НА БЪЛГАРСКИТЕ ПИСАТЕЛИ (1944–1948 Г.)

Сашо Попов

Съюзът на българските писатели (СБП) бе създаден през есента на 1913 г. с цел да съдейства за защита на специфичните интереси на творците в областта на художествената литература и издигането им като фактор за културното развитие на българската нация. В учредителния протокол от заседанието на 8 октомври 1913 г. се посочва, че целта на СБП е: а) да ратува за материалното осигуряване на писателите; б) да съдейства за по-тясното им единение; в) да работи за разпространението на произведенията им сред по-широк кръг читатели; д) да създаде фонд за издръжка на бедни и болни писатели и за издания на произведенията на съюзните членове. В устава на СБП са посочени средствата за постигането на целите и реда на вътрешнопартийния живот, направляван от демократично избран Управителен съвет.[1]

От създаването си на 8 септември 1913 г. до политическата промяна на 9 септември 1944 г. СБП се утвърждава като независима и демократична професионална организация в структурата на дореволюционното българско общество.[2] През 1937 г. той се обяви срещу Закона за ограничаване на свободата на словото, а през 1940 г. и срещу законопроекта за отнемане на гражданските права на евреите. В годините на Втората световна война СБП съхрани традициите си и демократичния си характер, като не допусна да бъде превърнат в казионна организация от някои заинтересовани среди в тогавашния управляващ елит.[3] Управителните съвети и съюзът като цяло поощряваха реалистичните традиции в българската художествена литература и създаването на качествени в естетическо отношение произведения. На страниците на списанията "Хиперион", "Златорог" и други се помещаваха издържани в професионално отношение творби, илюстриращи като цяло възходящото развитие на българската литература. С тази си дейност СБП обективно, независимо от политическите предпочитания на своите членове, застана на страната на опозиционните демократични сили, в борбата за възстановяване на Търновската конституция и демократичните свободи, застъпени в

нея.[4] В дните на бомбардировките на англо-американските самолети над София и други български градове председателят на УС на СБП Стилиян Чилингиров отправи публичен протест до правителствата на двете страни.[5] Евакуиран в с.Реселец, Червенобрежко, той се яви пред командира на жандармерийската дружина в селото и заяви: "Ако вие подпалите, макар и само една къща, аз пръв ще се хвърля в огъня, в знак на протест срещу вашите безчинства".[6] Благодарение на застъпничеството на УС на СБП бе осуетена тежката присъда над поета-комунист и секретар на съюза Младен Исаев.[7] В годините на антифашистката съпротива в България загиват талантливите писатели-комунисти Никола Вапцаров, Цветан Спасов, Атанас Манчев, Кирил Маджаров, Христо Кърпачев и др. Писателите с леви убеждения натрупват значителен политически актив и застават на страната на антихитлеристката коалиция. Именно тези писатели, макар и да не членуваха в СБП, подтикват ръководството му да се включи по-дейно в гражданския конфликт в страната, като със силата на словото допринасят за разобличаване на политиката на управляващите среди, включили страната в блока на фашистките сили, обединени в Тристранния пакт.[8]

Веднага с политическата промяна на 9 септември 1944 г., още същия ден представители на писателите-комунисти, нечленуващи в СБП се събират на ул. "11 август" № 11, като решават да преустроят творческата организация в унисон с политиката на отечественофронтовското правителство. Няколко дни по-късно партийната организация на БРП(к) взема решение да издаване на нов литературен седмичник – в."Литературен фронт", с редактори Ангел Тодоров и Андрей Гуляшки.[9] На 13 септември 1944 г. партийната организация на писателите-комунисти се легализира и веднага пристъпва към изпълнение на директивните указания на ЦК на БКП(к), формулирани в Окръжно № 5 за овладяване на ръководствата на непартийните обществени организации в т.ч. и творческите съюзи.[10] Динамиката на политическите преобразования заварва СБП в бездействие и със занемарен организационен живот. Много от членовете му все още не се бяха завърнали в столицата от евакуацията в провинцията и изчакваха хода на събитията. Без да губи време, ръководството на БРП(к) създава към отдел "Агитация и пропаганда" при ЦК "сектор за литература", в рамките на отдела "за наука, изкуство и литература". Отговорник на Агитпропа става съратникът на Вълко Червенков Рубен Аврамов (Леви), а на "литературния сектор" опитният комунистически функционер Крум Кюлявков, създател и ръководител на писателската партийна организация.[11]

Първият сигнал за необходимостта от въвличане на писателите в политиката за преобразуване на културните институции и независими творчески съюзи е призивът на 52-мата писатели-антифашисти, в преобладаващата си част нечленуващи в СБП, за масово участие в "изграждането на новата бъл-

гарска култура" и "сплотяване на всички антифашистки сили около Отечествения фронт". Той е публикуван в излезлия на 27 септември 1944г. първи брой на в. "Литературен фронт". Същият обаче и спрян от съветските окупационни власти, които в рамките на съветската мисия в Съюзната контролна комисия, опасявайки се от усложнения в отношенията с представителите на английската и американската мисии нареждат да се "подготви" нов първи брой с дата 30 септември 1944 г., в който революционните призиви да се тушират и не излизат от рамките на програмата на ОФ. Така в резултат на съветския контрол излизат два броя на в. "Литературен фронт".[12] На 30 септември 1944 г. на извънредно заседание на УС на СБП, след непродължителни спорове около правомощията на присъстващите се решава противоуставно "да се приеме оставката на стария Управителен съвет, начело със Стилиян Чилингиров, който по здравословни причини бил възпрепятстван да се яви на събранието". Неговият заместник, писателят Боян Болгар съобщава "заръката" на председателя на УС на СБП, че "моли да бъде уведомено събранието, че той (Ст.Чилингиров – С.П.) държи на единността и значимостта на СБП". Според Боян Болгар предлаганата листа за нов Управителен съвет на СБП "обединява съществуващите в съюза идейно-политически течения". В изказването си Константин Петканов напомня, че на "извънредно годишно събрание не може да се избира нов УС", при положение, че "старият не си е подал оставката и има тригодишен мандат". В отговор Боян Болгар уведомява присъстващите, че "старият УС си е подал оставката още на 12 септември 1944 г." и че "свикването на извънредното събрание е наредено от сформирания Акционен комитет и по решение на излизащия в оставка УС на СБП".[13] Без обсъждане и вероятно по препоръка на ръководни личности в Министерството на пропагандата, за нов председател на УС на СБП е избран писателят Трифон Кунев от средите на БЗНС. За секретар отново е избран Младен Исаев, а за членове на УС Людмил Стоянов, Панталей Матеев, Боян Болгар, Никола Фурнаджиев, Димитър Панталеев. За авторитетното протичане на извънредното събрание в деловия президиум е привлечен и уважаваният класик на българската литература и някогашен председател на УС Елин Пелин.[14]

Новоизбраните ръководни органи на СБП бяха голям успех за писателите-комунисти и Акционния ОФ комитет. Спазена бе дотогавашната традиция на приемственост при избиране на ръководните органи и разпределението на отговорностите и задълженията. За разлика от дореволюционния период присъствието на писателите-комунисти в ръководните органи на СБП бе чувствително, но все пак числено те оставаха като цяло малцинство и можеха да провеждат политиката си единствено на основата на платформата на ОФ от 1942 г. На няколко поредни заседания на УС на СБП писателите-комунисти, с подкрепата на колегите им с отечественофронтовска поли-

тическа ориентация, успяха да наложат волята си за масовизация на творческата организация, като само на заседанието от 30 октомври 1944 г. бяха приети нови 73-ма членове на СБП, без да се държи сметка за дотогавашните ограничения на членската маса и главно за качествените изисквания към художествената продукция.Регентът-комунист Тодор Павлов бе избран за почетен председател на СБП, с което позициите на писателите-комунисти в ръководството на СБП допълнително се засилиха.[15]

По-нататъшното овладяване на СБП се осъществява чрез представителите на БРП(к) в УС, които налагат да се извършат анкетни проучвания на редица писатели, сътрудничели в една или друга степен на дореволюционните режими. Повечето от тях прибързано бяха квалифицирани като "сътрудници на фашисткия режим". Сред имената на 29-мата отпаднали от членуване в СБП бяха Богдан Филов, Йордан Бадев, Борислав Йоцов, Любомир Владикин и др. Особено несправедливи бяха преценките за някои литературни дейци като Димитър Талев, които трудно биха могли да се определят като фашистки. Израз на неоправдана болшевишка репресивност бе и заповедта на Кр.Кюлявков до Мл.Исаев, в качеството му на секретар на УС на СБП, да подготви анкетни карти за отстраняването от съюза на такива изтъкнати творци като Никола Фурнаджиев, Ангел Каралийчев и Асен Разцветников, заради откъсването им от комунистическото движение в миналото. С намесата на Тодор Павлов това левичарско увлечение е преодоляно. Бруталността в намесата в работата на УС на СБП от страна на завеждащия литературен сектор в апарата на ЦК на БРП(к) доведе до изолирането на председателя на УС на СБП, поради което той се отказа от заеманият пост и премина в опозиция. Трифон Кунев намери гражданска доблест и воля да се разграничи от опитите на Агитпропа да политизира СБП и го превърне в пропагандистка обществена институция, провеждаща културната политика на БРП(к) зад маската на ОФ.[16]

Писателите-комунисти в СБП станаха инициатори и на включването на съюзни членове в работата на т.нар. Народен съд, с което допринесоха за налагане на несправедливи наказания над десетки лица, незаслужено обвинени в антинародни деяния. Вместо да създадат високо художествени литературни творби писатели като Людмил Стоянов [17], Д.Б.Митов, Димитър Чавдаров – Челкаш [18], Борис Делчев [19], Никола Ланков [20] и др. се включиха дисциплинирано в изобличаването на Данаил Крапчев, Йордан Бадев и др., без да зачитат заслугите им в развитието на националната литература. Някои от по-старите писатели и заслужили членове на СБП като Константин Петканов намериха кураж да посочат, че работата на Народния съд била "отмъщение и като цяло отрицателна проява в живота на българското общество". В отговор на тези думи на заслужилия писател демократ, органът на БРП(к) "Работническо дело" изтъкна, че "възмездието над виновниците не е разру-

шение, а справедлива присъда, без която делото на 9-ти септември би било немислимо".[21] Справедливостта изисква да отбележим, че по-голямата част от членовете на СБП останаха пасивни и не се включиха активно в политическите ангажименти на колегите си отечественофронтовци. Този факт покъсно бе изтъкван като сериозен аргумент в борбата на опозицията срещу настъпващата диктатура, наричана в онези дни "отечественофронтовска ера" и "народна демокрация".

От груба намеса в специфичната работа на УС на СБП не бе застрахован дори самият регент и почетен председател на съюза Тодор Павлов. По негово настояване в числото на 73-мата приети членове на писателския съюз имаше и немалко хора със скромни възможности за литературна работа, чието място далеч не бе сред доказаните творци. Болшевишкият стил на работа с писателите, последователно прокарван от Кр.Кюлявков като функционер на БРП(к), внесе смут в редовете на СБП и травмира редица доказали таланта си творци като Елин Пелин, Елисавета Багряна, Ангел Каралийчев, Константин Петканов и редица други. На тях се гледаше като на "литературни грешници", които тепърва трябва да се преустройват и осъзнават "недостатъците си" от идеологическо естество. Нетактично се правеха намеци за отминали политически грешки на някои автори, за личните им връзки, за неиздържани в "идейно-естетическо отношение" методи на литературна работа, чрез които старите кадри "не можели да се вдъхновят" и да пресъздадат едно или друго актуално събитие, свързано с текущия обществен живот.[22] Психологическата атака срещу писателите-некомунисти доведе до стъписване на немалка част от творците от по-старото поколение, които заживяха с неприятната мисъл, че вече са "ненужни" и че, "новата литература ще я създават новите хора, тия, които ще дойдат с новия опит и новите очи".[23]

За да внесе известно успокоение сред творците на литературата и изкуството, ръководните среди на БРП(к) организираха общо събрание на актива на творческите организации на 10 декември 1944 г., на което доклад изнесе Тодор Павлов. Почетният председател на СБП направи опит да разтълкува характера на отечественофронтовската власт и да лансира нови пътища за творческо активизиране на писателите и дейците на културата. Препоръчана бе толерантност между привържениците на различни творчески методи, без да се правят концесии от идеологическо естество и спекулация на политическа основа в рамките на програмата на Отечествения фронт.[24] В следващите месеци няколко десетки писатели-комунисти и ремсисти се включиха като доброволци в завършващия етап на Втората световна война срещу хитлеристка Германия, където развиха литературно-публицистична дейност, подпомагайки в работата помощник-командирите по политическата част. Значими в художествено отношение произведения не бяха създадени. Па-

сивността и страхът продължаваха да сковават опитните писатели и творци с доказани таланти. През пролетта на 1945 г.бе заложен и авторитетът на намиращия се в СССР ръководител на БРП(к) Георги Димитров. В писмо от 14 май 1945 г. до СБП той апелира към писателите "да преодолеят смущенията" и се заредят с импулс за действителна творческа литературна работа, в името на добре разбраните народни интереси. За пример на българските писатели бяха сочени успехите на съветската литература.По указание на ЦК на БРП(к) още през есента на 1944 г. беше издадена голямо количество популярна литература на тема за Отечествената война на съветските народи. Сред нея обаче преобладаваха съчиненията на Маркс, Енгелс, Ленин и Сталин. В голям тираж бяха издадени и избрани произведения на К.Симонов, И.Еренбург, Ал.Фадеев, Ал.Толстой, М.Шолохов и други руски и съветски автори, в което се възхваляваше примерът на човека с новото класово съзнание и партийни добродетели. В същото време българските писатели нямаха информация за достиженията на художествената литература в страните с парламентарна демокрация в Западна Европа и САЩ. Превежданите западни автори бяха предмет на преднамерена и тенденциозна идеологическа атака. С основание някои опозиционни дейци съзряха в дейността на БРП(к) в културната сфера "стремеж да се съветизира България".[25]

След писмото на Г.Димитров до СБП бе променен уставът на съюза, създадена нова структура, а на писателите-некомунисти се даваше възможност за идейно-естетическа еволюция по посока на метода на социалистическия реализъм, обявен за най-съвършения метод за художествено изобразяване на действителността. От всички писатели се искаше да засилят "борбата срещу остатъците от фашистка и шовинистическа идеология в художествената литература и обществения живот". Създадена бе такава обстановка, че всяка критика на отечественофронтовската власт, колкото и безобидна да беше, лесно можеше да бъде квалифицирана като "проява на фашистки остатъци" и "неспособност на твореца да прозре обективния ход на историческия процес". Единствен монопол върху "правилното разбиране на проблемите на литературното наследство" имаше БРП(к), чрез представителите ѝ в Камарата на народната култура и "сектора за литература" при ЦК на БРП(к). Обсъждайки проблемите на писателите и развитието на СБП и литературата, някои ръководни дейци на БРП(к) като Вълко Червенков застъпиха необосновано становището, че материалните грижи на които се обръщало "голямо внимание" щели "да разглезят писателите". Главното според Червенков било "поддържането на ентусиазма" сред творците, а не "удобствата в работата и бита".[26]

С изостряне на политическите борби през лятото на 1945 г. БРП(к) застъпи схващането за включване на повече писатели в предизборната кампания на страната на ОФ. Анализът на документите от това време дава основа-

ние да се направи изводът, че активизирането на писателите в обществения живот, някои членове на новоизбрания УС на СБП застъпват становището за "по-умерено отношение на писателите към политическите събития". Това се вижда от изказването на председателя на УС на СБП писателя Константин Константинов, който на заседание на ръководството на 17 юли 1945 г. настоява "СБП да не се ангажира като цяло и като организация в предстоящите избори, или ако това не се възприема от целия УС да се определят границите на ангажиментите на съюза".[27]

В резултата на бурните разисквания и множество аргументи на писателите-комунисти, все пак в УС на СБП надделява прагматизма и благоразумието, като след отлагането на изборите за XXVI Обикновено народно събрание, СБП официално не се ангажира с участие в изборната кампания. Макар и с кратки изказвания в печата във връзка с изборите, се ангажират и такива изтъкнати писатели-некомунисти като Елин Пелин, Константин Петканов, Васил Павурджиев, Георги Райчев, Цветан Минков и др. От своя страна писателите-комунисти активно се включват в предизборната борба по линия на трудово-културните бригади през лятото и есента на 1945 г. Това естествено се отразява твърде неблагоприятно върху литературно-творческата работа, която в официалните отчети се оценява като слаба и незадоволителна. Не без основание литературната работа на писателите бе охарактеризирана от опозицията като "дезертиране от призванието" и "втурване в политическия водовъртеж" за "паница леща". Създаденото творчество след политическата промяна на 9 септември 1944 г., според справедливите опозиционни критици, носело белега на "всекидневието и преходността на партийната борба".[28] Други автори откровено наричаха написаното след 9 септември "псевдолитература", "литературен баласт" и "литературни стърготини", които имали само пропагандно-комунистическо съдържание, но не и действителна художествена стойност.[29]

С основателната в редица отношения критика на опозицията БРП(к) полага усилия да коригира недостатъците в работата си със СБП. Обременена от идеологемите на марксизма-ленинизма, това обаче в повечето случаи не ѝ се отдава. Политическият плурализъм в обществения живот не дава възможност на БРП(к) явно да огласи партийното ръководство на СБП. Обикновено тя търси възможности да въздейства, чрез писателите-комунисти, които не всякога дисциплинирано изпълняват заповедите на висшестоящата партийна инстанция. В много отношения съветският опит се оказва неприложим в условията на България и БРП(к) търси решения в рамките на конкретната българска действителност, съобразявайки се със съотношението на политическите сили в национален и международен мащаб. Като цяло обаче, държейки командни позиции в изпълнителната власт, чрез органите на МВР, тя упражнява репресии над писателите от опозицията, арестувайки

на няколко пъти без причина Петър Горянски, Трифон Кунев, Пею Гаджев и др.[30] Този произвол принуждава ръководителите на опозиционните партии да протестират пред министър-председателя Г.Димитров и настояват за спазване на свободите и правата на личността, защитени от Търновската конституция.

След парламентарните избори и референдума за монархическо или републиканско устройство на България през 1946 г., полемиката между писателите-комунисти и писателите-некомунисти и привърженици на парламентарната демокрация се засилва. Съветският опит в областта на художествената литература се възприема безкритично, а социалистическият реализъм обикновено се шаблонизира като творчески метод. По повод на обществено-политическото ангажиране на писателите-комунисти и симпатизантите им в ОФ, Тр.Кунев с основание пише, че мнозина са се "политизирали" и дори "търгували" със съвестта си на творци, че "чистите сфери" на поезията "се замърсявали" от идеи и проблеми, които не били нейни, а на "калната всекидневна действителност". Той нарича участника в борбите за освобождение на Македония и Одринско Пейо К.Яворов "личност, която бе княз на словото, а не египетски роб, който взема участие в постройката на въображаеми пирамиди". Тези публицистични изрази и образни сравнения на Трифон Кунев не бяха професионално дискутирани в специализирания литературен печат. В рубриката "Под обстрел" Тр.Кунев бе наречен неудачно "смешен копиеносец на българската политическа и културна реакция" и "роб на своя егоизъм", след като на цялата българска общественост бе известно, че неговата поезия през 20-те години бе високо оценена от Гео Милев и включена в "Антология на българската поезия". Неаргументирана бе и оценката за цялостното му творчество като "бледа" проява в развитието на литературата.[31] Така в остротата и колорита на репликите, които двете страни си разменяха по страниците на печата, по своеобразен начин кристализираше общественото възпитание и литературната култура на противниците. Обективността изисква да отбележим, че твърде често в езика на писателите-комунисти, публикуващи на страниците на отечественофронтовския печат, навлизаше непремерена сектантско-догматична социологическа фразеология. Зад нея прозираха някои непреодоляни слабости от недалечното минало на БКП и липсата на политически опит и широта на мисълта. Отсъствието на творческо въображение обикновено се запълваше с клишета и идеологически схематизъм. Политическата практика на отечественофронтовската власт, лансирана от пропагандата като български модел на "народна демокрация", се идеализираше и смяташе за по-висока степен на обществено развитие от парламентарната демокрация на западните страни. В литературния речник на българските писатели-комунисти се утвърждаваше сталинско-ждановската мисъл, че писателите са "инженерите на човешката ду-

ша" и че те трябвало да създават образи и герои, непосредствено възпитаващи читателите в строители на безкласовото общество с хармонизирани обществени отношения. Хвалебственият тон от непрофесионални литературни критици, но с високо партийно и служебно положение насърчаваше посредствеността и самодоволството. Някои автори обявиха прибързано, че в българската литература след 9 септември 1944 г. "има повече живот", отколкото в "дореволюционното творчество".[32] Това засегна писателите демократи от по-старото поколение и те излязоха с други становища в печата. За изненада на колегите си писатели отечественофронтовци, Георги Жечев излезе с постановката, че творчеството на българските писатели след 9-ти септември 1944 г. "отразява външната, парадната, временната страна на явленията и събитията", поради което в тях "липсвала необходимата дълбочина, идейна обстановка и историческо осмисляне". Мисленето на този автор бе, че "революцията (на комунистите – С.П.) е изпреварила еволюцията на литературата". За Г.Жечев социалната роля на литературата се изразявала в потребността на бъде "коректив в сложния и мъчителен процес на общественото преобразяване".[33]

В отговор на споделените мисли на Г.Жечев във в. "Стожер", някои писатели-комунисти, криещи се зад псевдонима Чавдар Тодоров, писаха на страниците на в. "Литературен фронт", че този автор "обективно обслужва политическата реакция в България".[34] През лятото на 1947 г. полемиката по въпросите на литературата постепенно затихна. Въпреки че в отношението към писателите-некомунисти не всякога се проявяваше необходимата толерантност и творчеството им да не беше обективно оценявано, като цяло те не бяха изключени от СБП. В това отношение политическото ръководство на БРП(к) не допусна крайни репресии и не възприе механично копиране на съветския опит в работата с писателите. Независимо от това възходящото развитие на политическата система на отечественофронтовския плуралистичен режим достатъчно респектираше свободно мислещите творци и блокираше творческите им възможности, принуждавайки ги към неизбежни компромиси от нравствено и художествено естество. Всичко това доведе то там, че творци като Елин Пелин, Константин Петканов, Трифон Кунев, Петър Горянски и мнозина други практически останаха извън литературния процес и не съумяха да се впишат в него с трайно присъствие и сериозни художествени постижения. Макар Кр.Кюлявков да бе остранен като партиен фактор, в дейността на СБП съществени промени не настъпиха. Съдбата на тази творческа организация на българските писатели по необходимост следваше естествения си ход в историческото развитие на тоталитарната система в България.

След полското съвещание на комунистическите партии от Коминформбюро през септември на 1947 г. и прокламираната "итензификация на рево-

люционния процес" остатъците от политическия плурализъм бяха ликвидирани и пътят за налагане на класически Сталинов модел за "изграждане на социализма" беше напълно открит. В сферата на литературата, изкуствата и културата като цяло бе даден път на сталинско-ждановското разбиране за "творческо" развитие. С откритото прокламиране на ръководната роля на партията в сферата на културата на V конгрес на БКП през декември 1948 г. завърши един етап от прилагането на съветския опит в условията на България. След това събитие Съюзът на българските писатели бе окончателно трансформиран като творческа организация и превърнат в компонент на тоталитарната система в България.

1. К. А н ч о в а. Създаването на Съюза на българските писатели през есента на 1913 г. в архивни документи на очевидци.– Известия на държавните архиви (ИДА), 1993, кн.65, с.200.; Н. А т а н а с о в. Съюзът на българските писатели и дейността му.– Българска книга, 1930, № 2, с.136.

2. В. Ч и ч о в с к а. Културната политика на народнодемократичната власт.– Исторически преглед, 1979, № 4–5, с.114–138; С ъ щ а т а. Българската интелигенция в народнодемократическата революция (1944–1948).– В: Великият октомври и социалистическата революция в Централна и Югоизточна Европа. С., 1980.

3. 50 години Съюз на българските писатели. С., 1964, с.31–38.

4. К. А н ч о в а. Културно-професионалните сдружения на художествено-творческата интелигенция в обществено-политическия живот на България (1934–1939 г.)– ИДА, 1991, кн.62, с.40.

5. С. П о п о в. БРП(к) и някои проблеми на литературно-обществения живот (1944–1948 г.). Дисертация, С., 1987, с.15.

6. Пак там, с.5; Срв. 50 години Съюз на..., с.31–38.

7. С. П о п о в. Българските писатели и Девети септември 1944 г.– В: Особености и закономерности на социалистическата революция в България. (Материали от научна конференция, състояла се на 25 и 26 април 1984 г.). С., 1988, с.275; И в. Д о м у с ч и е в. Дейността на БРП сред прогресивните представители на литературата и изкуството в периода на въоръжената борба 1941–1955 г.– ИИИБКП, т.35. 1976, с.211.

8. Пак там.

9. Пак там.

10. Работническо дело, 18.IX.1944.

11. Й. Я н е в. Основни моменти в културната политика на БРП(к) 1944–1945 г.– ИИИБКП, т.55. 1986, с.357.

12. Литературен фронт, бр.1, 27.IX.1944; Г. Т а х о в. Литературна София. С., 1983, с.109–115; В. Г е о р г и е в. Камен Калчев (литературни апетити). С., 1984, с.112–113.

13. ЦДА РБ, ф.551, оп.1, а.е.5, л.99–101; С. П о п о в. Българските писатели и Девети септември..., с.280.

14. Х р. Р а д е в с к и. Живи като живите, книга втора. С., 1972, с.14; С. П о п о в. Българските писатели и Девети септември..., с.280.

15. С т. К о л а р о в. Младен Исаев (литературни анкети). С., 1980, с.124–125.

16. Земеделско знаме, бр.38, 20.I.1945.

17. Л. С т о я н о в. В сянката на Кобурга.– Народен съд, бр.4, 28.I.1945.

18. Д. Ч.- Ч е л к а ш. Литературни гестаповци.– Работническо дело, бр.23, 13.X.1944;

С. П о п о в. Българските писатели и Девети септември..., с.282.

19. Б. Д е л ч е в. Борци за свобода.– Народен съд, бр.5, 4.II.1945.

20. Н. Л а н к о в. Присъда в името на народа.– Народен съд, бр.5, 4.II.1945; С ъ щ и я т. Вулгарни убийци.– Народен съд, бр.7, 3.III.1945.

21. Опасни настроения.– Работническо дело, бр.23, 13.X.1944.

22. Литературен фронт, бр.2, 5.X.1944.

23. А т. Д а л ч е в. Страници. С., 1980, с.187.; С. П о п о в. Българските писатели и Девети септември..., с.284.

24. Работническо дело, бр.76, 14.XII.1944; Литературен фронт, бр.13, 20.XII.1944.

25. М. И с у с о в. Политическите партии в България 1944–1948. С., 1978, с.116.

26. ЦДА, ф.1Б, оп.15, а.е.10, л.209.

27. ЦДА РБ, ф.551, оп.1, а.е.4, л.22–24.

28. Ч. Т о д о р о в. Странно би било.– Литературен фронт, бр.22, 22.VI.1947.

29. Как се приеха новите членове на писателския съюз.– Земеделско знаме, бр.57, 13.III.1946; Литературен баласт.–Знаме, бр.45, 19.XII.1945.

30. По непубликувани спомени на Петър Горянски, разказвани на автора на тази публикация преди смъртта му през януари 1990г. в София.

31. С. П о п о в. БРП(к) и някои проблеми..., с.168.

32. Повече оптимизъм в литературата.– Литературен фронт, бр.18, 24.I.1947.

33. Г. Ж е ч е в. Литература и общественост.– Стожер, бр.21, IV.1947.

34. На един интригант.– Литературен фронт, бр.34, 10.V.1947; С. П о п о в. Писателите и общественополитическия живот в България (юли 1945 – септември 1947 г.).– Годишник на катедрите по марксизъм-ленинизъм при Висшите учебни заведения. История на БКП, т.20, кн.1, С., 1986, с.225–298.

СЪВЕТСКОТО КУЛТУРНО ВЛИЯНИЕ И ПРОПАГАНДА В БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ (1944–1945)

Светлозар Недев

След политическата промяна на 9 септември 1944 г. българската армия е една от държавните институции, които попадат под прякото въздействие на съветското културно влияние и пропаганда. Разкриването на целия механизъм на това проникване поставя не малко въпроси, чийто отговор разкрива пъстрата картина на една пряка и целенасочена интервенция с непознати до този момент в културния живот на българската армия класови и идеологизирани духовни ценности. Големият проблем е как и с какви средства това влияние прониква в армията, доколко то успява да обсеби културния ѝ живот и пропагандните потребности на военновременната обстановка, когато в нейната организация и структура се подготвят предпоставките за трансформирането ѝ от национална в партийна армия на един тоталитарен режим.

Изследването на поставените проблеми дава възможност за оценка и самооценка на цялостната представа за съветското културно проникване и въздействия върху духовния живот на армията. Всъщност, началото на тези предпоставки и пътища се поставят през военните 1944 и 1945 г., когато България се включва в заключителния етап на войната срещу хитлеристка Германия. Затова целта на настоящето съобщение, без да навлиза в детайли, е да очертае първите прояви, насоки, форми и средства, чрез които прониква съветското културно влияние и пропаганда през двата периода на войната.

* * *

Обективни предпоставки за пряката намеса на съветските политически и културни институции в България са клаузите на Съглашението за примирие между България и държавите от антихитлеристката коалиция от 28 октомври 1944 г.[1] Те официално поставят нашата страна в зоната на съветското влияние, което се отразява върху работата на Съюзната контролна комисия. За българската армия тези обстоятелства са съпроводени с редица външни и вътрешни политически и военни решения и документи, които влизат в си-

ла преди Съглашението. Именно те определят характера, насоките и съдържанието на съветското влияние в културната сфера и пропагандата. Още повече, че предпоставките за това са налице непосредствено след Девети септември – българската армия се включва във войната срещу Германия като съюзник на Съветския съюз; от 17 септември 1944 г. българската армия преминава в оперативно подчинение на 3-и Украински фронт; в частите на нашата армия се изпращат съветски военни специалисти и съветници; на командни длъжности в българската армия се назначават българи-политемигранти, завърнали се от Съветския съюз.

Първите прояви и контакти започват с пристигането на първите части на 3-и Украински фронт в страната. Главният координатор, чрез който се провеждат и практически осъществяват тези контакти, е Политическото управление на фронта. Неговите политически, пропагандни и културни структури обхващат частите на Червената армия. Влизането им в България обаче насочва специфичните форми и средства на тези структури към личния състав на българската армия. Те стават обект на масирано културно и пропагандно въздействие. В тази насока основната тежест се поема от съветските съветници, които по молба на българското правителство пристигат и оказват практическа помощ на място в частите и поделенията на армията. Към 20 септември 1944 г. в българската армия се командироват съветски офицери с богат боен опит – в щабовете на определените за настъпление български части – военни съветници, а към Главното командване на армията – оперативна група.[2] На 2 октомври 1944 г. заместник-командващият войската на 3-и Украински фронт генерал-полковник С.Бирюзов съобщава в писмо до главнокомандващия българската армия генерал-лейтенант И.Маринов, че изпраща група офицери от Червената армия в помощ на българската войска, в което изрично подчертава: "Моля, да им се предостави възможност за изпълнение на възложените им задачи и се предупредят командирите на съответните съединения за пристигането им."[3] Тази категоричност е показател за голямото значение, което съветското командване придава на мисията на своите съветници, като проводници на съветското влияние в българската армия.[4] Разпределени във Военното министерство, Щаба на войската, в армиите и дивизиите съветските специалисти не само отправят препоръки за подобряване на работата, но често пъти сами организират мероприятия за предаване на практически опит. Така заедно с първите части на 3-и Украински фронт в България пристигат 19 съветски военни журналисти, оператори, фотожурналисти, както и пристигналата малко по-късно група на съветски писатели. Наред с конкретните си задачи в частите на Червената армия членовете на тези културни бригади провеждат множество срещи с български военнослужещи, културни дейци, гражданството, където споделят своя боен фронтови опит и впечатления от войната. В резултат на тези контакти в ръ-

ководния орган за културна и пропагандна дейност в българската армия – Дирекцията за културна дейност – сред войската узрява решението за организирането на културни бригади, които по подобие на съветските фронтови културни формирования да обикалят българските части на фронтовата линия в Сърбия и Македония.[5]

Още в началото едни от главните организатори на културната дейност и пропагандната работа в българската армия стават помощник-командирите.[6] Затова те са едни от първите български офицери, които попадат под прякото съветско културно и пропагандно влияние. Това е естествено, защото в почти цялата си част помощник-командирите са членове на комунистическата партия, която след 9 септември 1944 г. започва последователно на държавно ниво да работи за налагането на съветския опит и влияние в България. За да улесни прякото възприемане и използване от помощник-командирите на съветския опит в културната и пропагандната работа се организира лекционна пропаганда. В Червената армия тя намира широко приложение и заема основно място идейновъзпитателната и културна дейност. В частите на българската армия навлизат масирано съветски лектори, които изнасят информация по последните събития и международното положение, споделят опит в различните направления на пропагандната и културна дейност. Този пренесен от съветниците опит показва нагледно на българските помощник-командири как във военновременната обстановка трябва да се провежда възпитателната и културно-просветната работа сред войските. Неслучайно през първия период на войната (1944) проникващото съветско влияние се насочва към повишаване на квалификацията и опита на помощник-командирите. За целта пред тях се изнасят лекции, провеждат се редица курсове, свързани с пряката им пропагандна и културна работа.

През втория период на войната (1944–1945) директните форми за предаване на съветския опит – лекциите и беседите – получават по-ясни и целенасочени очертания и направления. Те се изнасят от политработниците на 3-и Украински фронт и обхващат различни области на познанието, военното дело и културната сфера. От тези беседи и лекции помощник-командирите придобиват практически опит, който имат вече от времето на първия период на войната. Такива курсове се организират в началото на февруари 1945 г. при щаба та 1-а Българска армия на фронта в гр.Сигетвар. В тях участват помощник-командирите на дивизии, полкове и някои дружини от армейските части. В продължение на 7 дни двама съветски лектори – майор Тюрин и Самохвалов – изнасят пред 39 души серия от лекции, тематично насочени към усвояването на опита в провеждането на политическата и културно-просветната дейност в условията на поход, отбрана или настъпление.[7]

Активната лекторска дейност на съветските военни специалисти и политработници се организира в тила, в гарнизоните и поделенията. Генерали и

офицери от Политическото управление на дислоцираната в България 37-а съветска армия изнасят в Софийски, Пловдивски, Варненски и Шуменски гарнизони доклади и лекции за съветското побеждаващо изкуство и оръжие във войната. Силно подплатени от идеологемите на сталинизма, тези форми на пропагандна дейност поднасят на слушателите една деформирана представа за съветската страна и нейната непобедима армия, без да им се разкриват с конкретни факти истината и обективната реалност, която стои зад тези победи.[8]

Един от каналите за проникването на съветското културно влияние е гостуването на художествени колективи от 3-и Украински фронт. На този ранен етап на контакти те все още не са носители на идеологизираната съветска култура – по-скоро те носят емоционалния трепет за българската военна и гражданска публика от срещата с едно друго масово изкуство и художествено майсторство. Програмата на тези художествени колективи е много наситена. Така на 15 септември 1944 г. Московският фронтови театър дава три спектакъла в Русе[9], а артисти на военен театър на фронта организират поредица от представления в София.[10] По същото време пред личния състав на Варненския гарнизон театърът на съветския Черноморски флот дава четири представления. На 7 и 9 април 1945 г. неговият колектив изнася в София три спектакъла с популярната пиеса на К.Симонов "Чакай ме!", както и оперетата на А.Гладков "Синове на славата".[11]

Друго средство за директно културно проникване в българската армия става активната сценична дейност на различните червенознаменни самодейни музикални бригади. Тяхното художествено ниво е ниско, но като спонтанна проява на масовата култура те се приемат добре от широката и разнообразна в културно отношение българска публика. Концертите и представленията се организират предимно в градовете и селищата, където са дислоцирани съветските части, но на тях присъстват масово и български военнослужещи и гражданство. В град Лом пред войниците и милиционерите грузинска фронтова музикална бригада изнася няколко концерта. Друга червенофлотска музикална бригада дава голям концерт във Варна. Подобни спектакли се изнасят в градовете Шумен и Плевен.[12] Тези твърде шумно организирани културни прояви дават възможност на съветските самодейни колективи да покажат своето изкуство пред една широка аудитория. В същото време тематичната и идейната насоченост на репертоарната им програма изпълнява и определена пропагандна функция.

Под знака на съветското присъствие преминават съвместно организираните спортни прояви в различните селища на България. По принцип те събират многобройна публика, защото спортът е достъпен и непретенциозен във възприятията. В повечето случаи приходите от тези масови състезания отиват във "Фонда за бойците на фронта". В такова голямо спортно празнен-

ство се превръща футболният мач между сборните тимове на съветските летци и софийските футболисти, проведено на 1 октомври 1944 г. на игрище "Левски" в столицата.[13]

В края на войната, на 2 май 1945 г. в София се организира първата спартакиада на съветските части, дислоцирани в България. Пред 30 хиляди зрители на стадион "Юнак" 1500 съветски бойци изпълняват масови гимнастически упражнения, военни игри, акробатични номера. Спартакиадата се превръща в демонстрация на физическата подготовка и бойното умение на съветските части, респективно на тяхната готовност да смажат всяка въоръжена съпротива.[14]

Една от ефективните форми, чрез които прониквщото съветско изкуство играе определена пропагандна роля, е киното. По това време интересът на българската публика към съветските филми е оправдано голям, защото те са свързани с една непозната действителност, с културата на една страна, чиято армия победоносно настъпва на Запад. В този смисъл всички съветски филми, които се прожектират по това време по българските кина, наред с художествените си качества изпълняват и определена пропагандна мисия. С помощта на подвижните кина на дислоцираните в страната съветски части се организират масови и добре посетени кинопрожекции на съветски документални и художествени филми в градовете Варна, Шумен, Добрич, София и др.[15]

Под влиянието на съветската култура и пропаганда попада зараждащият се в българската армия военен и фронтови печат. Това е резултат от общото влияние на съветския печат в България, в който още от началото се прокарва една опростенческа представа за безконфликтно и неизменно плодоносно развитие на Съветския съюз, за непогрешимостта и гениалността в решенията на вожда Сталин и партията.[16]

Влиянието на този подход се чувства при издаването на печатния орган на Първа българска армия в. "Фронтовак", който започва да излиза на 22 януари 1945 г. Още в началото, по инициатива на редакторите на органа на 3-и Украински фронт в. "Советский воин" се оказва конкретна помощ на българските редактори. За целта в продължение на един месец в редакцията на "Фронтовак" е командирован подп. Захарий Грек, който подпомага с богатия си опит списването на първите броеве на вестника.[17] Така взаимните контакти спомагат за директните внушения и влияние на съветския фронтови печат. В резултат на тази помощ в издаването на в. "Фронтовак" и другите фронтови и окопни вестници се налага специфичен стил и метод. На първата страница постоянно място намира съветската тема, а заповедите на Сталин стават задължителни за всеки брой.

Съветското културно влияние и пропаганда се прокарват и чрез организирането в българската армия през ноември 1944 г. на честването на 27-го-

дишнината на Октомврийската революция и деня на Червената армия. Тези две дати носят голяма доза идеологическо и пропагандно съдържание. Инициатори за тези прояви са Политическото управление и помощник-командирите в българската армия, но в главното и основното те просто пренасят в нашата армия опита и практиката от съветската армия. Честванията се отличават с голямо разнообразие на културно-просветните форми – събрания, беседи, лекции, забави, изложби, кинопрожекции и др. Така например във Варненския гарнизон преобладава изнасянето на беседи и забави; в Пехотната школа във В.Търново – литературните вечери; в Кавалерийската школа в Сливен – литературно-музикалните програми на самодейния хор и театрална група; в 3-и п.в. арт. полк – специално издание на стенния вестник и празнична програма на полковата агитка.[18]

Цялата дейност по време на честванията е пропита от класовия подход на съветската пропаганда. Пресата, киното, програмите на съветските културни бригади създават една силно идеологизирана представа за събитията, което в крайна сметка има за цел да даде един по-привлекателен образ на социалната система на СССР.

Нарастващите мащаби и разнообразието на пътищата за проникването на съветското културно и пропагандно влияние се засилва особено много след откриването в София на Дома на Червената армия на 1 май 1945 г. Макар че се създава, за да обслужва останалите след войната в България съветски части, този дом се превръща в пропаганден център, който осъществява различни общообразователни и културни мероприятия, подчинени на целите и задачите на съветската културна и пропагандна интервенция.[19]

Свое място в нюансите на целенасоченото съветско влияние в България има дейността на Българо-съветските дружества. Тези доброволни сдружения изпълняват определена мисия в обществено-политическия живот на България. Наред с дейността си за запазване и укрепване на дружбата между двата народа след войната те стават пряк проводник на съветското влияние в страната. Привличането на българската армия в подкрепата на тази линия застъпва широко място в дейността на Българо-съветското дружество в София. Наред с видните български интелектуалци дружеството привлича в редовете си български генерали и офицери, които влияят на военната политика и развитието на армията. Така в отчета на дружеството за времето от септември 1944 до септември 1945 г. се посочва, че за председател на Военната секция е избран помощник-министърът на войната генерал-лейтенант Крум Лекарски, а за членове – прогресивни генерали и офицери от Софийския гарнизон.[20] По този начин чрез офицерството българската армия още по време на войната се привлича в широката пропагандна дейност и практическа работа за превръщането на българо-съветската дружба и сътрудничество в държавна политика.

Съветското културно влияние и пропаганда започват да проникват в българската армия още в началото на войната на България срещу хитлеристка Германия. Те се налагат чрез различни форми и средства, по пътя на директни внушения на съветската пропаганда, допълнени и обогатени от идеологизираните форми и средства на съветската култура. На този етап се поставя само началото на едно влияние, което в следващите години ще наложи своя класов и партиен подход в целия духовен живот в българската армия.

1. А. Н а к о в. СССР в защита на българските интереси след 9 септември 1944 г.– В: Летописи на дружбата. Т.4. С., 1972, с.359; В. Т о ш к о в а. България в балканската политика на САЩ 1939–1944. С., 1985.

2. ЦВА, ф.28, оп.4, а.е.73, л.148; История на Отечествената война 1944–1945. Т.2. С., 1982, 365–368.

3. Советско-болгарские отношения 1944–1945. М., 1969, с.21.

4. История на Отечествената..., т.1, с.218; Ц. А л е к с и е в а. Интелигенцията в Отечествената война.– Известия на Института по история на БКП, 28, 1972, 68–80; И. Ф и л ч е в. Българо-съветската дружба през Отечествената война. С., 1961, с.88; С. Т а н е в. Помощта на съветското военно командване за политическото укрепване на народнодемократичната власт в България, септември 1944–1947.– Военноисторически сборник (ВИС), 1971, № 4; В. Ч и ч о в с к а. Българо-съветски културни връзки 1944–1947;– В: Българо-съветски отношения и връзки. С., 1987, 206–219.

5. Ц. А л е к с и е в а. Цит.съч., 145–150; Т. Д о б р о с л а в с к и. Секторът за научна и културна дейност сред войската.– Народна войска, № 236, 20 юни 1945; С. Н е д е в. Дирекцията за културна дейност сред войската, 1944–1945.– ВИС, 1995, № 6, 90–91.

6. Назначаването на помощник-командирите в армията, корпусите и Въздушните войски започва с МЗ № 352 от 22 септември 1944 г.

7. ЦВА, ф.49, оп.2, а.е.57, л.22.

8. С. Т а н е в. Масовополитическата, културната и спортната дейност на съветските войски в България – септември 1944 – 1947.– ВИС, 1970, № 5; С ъ щ и я т. Интернационалната мисия на Съветската армия в България. С., 1971, с.181.

9. Работническо дело, № 2, 19 септ. 1944.

10. Народна войска, № 11, 26 септ. 1944.

11. Пак там, № 142, 28 февр. 1945; Земляк, № 12, 21 април 1945.

12. Работническо дело, № 11, 29 септ. 1945.

13. Пак там, № 11, 29 септ. 1944.

14. Земляк, № 15, 12 май 1945.

15. История на Отечествената..., т.1, с.218; Българо-съветска дружба, № 2, 1945; Народно дело, № 47, 22 окт. 1944.

16. Ц в. К ь о с е в а. От информационен към дирижиран печат.– Исторически преглед, 1991, № 4, 54–56.

17. ЦВА, ф.49, оп.2, а.е.67, л.141.

18. ЦДА на РБ, ф.332, оп.1, а.е.9, л.35–40.

19. С. Т а н е в. Интернационалната..., с.119; Земляк, № 29, 18 авг. 1945.

20. ЦВА, ф.3, оп.3, а.е.64, л.6.

ДИСКУСИЯ

Вл.МИГЕВ: Ще взема отношение към двата доклада – на проф.Носкова и на ст.н.с. Г.Никова. Много ми допаднаха редица от тезите на проф.Носкова, тъй като тя действително направи успешен опит да преодолее някои твърде едностранчиви оценки за ролята и мястото на съветските съветници в общ план, които се отнасят и за България. Чрез моите изследвания съм се убедил в това, че действително преломният момент в съветизацията, в практическата насока на съветизацията е 1949 г. – тя го доказа и с някои документи.

Искам да обърна внимание върху ролята на стопанските съветници в българския държавен апарат. По документи аз съм запознат с работата на трима души: Кузнецов – съветник към Държавната планова комисия и двамата съветници към Министерския съвет по селското стопанство – Кучеренко и Ступов. Действително е това, че тези хора установяват, налагат съветския бюрократичен стил на работа, и че оказват негативно въздействие, негативна роля върху развитието на процесите – това е вярно, това е много пъти изтъквано. Искам обаче да отбележа, че и тримата, за които говоря, документално познавам дейността им, са много добри специалисти и в общия план на модернизацията на българското общество тяхната роля е не само негативна, но ми се струва – повтарям – в общия план на модернизацията – имат положително въздействие и в това отношение могат да се дадат редица данни. Например за мястото и ролята на Кучеренко през есента на 1949 г. за оправянето на цялата система на българската статистика, когато се оказва, че реален статистически отчет на селскостопанската дейност не съществува и че има пълно противоречие в документите, които дава Централното статистическо управление, Министерството на земеделието, Плановата комисия и т.н. В това отношение много неща биха могли да се посочат.

Освен това, около конфликта и свалянето на министър Титко Черноколев ми се струва, че досега твърде много се пресилва ролята на Ступов. По мое дълбоко убеждение действително има едно писмо на Ступов против Черноколев, вярно е и това, че Черноколев се противопоставя на Травополната система и някои други неща, но общо взето конфликтът си, е между Червенков и Черноколев. Главното, за което е сменен Черноколев е неприязненото отношение на Червенков към него. Ако има някаква роля Ступов, тя е допълнителна.

Освен това данните показват, че Черноколев също е бил една много темпераментна личност, много често избухвал и от тази гледна точка той също има определена роля за възникналия конфликт, особено около неговото писмо за частната жътва, въпреки че неговата позиция е била правилна, изхождала е главно от желанието за успокоение на обстановката след селските вълнения.

Искам да обърна внимание на един въпрос, който не се съдържаше и в двата доклада. Досега е създадено впечатление, че Червенков по лична инициатива, главно страхувайки се от някои неща, е изпратил писмо до Сталин с искане Филатов и цялата група съветски съветници да бъде отзована от България. Тук се пренебрегва един много интересен факт, който стана известен наскоро: че от началото на 1951 г. Сталин и Берия започват атака срещу Абакумов, тогавашният министър на Държавна сигурност, и подготвят голям процес срещу него. Около февруари месец това става известно и в България, макар че атаката срещу Абакумов, официалната атака, идва доста по-късно. В нашите среди разбират, че Абакумов става вече персона нон грата в съветското ръководство. След Априлския пленум на съвещание на актива на МВР Т.Живков посочва, че Филатов е бил един от първите помощници на Абакумов. От тази гледна точка трябва да се има предвид, че куражът на Червенков да иска да се отзове Филатов и обстоятелството, че Сталин веднага се съгласява с това и отзовава Филатов и групата съветници, произтича от обстоятелството, че покровителят на Филатов в Москва изпада в немилост. От тази гледна точка става въпрос не толкова за смелост на Червенков и на българското ръководство, колкото на изменението на обстановката в Министерството на ДС на СССР.

Н.СМИРНОВА: Я хотела бы внести некоторые уточнения в выступление болгарского коллеги Вл.Мигева и в доклады А.Носковой и Г.Никовой. Я присоединяюсь к выступлению Мигева в том плане, что иногда работа советских советников имела положительное значение, если это были квалифицированные специалисты. Я это знаю по своему собственному опыту. В 1955–1956 годях я работала в Албании и немного знакома с системой действия советников. В общем-то кадры всех стран, которые освобождались от фашизма, от своих собственных реакционных режимов, были чрезвычайно молоды. В ведении системы советников не было злого умысла, а было желание помочь освобожденным странам. Ведь авторитет Советского Союза был огромен. Это был авторитет страны, которая буквально голыми руками, своими собственными руками, преодолев страшное сопротивление империалистического мира, построила процветающее на первый взгляд общество. Этот пример был заразителен. Этому опыту хотели подражать не только в освобожденных странах, но и в странах Запада. На этом держался авторитет Советского Союза и Коммунистической партии СССР.

Одно уточнение. Рычаги управления советниками находились не в посольстве, не у посла. До 1961 г. существовал Уполномоченный Центрального Комитета ВКП(б), позже КПСС. Он назначался непосредственно Политбюро ЦК. Документальных материалов об этом факте не существуют. Это просто было известно. Но руководство хозяйством в той или иной стране действительно шло через посольство, через апарат уполномоченного ЦК и через Партбюро посольства. Так как я сама была членом Профсоюзного бюро – так называли тогда Партбюро посольства, я присутствовала на его заседаниях по экономическим вопросам. Я была секретарем "физкультурной" организации. Так называлась тогда организация ВЛКСМ в посольстве. На заседаниях Партийного бюро обсуждались отчеты советников. Доклады заслушивались по отраслям. От советских советников требовали выполнения албанских планов.

Иногда, когда положение было критичным, а в Албании, как и в СССР, планы не выполнялись, то в советское посольство, к послу, вызывались высокопоставленные албанские партийные руководители. На них просто стучали кулаком по столу. Одного советского посла отозвали из Албании, так как он слишком громко стучал кулаком по столу на очень высокого албанского руководителя. Эта "система хозяйственного руководства" в странах советского "блока" была хорошо отработана.

В сталинский период запрещалось за границей принимать комсомольцев – кандидатов в члены партии. Поэтому там были 35-летние комсомольцы, которые руководили целыми отраслями промышленности и сельского хозяйства. За рубежом они становились квалифицированными работниками. Я как "физкультурник" ездила по Албании и видела как они работают.

Это те детали, которые я хотела добавить по теме о советниках, чтобы стало более ясно как насаждалась советская система хозяйствования и управления за рубежом. Как говорится немного "oral history".

Д.МИЧЕВ: Искам да изразя своето голямо задоволство от изнесените доклади, които променят и духа, променят и обстановката на българо-съветски исторически конференции, на които в миналото ние сме се събирали и сме чели такива традиционни доклади. Сега докладите и на съветските, и на българските автори са наситени с нови документи, главно от съветските, а и от българските архиви, които хвърлят много нова светлина върху политическите и икономически процеси, които се развиват в България след 9 септември 1944 г.

Когато говорим особено за съветските съветници по линия на ДС, тук аз имам малко по-друго мнение, по-точно за хронологията за тяхното внедряване. Според едни спомени на Руси Христозов, който е основно съпричастен към тези събития през този период, съветските съветници в органите на ДС

идват в началото на 1946 г. и според една негова забележка, под влияние на съветските съветници тогава започва изграждането на тази система, на която почиват всички органи на сигурност в света – именно разполагането с информационен апарат във всички политически организации, които са обект на тяхното внимание. Под влияние на съветските съветници в ДС в началото на 1946 г. са внедрени, тогава ги наричаха агент-провокатори, но сега ще го кажем информатори, и във ВМРО, която прави опит да се възстанови в България. И благодарение именно на тези информатори през 1946 г. се нанася вторият и окончателен разгром на ВМРО в България. Така че съветските съветници по линия на ДС са насочени също така и против националреволюционното движение в България.

Когато говорим за съветниците в областта на ДС, а също така и в някои други области, не бива да изпускаме предвид, че през този период у нас идват и югославски съветници. Специално в началото на 1946 г. в България има запазена документация до Ал.Ранкович, едно писмо на В.Червенков и на шефа на ДС Д.Дичев, според което в ДС се внедрява една група югославски съветници, начело с подполковник Ковачевич. Тази група играе също така голяма роля за разгрома на националреволюционното движение през 1946 г., арестуването на повече от 150 активисти и ръководни дейци, включително и членовете на ЦК на ВМРО Ж.Настев, Вл.Куртев и др. и избиването на една част от тях – около 15 души – без съд и присъда. Това става през 1946 г. Провежда се също един голям процес срещу членове на ВМРО, като много са изпратени по затвори и лагери. Освен това под друга форма се прокарваше така да се каже съветничеството на Югославия, като се изпращаха български, особено военни дейци в югославските школи и военни учебни заведения. През 1948 г., когато настъпва разривът с ЮКП, скъсването на отношенията заварва в Югославия около 150 души български офицери, които се учат в югославските школи на МО и на ДС. Така че югославяните също така упражняваха своето влияние в това отношение. Не бива да изпускаме предвид, че тогава започва да става на мода не само съветският опит, но и югославският опит. На Бледската среща през 1947 г. Г.Димитров официално призна югославския опит като първостепенен, и че Югославия е надминала България в своето развитие по пътя на социализма. Така че в това отношение се вземат редица мерки.

Искам да коригирам колегата Г.Никова – тя спомена в репресираните и особено в тия, които са загинали от репресиите в следствието и Лев Главинчев. Л.Главинчев е бивш протогеровист. След 9 септември е началник на отдел "Б" в ДС и има големи заслуги за избиването на голям брой дейци на националноосвободителното движение. Но заедно с Перо Шанданов и с Пецо Трайков – това са тримата лидери на протогеровисткото крило на ВМРО – са арестувани през 1949 г. за връзки с Тр.Костов. Разбира се, тяхното съу-

частие в тоя "заговор" не е доказано, обаче и те минават през ада на разпитите.

Г.НИКОВА: Специално за Л.Главинчев. Благодаря на проф.Мичев за тази бележка. Просто съм се заблудила, защото документите са доста разпиляни и наистина изискват много ровене и уточнявания. Но характерното е, всъщност това исках да подчертая, в каква последователност са провеждани арестите. Освен удара срещу стопанския елит, между първите арестувани са много други възлови фигури, като генерал П.Вранчев – началника на военното разузнаване, Л.Главинчев – на гранични войски, Ст.Богданов – на следствието по линия на ДС. През 1949 г. е арестуван и бившият секретар на Г.Димитров, изтезаван с много големи гаври. Всички тези важни държавни постове най-напред са обезвредени, за да се пристъпи към масовите арести. Това искам главно да подчертая.

Една кратка бележка във връзка с доклада на И.Баева за това охладняване на отношенията през 1986 година и решението на Горбачов да промени икономическата политика спрямо страните от СИВ. Тя изтъкна, че причината за това охлаждане едва ли не е само Т.Живков и неговият консерватизъм. Според мен това решение на Горбачов беше най-голямата, така да се каже, непочтеност от страна на Съветския съюз спрямо България. Защото България, за разлика от всички други социалистически страни, изгражда своите индустриални мощности главно в рамките на социалистическото разделение на труда и всички отпуснати кредити се дават преимуществено за изграждането на обекти, които са разчетени на съветските суровини, на съветските пазари или по линия на специализацията на СИВ. И всъщност този мит, че СССР храни братските държави, беше и голямата грешка на Горбачов. Той не дооцени, че без общността и СССР не може да съществува като държава, което го показа и практиката. А България беше поставена в най-тежки условия, мога да кажа, от всички страни – членки на СИВ, защото другите имаха донякъде изградени индустриални структури. На страната насилствено беше наложен един стопански модел, а след това изведнъж я лишиха и от суровините, и от пазарите. Тя беше поставена в безизходица. И всъщност разрухата на българската икономика през 80-те години започна именно от това безотговорно отношение на Горбачов към изграждането с десетилетия, т. нар. социалистическо международно разделение на труда.

Д.МИЧЕВ: Аз изслушах с интерес доклада на И.Баева, но ми се струва, че тук се върви по линията на старата фразеология и затова питам каква е разликата между "перестройка" и "реставрация" и доколко е вярно това, което се изнесе в световния печат за разговорите на Горбачов в автомобила с американския президент и обещанията, които той е дал пред него за ликвидира-

не на съветската система и на СССР. Ако това е вярно, аз смятам, че нещата се обръщат в коренно противоположна посока и трябва съвсем другояче да се интерпретират.

И.БАЕВА: Трябва да боравим с термините такива, каквито са лансирани в реалността. Този период се нарича "перестройка", българското съответствие беше "преустройство". Мисля че истинската оценка на този период тепърва предстои – още е рано да се каже. В програмата, в названието на моя доклад, този термин е сложен в кавички. По другия въпрос – какво са се договорили и как са се договорили. Аз разбира се не съм била в колата, както се досещате, така че не знам какво са си казали в колата, но последиците се виждат. Горбачов в спомените си, които са издадени 1995 г., непрекъснато говори, че той през цялото време е казвал, че вече няма да се бърка в социалистическите страни. А от действията му личи, че той се бърка само в една определена посока, и това го виждат западните наблюдатели. Аз не случайно тях цитирах. От 1987 г. нататък Горбачов започва да се бърка като стимулира "перестроечните" процеси в източноевропейските страни и иска да ги следват задължително всички, защото много страни се съпротивляват – Чехословакия, ГДР. България се съпротивлява по различен начин от тях. Той обаче тласка всички в тази посока, като подкрепя "проперестроечните" сили в БКП и в другите комунистически партии. Резултатите са ясни. Дали са се договорили или не, не мога да твърдя, но обективният резултат е, че тази система престава да съществува твърде бързо в резултат на тези промени. Аз с това и завърших, че на мен ми направи много силно впечатление това, което М.Раковски казва за разговора си в края на август–началото на септември 1989 г. с Т.Живков в Евксиноград. Т.Живков казва: "Ако продължават по този начин нещата, въпросът няма да бъде за преустройство и за обновяване на социализма – въпросът ще бъде дали въобще ще останат принципите на социализма". Той още тогава вижда, че всъщност нещата отиват в тази посока.

В.ТОШКОВА: Мисля, че на тази тема – темата за причините и истинската същност на "перестройката" – трябва да се посвети отделна конференция и се надявам нашите руски колеги да подкрепят подобна идея. От дебатите по доклада на доцент Баева се вижда, че твърде много въпроси чакат изчерпателни и добре аргументирани отговори. Например: как бе замислено и реализирано преустройството, кой определи кои са "реформаторите" в отделните източноевропейски страни, какви бяха критериите за подбора им и защо в крайна сметка резултатите на прехода се оказаха толкова болезнени за мнозинството от хората; беше ли предварително програмирана дезинтеграцията на "източния блок" и защо "перестройката" предизвика забраната на КПСС и "смъртта" на СССР?

Проблемите на "прехода" вече получават научна интерпретация и в западната, и в руската литература. В САЩ и Великобритания са публикувани изследвания, в които се проследяват разговорите на М.Горбачов с президента Буш не само на о-в Малта. Ще посоча книгата на Майкъл Бишоп и Страуб Талбот "На най-високо ниво. Тайната история за края на Студената война", излязла във Великобритания през 1993 г. За съжаление все още не е преведена на български език. Ще прибавя и труда на проф. Реймънд Гартоф, бивш посланик в България от средата на 70-те години – "Големият преход. Американо-съветските отношения и краят на Студената война", обнародвана през 1994 г. във Вашингтон. Авторите ни предлагат изключително ценни сведения за заченатата от М.Горбачов трансформация на Съветския съюз, която не успява да реконструира съветската икономика, но пък слага край на "комунистическия монопол върху властта", а и на продължителната "студена война". Доста подробно са разкрити механизмите, които тласкат М.Горбачов към фаталните отстъпки, довели до разрушаването на съветската система. За тези проблеми, според мен, трябва да се организира специална "кръгла маса".

Д.МИЧЕВ: Искам да направя някои допълнения и разяснения.

Първо по доклада на проф.Смирнова. Този доклад беше твърде интересен и показа някои нови моменти от разискванията на Парижката мирна конференция, що се отнася до подготовката на Парижкия мирен договор и по-специално за териториалните претенции на Гърция спрямо България. Тук искам да допълня, че когато Гърция поставя въпроса за промяната на границата на север, за територии, които опират близо до Пловдив и включват Пиринска Македония, югославската делегация, за която и в литературата, и в пропагандата твърде много се спекулира с оказаната от нея помощ на България по време на Парижката мирна конференция в лицето на известния Моше Пиаде, излиза с един меморандум до Парижката мирна конференция за присъединяването на Пиринска Македония към Югославия. Тоест, след като не успя през 1944–1945 г. със създаването на съответните военни формирования в Пиринска Македония, каквато е бригадата "Яне Сандански", да осъществи своето намерение за непосредствено присъединяване на Пиринска Македония, Югославия използва трибуната на Парижката мирна конференция да постави този въпрос.

Във връзка с меморандума на югославската делегация за присъединяване на Пиринска Македония и санкционирането му от Парижката мирна конференция става една бърза интервенция. В.Коларов звъни на Г.Димитров, Г.Димитров звъни на Сталин, Сталин на Тито и в края на краищата в резултат на тази интервенция югославската делегация, в лицето на Моше Пиаде, е принудена да оттегли меморандума.

Този меморандум е свързан и с изказването на Г.Кулишев, член на българската делегация, който в своя доклад не говори за българска окупация на Западна Тракия и на Вардарска Македония. Това разбира се влиза в остро противоречие с югославската теза за българския окупатор по време на Втората световна война, затова югославската делегация поставя много остро въпроса пред В.Коларов, който е председател на българската делегация. В.Коларов, грубо казано, си прави оглушки и затова югославяните официално протестират пред Парижката мирна конференция и пред София.

Искам да направя някои бележки по доклада на колегата Ангелов. На миналата конференция преди година и половина колегата Ангелов изнесе един доклад, който по своето съдържание и по своята интерпретация, и по своя подход към събитията и към фактите почти не се отличава от сегашния му доклад. Тогава ние му направихме някои бележки, че така не може да се подхожда и че трябва да се вземат предвид всички факти, да се анализират и не бива предварително да се поставя една политическа теза и да се търсят документи и дори да се фалшифицират документи за нейното оправдание. По тези събития вече е писано – аз съм написал цяла книга по този въпрос, обаче той смята, че тези анализи са погрешни, защото се подхожда конкретно към събитията. Според него с това се оправдават ходовете и развитието на политиката по македонския въпрос на БРП(к), а по-късно на БКП.

Искам да посоча два факта за това как се прикриват фактите. Единият факт. Колегата Ангелов твърди, че в проекто-конституцията на България БРП(к) включва един текст за признаване на културната автономия на Пиринска Македония. Това не е вярно, абсолютно не е вярно. Има едно писмо на Г.Димитров до Тито, в което решително се протестира против писанията, внушенията на в."Политика" и на в."Борба" именно това да стане. Г.Димитров много решително защитава националния суверенитет и на България, и на БРП(к) в това отношение.

Освен това нещата се представят по начин, който да убеди аудиторията, че БРП и специално Г.Димитров приемат всички внушения, направени от страна на Москва и от страна на Сталин. Има едно писмо (става въпрос за проектите за създаването на Южнославянската федерация), което колегата Ангелов елиминира. В него Г.Димитров пише до Тр.Костов, че в преговорите с югославяните трябва да се подхожда от гледна точка на националните интереси на България и на националните интереси на БРП.

И още един факт. Смятам, че неправилно се подхожда и към доклада на ЦК на партията във връзка с подготовката на Букурещкото съвещание, когато става разрива на Коминформа с Югославия. От това, което каза колегата Ангелов излезе, че Сталин и съветското ръководство е поръчало да се разиграе македонската карта. Това е абсолютно невярно. И тук заслугата на българското ръководство, че именно в своя доклад още тогава за пръв път

то прави рекапитулация на своята политика по македонския въпрос и достига до важни изводи. И за голямо съжаление, което показва че това не е внушение на съветската страна, сериозните и според мен верни аргументи за политиката на ЮКП към България по македонския въпрос, залегнали в този доклад изобщо не са взети предвид от съвещанието. Ако вземете да прочете, така да се каже обвиненията на Букурещкото съвещание към Югославия за отстъпление и т.н., и т.н., никъде не се говори за македонския въпрос и изобщо за политиката на Югославия по македонския въпрос към България.

Н.СМИРНОВА: Я хочу остановиться на нескольких вопросах.

Первый – по докладу коллеги Ар.Улуняна. Он поставил вопрос о том, кто подстегивал гражданскую войну в Греции. Моя версия, что это были югославы. Это в какой-то степени подтверждается документами. Известно, что часть контактов с греками (до принятия резолюции в 1948 г.) шла через Албанию, конкретно через военного атташе в Тиране полк.Соколова. В конце 1947 г. и в самом начале 1948 г. именно югославы настаивают на ускорении процессов и активизации гражданской войны в Греции. Тогда через советского посла в Албании было отправлено югославам предупреждение (передал его полк.Соколов), что если они будут подталкивать греков к обострению отношений с англо-американцами и дело в Греции дойдет до вооруженного конфликта с ними, то Советский Союз не поддержит греков. То есть, Сталин не был заинтересован в обострении отношений с Англией и США на рубеже 1947–1948 гг.

Еще один вопрос. Я не согласна с коллегой В.Ангеловым, что Сталин поддерживал идею обмена Западных окраин на Пиринскую Македонию. Во-первых тогда это было невозможно чисто теоретически. В то время были невозможны какие-либо территориальные изменения, а Болгарию никто и не спрашивал бы согласиться она на это или нет. Болгария тогда не имела статуса даже на установление торговых отношений. Я никогда и нигде не видела документов по этому вопросу. А Сталин, если и высказывался положительно по этому вопросу, то это было его мнение как гражданина СССР, но не более.

Я хотела бы обратить ваше внимание на один документ, который я не цитировала в своем докладе. Молотов в беседе с членом Исполкома Компартии Югославии М.Джиласом и ген.Терзичем 22 апреля 1944 г. напомнил, что Сталин и Тито уже обменивались мнениями по македонскому вопросу, т.е. болгарскому вопросу. И мнение Сталина токово: Югославия является союзницей Советского Союза, а Болгария – друг врагов Советского Союз. Поэтому македонский вопрос без Тито решаться не будет. Молотов далее сказал, что неделю тому назад он вручил болгарскому послу Ив.Стаменову ноту, в которой содержится требование к болгарскому правительству прек-

ратить оказание помощи немцам путем предоставления им болгарских баз, которые используются для ведения военных действий против СССР. Но при этом Молотов отметил, что болгарские коммунисты не могут отвечать за действия болгарского правительства. Джилас заявил на это, что македонцы сами решат с кем идти – с народами Сербии и Хорватии, которые борются против немцев или с други народами. Вот такой была позиция Югославии и Советского Союза по этому вопросу.

Еще один интересный документ. Известное интервью, которое у нас сейчас широко обсуждается и будет опубликовано в сборнике "Восточная Европа в документах российских авхивов", который через месяц–два выйдет из печати. Он касается переговоров Сталина 9 января 1945 г. с приехавшей в Москву югославской делегацией во главе с А.Хебрангом. Хебранг выдвинул огромные претензии ко всем соседям, в том числе и к Болгарии. Он выразился довольно прямо: речь должа идти о союзе, о подписании болгаро-югославского союзного договора. Сталин не поддержал идею Хебранга. Хочу заметить, что разговор ведется четыре дня после того, как Г.Димитров 5 января 1945 г. отверг проект о создании Балканской федерации, в котором Болгарии отводилась роль седьмой югославской республики наряду с Сербией, Хорватией и т.д. Сталин во время этой беседы твердо отстаивает интересы болгарской стороны, призывая югославов к постепенному, по-этапному сближению. Только к сближению. Он предлагает постепенно перейти от договора о взаимной помощи к свободному союзу двух государств. Сталин сказал: "Не надо создавать впечатление, что болгар хотят проглотить". Он даже заявил Хебрангу, что создается впечатление, что югославы претендуют на все, что возможно и невозможно. "Вы хотите поставить себя в состояние войны со всем миром, а этого не нужно допускать", нравоучительно подчеркнул Сталин.

Ст.ПИНТЕВ: Тъй като се говори достатъчно по въпроса за освободителната мисия на Съветската армия и за братската дружба ще премина направо към проблема за статуса на България след септември 1944 г. от гледна точка на бившия ѝ съюз с Германия. Ще се спра, общо казано, на следвоенната окупация на България от Съветския съюз. Нарочно уточнявам, че става дума за следвоенна окупация, защото имаме военновременна окупация, въобще няколко вида окупации, които съществуват както в реалните международни отношения "мир–война", така и в международноправните отношения.

Трябва да се започне с въпроса: как се формират клаузите на Примирието с България, което след доста перипетии и обрати се подписва на 28 октомври 1944 г. Действително в последния етап на неговото подготвяне – да речем някъде около средата на август до 1–3 септември, от съветската страна неп-

рекъснато се говори (и то не само за България), че СССР не иска да окупира България, че няма да изпраща окупационни войски. Още в Европейската консултативна комисия – орган, който е създаден на Московската конференция от 1943 г. (със седалище Лондон), за да изготви съглашения за примирие и мирните договори със стрените – бивши сателити на Германия, СССР набляга на тезата, че няма окупация, че става въпрос само за придвижване и влизане на българска територия, както и в останалите – съответно румънска, унгарска, финландска, на съветски войски, войски на съюзниците. В случая за България въпросът ще се решава от съветското Главно командване допълнително, ако се появи необходимост от военна гледна точка. Стига се до една формулировка, която е валидна за всичките бивши сателити на Германия (без Италия, макар че положението там е много близко). Според нея съветските войски се смятат за освободителни и тази теза се налага при изготвянето на клаузите на примирието с България и другите източноевропейски сателити. В нито едно от съглашенията за примирие с България, Румъния, Унгария и Финландия няма да видим, че става въпрос за окупация, че се изпращат окупационни сили.

Англичаните и американците с готовност приемат тези настоявания на съветските дипломати, тъй като те нямат намерение да изпращат свои сили, които да участват в окупацията на България, Румъния и Унгария. С други думи, СССР щом настоява, нека да бъде формулирано влизането и пребиваването на съветските войски на дадени територии. Така че действително никъде няма да намерим термина в тези съглашения за примирие, че България е окупирана.

Всъщност как се стига до тези решения и дали действително това е състоянието на нещата. И тъй като досега цитирах главно английски и американски оценки, да не бъда заподозрян в пристрастност и неглижиране на документи и постановки на съветските ръководители, ще си позволя тук да цитирам едно изказване на Молотов, което той прави още през октомври 1943 г. на Московската конференция. Става въпрос за една от клаузите на един широк проект, който е озаглавен "Декларация на четирите държави по въпроса за общата сигурност". В него фигурират редица въпроси, които по–късно ще получат самостоятелно развитие и решение, като въпроса за създаване на ООН, но тук нещата са в доста първоначален вид.

Една от клаузите на този проект гласи: "Тези държави, които са във война с общи врагове, ще действат заедно по всички въпроси, засягащи капитулацията и разоръжаването на тези съответни врагове и по отношение на каквато и да било окупация на територията на противника и територията на други държави, които се намират в ръцете на този противник". По този проект се разгръща една дискусия и ето какво казва А.Идън: "В това отношение също има известни съмнения. След думите "територия на противника" бих искал

да пишем думите "и освободените територии". Ако не добавим тези думи, тази точка може да бъде разбрана, че имаме намерение да окупираме териториите на нашите съюзници, вместо да ги освободим." В.Молотов: "Аз бих предложил една поправка по тази точка, която ще премахне необходимостта да приемем поправките на г-н А.Идън. Моето предложение е следното – точка 2 да бъде съставена по следния начин: "Тези от тях, които са във война с общи врагове, ще действат заедно по всички въпроси, засягащи капитулацията и разоръжаването на тези съответни врагове". С това да сложим точка и да махнем останалата част от точка 2 (която цитирах преди малко). Ако трябва, мога да мотивирам своето предложение. Работата е там, че не е необходимо специално да се говори за окупация, тъй като всички подобни въпроси или са включени по общия въпрос за капитулацията и условията на примирието, или решаването на такива въпроси трябва изцяло да зависи от военното положение, което изключва възможностите за някакво предварително съгласуване на съответните мероприятия с други държави, тъй като окупацията всъщност е продължение на военните операции."

Значи ето тук започва една линия на съветското правителство, така да се каже терминът "окупация" да се разтвори в съответните клаузи на примирията с държавите, които споменах. С други думи окупация ще си има, но няма да се говори директно за нея. И това обяснява поведението година по–късно на съветската страна, когато настоява да няма окупация.

И нека пак да дадем думата на Молотов, когато през октомври 1944 г. в Москва става въпрос за разширяване участието на западните представители в Съюзната контролна комисия. Във връзка с това Молотов заявява следното: "СССР смята да държи войски в България и след приключването на военните действия срещу Германия. Така че съюзниците нямат право да искат разширяване на правата в Контролната комисия, тъй като България не е разделена на окупационни зони, а в нея има само съветски войски." Значи тук вече се получава следното: текстът на съглашението за примирие говори, че ако военната необходимост наложи, тогава войските могат да се придвижват, да влизат на българска територия. Сега възниква въпросът след 9 май 1945 г., или да вземем след капитулацията на Япония дори, т.е. в продължение на две години след 2 септември 1945 г., как ще се обясни присъствието на съветски войски на българска територия, след като едно от важните условия за присъствието на съветски войски в България вече не съществува.

Искам да обърна внимание на следното: тази формулировка "преминаване" и "придвижване" на българска територия е твърде удобна. Тя дава възможност практически на СССР да изпраща войски където иска, във всички точки на България, както иска така да се придвижва, но искам само да обърна внимание, че това придвижване трае приблизително 3 години и 3 месеца,

ако започнем от 8 септември 1944 г. до 14 декември 1947 г., това е доста време. И в мирния договор, и по-късно, когато вече се извършва самото изтегляне, никъде не се говори за преминаващите през България съветски войски, както се разбира от съглашението за примирие, а за изтегляне на съветските войски от България.

Така че това е моята теза, която аз бих могъл да подкрепя документално.

Искам да се спра и на друг въпрос. Ако се разгледат клаузите за примирие с България ще се види, че много от тях са сходни с тези, които се налагат на Германия, и на Австрия, и на останалите сателити. Това са да речем денацификацията и клаузите за преследване на извършилите военни престъпления, за ликвидиране на фашизма в България, за контрол над армиите, военното производство и пр., за наличието на контролни комисии. Вярно е, че в Германия няма правителство, но пък в Австрия се създава правителство на К.Ренер и тя по статут има доста общи неща (разбира се има и много разлики), които са валидни за всички победени държави и които съществуват и в българското съглашение за примирие. Така че би трябвало да се гледа действителното положение, а не само да се опираме, въпреки че това е важно, на това кой, къде и какво е казал.

Освен това наличието на Контролна комисия, на съветски войски в България и тяхната намеса твърде директно във вътрешнополитическия живот на страната – това упорито се отрича и се говори, че българското правителство едва ли не е абсолютно независимо. Разбира се тази теза не издържа съприкосновението с фактите. Искам да посоча няколко, и нарочно се спирам само на действията, предприети от ръководството на Съюзната контролна комисия, която фактически официално извършва тези окупационни функции. Например отлагането на изборите. В крайна сметка българското правителство иска съгласието на Контролната комисия и тя го дава. Това е публикувано в "Работническо дело" – съгласието на СКК за отлагането на изборите. На 11 септември регентите искат, така да се каже, да отворят политическа криза. Тогава един от ръководителите на Контролната комисия ги вика, дръпва им едно "конско" съвсем в прекия смисъл и те се отказват да предизвикват правителствена криза.

Когато през март 1946 г. се създава първото правителство на ОФ в крайна сметка решаваща е позицията пак на Контролната комисия, защото неин висш ръководител излиза в печата и казва: "Правителството е право, опозицията е крива" и с това нещата се приключват. Да не говорим за случая с Н.Петков, когато съветската част на Контролната комисия изобщо отхвърля този въпрос за разглеждане, въпреки че американци и англичани много силно настояват.

И тук аз ще си позволя да цитирам един документ, който е по мое мнение малко известен все още. Той е написан от Бирюзов, изпратен е до Антон

Югов, тогава министър на вътрешните работи. Става въпрос за 1947 г., м. април, а документът третира целите, задачите и подготовката на пограничните войски. Мисля, че по този въпрос говори проф.Носкова. Тя спомена, че съветската страна взима активно участие в подготовката, изграждането на пограничните войски, но аз искам да добавя и още нещо. Ето какво казва Бирюзов, който по негово лично указание, като председател на Контролната комисия, създава комисия под непосредственото ръководство на ген.-майор Кирюшин, началника на българските погранични войски и неговите близки сътрудници, които разработват проекти за функционирането на тези войски. За това как се подготвят и какво трябва да правят няма да се спирам, но искам само да цитирам следния пасаж: "Какво е необходимо да се направи за това, за да се подобри охраната на държавните граници на Република България? Да се създадат в най-кратък срок съвършено самостоятелни, независими и боеспособни погранични войски на МВР, които надеждно да отбраняват границите на своята страна и да се явяват надеждна опора на БРП(к) като неин боеви въоръжен резерв." И към края на документа вече се предлага създаването на школа за младши погранични служители – сержанти или старшини, от този порядък, като към тази школа да се създаде и един сектор за подготовка (на мен малко странно ми звучи, но като си помисли човек никак не е странно) на стражеви кучета и къде мислите се създава тази школа и този център? – В София. И ето какво казва пак Бирюзов в писмото си до Югов: "Тази школа, освен за задачите, които е предвидена да изпълнява по охраната на границите, да се явява постоянен боеви резерв на Министерството на вътрешните сили в столицата". Явно е, че намесата на съветските власти в България е била твърде активна и твърде разностранна и съзнателно не се спирам на другите лостове за въздействие върху България, а разглеждам тези, които произлизат и се осъществяват от ръководството на Контролната комисия.

Искам и още нещо да кажа съвсем като заключителни думи. По много възлови решение от вътрешнополитическия живот, от Съглашението за примирие, нещата се представят от съветска страна твърде различно от действителното им положение. Само три съвсем кратки примера ще си позволя да ви посоча. Веднага след 9 септември от Москва пристигат непрекъснати инструкции, в които се дават наставления да не се говори за революция, за промяна, за поврати, преврати, да се говори само за продължаване на войната срещу Германия. Ако се спазваше тази формулировка и тя беше вярна въобще не трябваше да съществува 9 септември като събитие с цялата противоречивост, която сега съществува в обществеността и сред учените по това събитие.

Освен това друг един въпрос, също свързан с окупационния статус на България – каква е била капитулацията – безусловна или условна? По този въп-

рос има известни противоречия вътре между представителите на великите сили. Но в крайна сметка, ако се види действителното положение на нещата, много от клаузите на примирието са на принципа на безусловната капитулация, т.е. предвиждат се такива изисквания към българските власти, като финансиране, като отделяне на войски, и най-вече като ползване на стопанските ресурси (т.17). Там даже не се има предвид воденето на войната, а ползването на всички тези стопански, икономически и др. ценности от съюзното (съветското) Главно командване, докато трае периода на примирие. Вече не се говори за война.

В заключение ще кажа следното: според мен България от международноправна гледна точка е окупирана страна, но това не изчерпва цялото съдържание на българо-съветските отношения през този период.

В.ТОШКОВА: Въпросът, който постави д-р Стоян Пинтев, е действително интересен и заслужава да бъде изяснен: какъв е статусът на България след сключването на Съглашението за примирие на 28 октомври 1944 г. в Москва – окупирана ли е от съветските войски по силата на това примирие или е налице особена, междинна ситуация, която в някои материали, подготвени за Московската конференция от октомври 1943 г., се квалифицира като "частична окупация". Имам предвид британското предложение за "принципите", които трябва да се прилагат при прекратяването на военните действия с европейските страни – членове на Оста.

В изпълнението на Примирието с България има един специфичен момент, според мен, и той е свързан с отсъствието на "безусловна капитулация" за Българската армия; т.е. българските войскови части не са разоръжени и демобилизирани (дори и символично), а напротив, почти без пауза, са включени във войната срещу Германия. Именно в този пункт е необходимо да се търсят международноправните дефиниции, които да обяснят статуса на България за периода 1944–1947 г.

Внимателно трябва да се борави и с цитатите от дискусиите по време на Московската конференция. Безспорно е, че мненията на основните участници еволюират, за да се стигне до окончателно съгласие по даден текст от обсъжданите декларации. Но за да се направи възможно най-точно заключение за фактическото положение на България специално, трябва да се проучи детайлно как се прилагат клаузите на Примирието, а заедно с това и дейността на Съюзната контролна комисия (СКК). Колкото до "окупационната" зависимост на българското правителство от съветското председателство на СКК, струва ми се, че д-р Пинтев повтаря примерите, които вече отдавна са получили "гласност" в българската историография. Има и данни обаче, които разкриват някои особени моменти в отношенията на българското правителство със СКК. Например комисарят по изпълнението на Съг-

лашението за примирие, външният министър проф. Петко Стайнов, е автор на ноти до съветското председателство на СКК, с които настойчиво иска да се намалят средствата за издръжката на съветските войски в България, да се върнат българските кораби и пр.; има също спорове и претенции към изкупните цени на българските стоки, предназначени за СССР.

Документите, отразяващи съветската политическа оценка за 9 септември 1944 г. и директивите на Москва за политическото поведение на БРП(к) във връзка с темповете на "съветизацията", действително будят противоречиви интерпретации, но само ако българският случай се разглежда извън контекста на отношенията между великите сили победителки.

И накрая ще си позволя да оспоря тезата на д-р Пинтев, че Примирието с България е изготвено изцяло на принципа на "безусловната капитулация". Първо, този принцип се пуска в обръщение от американския президент Рузвелт по време на конференцията в Казабланка (януари 1943 г.), без предварителна консултация с Държавния департамент. Неговото изявление предизвиква критиките на американските дипломатически експерти и опасението, че тази формула ще мотивира Германия да се сражава още по-ожесточено, което ще продължи войната. В Държавния департамент се опасяват също, че "безусловната капитулация" пропагандно може да се тълкува като заплаха за съществуването на германския народ и на населението на сателитните държави.

Терминът "безусловна капитулация" е неприложим за България, тъй като според теорията на международното право трябва да е налице капитулация на значителна част от армията на страната, което е равностойно на политическа капитулация на държавата. Доколкото съм запозната с литературата, понятията "условна капитулация", "почетна" и "обикновена" се отнасят предимно за капитулацията на военни части.

Г.НИКОВА: Едно допълнение. Доколко България е имала право дори да защитава собствените си граждани по силата на Примирието. Например аз попаднах на интересен документ, в който проф.Стайнов в качеството си на външен министър и на комисар по изпълнение съглашението за примирие чрез Бирюзов моли за отсрочване на срока за гледане на делата по Народния съд, за да може да се отсъди персонално вината на всеки. Такова разрешение не се получава от СКК и се настоява делата за два месеца да се приключат, а това са, знаете, близо 12 000 процеса. Всъщност българската страна няма право да реагира по такива въпроси. В Съглашението за примирие не е уговорен точно и въпроса за поданиците на победените държави, които се намират в България. Всъщност на репресии са подложени над 5 000 души. Някои от тях са само по произход немци, без да са германски поданици. Това са хора със смесени бракове, жени, които са получили по силата на Закона за

гражданството чуждо поданство чрез брак. Всички те подлежат на много жестоко репресиране, на изпращане в съветски трудови лагери. И тук по Съглашението за примирие Комисарството води борба за спасяването на тези хора – бройката им е над 5 000 души, както казах. Голяма е заслугата всъщност и лично на П.Стайнов, аз вече писах и една статия по този повод, че след евреите България спасява и своите немци. Следователно да се приема, че всичко безпрекословно се изпълнява, е погрешно. Правени са опити, но какъв е отговорът например на Бирюзов, когато П.Стайнов води в продължение на година и половина непрекъснато остра кореспонденция с него по повод спасяването на немците. Той казва: "Вие не забравяйте, че не сте подписали мирен договор. Тук има съветски войски и вие сте длъжни да съобразявате със сигурността на тези войски и нямате повече право да разсъждавате. Вие сте страна без уреден международен статут". Та това е в края на краищата реакцията и отговора – доста категоричен.

Н.ЛЕБЕДЕВА: В 1989 г. я выпустила книгу "Безоговорочная капитуляция агрессора", где прослеживаются все переговоры о капитуляции Германии, Италии и Японии. В монографии я уделяю внимание и переговорам о капитуляции стран-сателлитов.

В 1943 г., на Московской конференции, Молотов действительно очень жестоко требовал безоговорочной капитуляции прежде всего Румынии и Венгрии. Но сразу же после Московской конференции СССР отказался от идеи безоговорочной капитуляции и речь уже шла просто об условиях перемирия с этими странами. Причем, когда велись переговоры об условиях капитуляции Италии, США и Англия отстранили СССР от формулирования этих условий. Иден все время повтарял Черчилю, что это даст основание СССР впоследствие не допустить США и Англию к разработке условий капитуляции с Румынией, Венгрией и Болгарией, и они не смогут оказать влияние на выработку этих условий. Так действительно и получилось. В общем-то в Европейской консультативной комиссии (ЕКК), которая начала работать с января 1944 г., правительство СССР настаивало на первоочередной разработке условий капитуляции с Германией, и пока они не будут разработаны не желала заниматься никакими другими вопросами. И в результате ЕКК в общем-то почти не занималась вопросами о капитуляции Венгрии, Румынии и Болгарии, а условиями перемирия с этими странами. Но условия перемирий с Венгрией, Румынией и Болгарией все-таки были согласованы с союзниками. И были подписаны всеми союзными силами. Поэтому нельзя говорить, что это были только условия СССР.

И нужно признать, что в значительной мере эти условия были мягче, чем условия предъявленные Германии. Сталинское правительство понимало, что эти страны отойдут к советской зоне и поэтому финансовых и репарационных

условий не допускало. То есть, предполагая, что эти страны войдут в сферу влияния СССР, стремилось обеспечить максимально благоприятные условия для своего владычества, и для развития этих стран соответственно.

Ст.ПИНТЕВ: В отговор на проф.Тошкова. Какво значи безусловна капитулация? Това е положение, при което страната, която иска примирие не предявява никакви условия при неговото формулиране и подписване. Държавата, която налага тези условия има право да предявява допълнителни искания по това примирие. Консултирал съм няколко енциклопедии, исторически и общи, това е безусловната капитулация. Проф.Тошкова малко пресилва, че народът се унищожавал и пр. Трябва да ви кажа, че дори и нашето примирие от тази гледна точка е по-скоро безусловна капитулация, защото клаузите се спускат. Отива делегацията начело с проф.Стайнов, подписват се. Не се водят преговори за формулиране на клаузите. Те се запознават с тях. Но това не играе никаква роля. Не ви казват – ето, прегледайте ги, а подписвайте. Това не е обсъждане. Много дори зависи не от това дали е условна или безусловна капитулация, а от това как се прилагат на място конкретните клаузи в дадената държава. Безспорно клаузите са най-сурови по отношение на Германия, след това Австрия, след това другите бивши сателити. Има такива разлики. Това зависи вече от тези, които командват Контролната комисия и отговарят за прилагането на клаузите. Как ще ги приложат. Например в Италия в началото администрацията, която се създава от страна на съюзниците, се казва Съюзна администрация за управление на окупираните територии. Два месеца по-късно това отпада – решават, че това обиждало италианския народ, остава само съюзна военна администрация, даже СКК в Италия няколко месеца след нейното съществуване вече става Съюзна комисия. Но това не значи, че окупацията на Италия не е окупация, не значи че няма СКК, въпреки, че е изпуснат контролът. Нека да гледаме на нещата действително каквито са.

А условната капитулация каква е? Тогава, когато държавата, която иска примирие, предявява условия, водят се преговори, както, може би няма да бъда съвсем точен, с Германия след Първата световна война. Това са условната и безусловната капитулация. Безусловната капитулация е, когато ти ги дават клаузите и ти ги изпълняваш. И даже въпреки че Съветският съюз настоява да отпадне от американския проект т.13, която се появява между 25 август и 1–2 септември, че България ще изпълнява всички съюзни по-нататъшни искания. Тя отпада, но като вземем няколко точки на подписаното примирие, виждаме, че Съветският съюз има право да предявява към българското правителство искания и те да му бъдат изпълнявани. Особено т.17, според която СССР разполага с всички стопански ресурси, мощности, суровини и пр. и това по усмотрение на съветското Главно командване. Поглед-

нем и от друга гледна точка окупацията – от едно отношение между навлезлите войски и местното население. Много често досега се скриваше този факт, че има доста случаи, когато стават нежелани инциденти между съветските войски и българското население. Пък и в Комисарството по съглашението за примирие, през което трябва да минават всички искания, едно от най-честите оплаквания е, че съветските представители много често игнорират този орган. Така че едно е как е написано, друго е как имаш възможност да го прилагаш, да го тълкуваш, и пр. От тази гледна точка Съглашението за примирие с България по-скоро може да се квалифицира като безусловната капитулация, отколкото условната.

Понеже се казва, че няма безусловна капитулация, въпреки че на Московската конференция за сателитите е решено това, действително в последния момент даже англичаните настояват, не само съветската страна – да се махне безусловната капитулация. Но това не значи, че тя не съществува.

В.АНГЕЛОВ: Искам само да внеса една корекция по отношение на два документа, които Д.Мичев оповести: едно писмо на ЦК на БРП(к) от ноември 1946 г., подписано от Димитров до Тито и отговорът на Тито във връзка с претенциите на Югославия в проектоконституцията да бъдат внесени поправки за признаване на македонското малцинство. В писмото Димитров се сърди на Тито и на югославската преса, че поставят проблема публично и наливат вода във воденицата на врага, на реакцията и го моли да спре кампанията, защото казва: "както ние се разбрахме с теб при Големия приятел, този въпрос ще намери благоприятно развитие", т.е. след ликвидирането на опозицията и по-късно. Г-н Мичев, може би не сте видели този документ, но такова решение на Политбюро – за вписването на този текст – се взема. Това става през ноември.

Накрая искам да почдертая, че съм много доволен от настоящата конференция, тъй като в изнесените доклади на колегите от Русия намирам пълно потвърждение на доста мои съждения, относно политиката на БРП(к), ЮКП и Москва по македонския въпрос. Особено за поставянето на проблема на Парижката мирна конференция с този меморандум. Това се потвърди и от колегите от Москва.

Вл.МИГЕВ: Аз много добре възприех интересния, емоционален доклад на колегата Наталия Христова. Струва ми се, че този блестящ, есеистичен подход не ѝ позволи обаче да направи някои оценки, някои баланси, някои уговорки и от тази гледна точка бих искал да ѝ възразя. Разбира се ако неправилно съм разбрал мислите ѝ, тя може да ми отговори.

На първо място тя каза за репресиите към някои писатели и т.н. Как може да се говори така? Всички писатели, които са изпратени в ТВО, Хр.Радевски

ги освобождава. Почти всички писатели, които са изключени, с изключение на трима души, които са съдени от Народния съд, са върнати след това. Може би единствено Ф.Попова-Мутафова, която не е съдена от Народния съд, даже не знам дали и тя няма присъда от Народния съд, не е върната. На Ст.Чилингиров се дава право да пише, на Вл.Василев се дава право да пише. Може би тук ролята на Хр.Радевски като един твърде либерален човек оказва своето влияние и своето въздействие, но аз съм съгласен с колегата С.Попов, че действително ако сравним със Съветския съюз, у нас репресирани писатели от тази гледна точка не може да има. Напротив, най-много пострадват и биват ударени редица писатели комунисти.

Вторият въпрос, който постави колегата Христова, е едно противопоставяне: големите успехи между двете световни войни и слабото изявяване след 9 септември. Като погледне човек кои са големите успехи преди 9 септември? Кое е останало до сега например от този период на творчество? Може би само Й.Йовков. И драматургията – Ст.Л.Костов, Р.Стоянов и драмите на Й.Йовков. Ел.Пелин не бих казал. Ел.Пелин има упадък. Това, което е постигнал е преди Първата световна война, стиховете на Д.Габе и на Ел.Багряна. Сега тук не сме специалисти, но ми се струва, че напротив: в следващия период, вярно е, че съществува сив поток и т.н., но също и има един значителен подем, художествени произведения излизат в масов тираж. Така че това противопоставяне на периода след 9-ти и преди 9-ти – имам предвид между двете световни войни, е в полза на следващия период.

Също не бих се съгласил и с въпроса за изолацията. Доколкото познавам, няма в този период такава изолация. Защо? Първо, защото ние сме включени в един интернационален процес, в който руската култура, съветската култура, която в този момент е свързана с националния подем след Отечествената война и т.н. има едно голямо въздействие в света.

На второ място поради това, че ние не бива да сравняваме със сега. Преди 9 септември до голяма степен водещи са писатели, които са в лявата групировка – Г.Караславов, Хр.Радевски, Н.Хрелков, да не говорим за Вапцаров и т.н. След Втората световна война и на Запад ролята на лявата традиция, лявата литературна среда като започне от Луи Арагон и американската – Х.Фаст и бразилската – Жоржи Амаду и т.н. имат по-голяма тежест. От тази гледна точка тя оказва влияние върху процесите и изолацията, която действително съществува през 1948–1953 г. е до известна степен относителна. Аз не отричам наличието на изолация, това че действително една част от творчеството на редица писатели се пренебрегва – А.Моравия никой не го знае, Хемингуей до 1956 г. никой не го знае и т.н., но това не е единственото...

И една забележка към колегата С.Попов. Действително една голяма част от писателите не са активни. Доколкото познавам протоколите, документите на Писателския съюз, през 50-те години действително много пъти се об-

съжда този въпрос. Един голям баласт, един голям брой от писатели, които не пишат нищо, да бъдат освободени, да бъдат изгонени от Писателския съюз. Но се оказа, че по-голямата част от хората, които не пишат и са фиктивни членове на СБПне са приети след 9 септември. Напротив – след 9 септември има една голяма група млади писатели, които вече са се утвърдили и са приети, докато по-голямата част от писателите, за които се мъчат с въпроса: "да ги задържим ли или да ги освободим" – са писатели, които пишат още отпреди това и действително имената им нищо не говорят – те са забравени, те почти нищо не пишат, и въпреки това по-голямата част от тях пак не са изгонени. Така че тази теза на колегата Попов за това, че масовизацията на Писателския съюз след 9 септември понижава неговото равнище не бих я приел.

Към писателския клуб се създава Клуб на младия писател. Хората там с по 2–3–4 книги, а стоят 10–15–20 години и не ги приемат. Утвърдили се вече като писатели, така и не ги приемат и приемът става – особено в началото на 50-те години – много труден.

К.ВАСИЛЕВ: Уважаеми колеги, аз изслушах с голям интерес докладите и научните съобщения, които бяха изнесени тук за българо-съветските отношения в различни области на политиката и културата след 9 септември до 1989 г. и трябва да кажа, че тази конференция изигра своята роля – постави началото на изследването на тези отношения. Но само началото е поставено. В такъв смисъл аз давам положителна оценка на конференцията.

Разбира се, това са спорни въпроси. И аз съм убеден, че една напълно обективна историческа оценка за периода от 9 септември 1944 г. до 1989 година ще се даде през XXI в. Сега още обстановката е нагорещена, има още много страсти, има политически влияния, има обидени хора, основателно обидени, оскърбени основателно, има пристрастия от едната и от другата страна и аз мисля, че тъкмо историците трябва да се стремят да се очистят от всякакви пристрастия, доколкото е възможно, да бъдат наистина историци, обективно да преценяват фактите. В това отношение ми се струва, трябва да си служим с историята, малко да се връщаме назад при аналогични случаи. На мен ми е правило впечатление, когато изучават литературата на Ренесанса, как в Ренесанса, който за мен е онова средновековие от IV до XIV в., има толкова негативни оценки за Средновековието. Даже един историк на културата казва: "В продължение на хиляда години нито една свежа идея не се появи в Европа. Това е абсолютна тъмнина Средновековието." В замяна на това пък се идеализира античната култура, която е преди Средновековието.

След 9 септември у нас също има нещо аналогично. Особено първите години – 10–15 години – едно негативно отношение към културата до 9 сеп-

тември, едно прикачване на етикети – фашизъм, фашистки и върху демократични личности и т.н. Но и тогава имаше пристрастия, обидени, оскърбени и т.н. – един прелом, махалото от едната страна отиваше на другата. Тази конференция е насочена предимно към времето 10–15 години след 9 септември; наистина в това време има повече негативни моменти. Но ако се проследи това развитие през 60-те–70-те години вече редица неща еволюират, редица неща се оправят, макар че политическият режим си е политически режим с неговите идиотщини. Защото наистина този режим не попречи, на Злати Бояджиев да нарисува своите прекрасни картини, не попречи на Ивайло Петров да напише своя прекрасен роман, критичен – "Хайка за вълци", не попречи на Димитър Талев да напише своите хубави романи, издадени бяха, макар че първоначално след 9 септември той беше репресиран. Значи има една еволюция, има промяна, променят се нещата и трябва, като историци, този процес на развитие да се проследи. Вл.Василев, който наистина беше заклеймяван след 9-ти, след това започна да се дава една по-уравновесена оценка за него. Идеологемите страшно тежаха; но тази обстановка не попречи и на един Исак Паси да издаде свои прекрасни произведения – "Смешното", "Трагичното", в което няма никакъв класов подход. Издадени бяха, стана доктор, стана професор със своите произведения – никакъв класов подход не е имало. Опитаха се от ЦК на Комсомола да го критикуват и да го заклеймят, че в лекциите си нямал класов подход – не му попречи това, не му попречи да издаде Паскал с апологията на християнството. Той даже ми каза: "Ще видим какво ще ме направят сега. "Апологията на християнството" в изданието на Паскал на руски език я няма, съкратили са я. Аз я пуснах." Нищо. Излезе си Паскал с "Апология на християнството". Това са 70-те години.

Следователно аз бих казал даже нещо парадоксално. На мен ми се струва, че някакъв натиск като че ли е необходим, за да предизвиква творческия дух. Най-големите еретици са излизали от манастирите, от йезуитските школи през Средновековието. Аз си спомням Бенедето Кроче, италиански философ неохегелианец, шеф на Либералната партия през времето на Мусолини, противник на фашизма. Той има една такава мисъл: "За да се развие творчески един човек нужно му е натиск отгоре. Както скъпоценните камъни са станали скъпоценности в Земята под натиска на огромни пластове земя". Това го казва Б.Кроче. Без да идеализирам, без да казвам, че непременно трябва да има диктатура. Но в края на краищата един социален натиск предизвиква големия талант да бъде още по-силен, а ще унищожи по-слабия. Така че картината е много сложна и трябва обективно да се преценява. Този режим не ми попречи аз да издам 850 страници книга за любовта, която първоначално – понеже беше точно преди X конгрес, беше разпилян набора ѝ, не я пуснаха. Но след 2 години я пуснаха. Защото в тази книга няма нито една дума за класовия подход.

Що се отнася за политическия режим, за монопола на идеологията, за идеологемите – аз съм бил винаги категоричен противник. Социалистическият реализъм сам по себе си има място в литературата. Но като една от школите, като един от стиловете, но не като единствен, не като натрапван във всичко. Нека да има най-различни стилове. Как може по този начин ние да декретираме? Така че тук в тези доклади, които тематично бяха доста пълни, обхванаха почти всички теми, една обаче тема не беше застъпена – научното влияние през този период, българо-съветските научни влияния. За науката нямаше нищо, за философията, за социалните науки, за хуманитарните науки, за технически науки. В тази област влиянието е доста положително. В Съветския съюз по това време стоят крупни учени – акад.Тан, голям физик от световна класа, ами Прохоров и Басов – откривателите на лазера – в СССР, а академик Ф.Капица – физик, възпитаник на Ръдърфорд, с ново творческо мислене. В това отношение влиянието наистина е доста положително. Даже в Дубна много български физици специализираха. И в тази област идеологемите се налагаха, но не в такава степен, както в социалните и хуманитарните науки. Но аз възразявам против това да се представя работата какво, че тук българската интелигенция, българските учени като че ли напълно безпрекословно са приемали всички тези, които се налагат от СССР. Не е вярно. Имало е една група, такива групи има при всеки режим, които са повтаряли всяка догма, господстваща в СССР във философията, в естетиката, в етиката и т.н. Но най-будните български учени са възразявали, не са приемали. Вземете, да кажем, по македонския въпрос. Аз си спомням през 50-те г. академик Д.Косев в каква борба е влизал със съветски историци по македонския въпрос. Може политиците да са грешили по македонския въпрос, обаче честните, видните български историци по македонския въпрос са водили борба. Аз си спомням 50-те години. През моите ръце минаха двата термина – Македония и македонци за "Голямата съветска енциклопедия". И тогава организирахме да си кажат мнението. Тодор Павлов дори, който искаше да създаде македонска нация, каза: "Аз съм родом от Щип и съм българин, моите родители, всички са били българи" и т.н., и т.н. Тогава решително възразяваха против тази трактовка на македонския въпрос. Значи не сме били просто послушници.

В 60-те години Ж.Желев критикува ленинското определение за материята. Един от най-видните съветски философи два часа го убеждава и не можа да го убеди и нищо не стана. Той продължава да си твърди, че Ленин греши.

През 1961 г. аз оспорих в една своя студия Лениновото твърдение, че има две идеологии – буржоазна и пролетарска, и аз казах: "Има много идеологии. Идеологията на БЗНС е нито буржоазна, нито пролетарска и не може да се систематизира така."

В края на 60-те години и през 70-те години нашите учени социолози и

философи възприемаха системно-структурния подход, кибернетиката, и макар че тя ни отдалечаваше от СССР, ние я възприемахме. Аз съм изнасял лекции, аз съм писал статии за системно-структурния подход. По това време аз развивах теорията за биосоциалната същност на човека. И на международна конференция по случай 150 години от раждането на Маркс в Москва аз изнесох този доклад. В резултат на което разгневих съветските философи – Федосеев и Чесноков, които отпечатаха всички доклади. И моя доклад отпечатаха, но без двете страници, където аз говоря за биосоциалната същност на природа и се отклонявам от марксизма. Ами по въпроса за социологията? Че ние сме били преди съветските учени социолози. Още 60-те години ние говорим, че съществува социология извън философията на историята и извън историческия материализъм. Успяхме даже да убедим ръководителите горе в ЦК и създадохме Институт по социология. Създаде се и се откри специалност по социология и аз 15–20 години преподавам социология. Докато в Русия аз не знам и сега дали имат Институт по социология. Има само исторически материализъм. Знаете ли какви спорове сме водили със съветски философи по тези въпроси? И какви доноси са правили срещу нас? Социологията – това е буржоазна наука. Това беше много важен въпрос – да приемем, че има социология извън историческия материализъм, значело да приемем новите методи на социологията от Запад. Количествените подходи, системно-структурния подход, които ги възприемахме, в СССР го смятаха за буржоазно.

И други примери мога да дам. Така че нека да не упрекваме тотално цялата наша интелигенция, да казваме, че безпрекословно са възприемали идеологемите от Съветския съюз. Ние сме възразявали.

Вл.МИГЕВ: Не че съветските социолози са били по-назад от нас, а просто съветският режим беше по-суров и те не смееха да се изказват свободно, докато при нас беше по-либерален режимът и от тази гледна точка нашите бяха малко по-смели, а не се знае техните опоненти дали са казвали винаги това, което мислят. От тази гледна точка тази градация на проф.Василев ми се струва доста относителна.

К.ВАСИЛЕВ: Аз съм спорил на конференции със съветски социолози и те продължаваха да си твърдят същото. Те приемаха социологията само като емпирична основа, но не като теоретична наука.

Д.СИРКОВ: Драги колеги, и миналата конференция, струва ми се през декември 1995 г., и тази е посветена на проблема за отношенията между Съветския съюз и България. Тогава беше в по-широк, план, а сега в по-конкретен – след войната. Мисля, че и двете имат много голямо значение за

навлизане в конкретиката на тези отношения. Без сериозно изследване върху нови източници, нова документална база на това как конкретно са се развили отношенията, не е възможно да се направят и по-широки обобщения и заключения по-нататък.

Аз искам да изразя едно свое убеждение, една своя, може би препоръка. Струва ми се, че тези конкретни изследвания биха могли да бъдат по-резултатни, ако се поставят в по-широк контекст на отношенията в дадения период. Например за българо-съветските отношения след войната. Това не са само българо-съветски отношения в тесния смисъл на отношения между двете страни. Те са в един определен световен контекст, който им влияе много съществено, тъй че ако ние разглеждаме проблема за дейността на съветската администрация – военна и др. от 9 септември 1944 г. насам, СКК – това не са чисто българо-съветски отношения. Това е в контекста на договореността между съюзниците и трябва да се има предвид този контекст, за да се обяснят много други неща. Защото и двете страни – и СССР, и неговите западни съюзници, които гласно или негласно, по писано и неписано споразумение си разделят сферите на влияние и общо взето спазват тези договорености. Тъй че тук вече нещата опират до този именно контекст и не могат да се обясняват само с преките отношения. Още повече, че има определен синхрон между действията на СССР в Източната зона на Европа и действията на другите западни съюзници в западната част, т.е. има известен синхрон. Ако някой се заеме да проследи какво прави Сталин в Източна Европа и как отвръщат другите или обратно – какво правят те на Запад и как отвръща Източна Европа, ще се намери един синхрон.

Ние казваме, че за намеса на Съветската армия и съветската администрация в България, дали е било окупация и каква е била – условна или безусловна, има определена симетричност, това е нещо като скачени съдове – на едното място като натиснеш, и на другия край се появява съответна реакция. Но ако вземем само това и погледнем съседната страна – Гърция, ние ще видим, че намесата на другите във вътрешните работи на Гърция не е помалка отколкото в България. Когато става известно процентното разделение, постигнато от Чърчил и Сталин през октомври 1944 г., там няма никъде записано, че командващият английските войски в Гърция трябва да разгроми атинската демонстрация – 100 000 души – в началото на декември 1944 г., обаче го прави. И при това срещу сили, които не са фашистки, прохитлеристки и пр., а по време на войната са били в стана на съюзниците. Така стоят нещата.

Има намеса, и двете страни се намесват в тази зона, която считат за своя, и не са съгласни да има друг режим. Ако погледнем строго обективно в Гърция силно преобладаваше ЕАМ и ЕЛАС – това е реалната сила. Те ако имаха свобода, щяха да вземат властта без проблем. Колко време по-нататък ще

задържат – това е друга тема, можеше пак да има Гражданска война. Но на англичаните не им харесваше да бъде такава власт, защото всички знаят числеността на ЕЛАС и пр., това е огромна, 90 % може би от гръцката национална съпротива, докато ефективите на ЕДЕС и др. са минимални и просто нямат никаква реална сила. Т.е. с външна сила се налага друг режим.

У нас, в България, естествено че СССР ще подкрепят тази политическа формация, която му е идейно близка, но не се наложи намеса на Съветската армия в разрешаване вътрешнопартийни политически конфликти. Това са реалните факти.

Може да се намери определен синхрон. Когато ген.Скоби разгромява ЕЛАС и ЕАМ през декември 1944 г., Сталин мълчи. Никъде няма протест зарегистриран. Обаче в същото време в България започват да притискат техните приятели. Не е случайно, че по това време става изгонването на Гемето, който се води като английски шпионин. То си е така. Въпросът е, че тази тенденция, която е проанглийска, прозападна е потисната. По същия начин, както просъветската в Гърция е смазана. И може по-нататък да се проследи кога се съди Н.Петков и кога се изгонват комунистите от правителството на Италия и Франция. Тези неща са свързани.

Прекратявам по този въпрос, защото всички колеги се сещат как може да бъде направена тази съпоставка и да се види как биполярният модел на международните отношения се отразява върху страни като нашата. Каквото и правителство да беше в България от 9 септември насам, то действаше в едни рамки. Не може да има друго развитие. Тези, които се опитваха през 1956–1968 да правят други режими, видяхте как завършиха и Западът не ги подкрепи ефективно – това трябва да си го знаем. Те ги подкрепиха моралнополитически от началото, но не ефективно накрая. Т.е. спазваше се тази договореност – кой докъдето е стигнал и до където са определили споразуменията в Ялта и Потсдам – това е. По-нататък вече ще се мисли за други решения.

Другият проблем, свързан с тези доклади, които следобед се изнесоха – наистина трябва да се изучи проблемът за съветско влияние и натиск върху културната и научна общност в България. Правилна е уговорката, че не е само негативно, има и позитивни страни. Трябва това да се има предвид. Но що се отнася до режима, който у нас съществува, който естествено осъществява и такива мерки, за които става дума – за притискане на несъгласните – и в самата партия, и извън нея – това е така, но не може да се обяснява само с голямото влияние на комунистическата идеология или на социализма изобщо.

Аз трябва да припомня, че след края на Първата световна война, особено в навечерието на Втората световна война, по време на съпротивата, общо през войната и непосредствено след нея лявата идея с нейните социалисти-

чески и комунистически варианти има много висок рейтинг. Тези неща се признават от цялата световна наука и култура и ние не можем, да извадим нашата страна да излезе от този контекст. Тази идеология в културата и науката идва не защото само се приспособява към една определена политическа система и култура, или под натиск, или пък да оцелее – такива случаи има, но и по убеждение.

Аз ще преведа няколко само примера от Западна Европа, където няма Съветска армия, няма СКК и няма такива режими. В началото на 30-те години и особено по време на съпротивата, и непосредствено след разгрома на Германия е модно да си ляв, както сега е модно да си десен. И такива имена: Анри Барбюс, Л.Фойхтвангер, Луи Арагон, Елза Триоле, Едгар По, Мария Леон и др. са фигури в европейската култура тогава. Пикасо е уникален случай. Той пък е ангажиран пряко с Комунистическата партия. Това не може да се обясни само с действие на Съветската армия или на съветски натиск. Това са явления, които искат самостоятелно обяснение.

Не може нашата страна през този период да излиза от този международен контекст и да бъдем ние по-различни, още повече, че сме вклинени по силата на обстоятелствата в този биполярен модел. А тази сила, която доминира у нас, в нашия регион, има тогава много висок световен престиж. И това се отнася не само за обществените науки. Ами вземете един Ж.Кюри – крупна фигура във физиката. П.Ланжен, А.Ланжен и др., които не са просто станали комунисти или симпатизират на комунизма поради това, че са били заставени. Това явление иска своето отделно обяснение.

Разбира се има известна разлика как комунистическите партии се отнасят на Изток и на Запад към интелигенцията. У нас например, Червенков, ген.-секретар и ръководител на комунистическата партия – управляваща, гони Жендов, в същото това време и Торез редовно се отбива в ателието на Пикасо на раздумка. Тогава аз питам, дали Пикасо повече се отклонява от определени догми или изисквания, стереотипи в художествено-изобразителното изкуство, отколкото Жендов?

Аз само повтарям тези въпроси, без да оспорвам колегите, които изнесоха много интересни факти. Само искам да подчертая, че по-широкият контекст дава по-добри възможности за интерпретация.

В.АНГЕЛОВ: Аз ще си позволя само една малка реплика към уважавания от всички нас и от мен акад. Кирил Василев. Мисля, че е несправедлив упрека Ви да не виним българската интелигенция, че е приемала безпрекословно всичко, идващо от СССР. Аз лично не чух такова нещо тук нито в един доклад. Всички доклади, които бяха изнесени и очертаха ролята на СССР във всички сфери на българския живот през този период, визираха само една определена политическа сила, която по този начин пренася всичко в СССР.

А що се отнася до истинската роля на българската интелигенция – аз смятам, че Вие сте прав и сме длъжни да изясним например въпроса за формирането на българската политика по македонския въпрос. Т.Павлов е последният, който се очиства, според мен, и признава вината си за своите деяния в Македония. Мисля, че не е далече деня, когато ще изясним ролята на българската интелигенция, нейната съпротива за провеждането на тази политика сред всички нейни представители в политическия спектър, включително и в средите на Комунистическата партия. За пример аз бих посочил Вл.Поптомов – член на Политбюро на ЦК на БРП(к), той е един патриот за мен, който се опитва да спре тази политика, но за съжаление не успява.

А.НОСКОВА: Я хочу взять участие в дискуссии. Но прежде всего от имени моих российских коллег, которые приняли участие в этом круглом столе – "Советский фактор в развитии Болгарии после 9 септември 1944 г.", выражаю благодарность и большое удовлетворение как от рассматриваемых тут вопросов, так и от формы, в которой проходило их обсуждение. Мне думается, что форма дискуссий была исключительно академической, без эмоциональных взрывов, которые мешают научным обсуждениям, и без политических флюид, которые тоже не всегда идут на пользу науке.

Второе мое впечатление. Вы знаете, хотя между нами наверное не на одна тысяча километров, дискуссия, которая здесь прошла и проблемы, которые мы здесь обсуждали, убеждают меня в том, что в наших задачах, в наших рассуждениях, в наших заботах очень много общего. Мы по сути дела обсуждаем – каждый у себя дома, каждый самостоятельно, одни и те же наболевшие вопросы. А тут открылась такая удача – обсудить их вместе. В качестве примера можно привести возникшую здесь неожиданно, вне программы, проблему оккупации и освобождения. Два года тому назад у нас в Институте славяноведения и балканистики был проведен круглый стол по проблеме: "Вторая мировая война и славянские народы". Правда, институт у нас не только славянами занимается. Поэтому мы обсуждали проблемы Румынии и Венгрии и даже Финляндии. В ходе обсуждения стало ясно, что проблема оккупации или освобождения, проблема понимания, содержания этого понятия применительно к каждой конкретной стране наполнена конкретикой. Это понятие очень специфично и нельзя под него подвести все страны.

В целом я согласна с проф.Сирковым в том, что вне международного контекста, общего, широкого фона, обсуждать эту проблему может быть не совсем правомерно. По крайней мере, наверное, не совсем результативно. Но может быть недостаток обсуждения вопроса об оккупации еще и в том, что мы не затрагиваем сущности вопроса. Оккупация, закрепленная в международных соглашениях, это тот каркас, в который одевался национальный суверенитет. Это ограничение национального суверенитета. Но если мы кон-

центрируем внимание только на обсуждении статей, которые нормируют свободу выбора правительства и народов той или иной страны, то это не может служить основой для окончательных выводов. Было бы наверно очень полезно проанализировать как воспринимается ограничение национальной независимости в стране, как на него реагирует массовое сознание, какова реакция различных политических кругов, как они ее понимают, как ее толкуют. Одно дело, мне так думается, рядовой болгарин, восприятие им этой ситуации, а другое дело рядовой венгр, для которого поражение Венгрии в войне – это национальная трагедия, национальное унижение. Возникает вопрос, а Польша – страна в которой с юридической точки зрения не было ни оккупации, ни международных соглашений, которая была членом антигитлеровской коалиции, как должна оценивать приход советских войск – как оккупацию или освобождение. Эта проблема в польской науке, среди польских ученых активнейшим образом обсуждается. Она в свое время была предметом своего рода политической игры, точнее политических разногласий. Правда, насколько мне известно, сейчас наши польские коллеги склоняются к выводу, что сначала все-таки было освобождение, а понятие оккупация, которое некоторыми политическими кругами Польши внедрялось в массовое сознание, в 1945 г. все-таки не воспринималось польским обществом как оккупация.

Поэтому мне кажется, что мы можем найти ответы на вопросы, которые на первый взляд лежат на поверхности, только общими усилиями и рассматривая, изучая их с различных сторон.

С.ПОПОВ: Аз искам да благодаря на колегите, които се изказаха. Приемам бележките, но все пак за броени минути не може да се разкаже дори и за една такава по-тясна тема, каквато е Съюзът на писателите в обществената и културна структура на обществото. Но иначе ако трябва да бъда честен и искрен, нещата са много по-сложни след 9 септември 1944 г. Не искам да бъда зле разбран, но икономисах много тъжни факти. За какво става дума? Дългогодишен и заслужил председател на Съюза на българските писатели Ст.Чилингиров, един човек, който участва във войните, един човек, който написа една книга вътре с много наивности, но все пак до ден днешен се цитира дори. Така че няма съмнение за чистия и кристален патриотизъм на Ст.Чилингиров. Същият този Ст.Чилингиров, който имаше такава нежна душа, че не се поколеба да заплаши жандармеристите в Бургаско, че ще се хвърли в горящата къща, ако те разстрелват там антифашисти или комунисти, същият този Ст.Чилингиров след 9 септември със студени тръпки се чудеше къде да се скрие и упълномощи Б.Болгар да съобщи, че се отказва да се свиква събрание, не искаше да види комунисти дълги години. И тук академик Кирил Василев говори за Владимир Василев, за известния редактор

на "Златорог" и т.н. Но всички в края на краищата – кой по-рано, кой по-късно, трябваше да клекнат, да капитулират, да се съгласят, за да преживеят. Има и такива неща. Тук става дума за Вапцаров, спомена колегата Мигев. Е, да, ама Вапцаров стана Вапцаров след като едно международно движение каза, че Вапцаров е голям поет. Иначе ако човек разгръща и протоколите на партийната организация, и на общите събрания на Писателския съюз, които са ежеседмични или понякога ежедневни в навечерието на изборите, ще разбере, че Писателският съюз в края на краищата е една пропагандна кохорта. В суматохата българските писатели не се сетиха да дадат преценка. След като създаваш нов тип председателска организация, ти трябва да направиш рекапитулация. Никой не го направи. Трябваше руските писатели, съветски тогава, да кажат: "Вие имате един Вазов, имате други писатели и т.н.". Така че има тъжни неща.

Същият Крум Кюлявков, за който говорих – той толкова бързо се амортизира от динамична партийна организация, че в края на краищата трябваше самата партия да го смени и да го изпрати там, където още по не му е мястото – дипломат. Едно е да си организационен работник опитен, друго – за дипломат. И в края на краищата достигна до там, че Георги Караславов му каза: "Добре, бай Круме, какъв си ти – писател ли си, какъв си, що си". Но не може да се отрече този голям факт и трябва да се каже истината докрай, особено сега, в тези условия. Мисля, че опозицията е права тогава, когато обвинява писателите в литературна конфекция.

Още един път благодаря за добрите думи, които бяха казани, и по-големи успехи по пътя на демокрацията.

Н.ХРИСТОВА: Към доклада ми се направиха конкретни възражения, особено от Вл.Мигев. Изказването му беше интересно само по себе си, но за мен доста учудващо. Защо?

Първо. Още в заглавието на доклада е назован проблемът, който ще разгледам. А и в самото начало на изложението аз го формулирах и прецизирах: Да проследя в едри щрихи процеса, пътя, който извървява българската художествена култура от европеизацията към съветизацията. Дадох и кратка характеристика на двата модела – европейския и съветския.

Второ. Изрично подчертах, че говоря само за времето от края на 40-те до началото на 50-те години като правя неизбежния ретроспективен поглед на българската литература и изобразително изкуство от Освобождението през 1878 г. до Втората световна война.

Вл.Мигев изразява несъгласие с неща, които аз изобщо не съм разглеждала – репресиите към писателите от средата на 40-те години. Приемам разсъжденията му по въпроса като негово желание да разкаже за тези писатели и изрази по този начин своята както научна, така и гражданска позиция. И

фактите, които той изнесе по първия пункт в основни (но само в основни) линии са верни. Някои уточнения вече бяха направени от колегата С.Попов.

Явно е обаче, че трябва да се спра, излизайки от заявените хронологически граници, на някои моменти от културната политика във времето от 1944 до 1947–1948 г. Именно тогава отношението на управляващите към българската художествена и научна интелигенция е добре премислено. Всъщност и това го казах в доклада – стремежът е да се спечели българският духовен елит на страната на ОФ правителство. Това се прави както чрез избягване на ненужни репресии, така и чрез отмяната на повечето от извършените по силата на Народния съд и антифашистките чистки. Интелектуалците ги приобщават, толерират, подпомагат (особено от 1945 г. насетне, когато се възстановява Камарата на народната култура начело с Ал.Обретенов) и разбира се, интелектуалците ги използват. Как? Като им искат да публикуват изявления за демократичността на изборите, като ги включват в почетни президиуми и т.н. Ел.Багряна, Д.Габе, Вл.Димитров-Майстора и др. безпартийни творци се радват на изключително внимание от страна на управляващите. Организират се честванията на актрисата Адриана Будевска, на писателя Елин Пелин. Страхът на Ал.Балабанов, Ал.Божинов и Ел.Пелин от репресии (поради техните връзки с двореца, конкретно с царя) е напразен. Може още да се говори в тази посока, но излизам твърде много от темата.

В този начален период започва да се оказва директен натиск върху членовете ("стари" и "нови") на БРП(к). И този натиск е колкото логичен, толкова и неизбежен. Само ако се изиска от партийните творци да пишат и рисуват по съветски образец, т.е. по соцреалистически, може на практика "социалистическият реализъм" да докаже своето преимущество в декларираното "свободно състезание с другите течения и школи". Именно тогава, в началото на 1945 г. е гневното възражение на Т.Павлов срещу статия на Борис Делчев за състоянието на българската литература през изминалата 1944 г. Тогава остро е разкритикуван "Синият залез" на Павел Вежинов, произведенията на младите поети В.Петров, Р.Ралин и др., които са наречени упадъчни, формалистични.

През 1947 г. се пристъпва към ликвидирането на политическата опозиция и онези, макар и малко на брой творци, които открито принадлежат към нея или просто ѝ симпатизират са репресирани – изпратени са в затвори и лагери, а след освобождаването на оцелелите те са лишени от възможността за реално участие в културния живот на страната.

В доклада съм отбелязала, макар и чрез "есеистично" изречение, че художественият елит е подложен на натиск и от управляващите, и от опозицията. Последната публикува "компромати" срещу видни български интелектуалци – Ел.Багряна, Д.Габе, Н.Райнов. Управляващите пък обвиняват в пасивност Ил.Бешков и Константин Петканов и т.н. За отношението власт –

художествена интелигенция от средата до края на 40-те години може още много да се каже. Въпросът е едновременно интересен, сложен и, разбира се, спорен. Но отново подчертавам – той е извън хронологическия обхват на моя доклад.

Колкото до това, че в годините на ускорена съветизация (1947/1948 – 1953) са репресирани предимно партийни творци – това го казах повече от ясно в доклада. И тази теза по-пространно съм аргументирала в редица свои публикации още преди 2–3 години.

На втория въпрос-мнение на Вл.Мигев не съм убедена, че е необходимо да отговарям или споря надълго и нашироко. Казаното от колегата Мигев ме смущава. Самото поставяне на въпроса какво толкова е направила българската култура в периода до Втората световна война говори (моля за извинение) за непознаване на постиженията на българското изобразително изкуство и литература. Всъщност Вл.Мигев говори само за писателите. Той каза, че от изобразително изкуство не разбира. Историкът на културата не е длъжен да се произнася като изкуствовед, но трябва да познава оценките на изкуствоведите. А и никой не му отнема правото на собствено мнение.

Твърдо няма да разказвам какви са постиженията на нашата художествена култура до Втората световна война – няма време, а и не изнасям лекция. Но в доклада ясно казах: през 30-те и 40-те години на XX век българското изобразително изкуство се развива почти успоредно с европейското. Отново припомням (моля колегите да ме извинят, но отговарям на поставен въпрос), че разглеждам пътя от европеизацията към съветизацията като процес. Говоря за драмата (психологическата драма, колега Мигев, която в никакъв случай не е равнозначна на репресия, по-скоро е вид депресия), която изживяват голяма част от талантливите български творци, тогава, когато по силата на обективните обстоятелства са откъснати от отворената, жанровопроменящата се, авангардната европейска култура и са поставени в почти херметически затворената съветска общност. И тя е действително такава през разглеждания период – края на 40-те до средата на 50-те години. "Всичко съветско е прекрасно, всичко западно – упадъчно". Това е постулат, обявен за естетико-ценностен критерий тогава.

И българските писатели и художници, след като им е дадена възможност от 1944 до 1947 г. постепенно да се адаптират към предстоящото (именно през тези години, когато в България има СКК е отделено място и за американска, и за западноевропейска и, разбира се, за твърде много съветска култура) ще започнат да се примиряват.

В годините на ускорена съветизация художествената култура ще се развива под знака на опозицията формализъм – социалистически реализъм. И от Художествената академия ще бъдат изхвърлени Кирил Цонев, Иван Ненов, Николай Райнов, на мястото на Дечко Узунов ректор ще стане Крум Кюлявв-

ков, ще се даде път на напористите "млади", които с лекота усвояват новата опростена "естетическа" лексика – Л.Белмустаков, Б.Райнов. А Владимир Димитров-Майстора ще чете банално-клиширани сказки и ще стигне до там, да отрече и себе си – като каже, че преди 9 септември той дори не можел да рисува.

Мога още да продължа. Почти всеки голям български писател или художник изживява своя творческа драма – без значение дали е безпартиен или е член на БКП.

Колкото до бившия главен редактор на сп."Златорог" Владимир Василев нещата не стоят съвсем така, както твърди Вл.Мигев. Действително през 1954 г. на него му са дава възможност да публикува от време на време, но самият Червенков реагира остро срещу това и пита – Какви са тези златорожци по страниците на "Литературен фронт"? Какво прави ръководството на Писателския съюз? Вместо да флиртува с разни врагове, то трябва да помогне на нашите партийни литературни критици да излязат от кризата (предизвикана до голяма степен от самият Червенков след "случая "Тютюн"). Така че Вл.Василев съвсем символично и по-скоро конюнктурно-обслужващо, а не реално, участва в литературния живот на страната.

Колкото до това, че някъде в доклада си съм твърдяла, че от Втората световна война до 1989 г. няма добри постижения в художествената култура – това е повече от невярно. Напротив. Ясно подчертах, че такива има, но те биха били още по-големи ако можеше да се продължи естественият диалог с европейските и световни тенденции и ценности. Ако не беше затварянето (станало не по волята на творците, нито дори на българските политици-комунисти) в определена културна среда – на Съветския съюз и съветизираща се Източна Европа. Именно за това и в самото начало цитирах Илия Бешков. Внушението, настроението, което носят думите на големия български интелектуалец явно не са разбрани напълно от колегата Мигев.

В заключение ми се иска да кажа следното: Българската култура от Освобождението до края на 80-те години на XX век тепърва предстои да се изследва. За целта са нужни усилията на почти всички хуманитари – естети, изкуствоведи, литературни, театрални и кинокритици, историци. Само така може да бъде проследена обективно и цялостно не само връзката между политика и култура, а и да се направи ценностна класификация, да се назове ясно както разрушеното, така и сътвореното от българската култура в ново и най-ново време.

"КОМИНТЕРНЪТ, КОМИНФОРМБЮРО И БЪЛГАРИЯ"

"МАКЕДОНСКИЙ ВОПРОС" В КОМИНТЕРНЕ (ПО ДОКУМЕНТАМ РОССИЙСКИХ АРХИВОВ НАЧАЛА 1920-Х ГОДОВ)

Рита Гришина

Вряд ли правильно искать материалы по означенной теме только в архиве Коммунистического Интернационала: этим вопросом занимались также органы Народного комиссариата иностранных дел (НКИД), Объединенное Государственное политическое управление (ОГПУ), военной разведки и т.п. Все они были ориентированы на реализацию ведущего в начале 1920-х гг. направления советской внешней политики, содержание которого определялось идеей мировой революции. В случае ее победы, помимо прямого результата – установления советской власти в ряде стран, большевистские лидеры рассчитывали также и на крах вызывавшей у них большое раздражение и непризнаваемой ими в то время Версальской системы мирных договоров.

Балканам в этих планах отводилась роль одного из революционных центров. С 1922 г. Москва начинает довольно масштабный зондаж Балканской зоны, отправляя в Берлин и Вену, а оттуда во все страны полуострова своих агентов и уполномоченных – работников различных партийно-государственных органов и спецслужб. Большевики устанавливают связи не только с местными коммунистическими партиями, еще очень слабыми тогда, легальная деятельность которых к тому же в большинстве балканских государств запрещена, но и с гораздо более действенными здесь, на Балканах национально-революционными и крестьянскими организациями. Л.Д.Троцкий называл это стремлением использовать "готовенькие революционные силы вне пролетариата".

Послевоенная революционная атмосфера в Восточной Европе и на Балканах способствовала активизации национальных организаций, лидеры которых не были вполне удовлетворены результатами деятельности "вершителей мира" – великих держав, "замотавших" получивший в регионе большую общественную поддержку вильсоновский принцип права наций на самоопределение. Отсюда – значительный интерес в балканских национальных организациях к опыту созданного в 1922 г. СССР, где, согласно большевистской

пропаганде, будто бы, наконец, удалось добиться справедливого разрешения национального вопроса.

С целью получить моральную и материальную поддержку со стороны Советского Союза лидеры ряда балканских национальных организаций оказывались не прочь завязать контакты с засланными сюда советскими агентами и полуофициальными представителями, в задания которых входила работа не только с ВМРО автономистов и федералистов, но также, учитывая сложность балканских национально-территориальных проблем, с подобными организациями в Хорватии, Словении, Албании, Бессарабии и др.

Одним из методов использования Москвой "готовеньких революционных сил" стала разноплановая их поддержка, а кроме того – насаждение среди лидеров этих организаций идеологии сепаратизма. Болевшие революционной левизной большевики надеялись таким образом взорвать сложившееся на Балканах после Версаля положение, добиться образования здесь группы новых самостоятельных национальных государств, в том числе македонского, с последующим их объединением в Балканскую федеративную республику, к тому же, согласно замыслу – в советскую социалистическую федеративную республику.

При решении такой задачи большая роль предназначалась балканским коммунистическим партиям, хотя им для этого предстояло существенно перестроиться идеологически: в марксистской среде "националистические партии" относили к разряду буржуазных, т.е. тех,с которыми надо было бороться, а не сотрудничать. Поворот предполагалось осуществить с помощью вновь актуализированного лозунга о праве наций на самоопределение вплоть до отделения. Превращением его в действенный рычаг советской политики на Балканах занялись функционеры Коминтерна.

Большое рвение в этом отношении проявил В.П.Милютин, назначенный в начале 1923 г. уполномоченным Коминтерна в Венское бюро ИККИ. Первую половину этого года он занимался преимущественно делами компартии Югославии, руководители которой слабо реагировали на его упреки в том, что с национальным вопросом в КПЮ, как и в других балканских коммунистических партиях, дело обстоит плохо. Милютину приходилось оказывать на активистов КПЮ постоянное давление, особенно ввиду предстоявших в стране парламентских выборов и конференции коммунистической партии. "Я буду в выборной кампании в Югославии, – извещал Милютин Президиум ИККИ, – настаивать на решительном выдвижении лозунга "право наций на самоопределение вплоть до отделения."[1] Усилия его увенчались успехом: от добился того, что на майской конференции 1923 г. КПЮ вписала в свою резолюцию искомое требование. Насколько сейчас можно судить, резолюция майской 1923 г. конференции КПЮ была первым документом в балканском коммунистическом движении, где (под воздействием сильного нажима

Милютина) была проведена идея национального самоопределения вплоть до отделения.

Но действительно рубежной в политике Коминтерна на Балканах следует назвать VI-ю Балканскую коммунистическую конференцию, проведенную в Москве в ноябре 1923 г. В ее работе принимали участие самые высокие представители Коминтерна: его председатель Г.Е.Зиновьев, секретари ИККИ Й.А.Пятницкий и В.Коларов, "специалист по Балканам" В.П.Милютин. Невзирая на определенное сопротивление ряда балканских делегатов (Г.Кристеску, например), формула "до отделения" вошла во все довольно детализированные решения VI-й Балканской коммунистической конференции по национальному вопросу, принятые для каждой балканской компартии отдельно. В частности, в резолюции о национальных меньшинствах в Греции, (к ним причислялись турки, болгары, румыны, евреи, албанцы, армяне), говорилось, что компартия Греции должна бороться за право на самоопределение национальных меньшинств, проживающих на ее территории, и "это право на самоопределение в свою очередь должно дать компактным национальным меньшинствам и право отделиться от Греции."[2]

В Болгарии самостоятельными нациями уже тогда объявлялись македонская, фракийская, добруджанская.

О Югославии, которая называлась продуктом вооруженной победы Антанты, говорилось как о стране, в которой нарушено право на самоопределение всех национальностей, населяющих "оккупированные сербской монархией области". Поскольку в Югославии уже проявил себя хорвато-словенский сепаратизм, КПЮ должна была поддержать его, причем из руководства национальных организаций следовало как можно скорее вытеснить буржуазные элементы. Принятая резолюция обязывала КПЮ поддержать право народов, ее населяющих, на самоопределение, вплоть до образования каждым из них самостоятельного государства.

Конференция брала на себя также решение судьбы Македонии. В ее материалах констатировалось, что население Македонии – "Это нераспутываемый клубок болгар, сербов, греков, албанцев, турок, румын и других, у которых не развито национальное сознание", и "среди которых христиане, даже вместе взятые, не составляют большинства".

Считая, что Македония являет собой "географическое и экономическое единство" и что среди ее разнородного населения существует "по меньшей мере в латентной форме" представление об общих интересах и об их несовпадении с интересами сербской, болгарской, греческой буржуазии, делегаты балканских коммунистических партий признали возможным и справедливым лозунг "Македония для македонцев" и не согласились с возможностью присоединения Македонии ни к одной из борющихся за нее стран. Македонское государство, согласно этой концепции, должно было сложиться из частей,

сепарированных от Югославии, Греции и Болгарии. В документах Балканской коммунистической федерации эти части квалифицировались как "оккупированные" названными странами с подчеркиванием, что бо̀льшая часть находится у Югославии, а меньшая – у Болгарии, в чем, думаю, отразилась ментальность ряда руководителей компартии Болгарии – представителей страны, потерпевшей поражение в войне и в отличие от других балканских государств безусловно заинтересованной в изменении международного порядка, установленного Версальской системой мирных договоров. В этом пункте интересы руководства БКП и московских властей совпадали.

Касаясь македонского сюжета и проблем федерирования балканских государств, следует указать на роль лиц балканского происхождения в привлечении внимания партийных и государственных органов СССР к македонскому и другим подобным вопросам. В ряде случаев эти лица занимали высокие посты в Москве и таким образом действовали изнутри СССР. Здесь прежде всего нужно назвать Х.Г.Раковского, хотя его деятельность в этом направлении еще мало изучена. Известно, однако, что именно под влиянием Х.Г.Раковского Г.В.Чичерин заговорил на Генуэзской конференции о перспективном плане создания федерации государств на Балканском полуострове, на что обратила внимание несколько лет назад Т.Турлакова. Подтве́рждением большой роли Х.Г.Раковского в разработке данной линии советской внешней политики служит письмо Г.В.Чичерина от 7 июля 1924 г. Обращаясь к Х.Г.Раковскому, нарком иностранных дел СССР прямо указывал, что в 1922 г. "при Вашем участии мы решили выставлять два тезиса: федерализацию Югославии и создание Балкано-Дунайской федерации".[3]

О том, какой представлялась Раковскому эта федерация, возможно, косвенно можно судить по самой его деятельности на посту главы правительства Украинской республики. Стремясь отстоять атрибуты государственной самостоятельности Украины (в рамках готовившегося федерирования всех советских республик), Раковский во время дискуссии по вопросам национального строительства, начавшейся в РКП(б), вступил в довольно жесткий спор с генсеком И.В.Сталиным. В противовес сталинскому плану создания практически унитарного государства, где республики располагали бы лишь правами автономии (что в конечном счете и было осуществлено), Х.Г.Раковский хотел видеть Украину действительно равноправным членом федерации. Каково здесь соотношение политического идеализма и личных властных амбиций премьер-министра Украины? Выяснение этого вопроса, по-видимому, дело будущего. Теперь же саму постановку такого вопроса считаю правомерной и целесообразной, в том числе применительно к ряду других балканских коммунистических деятелей.

Среди тех, кто непосредственно участвовал в разработке различными советскими службами македонской темы были В.Коларов и Г.Димитров. Пос-

ле поражения Сентябрьского восстания 1923 г. она для них тесно увязывалась с заботами по отстаиванию идеи продолжения курса на вооруженное восстание. В конце 1923 г. – начале 1924 г. особенно большая роль в этом отношении принадлежала В.Коларову, который фактически являлся главным представителем интересов БКП в Москве. Он был одним из организаторов VI-й Балканской коммунистической конференции, о которой речь шла выше, и, естественно, участником принятия всех ее резолюций по национальному вопросу, включая македонский.

Одновременно Коларов, связанный по роду своей деятельности в Коминтерне с руководством ряда советских спецслужб, умело использовал установленные контакты. Ему удалось, например, перевести часть бюджета Болгарской коммунистической партии на "спецсчета", чтобы, как он писал Г.Димитрову в Вену, "облегчить бюджет партии". Документы свидетельствуют, что связи с ОГПУ и конкретно с заместителем председателя этого учреждения И.С.Уншлихтом, в руках которого сосредоточивалась бо̀льшая часть информации о переговорах с представителями ВМРО-автономистов, позволяли Коларову оказывать влияние на содержание этих переговоров.

Так, он принял деятельное участие в "Совещании по Македонии", состоявшемся 11 января 1924 г. в Москве. Совещание было созвано, видимо, в связи с приездом Д.Влахова, который привез "Проект соглашения между ВМРО и Русской советской республикой" от 30 декабря 1923 г., подписанный Тодором Александровым. Судя по протокольной записи, указанное заседание проходило в узком составе: в нем участвовали И.С.Уншлихт, заместитель председателя ОГПУ, М.А.Трилиссер (начальник Иностранного отдела ОГПУ), Г.В.Чичерин (нарком иностранных дел), И.А.Пятницкий и В.П.Коларов (секретари ИККИ).

Из протокольной записи следует, что именно Коларов и Уншлихт внесли конкретные предложения по вопросу о том, какие условия должны были выполнить автономисты, по-видимому, в ответ на какие-то услуги или обещания с советской стороны (они не упоминались). Подробно зафиксированные предложения Коларова включали в себя следующие пункты: автономисты должны были обеспечить свободу коммунистической пропаганды в округах, где они являются фактическими хозяевами; допустить коммунистов во все организации ВМРО и в ее руководство; допустить коммунистов к участию в печатных органах ВМРО; ВМРО должна защищать коммунистов, преследуемых правительством; действовать в контакте с коммунистическими депутатами в парламенте и в местных органах власти; устранить ряд одиозных лиц; подвергнуть осуждению всех запятнавших себя эксцессами в отношении коммунистов и земледельцев; оказать содействие в перевозке литературы (читай: вооружения – Р.Г.). Иными словами Москва должна была потребовать от Т.Александрова поддержки всей деятельности БКП, включая ее подпольную сторону, притом делать это практически открыто.

Солидаризируясь с Коларовым, Уншлихт в свою очередь предложил на совещании, чтобы центр тяжести в требованиях к Т.Александрову был перенесен из военной области (видимо, этот вопрос также обсуждался) в политическую.

Между тем с датой 9 января 1924 г. нелегал Гольдштейн, руководитель советского военного аппарата в Вене – как называл его Г.Димитров, отправил в Москву обширный доклад о своей беседе с Т.Александровым, состоявшейся еще до наступления нового 1924 года. Сопоставление содержания этой беседы с записью "Совещания по Македонии" позволяет характеризовать тогдашние переговоры московских коммунистических лидеров с Т.Александровым, как разговоры слепого с глухим – каждый говорил только о своей боли. В самом деле, позиция Александрова, изложенная в послании Гольдштейна, кардинально расходилась с условиями, выдвигавшимися перед ВМРО Москвой.

Кратко позицию Т.Александрова можно резюмировать так:

– ныне открытое выступление ВМРО в защиту БКП невозможно, ибо это было бы проявлением нелояльного отношения к болгарскому правительству, "в котором сейчас ВМРО нуждается" и, кроме того, означало бы преждевременное раскрытие карт;

– никаких политических группировок, в том числе коммунистических, внутри ВМРО быть не может;

– отношение к возможному восстанию – отрицательное, так как победа БКП, тем более в союзе с земледельцами, сопровождалась бы интервенцией со стороны Югославии; Гольдштейн писал: "В случае восстания, заявлял он (Т.Александров – Р.Г.), мы морально поддержим правительство А.Цанкова", "всякий мятеж только на руку Югославии".

В заключение Т.Александров особенно подчеркивал свою заинтересованность в сохранении полной конспиративности соглашения с Москвой. Руководитель ВМРО оказывался готов лишь на мелкие уступки в пользу БКП, причем и об этом заявлял в условной манере. Единственное к чему он отнесся положительно, – это создание македонской группы в болгарском парламенте. (Нужно заметить, что идея была воплощена автономистами в жизнь таким образом, что коммунисты никакой пользы из этого извлечь не могли.)

Помимо двух цитировавшихся документов, других материалов о январской 1924 г. миссии Д.Влахова в Москву и о конкретных его действиях там, встречах, участии в переговорах, о длительности самого его пребывания в советской столице, в доступных на сегодня фондах российских архивов обнаружить не удалось. Любопытно, что сам Д.Влахов в мемуарах, изданных в 1970 г. и изобилующих подробностями его посредничества в переговорах 1923–1924 годов, о своей январской 1924 г. поездке вообще не упоминает, словно ее и не было. Почему?

Между тем именно благодаря активности Д.Влахова, не лишенного личных амбиций и субъективной заинтересованности в успехе предпринятой акции, и его сподвижника в этом деле – Н.Харлакова, отличавшегося в общей левацкой атмосфере того времени особой левизной взглядов, в апреле 1924 г. в переговорном процессе были достигнуты первые конкретные результаты, а вскоре появился и известный Майский манифест.

Проблема его обнародования привела к новому раунду активности дипломатических, коминтерновских и просто нелегальных советских структур. Своеобразным пусковым механизмом, пожалуй, можно считать обращение В.Коларова к высшим инстанциям в Москве с настоятельной просьбой вновь заняться болгарскими делами, а именно уточнением перспектив вооруженного восстания в Болгарии, в связке с которым находился македонский вопрос. 19 июня 1924 г. эти темы были вынесены в повестку дня заседания Политбюро ЦК РКП(б). В нем участвовали В.Коларов и Г.Димитров. В доступных сегодня документах имеется всего лишь текст самого постановления Политбюро ЦК РКП(б). Материалы о том, как проходило обсуждение вопросов, кто выступал с основным докладом и т.п., к сожалению, отсутствуют.

Бо̀льшая часть постановления не несла ничего нового, ибо представляла собой повторение решений Политбюро от 13 марта 1924 г. о том, что болгарское революционное движение должно рассчитывать исключительно на внутренние силы и что СССР в ближайшее время болгарской революции вооруженной силой помочь не может. Новым элементом постановления стал коротенький, но весьма выразительный пункт: "Декларацию македонских автономистов опубликовать за их подписью".

Начавшийся после принятия такого решения нажим на Тодора Александрова, осуществлявшийся разными группами ангажированных лиц, в том числе действовавших по принципу "мы загоним его в угол, но заставим согласиться на публикацию Манифеста", привел к августовско-сентябрьской трагедии македонского движения. Авантюризм политики Коминтерна начала 1920-х годов, ориентированной на "организацию" мировой революции, политике, поддержанной рядом амбициозных, стремившихся быстро большевизироваться руководителей БКП, в итоге привел к большим человеческим потерям, к разгрому самой БКП. Тяжелейшие удары пришлось испытать на себе ВМРО.

1. РЦХИДНИ, ф.495, оп.2, д.22а, л.5.
2. Там же, ф.509, оп.1, д.25, л.117.
3 АВП РФ, ф.0144, оп.7, д.13, л.90.

КОМИНТЕРНЪТ, БКП И МАКЕДОНСКИЯТ ВЪПРОС (20-ТЕ – НАЧАЛОТО НА 40-ТЕ ГОДИНИ)

Добрин Мичев

По известни на всички причини, у нас досега тази проблематика не е намерила самостоятелна разработка. Отделни автори като проф. К.Палешутски, проф. Д.Мичев и други са осветлили отделни моменти от въпроса. Но поради ограничената архивна документация, той и до сега не е самостоятелно и обстоятелствено разработен. Това до голяма степен се дължи на традиционната неправилна политика на бившия Централен партиен архив на Института по марксизъм-ленинизъм (ЦПА ИМЛ) в Москва, който не даваше на български автори, необходимата за изследването на въпроса архивна документация, третирайки я като засягаща не български, а югославски проблеми. Напоследък, доколкото имам информация от скопския вестник "Нова Македония" тази документация е била предоставена на руската историчка от Института по славяноведение и балканистика Ленина Жила, както и на скопски изследователи. Дори в Скопие избухна малък скандал кой да издаде тази документация. Скопяни нямат интерес да издадат тези документи, или ако ги издадат те ще бъдат фалшифицирани, понеже опровергават ненаучната теза на скопските историчари за т.наречените македонска нация и македонски език като исторически дадености. Тези документи публикувани в техния автентичен вид ще покажат още веднъж, че използваните понятия не са историческа категория, а продукт на националната лаборатория на Комунистическия интернационал, тясно свързани с външнополитическите планове на Съветския съюз.

След образуването на Коминтерна през 1919 г. организацията възприе изцяло идеите на В.И.Ленин по националния въпрос – свързваше борбата за национално освобождение със задачите на социалната революция; говореше за равноправие на нациите, защита на националните малцинства и за правото им на самоопределяне до отделяне и създаване на своя държава. Коминтернът смяташе, че македонският въпрос е подчинен на задачите на социалната революция и затова популяризираше лозунга за Балканска федеративна република като федериране на балканските съветски републики.

Като самостоятелни членове на федерацията ИККИ виждаше Македония, Добруджа и т.н. Тази постановка механично се пренасяше от БКП в балканските условия, като предписваше на неразделните части от българската нация да се откъснат от нея и се обособят в самостоятелни държави.

След подписването на жестокия Ньойски мирен договор през 1919 г., Коминтернът и БКП в своите документи го осъдиха като договор, който "разединява и поробва икономически и национално българския народ". Те подкрепяха и справедливата борба на македонските българи във Вардарска Македония за автономия в рамките на Балканската федерация на съветските социалистически републики.

В началото на 20-те години, след потушаването на революционното движение в Германия и Унгария, Комунистическият интернационал и Съветска Русия робуваха на схващането за "втора вълна" на пролетарската революция на Балканите. Тази линия се провеждаше от Отдела за международни връзки (ОМС) на ИККИ, разузнавателния отдел на управлението на Работническо-селската Червена армия (РККА) и международния отдел на Обединеното държавно политическо управление (ОГПУ). Основно внимание в тази насока се отделяше на България и Югославия, като за решаването на тази задача се хвърляше немалко руско злато.

В изпълнението на този план Коминтернът оказа след 9 юни 1923 г. силен натиск върху БКП да се ориентира към подготовката на въоръжено въстание. След значителни колебания и изолирането на онези, които добре разбираха авантюрата на Москва бе взето необходимото решение, в присъствието на генералния секретар на Коминтерна в България Васил Коларов. Самото решение на ЦК на БКП беше записано по-късно от Коларов, за да придобие "законна" форма.

Във връзка с това решение Коминтернът активизира позицията си по македонския въпрос, за да включи и ВМРО в предстоящите политически събития. Така македонският въпрос бързо придоби много важно значение в плана за въоръжено въстание. За това говори фактът, че той се обсъжда на пленум на ИККИ на 12–13 юни 1923 г. в Москва. По внушение на Коминтерна БКП провежда преговори, за да спечели или неутрализира ВМРО във връзка с готвеното Септемврийско въстание. Самостоятелно в Москва, Коминтернът и съветското правителство водят преговори с представители на Тодор Александров. Аз нямам намерение да се спирам подробно на водените преговори. Но ще отбележа само, че БКП по внушение на Коминтерна не устоя на постигнатата с ВМРО договореност и в Пиринска Македония четите на ВМРО вместо да подкрепят Септемврийското въстание, участваха в неговото потушаване. На практика БКП изпълняваше инструкциите на Балканската комунистическа федерация (БКФ), секретар на която беше членът на ЦК на БКП Георги Димитров, а именно: формирането във ВМРО на т.нар. рево-

люционна левица, която да се обедини с федералистите и да изолира Т.Александров.

Тази коварна тактика на Коминтерна, респективно на БКФ и БКП по отношение на Александров, продължи да се прилага да се прилага и достигна своята решителна фаза с преговорите във Виена през май 1924 г. и събитията около т.нар. Майски манифест същата година.

Според подготвения проект за споразумение Съветска Русия призна ВМРО като "единствен изразител на суверенната воля на Македония", която поема задължението да сътрудничи "с другите революционни организации на Балканите за федерирането на балканските държави в техните етнически граници, чиито добре разбрани политически и икономически интереси съвпадат с тези на руската съветска република". Като отделна точка в проекта Т.Александров записа, че двете страни остават самостоятелни в своята външна и вътрешна политика. В края на краищата, поради нелоялното поведение на представителите на Коминтерна и на руското съветско правителство – д-р Голдщайн (Черски) и Н.Харлаков, Майският манифест се провали. Тук не искам да се спирам на несъвършенствата на този документ, в който Коминтернът успя да прокара редица свои виждания за етническия характер на славянското население в Македония. Но както водените преговори във Виена, така и подписаният Майски манифест показват, че Комунистическият интернационал и Съветска Русия целяха всячески да овладеят ВМРО, да я поставят под контрола на БКП и да я използват за своите политически цели на Балканите за ускоряване на "втория тур" на пролетарската революция. А Майският манифест се превърна в инструмент за реализирането на този план и няма онова идейно-политическо значение, което досега му се придава от някои изследователи в българската историография. Така вместо единен фронт на равноправни начала с ВМРО, Коминтернът постави началото на активна борба против ВМРО и неговото ръководство начело с Тодор Александров. И в края на крайщата Коминтернът осъществи своите замисли. На 31 август 1924 г. в Пирин привържениците на т.нар.левица убиха Т.Александров и с това се сложи началото на ново кърваво взаимно изтребление на ръководните дейци на организацията.

По това време Коминтернът, изхождайки от ненаучната и непочиваща на реалното положение в Македония теза на сръбския учен Йован Цвиич, прокламира своето схващане, че в тази област не живее българско население. Според доклада на В.Коларов на Шестата конференция на БКФ (ноември 1923 г.) "македонците са етнографски преход между сърби, българи и гърци". В доклада на К.Радек озаглавен "Превратът в България и Комунистическата партия" се посочва, че в Македония живеело население, за което трудно може да се каже дали са сърби или българи.[1]

Под влияние на ИККИ ръководството на БКП в лицето на В.Коларов и

Г.Димитров, възприе становището, че вече имало процес на формирането на "македонски и тракийски" народности в Македония и Тракия. И тези фантасмагорични констатации се правеха в момент когато авторитетни статистики показваха, че 80 % от населението във Вардарска Македония бяха българи и водеха кървава борба против сръбската денационализация и за националното си освобождение и обединение. Но не само това. Становищата на ИККИ и на БКП бяха потвърдени от Петия конгрес на Комунистическия интернационал (17 юни – 8 юли 1924 г.).

Изхождайки от решенията на Шестата конференция на БКФ, конгресът прие "македонския и тракийския народи" за реалност.[2] Това становище на конгреса, нямащо нищо общо с реалната обстановка в Македония и Тракия, беше подчертано антибългарско и антидемократично, съвършено неприемливо за македонските и тракийските българи.

По това време Коминтернът продължи да разглежда македонския въпрос като балкански въпрос, който ще се реши в рамките на Балканската федерация на съветските социалистически републики. През този период в политическите постановки на Коминтерна, включително и по македонския въпрос се допускат сериозни грешки от левосектански характер. В коминтерновските решения все по-осезателно се чувства почеркът на Й.В.Сталин, който се утвърждава като "най-вещ познавач" на националния въпрос. По това време той беше взел връх не само в ръководството на ВКП(б), но и в ръководството на Коминтерна. Под влияние на националния нихилизъм на Коминтерна, на Виенския си пленум през август 1926 г. БКП призна "правото на самоопределяне на населението във всички балкански страни и области въобще и в Македония, Тракия и Добруджа особено, включително до правото им на отделяне в самостоятелни държави"[3], без да уточни неговите етнически граници и да държи сметка за преобладаващия български характер на това население.

През юли 1928 г. се проведе Шестият конгрес на Комунистически интернационал, който подкрепи дотогавашната постановка за разрушаването на Версайска Югославия като бастион на реакцията и аванпост на една нова империалистическа и антисъветска война. Оттук и подкрепата за лозунга "независима Македония" в рамките на Балканската федерация. Малко преди това, през 1925 г. по инициатива на Коминтерна и БКФ беше създадена в противовес на ВМРО, нова организация – Вътрешна македонска революционна организация– обединена (ВМРО/об/). Тя трябваше да обедини т.нар. леви сили в националноосвободителното движение и да се бори против "фашистката" Вътрешна организация начело с Иван Михайлов. Тази организация, в която преобладаваха комунистите, стриктно се придържаше към инструкциите на Коминтерна и получаваше финансови субсидии от него. Въпреки положените усилия, тя си остана предимно комунистическа национал-

нореволюционна организация. Това предизвиква разцепление в нейните редове и отпадането на националреволюционерите. ВМРО(об) издаваше своя орган на български език, стоеше на позицията, че мнозинството от славянското население в Македония е българско и ратуваше за разрешаването на македонския въпрос в рамките на Балканската федерация.

След Шестия конгрес на Коминтерна БКП задълбочи грешките си по македонския въпрос. На Втория разширен пленум на Централния комитет (август–септември 1929 г.) в приетата резолюция се забелязва хаос при определяне на етническия състав на славянското население в Македония, Тракия и Добруджа. В тях се говори за наличието на "македонски народ в Пиринска Македония и неговото асимилиране" от българската буржоазия; издига се лозунгът за откъсването на тази област от България, както и на Родопската област; за правото на "македонците" и "тракийците" на самоопределение, включително до откъсването им от България и образуването с останалите части на Македония и Тракия на "независими" Македония и Тракия, като съставни части на балканските работническо-селски републики.[4] Пленумът дотолкова се престара, изпълнявайки препоръките на Коминтерна, че препоръча на комунистите в Пиринска Македония да организират четническо партизанско движение, което да поведе въоръжена борба за национално и социално освобождение на "македонския народ".[5]

В началото на 30-те години в Комунистическия интернационал се подготвя смяната на лозунга за Балканска федерация. През юни 1931 г. пред пленума на ИККИ, О.Куусинен, един от основните авторитети в ръководния екип на Интернационала, призова да се разработи нова програма по националния въпрос.[6] ИККИ изпраща директива до балканските компартии да изоставят лозунга за федерацията, който замъглявал и отричал правото на самоопределяне до отделяне.

През февруари 1934 г. Балканският лендерсекретариат на Коминтерна обсъди под ръководството на полския комунист Х.Валецки македонския въпрос и политиката на балканските партии. Без да разполага с данни за етническия състав на населението в Македония, съвещанието прие резолюция, с която декретира съществуването на т.нар. македонска нация и македонски език. Според Балканския лендерсекретариат по този начин щели да се притъпят противоречията между балканските държави по македонския въпрос и ще се предотврати нова антисъветска война, ще се открие пътят за цялостното решаване на македонския въпрос. ИККИ призова балканските компартии да заработят с всички сили за утвърждаването на "македонската нация" и за формирането на "македонски език".[7]

С тази резолюция, одобрена не без натиска на Югославската компартия, Балканският лендерсекретариат и по-точно Комунистическият интернационал насърчи завоевателните стремежи на Югославия и Гърция. ЮКП се въз-

ползва максимално от това положение, за да продължи по-нататък натиска за превръщането на македонския въпрос от общобалкански в югославски, т.е. за решаването му в рамките на бъдещата демократична, социалистическа и федеративна Югославия. Така Коминтернът даде пълната си подкрепа и насърчение на великосръбския шовинизъм, в ущърб на българските национални интереси. Трябва да се посочи, че промяната на политиката на Коминтерна по отношение на Югославия и на македонския въпрос стана под влияние на застрашаващото настъпление на фашизма в Германия и засилването на опасността от нова война.

В светлината на провъзгласената от VII конгрес на Коминтерна тактика за изграждането на Народен антифашистки фронт, както и на новата линия по македонския въпрос, на балканските компартии се препоръчва безболезнено да ликвидират ВМРО(об). От ЮКП се иска да работи за обединяването на националноревюлюционните сили и на комунистите в Народен фронт. Така се ражда т.нар. македонско народно движение (МАНАПО). Но поради обстоятелството, че МАНАПО не разполагаше с широка социална база, то не можа да развие особена дейност и през 1939 г. се разпадна.

В края на септември 1938 г. в София, по инициатива на БКП, беше създаден т.нар. Македонски литературен кръжок под ръководството на поета комунист Н.Й.Вапцаров. В него членуваха 10-на начинаещи пишещи братя от Македония. Членовете на кръжока обсъждаха свои произведения, общотеоретически литературни проблеми, както и въпросите за "македонската нация" и за "македонския език". Някои от тях дори се опитаха да разпространяват македонистките си разбирания сред македонските бежански маси в София, но срещнаха решителен отпор. Всички те обаче държаха на българската си национална принадлежност, въпреки че наричаха кръжока си "македонски". През 1941 г. този кръжок се саморазпусна.

Изхождайки от постулатите на Коминтерна за "македонска нация" и "македонски език", в годините на Втората световна война БРП допусна сериозни грешки и направи значителни отстъпки и компромиси на ЮКП в ущърб на българските национални интереси. В това отношение тя беше подложена на силния натиск на Й.В.Сталин, на Й.Б.Тито и на Комунистическия интернационал. В дните, когато българското население във Вардарска Македония ликуваше и с радост и възторг посрещаше българската армия като освободителка и изживяваше опиянението от своето национално освобождение от сръбската тирания, БРП отрече присъединяването на част от Вардарска Македония към България. В декларацията си от 6 май 1941 г. партийното ръководство нарече този исторически акт като "ново поробване на македонския народ". То обаче посочи, че не бива да се издига лозунгът за възвръщане на Вардарска Македония към кралска Югославия, както и за автономна Македония в една нова югославска държава. ЦК на БРП издигна лозунга за "неза-

висима Македония" и остави въпросът да се решава след войната със съдействието на СССР.[8] В същото време Т.Павлов се обяви против т.нар. македонска нация и за присъединяването на Вардарска Македония към България.[9] Централният комитет обаче се разграничи от него и побърза да го дезавуира пред Коминтерна като утвърди позицията си, че населението от Вардарска Македония не е българско и не е получило националното си освобождение.[10]

Месеци след присъединяването на част от Вардарска Македония към България избухна първият остър конфликт по македонския въпрос между БРП и ЮКП. Причината за него беше, че Покрайнският комитет на ЮКП в Скопие беше присъединил по своя инициатива областната организация организационно към ЦК на БРП. Съобразявайки се с конкретната обстановка във Вардарска Македония, комитетът начело с М.Шаторов (Шарло) отказа да издигне лозунга за въоръжено въстание и националноосвободителна борба, препоръчана от ЦК на ЮКП, а насочи организацията към социално-класова борба.

В спора се намеси Коминтернът и лично неговият генерален секретар Г.Димитров. В резултат на енергичния натиск на ЮКП, "по практически съображения", той интервенира завръщането на Скопската областна организация под ръководството на ЮКП. По този начин Коминтернът за втори път след решението за т.нар. македонска нация, против волята на българските комунисти и населението във Вардарска Македония, против националните интереси на България, предреши в полза на Югославия и на ЮКП македонския въпрос. Така обективно затрудни и забави социално-класовата антифашистка борба в България и на Балканите, подхрани силно самочувствието на югославското ръководство за постоянен натиск върху БРП за нови и нови отстъпки по македонския въпрос. Отново за това крайно неправилно решение на Коминтерна изиграха роля политическите съображения. Историческата отговорност за това носят Й.В.Сталин и Г.Димитров.

Твърдо решено да използва коминтерновската постановка за целостта на Югославия и за решението на македонския въпрос в рамките на бъдеща демократична и федеративна Югославия, югославското ръководство се ориентира към линията на "свършените факти". Така по време на заседанието на Антифашисткото вече за народно освобождение на Югославия (АВНОЮ) през ноември 1942 г. и ноември 1943 г. в Бихач и в Яйце, беше решено бъдеща Югославия да се изгради на федеративен принцип и да включва Вардарска Македония. Така грубо се потъпкваше принципът на самоопределение на населението, което дори нямаше и свои представители на тези заседания. Беше предрешен дори и въпросът за Пиринска и Егейска Македония, като се предвиждаше тяхното обединение с федералната "македонска" държава. Тези решения бяха скрити от Коминтерна и БРП.

Без да знае за решенията на АВНОЮ в Яйце, Националният комитет на ОФ публикува през декември 1943 г. декларация по македонския въпрос. В нея той се изказа за "цялостна, свободна и независима Македония"; посочи ролята на Македония за българското възраждане; припомни, че българският народ е дал "скъпа дан за нейното освобождение" и пр.

Във връзка с тази декларация ЦК на ЮКП отново прибегна до интервенцията на Коминтерна и на Г.Димитров. (Независимо, че през август 1943 г. беше прокламирано разпускането на Коминтерна, фактически той продължи в модифицирана форма да съществува и да ръководи международното комунистическо движение.) Той настояваше БРП да се съобрази със "свършените факти", т.е. с решенията в Яйце. Оказа се, че и Г.Димитров е против лозунга за "свободна и независима Македония" и за решаването на македонския въпрос след войната, в дружба с нова Югославия и с помощта на Съветския съюз.

За да наложи решението в Яйце Й.Б.Тито си послужи с клевети и шантажи пред Г.Димитров и пред Й.В.Сталин. Първия осведоми за "грешките на българските приятели" във връзка с антифашистката борба, а втория шантажира със "засилване" на английското влияние в Югославия и разширяване на съветското влияние на Балканите.[11]

Все по това време Г.Димитров изпрати писмо до Тито, в което му обърна внимание, че "в днешната ситуация абсолютно недопустимо е за комунисти да спорят помежду си за бъдещите граници и за териториалните въпроси на своите страни". Според него най-желателната ориентация за решаването на македонския въпрос би било "създаването на равноправни начала на федерация на южните славяни, състояща се от българи, сърби, хървати, словенци, черногорци и македонци". В нея Македония би могла да получи "своята национална свобода и държавност и да престане да бъде ябълката на раздора между балканските народи.[12] Същите мисли той разви и в писмо до Й.В.Сталин от 16 април 1944 г.[13] Същевременно му обръна внимание, че Тито не се съобразява с неговите забележки относно включването на Вл.Поптомов и Д.Влахов в Президиума на АВНОЮ.

След няколко дни Г.Димитров беше информиран от Д.З.Мануилски по повдигнатите пред Сталин въпроси. Според Мануилски, съветското ръководство уведомило Тито да решава въпроса за Поптомов и Влахов "както намери за добре" и че македонският въпрос предстои да се обсъжда, като "при неговото решаване нашето отношение към Югославия ще бъде най-благосклонно".[14] Този отговор показва, че и сега политическите съображения на съветското ръководство натежаха пред демократичното и справедливо решаване на македонския въпрос; че той се решаваше не върху широкото самоопределение на населението, а в кабинетите на Кремъл, на чашка хубав грузински коняк. Натискът на ЮКП беше дал своите положителни плодове, като за

неговата националистическа кауза беше спечелен и Сталин. А тежката му дума се оказа решаваща в полза на Югославия и във вреда на българската национална кауза и на България.

И така, подложен на безпрецедентния за административно-тоталитарната система на Сталиновото деспотично господство натиск, Г.Димитров и БРП направиха нова и фатална отстъпка на ЮКП по македонския въпрос. Без ни най-малко да реагира на един такъв подход, Димитров посъветва ЦК на БРП да възприеме югославския и съветския подход при решаването на македонския въпрос в рамките на федеративна Югославия. Така се дойде до провъзгласяването на 2 август 1944 г. в манастира "Прохор Пчински" на Антифашисткото събрание за народно освобождение на Македония (АСНОМ), като федерална единица на федеративна Югославия. Окончателно беше узаконена югославската националистическа и великосръбска линия относно Вардарска Македония, която въпреки че беше населена в мнозинството си с българи, остана след войната в границите на Югославия.

Така, Комунистическият интернационал и съветското ръководство от началото на 20-те години до началото на 40-те години никога не са изхождали в своята политика по македонския въпрос от факта, че Македония беше изконна българска земя, населена предимно с македонски българи, които водеха кървава борба за своето национално освобождение и обединение със свободната родина. Те се съобразяваха преди всичко с имперските интереси на СССР, който в зависимост от политическата конюнктура променяше и своята тактика. С това те се явяваха като страни, които нанесоха тежки и непоправими, както показа историческата практика, вреди на българското национално дело. Значителна историческа вина за това имат и двамата генерални секретари на Коминтерна българите Васил Коларов и Георги Димитров, както и БКП.

1. Разширений пленум ИККИ (12–13 июня 1923 г.). М., 1923, с.257.
2. Пятый конгресс коммунистического интернационала (17 июня–июля 1924 г.). Стенографический отчет, ч.1. М.–Л., 1925, с.595, 597.
3. БКП в резолюции и решения на конференциите и пленумите на ЦК. Т.1. С.1 1954, с.117.
4. Пак там, Т.3, с.214, 243, 246, 247.
5. ЦПА, ф.3Б, оп.4, а.е.215, л.75, 144–145.
6. Комунистическо знаме, 1931, кн.9, с.19.
7. Македонско дело, бр.185, 1934 г.
8. Работническо дело, бр.7, май 1941.
9. ЦПА, ф.3Б, оп.4, а.е.590, л.29.
10. Пак там, оп.1, а.е.358.
11. Пак там, ф.146Б, оп.4, а.е.642, л.10; оп.2, а.е.68, л.19–20; оп.5, а.е.1498, л.1.
12. Пак там, ф.146Б, оп.2, а.е.1765, л.52.
13. Пак там, а.е.68, л.22.
14. Пак там.

НОВИ СВЕДЕНИЯ ЗА СЪЗДАВАНЕТО И ДЕЙНОСТТА НА ДОБРУДЖАНСКАТА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ (ОТ АРХИВИТЕ НА КОМИНТЕРНА)

Володя Милачков

Сведенията са почерпани предимно от лични доклади на ръководни дейци на създадената през 1925 г. във Виена Добруджанска революционна организация (ДРО), от разменена кореспонденция помежду им, от техни писма до съветски представители, ангажирани с проявите на организацията и до деятели на Комунистическия интернационал (КИ) и Балканската комунистическа федерация (БКФ), както и лични бележки и писма до близките им. Сведенията се отнасят до създаването на организацията, състава на ръководните ѝ органи, организационния живот, междуличностните отношения в ръководството, контактите със съветските представители, общите моменти с родствените ѝ организации, като Вътрешната македонска революционна организация (обединена) (ВМРО/об/), създадени и развиващи се под ръководството на КИ.

Част от документите имат неофициален характер и затова може да се приеме, че съдържат по-откровени становища за различни моменти от организационното битие. Те отразяват по-непосредствено съществувалите настроения и разголват нелицеприятни страни на организационната дейност, която се очертава доста по-различна от разпространяваните тогава, а и доскоро пропагандни версии за нея. Разкривайки личните схващания и пристрастия на основни дейци към не малко организационни изяви, те дават възможност да се създаде по-достоверна историческа представа за тях и да се обогатят социалнопсихологическите наблюдения за времето на съществуването на организацията до 1940 г.

Две писма на Петър Нейчев, член на Западноевропейското бюро на КИ, от есента на 1925 г. до Васил Коларов и Георги Димитров съдържат важна и неизвестна информация за провеждането на учредителната конференция на ДРО.[1] След завръщането на П.Нейчев от България през пролетта на 1925 г., където той има срещи с дейци на националноосвободителното движение на българите от областта Добруджа, попаднала под румънско владичество след Първата световна война, съветският представител във Виена д-р Голдщайн,

му поисква писмен доклад за състоянието на движението. П.Нейчев същевременно е озадачен от подозрителността, с която се отнася д-р Насим Исаков, помощник на Г.Димитров, към неговата дейност сред добруджанци и е поразен от малката му заинтересованост изобщо към добруджанския въпрос. Той остава с впечатление, че за БКФ добруджанският въпрос е останал пак на втори план, засенчен както и преди от други. Интерес към него проявяват само Г.Димитров и В.Коларов.[2]

През юни същата година под ръководството на д-р Голдщайн (Черски) се свиква съвещание във Виена с участието на добруджанските комунисти П.Нейчев и Георги Кроснев. На него се обсъжда устройването на учредителна конференция на новата добруджанска организация и подготвянето на материалите за нея. В същото време д-р Н.Исаков е в неведение, в което П.Нейчев вижда превишаване на права от страна на д-р Голдщайн или занемареност на самия д-р Исаков.[3]

За свикването на учредителната конференция, подобно и на юнското съвещание, П.Нейчев е известен единствено от Виенската мисия (Руската легация), по чиято поръчка и ръководство се провежда конференцията, определена от П.Нейчев като добруджанска в кавички. Тя започва на 20 септември 1925 г. и продължава 8 дни. На нея д-р Голдщайн, секретар на Виенската мисия, който трябвало да ѝ даде физиономия, не присъства, но там е неговият заместник, според П.Нейчев достатъчно неопитен и без определени поръчения. Освен съветският представител и П.Нейчев, присъстват Стоян Бойков, Г.Кроснев и д-р Петър Вичев, виден деец на Добруджанската организация в България. С изключение на д-р Вичев останалите са комунисти, но той остава с впечатление, че С.Бойков и Г.Кроснев не са комунисти, а техни съчувственици. При това П.Нейчев отбелязва с известна ирония и високомерие, че д-р Вичев е дошъл във Виена с очаквания за срещи с "големи хора" и видни комунисти като Г.Чичерин, А.Йофе, В.Коларов и Г.Димитров. Преди началото на конференцията е проведено предварително съвещание без него, на което се решава вместо исканата от д-р Голдщайн декларация от Вичев, която трябва да служи за гаранция, че той няма да ги изиграе, д-р Вичев да представи обстоен доклад за добруджанското движение.[4]

Недостатъчната подготовка и малкото участници налагат импровизирането на конференцията. Указанията на Голдщайн са на нея да се изработи платформа, но без необходимата яснота за формата, съдържанието и целите. По време на заседанието се употребяват големи усилия, за да бъде убеден д-р Вичев, че центърът на движението трябва да се премести в Добруджа, като областта се обхване до устието на Дунава, защото в северната ѝ част са допирните точки с Бесарабия. В същото време се установява, че никой от участниците не може да даде точни данни за направеното в Добруджа по отношение на организационно обхващане на населението в областта.[5]

По много въпроси се набелязват временни решения с цел да се спечели време, за да могат отговорните представители на КИ да се запознаят с работата на конференцията и да решат по-важните проблеми. От писмата на П.Нейчев стават известни авторите на приетите от конференцията документи (две резолюции по външната и вътрешната политика и един апел) – д-р П.Вичев, П.Нейков и Г.Кроснев, определения от нея временен Централен комитет в състав: Г.Кроснев, Георги Карагеоргиев, С.Бойков, Петър Матев, д-р Вичев и приетата организационна схема, включваща освен централния, окръжни, околийски, районни и местни комитети. Подчертана е ролята на съществуващите чети на Вътрешната добруджанска революционна организация (ВДРО), които трябва да бъдат съставени от "апостоли, въоръжени с литература и оръжие", като по-късно от тях се създаде зачатък на малка "Добруджанска армия", рекрутирана от населението в Добруджа "из всички нейни краища и народности". Специално внимание се отделя на привличането на турското население на областта в организационната дейност. Декларира се намерение за създаване на организационно представителство в Турция. П.Нейчев изразява недоволство, че не са могли да използват твърде удобното разположение на д-р Вичев, който се явява прикритие за комунистическите функционери в добруджанското движение и тактическо средство за постигане на целите им.[6]

От обяснение на П.Нейчев се разбира, че ДРО обхваща всички революционни комитети в Добруджа заедно с всички добруджански дружества вън от Добруджа.[7] От него следва, че Добруджанската организация в България и ВДРО губят организационния си суверенитет и без да подозират са анексирани от новосформираната ДРО. Това става със съучастието на члена на Изпълнителния комитет на Добруджанската организация д-р Вичев, който игнорира уставните си задължения към нея, защото политическите и лидерските му амбиции вземат връх.

Интерес представлява атмосферата около конференцията, формирана според изискванията на съветските представители. На нея не присъства никой от страна на БКП и Балканската комунистическа федерация. Освен че се отказва участие на д-р Н.Исаков, защото нямал никакво отношение към случая, не се разрешава на П.Нейчев и да го информира, въпреки неговите настоявания. След конференцията на П.Нейчев не се позволява да вземе копия от приетите документи и той в писмата си ги предава по памет, но след като е получил съответното разрешение.[8]

В редица документи, останали от ръководните дейци на ДРО, те изразяват свои виждания за организацията, които сравнително точно разкриват слабите ѝ страни. През 1928 г. Върбан Петров споделя, че националреволюционните организации по колорит и съдържание си остават чисто комунистически и подчертава, че това е особено вярно за ВМРО(об) и за ДРО, в главите на

чиито членове има голяма доза партийност и шаблонерство. Допускат се груби тактически грешки и няма отговорно и авторитетно представителство от Добруджа. Силно се преувеличават сведенията за състоянието на организацията и настроенията сред българското добруджанско население. Признава се съществуването на лични търкания, взаимни подозрения, мнителност и грандомания. Изказват се основателни съмнения за правилността на следваната тактическа линия и се изразяват недоволства от приети решения и проявявана пасивност. Приблизително по същото време д-р Вичев прави равносметка, че очевидно не е имало нито единство, нито откровеност, а напротив последователна двойнственост и той започва да се съмнява, че комунистите получават други инструкции.[9]

В документацията нерядко става дума за ВМРО(об), най-близката от сродните на ДРО организации, както и за борбите на македонските българи. Интересен, но и невесел факт се съдържа в отговора на д-р Вичев по време на първия конгрес на ДРО през 1929 г. в Берлин по повод поздравлението на Димитър Влахов, направено от името на ВМРО(об). Д-р Вичев заявява, че ДРО намира достойни примери от борбата срещу върховистката клика и че лично той се е учил от Гьорче Петров и дължи много на Тодор Паница, с когото бил щастлив да нощува през нощта срещу екзекуцията на Борис Сарафов през 1907 г. Съществуват данни за търсене на контакти между дейците на двете организации в името на тяхната по-реалистична политика и дейност, без знанието на ръководствата им. Върбан Петров изказва мнението си за Д.Влахов, който макар и без връзки с масите, не само се представя за най-големия човек в националнореволюционните движения на Балканите, но и от неговия "комунизъм" не може човек да мине.[10]

Използваната документация дава известна представа за финансовата обезпеченост на ДРО. В края на 1927 г. нейният месечен бюджет е 1000 щатски долара. Но той се счита за недостатъчен и от централния комитет се настоява за 1460 долара. Желанието му едва ли е удовлетворено, защото проектобюджетът на БКФ за 1931 г. предвижда 1000 долара за добруджанци, също толкова за македонците и 400 за тракийци. Предвидените средства са специфична оценка за ролята на ДРО и надеждите, свързани с нея при реализиране плановете на Коминтерна. Професионалните функционери от ДРО не са застраховани от егоистичния стремеж за материално осигуряване, прояви на семейственост, каквито обвинения са отправени към Петър Нейчев като член на ЦК, че е настанил цялото си семейство на организационната трапеза и при това по време, когато други (В.Петров и Дочо Михайлов) гладуват в затвора.[11]

Голяма част от информацията, съдържаща се в документите от личен произход, се отнася до взаимоотношенията между организационните ръководители, изпъстрени с остри и непримирими противоречия. Още през 1927 г.

Г.Кроснев споделя, че отдавна са опадали пауновите пера по отношение на човешкия материал в ДРО. Между нейните главни деятели се разменят тежки обвинения за слаба дисциплина, лоша конспиративност, незачитане мнението на другите, разкриване на организационни тайни. Правят се страховити за тогавашното време политически оценки, като личните пристрастия се вкарват в уличаващи идеологически схеми, пренасяйки модели от политическото развитие на Съветска Русия. Оценките се обвързват с класовия произход на някои от дейците, определяни като случайни водачи, носещи пороците на буржоазната интелигенция, както и със създаването на политически уклони. В поведението на отделни дейци се вижда остатък от минали грешки и се обявява, че те не са в крак със собствената си партия и използват фракционни похвати.[12] Голяма част от техните взаимни обвинения са породени от ревност към носителите на по-голям авторитет и влияние в организацията.

Особена придирчивост се проявява към моралното поведение, но според В.Петров, набеден за водене на неморален живот, почвата на половия морал е нездрава, защото на нея би станало тясно на мнозина моралисти. Дрязгите и разприте водят до надпревара при излагане на становищата на различните участници пред т.нар. високи места, при което се подхвърлят взаимни обвинения, че там се сеят заблуждения. Противоречията се развиват във възбудена и натегната обстановка с използване на цинични обиди и ругатни, което разстройва нервната система на някои от дейците.[13]

Отношението към набедените в прегрешения спрямо организацията приема оскърбителни форми. Те внимателно се следят и се прехваща кореспонденцията им. За политическа дискредитация се използват и модерни способи, какъвто е фотографирането на личния дневник на добруджански деец. На изпадналите в немилост се ограничава достъпа до организационната документация и те се изолират от ДРО. Понякога се провеждат и специални разследвания. За отстраняване на противниците се пускат в употреба недвусмислени заплахи. Тяхната градация има приблизително следния ред: започва се от искане на неясни организационни санкции, преминава се през изхвърляне от ЦК, изпращане в България, предупреждения, че руската легация лесно може да се справи с набедения, подмятания за самозастрелване, за да се стигне до искането на смъртно наказание и преки заплахи с убийство.[14]

Въпреки това, известният с опърничавото си поведение и самохвалство В.Петров, подписващ се в някои от своите писма като "Вироглавия", проявява доста голяма смелост, дръзко изразявайки своите позиции и претенции. Той не се колебае, макар и в немилост, да постави въпроса за личната си издръжка, като се позовава на грижливо пазеното от него писмо на съветски представител, с което е извикан във Виена. В.Петров открито се противопос-

тавя на преместването на седалището на Задграничното представителство на ДРО от Виена в Берлин и обвинява членове на ЦК, че са се превърнали в "чиновници" на руската държава. От друга страна той разкрива свои смайващи схващания, че интелигенцията в освободителните движения на трудещите се носи само пакости и нещастия, докато нейните представители се борят за лична и обществена кариера. Според него тя е "подла, мизерна, нахална и безскрупулна" и посочва за положителен пример съветския представител Н.Черемисов, който бил от масата, а не от дипломираните и не вижда голяма полза от интелигенцията.[15]

Макар и непълни, сведенията за формирането и работата на организационния елит разкриват, че изкушенията на личните противопоставяния са политическо всекидневие за ДРО. Те се превръщат в постоянно препятствие за консолидацията на организационната система, блокират нейната активност и понижават авторитета ѝ. Неизбежно се пренасят личните отношения от България и оформилите се групи и противостояния. Вътрешните противоречия са постоянна изтощителна организационна слабост, която води до бързо износване на ръководителите ѝ и честата им смяна. Недостатъчно ефективни се оказват нормите и ценностите, съставляващи организационния кодекс на поведение.

Съветските политически пълномощници, имащи отношение към ДРО, се открояват като водещи разпоредители за организацията в сложната и противоречива съподчиненост на различните поделения на Коминтерна. На тях редовно им се изпращат доклади от името на ДРО и те са главен арбитър при споровете на нейните ръководни дейци, като същевременно запазват правото си на тотален политически контрол. Те явно стимулират взаимните подозрения и опасенията на ръководните членове на ДРО за надеждността на политическата им кариера, с което ги държат в постоянно напрежение и зависимост.

Сведенията дават представа за относителната самостоятелност на организацията, наложена отвън и вътрешно предопределена от водещите ѝ членове. Изпъква стереотипната схема на Коминтерна към организациите му, имащи отношение към националноосвободителните движения на Балканите. Очертава се значението, отдавано от съветската страна и Коминтерна на ДРО, степента на доверие, с което се удостояват нейните функционери, параметрите на силно ограничената им лична свобода.

1. Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), ф.509, оп.1, ед.хр.74, л.5–37, 39–63.

2. Пак там, л.54–56.

3. Пак там, л.56.
4. Пак там, л.9–12, 56, 59.
5. Пак там, л.10, 12, 23, 24, 28.
6. Пак там, л.12, 13, 20, 24–27, 31а, 32, 35, 37.
7. Пак там, л.19.
8. Пак там, л.37, 59, 60.
9. Пак там, ед.хр.103, л.43, 164, 172–175; ед.хр.114, л.50–52; ед.хр.126а, л.81.
10. Пак там, ед.хр.126б, л.81; ед.хр.153, л.61; ед.хр.114, л.27, 28, 51.
11. Пак там, ед.хр.103, л.176; ед.хр.150, л.32; ед.хр.114, л.41.
12. Пак там, ед.хр.103, л.164, 170; ед.хр.114, л.27–30, 32, 41–43, 55.
13. Пак там, ед.хр.114, л.8, 24, 54, 56; ед.хр.151, л.119.
14. Пак там, ед.хр.153, л.70; ед.хр.114, л.27, 54–57.
15. Пак там, ед.хр.114, л.27, 28, 33, 34, 41; ед.хр.103, л.176.

КОМИНТЕРНЪТ И ИЗБОРНАТА ПОЛИТИКА НА КОМУНИСТИТЕ В БЪЛГАРИЯ (1919 Г. – НАЧАЛОТО НА 30-ТЕ ГОДИНИ)

Таня Турлакова

Обществено-политическият живот в България в периода между двете световни войни е подложен на влиянието на много и разнопосочни международни фактори, сред които особено място заема Комунистическият интернационал. Директно (чрез своите представители на Балканите) и опосредствено (чрез Българската комунистическа партия) Интернационалът оказва постоянно, макар и с различна амплитуда въздействие върху събитията в страната.

Необходимостта от нов прочит на темата "Коминтернът и България" е безспорна, въпреки излязлата огромна по обем литература. Причината е, че в изследванията до 10 ноември 1989 г. като цяло се даваше едностранчива и политизирана представа за ролята на Коминтерна в политическия живот на България, а след тази дата оценките запазиха политическия си привкус, но той вече е диаметрално противоположен, съобразен с новата вълна на пълно пренебрежение и отрицание на всичко, свързано с комунистическото движение.

Много аспекти от междувоенната зависимост между Москва и София, между Коминтерна и БКП (като част от политическия спектър в България) продължават да привличат вниманието на непредубедените и търсещи обективната истина изследователи. Доказателство за това е и настоящата конференция, организаторите на която заслужават специално поздравление.

Една от по-слабо проучените, но кореспондиращи и с днешното време теми, е за влиянието на Коминтерна върху изборната политика на Българската комунистическа партия (тесни социалисти) в периода от 1919 г. до началото на 30-те години.

Участието на БКП в изборите за централни и местни органи на властта е съществен елемент от нейното историческо минало. Още до 1919 г. партията има една продължителна и с променлив успех дейност като парламентарна политическа сила. След създаването на Коминтерна и присъединяването на БКП към него партийната политика изцяло се съобразява с коминтер-

новската теория и практика. На концепцията за близката социалистическа революция и за диктатурата на пролетариата са подчинени всички теоретични търсения и практически стъпки на българските комунисти, включително и в отношението им към парламентарната и общинската дейност.

Разработката на теоретичните принципи за участието на комунистическите партии в различните избирателни кампании се извършва на първите два конгреса на Коминтерна, състояли се през 1919 и 1920 г. Учредителният конгрес на международната организация на комунистите е свикан с определена цел, но той се произнася категорично и против буржоазните демокрации и парламентаризма. И в тезисите на В.И.Ленин, и в платформата на Коминтерна се изтъква експлоататорския характер на буржоазната демокрация и на буржоазния парламентаризъм. Конгресът излиза с призив за борба за унищожаване на съществуващото държавно устройство и на замяната му чрез революция със съветската власт, която според тогавашното разбиране въплъщава единствена "истинския демократизъм". Участието в изборните учреждения на буржоазната държава се свежда само до "революционното им използване", под което се разбира пропаганда и агитация на максималната комунистическа програма.[1]

От гледна точка на разглежданата тема по-голямо внимание заслужава Вторият конгрес на Коминтерна (19 юли – 7 август 1920 г.) След продължително обсъждане конгресът приема резолюцията "Комунистическите партии и парламентаризмът"[2], която остава единственият документ в продължение на цяло десетилетие за задачите на компартиите в изборите и в изборните учреждения. Още в първата част на документа ("Нова епоха, нов парламентаризъм") остро се напада буржоазната парламентарна система. Признава се, че в миналото парламентът е вършил исторически прогресивна работа. В настъпилата нова епоха обаче той се е превърнал в "едно от оръдията за лъжа, измама, насилие и грабежи". Смята се, че парламентарните реформи са лишени от систематичност, трайност и плановост и поради това те губят всякакво практическо значение за трудещите се маси. Акцентът в политическата борба вече "напълно" и "окончателно" се е пренесъл извън пределите на парламента. Задачата на пролетариата е да разруши парламента и да създаде пролетарски органи на властта. Същото се отнася и за общинските учреждения, които трябва да бъдат заменени с местни работнически съвети.

Подчертавайки, че главната цел на комунистическите партии е организирането на гражданска война, която ще разруши съществуващото парламентарно устройство, Коминтернът същевременно се обявява против антипарламентаризма. Той признава по принцип необходимостта от участие в изборите и в изборните учреждения на централно и местно равнище. Това участие обаче се разглежда само като "използването на буржоазните държавни учреждения с цел тяхното разрушаване".

В съдържанието на новия термин "революционен парламентаризъм" се включва провеждането единствено на революционна агитация от трибуната на парламента или общинския съвет. Счита се, че революционният щаб е заинтересован да има силни легални позиции, "свое разузнаване в парламента" и в общините. Препоръките за избирателните кампании на компартиите са, че те трябва да се водят "не в дух на гонитба за максимално число парламентарни мандати, а в духа на революционната мобилизация на масите около лозунгите на пролетарската революция".

Поради силното подценяване на парламентаризма и абсолютизирането на самостоятелната класова борба в резолюцията са вписани текстове, които днес звучат почти абсурдно. В т.5 на третия раздел се заявява: "Цялата своя парламентарна дейност депутатите комунисти трябва да подчинят на извънпарламентарната работа на своята партия. Редовното внасяне на демонстративни законопроекти, предназначени не за приемане от буржоазното мнозинство, а за пропаганда, агитация и организация, трябва да става по указание на централния комитет на партията".

В т.8 на същия раздел е записано: "Всеки комунист, депутат в парламента, е длъжен да помни, че той не е "законодател", който трябва да търси съгласие с другите законодатели, а е агитатор на партията, изпратен в лагера на враговете, за да прокарва там партийните решения."

Така Вторият конгрес на Коминтерна демонстрира незачитане на утвърдилите се демократични традиции на парламентаризма и многопартийността, издига безалтернативността на революционната смяна на системата, поставя задачи и изисквания пред комунистическите партии, които не се съобразяват с реалния живот.

Комунистическата партия в България възприема и отстоява в идейно-политическото си развитие коминтерновските постановки. Първият конгрес през май 1919 г. приема специално решение за участието по принцип в парламентарните избори и в работата на Народното събрание. След неколкочасова дискусия по този въпрос се решава, че "партията ще участва в изборите и парламента като ги използва най-широко за засилване масовите революционни акции и за увеличение революционната сила на пролетариата".[3] Макар че отхвърля предложението за парламентарен бойкот, конгресът не е в състояние да превъзмогне революционнопропагандисткия характер на комунистическата дейност в парламента.

Вторият партиен конгрес, проведен от 31 май до 2 юни 1920 г., доразвива новите идейни възгледи на БКП в областта на общинската политика. Приета е нова общинска програма, в която на преден план са изведени социалистическата революция и диктатурата на пролетариата. Борбата за защита на непосредствените нужди и демократичните искания на трудовите маси е подчинена изцяло на максималната цел на комунистическото движение. Не

се отхвърля участието в местни избори, но силно се стеснява обхватът на последвалата дейност в общините. Поради идеологическите ограничения работата на комуинстическите представители в местните органи на властта се свежда до мероприятия за стесняване на капиталистическата собственост (експроприация на едрите домопритежатели, конфискация на капитали, ценности и стоки от първа необходимост, обществено разпределение, обществена търговия и т.н.) и за развитието на обществените форми за организация на производството. Изобщо общинската дейност се определя главно като "продължение на класовата борба, която пролетариатът води вън от общините".[4]

В годините на легално съществуване – от 1919 до края на 1923 г. – БКП участва редовно във всички избирателни кампании. Съобразявайки се с теоретичните постановки на Коминтерна и с решенията на своите конгреси, партията отстоява самостоятелното си участие в изборите под лозунгите на максималната си програма. Но обективните условия в страната през този период облагодетелстват носителите на леви, дори революционни програми и БКП постига големи успехи.

Първите следвоенни парламентарни (на 17 август) и общински (на 7 декември) избори през 1919 г. са изключително благоприятни за партията. Със спечелените около 120 000 гласа на парламентарните избори тя успява да изпрати 47 депутати в Народното събрание. На общинските избори за комунистите гласуват 140 000 души, които определят 2 500 места за БКП в общините и правят възможно създаването на 22 градски и 65 селски комуни.

Потвърждение за нарасналото електорално влияние на БКП са и резултатите от изборите през 1920 г. В парламентарните избори през март партията взема 30 % повече гласове от 1919 г. (184 616 гласа) и увеличава парламентарната си група на 50 души. След местните избори през същата година с надмощие на комунистическите съветници се оказват 65 селски и 32 градски общини.[5]

Със сериозен изборен успех се поздравяват членовете на БКП на селско-общинските избори през 1922 г. и на изборите за окръжни съветници през 1923 година. През януари 1923 г. са подадени рекордните за комунистическата партия дотогава 228 874 гласа. По различно време БКП печели мнозинството от общинските съветници не само в селата и малките градове, но и в големите, с общоначционално значение центрове, като Пловдив, Русе, Варна, Бургас, Плевен, Шумен, Сливен, Ямбол и т.н. Общо за този период БКП управлява за различен срок и в различно време в 37 града и 271 села, а в 38 села и в 3 града печели изборите, но поради различни причини не поема управлението.[6]

В изборите за XX-о обикновено народно събрание, проведени през април 1923 г., БКП издига програма, която наред с познатите вече максималис-

тични искания са включени нови лозунги, свързани с конкретната политическа политика (за съденето на виновниците за националните катастрофи) или с по-широко демократично звучене (за работническо-селското правителство като етап към пролетарската диктатура). Със спечелените 220 000 гласа БКП става втората (след БЗНС) по влияние политическа сила в страната.

Както в предизборните кампании, така и в непосредствената си дейност в парламента и в общините БКП отстоява революционно-класовите принципи. За стриктното спазване на комунистическите норми следи и ръководството на Коминтерна. Като пример може да се посочи телеграмата на ИККИ до Третия партиен конгрес (1921 г.), в която БКП се критикува за това, че работата в парламента и в общините трябва да се подчини на революционизирането на масите, а не да има за цел дребни реформи.[7]

Разбира се, реалният живот подтиква БКП в редица случаи да излезе извън регламентираните програмни положения в областта на парламентарната и общинската си дейност. Често депутатите и съветниците комунисти проявяват гъвкавост и конкретен подход в ежедневната си работа. В парламента БКП подкрепя някои законопроекти на БЗНС (за данъка върху дружествата и общия доход, за отчуждаване на здания за държавни, общински и окръжни нужди); предприема и свои законодателни инициативи (за вдигане на военното положение, за амнистия на участниците в Транспортната стачка, за даване на политически права на жените); настоява за по-решителното приложение на аграрната реформа и други мероприятия на правителството на Ал.Стамболийски.

В общините, особено там, където управлява, БКП не се задоволява само с пропагандата на революционни идеи, а се стреми да изпълнява своите конкретни обещания. Усилията на съветниците комунисти са насочени към въвеждането на справедливо подоходно облагане на населението, за подобряване на стопанската дейност на общинските имоти и предприятия, за благоустрояване на крайните работнически и бедняшки квартали, за оказване на социална помощ на безработните и най-бедните граждани и т.н. Въпреки че влизат в противоречие със своите схващания, понякога съветниците комунисти гласуват съвместно с представителите на други партии (БЗНС, БРСДП) решения по най-наболелите проблеми на общините.

От края на 1923 година изборната политика на БКП е подложена на сериозни изпитания. Организационната и идейната объркаост, която завладява партийното ръководство след погромите над партията през септември 1923 и април 1925 г. затрудняват силно подготовката ѝ за участие в избирателните кампании и в изборните учреждения. Многократните обсъждания на българската проблематика в ИККИ и на партийни конференции и пленуми целят да подпомогнат по-нататъшното включване на БКП в политическия живот на страната в условията на нелегалност.

В парламентарните избори през ноември 1923 г. БКП изпробва нова тактика. Тя отстоява в своята платформа редица демократически лозунги и става инициатор за изграждането на предизборна коалиция с БЗНС и Занаятчийския съюз. Въпреки терора общата трудова листа получава над 317 000 гласа и това осигурява 8 депутатски места в Народното събрание.

Сравнително добро (като се има предвид политическата обстановка в страната и състоянието на Комунистическата партия) е и представянето в изборите за XXII-ро обикновено народно събрание през 1927 г. Общите трудови листи на комунисти, леви земеделци и безпартийни са регистрирани в 26 избирателни околии и на редица места тази коалиция, изградена отдолу (сред масите), получава повече гласове от Демократическия сговор. Резултатите от изборите позволяват легалната Работническа партия да има 4 свои представители в парламента.

Чрез своите легални структури БКП участва във всички местни избори, проведени през 1924–1932 г. Независимо от тежката политическа ситуация в страната (преследване и арести на комунистическите кандидати, отказ за отпечатване на бюлетини и за регистрация на трудовите листи, отнемане на мандатите за избраните съветници и др.) и неблагоприятното въздействие на левосектантските илюзии, обхванали ръководството на Коминтерна и неговите секции, БКП се стреми да не отстъпва позициите си в политическия живот на местно равнище. Местните избори през май–юни 1924 г. носят определени успехи на опозиционните сили, сред които е и комунистическата партия – те печелят 62 % в селата и 52 % в градовете. По-слаби са резултатите през следващите години – 1926–1928. С издигнатите конкретни искания главно в социалната област създаденият от комунистите Блок на труда се поздравява с добро представяне на общинските избори през февруари 1929 г. – 6 мандата в Пловдив, по 4 – във Фердинанд (сега Монтана) и Сливен, 3 – в Русе и други.

Най-успешни са изборите от февруари 1932 г., в резултат на които се създават комуни в Сливен, Троян, Свиленград, Габрово и на други места. Тези резултати дават основание на проправителствените кръгове да изразят безпокойство от възвръщащите се на ниво 1920 г. позиции на комунистите в изборните учреждения. Особено важен показател за нарасналия авторитет на БКП са резултатите от изборите за Столичен общински съвет. На 25 септември 1932 г. софиянци гласуват голямо доверие на кандидатите на Трудовия блок – 19 от избраните 35 съветници. Опасността столицата да се превърне в "червена крепост" е избягната като по формални причини са касирани 15 избраници на Трудовия блок.[8]

Характерно за предизборната тактика на БКП през първите 2–3 години на този период е, че се търси партньорство и сътрудничество за изборите. Тактиката на единен фронт е не само празна политическа формула, а при-

добива и конкретно измерение. В началото на 1924 г. легалната Партия на труда изпраща предложение до ръководството на БЗНС, БРСДП(о) и Занаятчийския съюз за съвместно участие в изборите за окръжни и общински съвети. Отказът на централно ниво принуждава комунистите да търсят съдействие в регионалните структури на трите партии или да изграждат единофронтовски обединения само сред масите. Следва да се има предвид, че в предложената от БКП предизборна платформа на Трудовия блок тогава доминират общодемократичните политически искания и конкретни социални мероприятия в защита на широки слоеве от народа.

Създадената през февруари 1927 г. легална Работническа партия също предлага единодействие на ръководствата на БЗНС, БРСДП(о) и Занаятчийския съюз. Отрицателният отговор и този път принуждава инициаторите да продължат изграждането на предизборни обединения сред членската маса на тези партии и сред безпартийните. Би трябвало да се отбележи и една характерна особеност на предизборните кампании на местните партийни ръководства. Почти навсякъде се засвидетелства симпатия и готовност за преговори с левицата на Земеделския съюз, а се отхвърля привличането на широките социалисти. По онова време и у комунисти, и у социалдемократи взаимната неприязън не отстъпва пред разумния компромис за участие в изборните учреждения.

В парламентарните избори на 21 юни 1931 г. Работническата партия постига нов успех. Тя организира своите привърженици в Блок на труда под лозунгите за борба срещу настъплението на капитала, за замяната на тогавашното управление (характеризирано като "фашистка диктатура") с работническо-селско правителство, за защита на Съветския съюз и др. Изборните резултати – 165 894 гласа и изпращането на 31 депутати в парламента [9], са впечатляващи като се имат предвид, от една страна, недемократичните средства на управляващите срещу кампанията на комунистите, а от друга страна, засилването на сектантството и догматизма в комунистическата партия.

В края на 20-те – началото на 30-те години в ръководствата на Коминтерна и на неговите секции надделяват крайно едностранчиви и погрешни схващания по стратегията и тактиката на комунистическото движение. Шестият конгрес на Коминтерна (август–септември 1928 г.) и последвалите го пленуми на ИККИ ориентират компартиите към решителна борба с дребнобуржоазните политически сили. Определянето на социалдемокрацията като главна опасност и опора на фашизма, издигането на квалификации като "социалфашизъм" и "аграрфашизъм" имат неблагоприятно въздействие върху всички комунистически партии. Те са принудени да ограничат силно социалната база на участието си в избирателните кампании и в изборните учреждения.

До края на разглеждания период Коминтернът още веднъж се занимава специално с изборната тактика на комунистите, този път в областта на местното самоуправление. Разширеният пленум на ИККИ от февруари (8–28) 1930 г. приема резолюция за задачите на комунистическите партии в общинската политика.[10] Издържана в сектанско-догматичния дух на времето резолюцията остро критикува общинската дейност на компартиите. Заявява се, че тази дейност "носи белега на опортюнизма (гласуване на общинския и полицейския бюджет, блок с буржоазните партии, безпринципно приспособяване към буржоазната законност) и се оказва убежище на опортюнистическите елементи". Настоява се за решителен прелом в общинската работа и това се поставя сред най-важните общополитически задачи на коминтерновските секции. Като същностна черта на прелома се изтъква разривът със социалдемократическите традиции по въпроса за ролята на градските общини в буржоазната държава. Изисква се "решително прекратяване на сътрудничеството със социалдемократическите партии". В документа е записано: "Комунистите не могат да сключват предизборни съюзи нито със социалдемократическите партии, нито с други буржоазни партии... В общините комунистите трябва да работят сами по своята програма".

Залага се не на общественополезната ежедневна работа в местната власт, а на работата на комунистите за мобилизация на масите за революционна борба. Признава се, че в хода на избирателните кампании компартиите трябва да предлагат на хората разгърната програма от частични искания. В противоречие с този текст по-нататък се заявява, че не могат да се издигат "такива частични искания, които консервират демократичните илюзии на масите". Всички мероприятия на общинските съветници, за които се препоръчва да бъдат не толкова "специалисти", а "политически надеждни работници", трябва да се обвързват с максималната програма на компартиите. Като задължително условие се поставя контролът от страна на партийното ръководство на общинската дейност.

Двойнственост и противоречивост се съдържат в следващите напътствия. От една страна изискването: "С най-голяма безпощадност да се води борба с общинския легализъм – една от най-опасните разновидности на опортюнизма". Същевременно се изтъква, че революционната общинска политика включва и "решителното преодоляване на "левите" уклони (бойкот на участието в общински избори, бойкот на общинската работа, отказ да се заемат общински постове, недооценка на общинската работа, за мобилизиране на масите и т.н.)". Обобщената позиция на Коминтерна по отношение на общинската политика е: "Във всички страни комунистическите партии трябва да участват в изборите, за да мобилизират масите и да изразят волята на революционните маси против империалистическата буржоазия и нейната агентура в работническата класа – социалдемокрацията". Без

съмнение общинската политика се свежда изключително до революционна агитация и пропаганда, а това води до изолирането на комунистическите представители в изборните местни учреждения от решаването на проблемите на хората.

Историята на участието на БКП в избирателните кампании в изборните учреждения в първото десетилетие от съществуването на Коминтерна оставя противоречиви тенденции. От една страна, революционно-романтичните и сектантско-догматичните елементи в теоретичните постановки обричат на политическа изолация комунистическата партия. От друга страна, включването на БКП, дори и с максимални искания в предизборната борба, е стремеж реално да се влияе върху политическото развитие на страната. И все пак, въпреки нелошите като цяло (а понякога и забележителни) изборни резултати, доминираща тенденция до началото на 30-те години и в политиката на Коминтерна, и в политиката на БКП остава подценяването на парламентаризма и неразбирането на демократичните възможности, които той предоставя за развитието на обществото.

1. Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и пленумов ИККИ. 1919–1932. М., 1933, с.57–73.

2. Пак там, с.113–119.

3. Българската комунистическа партия в резолюции и решения. Конгреси, конференции, пленуми. Т.2 (1917–1923). С., 1987, с.100.

". Пак там, с.191–197.

5. История на БКП. С., 1984, с.220–223.

6. Р. Канациева, В. Вълков, Д. Генчев. Общинската политика на БСП. Исторически обзор. С., 1995, с.17.

7. Т. Колева. БКП и международното комунистическо движение. 1919–1924. С., 1973, с.216.

8. Р. Канациева, В. Вълков, Д. Генчев. Цит.съч., с.27.

9. История на БКП, с.339.

10. Коммунистический Интернационал..., с.925–931.

ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА НА СССР И ИДЕЯТА НА КОМИНТЕРНА ЗА НАРОДНИЯ ФРОНТ. 1935–1939 Г. (БАЛКАНСКИ АСПЕКТ)

Луиза Ревякина

Дейността на Коминтерна през цялото време на неговото съществуване (1919–1943 г.) винаги е била обвързана със съветското външно министерство – Народният комисариат на външните работи (НКИД). Взаимоотношенията между НКИД и Коминтерна преминават през различни стадии – от почти пълното им сливане до отслабване на сътрудничеството между тях. Те зависят от международната ситуация, от конкретните планове на съветското правителство и на Коминтерна. Предвоенните 1935–1939 години са един от периодите на тясна обвързаност между действията на НКИД и Коминтерна. Тогава съветското правителство, обезпокоено от влошаващото се международно положение, от ясно очерталото се противопоставяне между двата срещуположни фланга – комунистическият и националсоциалистическият, от предвиждането на неминуемия сблъсък между тях и възможните последици от него за СССР и за световното комунистическо движение, търси засилена подкрепа за каузата си от страна на комунистическите партии.

Усложнилата се политическа ситуация в Европа след идването на Хитлер на власт (януари 1933 г.) налага преустройство на дипломацията на всяка една държава. По-сложно маневриране на международната арена започва и Сталин. ЦК на ВКП(б) и съветското правителство виждат две възможности за предотвратяване на военния конфликт. Едната е спазване на неутралитет в какъвто и да е конфликт, политика на умиротворение по отношение на Германия и Япония, участие (без илюзии) в изграждането на система на колективна сигурност, отвореност (също без особени илюзии) към западните демокрации, преди всичко укрепването на отношенията с Франция и Великобритания. Другата възможност е да се привлекат комунистическите партии към подкрепа на съветската външна политика. Те трябва да обединят около себе си всички работнически и леви кръгове, да подкрепят всички буржоазни дейци и политически сили, които са против фашизма, за да попречат на своите правителства да се обединят с хитлеристка Германия.[1]

Обсъждането на въпроса за опасността от настъплението на фашизма и разпалването на нова световна война в ЦК на ВКП(б) се пренася в Коминтерна. "Борбата против войната" и "борбата против фашизма" се определят като две основни задачи на Коминтерна. За оформянето на това становище допринасят и станалите през февруари 1934 г. във Франция и Австрия сблъсъци между крайно десните и фашистки организации, от една страна, и социалдемократическите и комунистическите сили, от друга, както и постоянно пламващите метежи и въстания в раздираната от вътрешни борби Испания, убийството на канцлера В.Долфус по време на нацисткия преврат в Австрия през юли 1934 г., на югославския крал Александър от хърватски националист и др. Анализът на причините за победата на обединените леви сили във Франция и на поражението им в Австрия, както и на съотношението на силите в Испания довеждат до утвърждаване на становището за необходимостта от обединяването на всички леви демократични сили, за да бъде спряно настъплението на фашизма в Европа. В ИККИ решават да се откажат от утвърдилото се след VI конгрес на Коминтерна (1928 г.) разбиране за единния фронт като "маневра за разобличаване на социалдемокрацията като опора на фашизма" и да го превърнат във "фактор за разгръщане на масова борба против настъплението на фашизма".

Конкретно със задачата за насочване на комунистическите партии към борба против фашизма и опасността от нова война се занимава проведеният през юли–август 1935 г. VII конгрес на Коминтерна. Той провъзгласява нова стратегия на единния фронт – народния фронт. Г.Димитров в доклада си пред конгреса "Настъплението на фашизма и задачите на Коминтерна в борбата за единство на работническата класа против фашизма" дава редица препоръки на комунистическите партии: в борбата им за народен фронт да се ориентират преди всичко към обединяване на работническата класа и към съюз със социалдемократическите (социалистическите) партии; да променят политиката си по отношение на реформистките профсъюзи; да се откажат от пренебрежителното си отношение към борбата за демократични права и свободи и да се включат в тази борба; в интерес на запазването на мира да подкрепят пацифисткото движение; да променят своите лозунги по националния въпрос като ги насочат преди всичко към запазване целостта на държавата; да засилят антивоенната агитация сред младежта и обединят в единен фронт младежките организации и т.н. Народният фронт се вижда като широка коалиция, включваща десните партии, в която водещата роля на комунистическата партия не е задължителна.[2]

Другият обсъждан на конгреса въпрос се отнася до необходимостта цялата дейност на комунистическите партии по засилване на "антифашистката и антикапиталистическата борба" да бъде подчинена на борбата за мир и за безопасността на Съветския съюз като "двигател на световната революю-

ция". Специален доклад на тази тема "За задачите на Комунистическия интернационал във връзка с подготовката от империалистите на нова световна война" изнася П.Толиати (под псевдонима Ерколи). Запазването на мира, дори временното отсрочване на войната, се изтъква на конгреса, ще осигури по-нататъшните успехи на социализма в СССР, неговото икономическо и политическо могъщество, ще съдейства за укрепването на всички антивоенни сили в света.[3]

За съветското правителство работата на комунистическите партии от балканските страни по създаването на широк фронт за борба против проникването на нацизма и фашизма е от особено значение. СССР гледа на Балканите като на зона на своята сигурност. Но тук той няма развити политически и икономически отношения с нито една страна. В Гърция, с която СССР има дипломатически отношения от 1924 г., постоянно сменящите се чрез военни преврати правителство поддържат традиционната за Гърция външнополитическа ориентация към Великобритания и не проявяват никакъв интерес към засилване на контактите със съветското правителство. Съветско-българските и съветско-румънските отношения, след като взимат силен старт след подписването на договорите за взаимно признаване през лятото на 1934 г., не успяват да получат своето развитие. Инициаторът на установяването на българо-съветските дипломатически отношения министър-председателят К.Георгиев е отстранен от власт през януари 1935 г. Следващите български правителства не проявяват желание за разширяване на връзките си със СССР. Вдъхновителят на румъно-съветските дипломатически отношения министърът на външните работи Н.Титулеску е принуден да напусне поста си през август 1936 г. Една от причините за отстраняването му е политиката му за сближаване със Съветския съюз и активното участие в антивоенното движение в страната, организирано от Румънската компартия. Замяната на Титулеску с известния германофил Й.Антонеску се оценява в Москва като първа стъпка към промяна на външнополитическата ориентация на Румъния в посока към Германия.[4] С Югославия и Албания СССР няма официални отношения. Нито едно от балканските правителства не смята за разумно да се обвързва или да разширява контактите си със СССР, а още повече да търси защита срещу фашистката или нацистката опасност от съветското правителство. За политическия и военния елит в тези страни е ясно, че разширяването на връзките със СССР означава засилване на влиянието на СССР в тези страни, а значи и на комунистическите партии. А на компартиите в тези страни се гледа като на враг номер едно.

Резервираност към разширяване на отношенията с балканските страни има и у съветското правителство. Разбирайки, че не може да утвърди своите позиции (политически, икономически, военни) в тези държави, то се ориентира към самостоятелни действия, които биха могли да попречат на прев-

ръщането на Балканите в зона на германско влияние. Съветските дипломатически служби в България, Румъния и Гърция, използвайки предоставените им възможности, събират необходимите за съветската външна политика и съветското разузнаване сведения, разширяват пропагандистката дейност в полза на СССР, установяват контакти с политически, военни и интелектуални среди, поддържат връзки с дипломатическите представителства на Великобритания, Франция, Чехия, Турция и др. страни – противници на засилването на германското и италианското влияние на Балканите. Те подпомагат дейността на комунистическите партии: снабдяват ги с агитационни материали в полза на СССР, с печатна техника, радиотехника, ангажират ги с военноразузнавателна дейност в полза на СССР.

Успяват ли комунистическите партии от балканските страни да изпълнят решенията на VII конгрес на Коминтерна, т.е. да създадат единен работнически и ляв фронт в своите страни и да предотвратят обвързването на правителствата на техните страни с нацистка Германия?

Българската комунистическа партия (БКП), избира възможно най-резултатния вариант за създаването на народния фронт в страната. Тя издига в своята платформа исканията на "дясното" крило на българската прогресивна общественост за незабавното възстановяване на Търновската конституция, на правата и свободите (правото на организиране на събрания, свободата на печата, неприкосновеността на жилищата и кореспонденцията), на свободните избори за парламента и общините въз основа на общо, пряко и тайно гласуване. С времето това ѝ осигурява известни резултати.

Първоначално опитите на БКП да постигне чрез Работническата партия (РП)[5] споразумение с левите партии – БСДП, БЗНС "Врабча 1", БЗНС "Пладне", Занаятчийския съюз – не дават резултати. В България, както и в други европейски страни, разривът в отношенията между комунистическите и другите леви партии през последните 6–7 години и в частност отправяните от комунистите по техен адрес квалификации от рода на "фашисти", "социалфашисти", "аграрфашисти" издигат висока стена между тях. На позициите на социалдемократическите партии влияе и становището на ръководството на Социалистическия работнически интернационал (СРИ), което на няколко пъти отхвърля предложението на Коминтерна за съвместни действия против фашизма, невярвайки в искреността на намеренията му. Но СРИ разрешава на своите секции да сключват самостоятелно съглашения с комунистическите партии за съвместни действия, ако ги намерят за полезни.

От балканските страни само в България се постига съглашение между ръководствата на РП и СДП. То се подписва през август 1936 г. и открива пред РП пътя за коалиране с други партии. В навечерието на обявените за март 1937 г. избори за общински съвети между местните организации на

РП, СДП, БЗНС "Врабча ," и БЗНС "Пладне" започват да се създават съвместни комитети – градски и селски. Някои от тях издават листовки, събират подписки за възстановяване на Търновската конституция, за провеждането на изборите по стария избирателен закон и др.[6]

По време на предизборната кампания за насрочените през март 1938 г. парламентарни избори на РП вече е предложено да се включи в коалиция на опозиционните партии,, т.нар. Петорка – БЗНС "Врабча 1", БЗНС "Пладне", БСДП, Радикалната партия (Костурков) и Демократическата партия (Ляпчев). Изработва се единна предизборна платформа, съдържаща искания за възстановяване на Търновската конституция, за отмяна на издадените след преврата на 19 май 1934 г. декрети, за разпускане на фашистките организации, за осигуряване на икономическата независимост на България и неучастие на страната във войни и военни авантюри, за сближаване с държавите и народите, водещи политика за мир и демокрация. Но участниците в петорката, за да не се компрометират с връзката си с комунистите, не желаят споразумението с РП да се афишира. Платформата се използва само при изработване на платформите на техните кандидат-депутати.[7]

Въпреки че изборите се провеждат в условията на терор, опозицията получава широко представителство в Народното събрание: от 160 мандата 63 са за опозицията (почти 40 %). РП печели 6 депутатски места. Резултатите от парламентарните избори повишават влиянието на опозиционната коалиция. Но след Мюнхен условията за опозиционна дейност, и то насочена срещу Германия, стават все по-сложни. Първи напускат коалицията дейците с по-дясна ориентация. След интернирането на много от ръководителите на БРП [8] и на БЗНС, касирането на двама депутати комунисти и шестима от БЗНС "Пладне", опозиционната коалиция се разпада.

Югославската комунистическа партия (ЮКП), започва работата по създаването на народен фронт с търсенето на съглашение със Социалдемократическа партия (ЮСДП). Но ръководството на ЮСДП отказва категорично поддържането на каквито и да било контакти с комунистите.[9] Безуспешни се оказват опитите на ЮКП да установи връзка с оформилите се през май 1935 г. по време на изборите за Скупщината Сръбска обединена опозиция (Съюз на земеделците, Радикалната и Демократическата партии) и Хърватска опозиция начело с д-р Вл.Мачек. Те не се съгласяват на сътрудничество нито с ЮКП, нито с нейния двойник – Югославската единна работническа партия (ЮЕРП). ЮКП и впоследствие не успява да постигне съглашение "отгоре" с нито една от политическите партии и коалиции в Югославия.

По настояване на ИККИ, ЮКП чрез ЮЕРП се обявява в подкрепа на платформата на опозиционните демократични сили за отмяна на конституцията от 1931 г., за осигуряване на граждански и политически свободи, за

провеждане на свободни избори и свикването на Учредителна скупщина и т.н. и успява по време на проведените през август–септември 1936 г. общински избори да направи пробив в установяването на контакти с низовите организации на някои партии. В някои области членовете на ЮЕРП участват в изработването на кандидатските листи и дори техните кандидати се включват в тях. Най-успешно вървят работите в Словения, където се стига до съглашение между местните организации на ЮЕРП, ЮСДП, отделни привърженици на Хърватската селска партия (ХСП), лявата национална организация "Бойенци", опозиционни елементи от Словенската народна партия. Най-сложно е положението в Хърватско. Лидерът на ХСП и на Хърватската опозиция д-р Мачек е категорично против коминтерновския народен фронт.[10]

Във връзка с обявените за декември 1938 г. избори в Скупщината ИККИ дава указание на ЮКП за вземе всички мерки опозицията да получи възможно повече гласове, за да бъде свалено германофилското правителство на М.Стоядинович. Опитът на ЮКП да постигне съглашение с Блока за народно съгласие, обединяващ Сръбската обединена опозиция и Хърватската опозиция, пропада. Единствено местните организации на социалдемократическата партия се съгласяват да излязат с общи листи с ЮЕРП. Но ЮЕРП участва във всички събрания и митинги на опозицията и гласува за нейните листи на изборите. В резултат опозицията събира 45 % от гласовете. Изборите спечелва правителственият Югославски радикален съюз, но за глава на новото правителство е назначен Д.Цветкович.

Румънската комунистическа партия (РКП) успява в края на 1935 г. да обедини около създадения от нея Блок за защита на демократичните свободи (Демократичен блок) възникналите през 1934 г. в Трансилвания Фронт на земеделеца начело с П.Гроза и МАДОС – демократическа организация на унгарските трудещи се в Румъния. Към тях по-късно се присъединява отделилата се от социалистическата партия група начело с К.Попович. Те организират демонстрации и митинги в защита на мира, против цензурата в печата, първомайски манифестации, издават вестници, дори осъществяват съвместно участие на низовите им организации в предизборни кампании.

Но стремежът на РКП да постигне договореност за съвместна борба със Социалдемократическата, Обединената социалистическа, Националцаранистката и Радикалцаранистката партии остава без резултат. Ръководствата им категорично отказват съвместни действия с комунистите, наричайки народния фронт "поредното лавиране на комунистите". Социалдемократите заявяват пред ръководството на РКП, че то в своята практическа работа продължава да използва "стари подривни и враждебни методи" спрямо тях и че със своята тактика на единен фронт цели "завоюване на социалдемократическите организации и налагане на своята политическа линия".[11]

В Румъния през 1935–1939 г. не се създава опозиционна на властта демократична политическа коалиция, даже след като крал Карол II през февруари 1938 г. провъзгласява установяването на кралската диктатура, разпуска парламента, забранява партиите. Нито една от тях не се противопоставя на диктатурата, нито отговаря на предложението на РКП "да обединят усилията си в борбата против антинародната политика на краля и настъпващите сили на реакцията". В ИККИ през август 1939 г. констатират, че сега "за блок или за някакво обединяване на демократичните сили в Румъния не може и да се говори" и че РКП все повече изпада в изолация.[12]

Гръцката комунистическа партия (ГКП) изживява "подем и залез" при създаването на народния фронт през 1936 г. във връзка с проведените на 26 януари 1936 г. парламентарни избори. В навечерието на изборите тя подписва на местно ниво споразумение за създаването на Общонароден фронт с организациите на Аграрната партия на Боядзис, няколко социалистически групи, различни профсъюзни и занаятчийски организации.[13]

Организираната от ГКП коалиция спечелва 15 мандата. Всички избрани с общонароднофронтовската листа депутати се оказват комунисти. В условията на почти равно представителство в новоизбрания парламент на монархисти – 143 мандата и републиканци – 141 мандата, ГКП с нейната парламентарна група придобива значение на балансьор, който може да наклони везните в полза на една или друга парламентарна сила. ГКП решава да използва ситуацията в своя полза. Тя обещава да подкрепи кандидатурата на либералите за председател на парламента и да гласува за тях при формирането на правителството при условие, че новоизбраното правителство ще отмени Закона за забрана на партиите, ще обяви амнистия на политическите затворници, ще забрани всички фашистки организации, ще въведе пропорционална избирателна система, ще прокара редица социалноикономически закони.[14] Либералите при тази ситуация отказват предложения им мандат за съставяне на правителство. Формира се служебно правителство с премиер К.Демердзис и вицепремиер ген. И.Метаксас. След внезапната смърт на К.Демердзис на 13 април 1936 г. ген.Метаксас заеме министър-председателския пост.[15]

Откровеният комунизъм на ГКП, едноличното взимане на решения изостря отношенията между партньорите в Общонародния фронт. Лидерът на Аграрната партия Боядзис се отказва от съглашението. Коалицията се разпада.[16] ГКП решава да премине към социални протестни действия. През лятото на 1936 г., използвайки намиращите се под нейно влияние профсъюзи на тютюневи, строителни и жп работници, организира няколко масови стачки, демонстрации и митинги, издигайки лозунга за сваляне на правителството на Метаксас. За 5 август ГКП насрочва обща стачка. Но на 4 август ген.Метаксас обявява извънредно положение в страната. Парла-

ментът се разпуска. Въвежда се цензура. Разгонват се профсъюзите. На 16 септември се приема декрет "За мерките за борба с комунизма и неговите привърженици". Държавна сигурност започва да прилага мерки за ликвидация на ГКП: преследвания, арести, организира се разлагане на партията отвътре.[17]

Опозиционните на диктатурата на Метаксас сили търсят пътища и начини за борба против режима. В началото на 1938 г. Либералната партия на Т.Софулис, Народната на И.Теотакис и Прогресивната на Г.Кафандарис създават коалиция за борба против диктатурата. Те дори вдигат въстание на о.Крит, което завършва с поражение. В края на 1938 г. вече 17 партии създават опозиционния Антидиктаторски фронт. Но организаторите и на първата, на втората коалиция са решително против участието на ГКП в него. В очите на политическите кръгове ГКП е партия на "социални безредици", на "национална измяна", партия, изпълняваща указания на чужда държава и следваща нейната политика.

ИККИ не се отказва от създаването на народен фронт и в **Албания**, въпреки че Албанската компартия още не е създадена. В Албания се изпраща емисар на ИККИ – албанският комунист емигрант Кочо Ташко със задача да обедини съществуващите в страната комунистически групи и национално-патриотични организации около програма-минимум, включваща борба за защита на националната независимост, за демократическите свободи, за удовлетворяване на най-насъщните искания на народните маси.[18] Но от всички комунистически групи в Албания само групата в гр.Корча възприема новите указания на Коминтерна и започва да работи в организациите на занаятчиите, в кварталните и градски съвети. Всички останали групи заявяват, че са за социална, а не за национална революция и се отказват да работят с националистически организации.[19] Мисията на К.Ташко не успява.

Резултатите от движението за народен фронт в балканските страни през 1935–1938 г. не са обнадеждаващи. Въпреки че дейността на комунистическите партии се засилва и те проявяват инициатива за сближаване с опозиционните на съществуващите режими политически сили, съвместно с опозицията или самостоятелно водят борба за демократическите права, в защита на мира и т.н., те не успяват нито да създадат ляв фронт, нито да обединят около себе си широки обществени кръгове, нито да окажат влияние на външнополитическата ориентация на управляващите. През 1935–1938 г. в България, Румъния и Югославия върви процес на трайно засилване на влиянието на Германия, особено в областта на икономическите и военните връзки. Германия става основен доставчик на военна техника и боеприпаси за тези страни. Към пролетта на 1938 г. вносът на германска продукция в България съставлява 59 %, а износът на български стоки за Германия – 48 %. За Румъния цифрите са съответно 38 % и 26 %, а за Югославия – 27 % и 37 %.[20] Засилва се и политическото влияние на Германия и Югоизточна Европа.

Усложняването на международната ситуация след аншлуса на Австрия (март 1938 г.) и особено след подписването на Мюнхенското съглашение (септември 1938 г.), засилването на военностратегическите позиции на Райха в Европа и на военноикономическия му потенциал показват, че идеята за "колективна сигурност" остава една илюзия и силите на войната надделяват. Пасивността на Запада към хитлеристката агресия засилва недоверието на СССР към европейските демокрации. Притискано и от японската агресия на Изток, съветското правителство издига стария си лозунг за опасността от създаване на "единен империалистически фронт" срещу СССР.

В същото време нараства и изолацията на СССР на международната арена. Отсъствието на СССР в Мюнхен е очевидно свидетелство за това. След проведените през 1937–1938 г. масови репресии, довели до падане на престижа на СССР, до отслабване на промишления потенциал на страната и боеспособността на армията, западните партньори на СССР откровено изразяват съмнение, че СССР ще може да изпълнява поетите пред тях задължения. Намесата на СССР в Испанската гражданска война, провежданият там от съветските секретни служби "лов на троцкисти", активното участие на Коминтерна в съветските външнополитически изяви пораждат още повече съмнения у международната общественост в искреността на съветската външна политика. Неслучайно през тези години в европейските дипломатически среди е популярна фразата "по-добре Хитлер, отколкото народен фронт".

При тази ситуация Коминтернът и комунистическите партии придобиват за съветското правителство още по-важно значение. В ИККИ се поставя въпросът да не се допусне да се появят сред комунистическите партии под влияние на последните политически събития, особено на Мюнхен, съмнения и неверие във възможностите на народния фронт в борбата против фашизма и войната.[21] Коминтернът увеличава броя на бюрата си в Европа. Ако през 1938 г. работата на компартиите от балканските страни се направлява главно от Бюрото на Коминтерна в Прага, то след Мюнхен балкански отдели на Бюрата на Коминтерна се създават в Париж, Брюксел, Амстердам. Отделът за международни връзки (Службата за връзки) при Секретариата на ИККИ укрепва старите и създава нови пунктове за връзки. В Европа те съществуват в Париж, Прага, Брюксел, Стокхолм, Истанбул, Цюрих и Атина. След разкриването и ликвидацията през 1938 г. на пункта за връзки в Атина от гръцката служба за сигурност, неговите функции се поемат от пункта за връзки в Одеса.[22]

Уточняват се и задачите, поставяни от Коминтерна през комунистическите партии. Ако през 1935–1938 г. основната задача на комунистическите партии е мобилизирането на **работническите и левите кръгове** на борба срещу "фашистките", "профашистките" и "монархофашистките" правителства, то

сега център на дейността на компартиите става борбата срещу тясното обвързване на техните страни с хитлеристка Германия. Конкретно пред балканските компартии се поставя задачата да се противопоставят на превръщането на Югоизточна Европа в зона за военна агресия срещу СССР. В началото на юни 1939 г. Секретариатът на ИККИ приема секретна резолюция "За създаването на Балкански отбранителен блок срещу фашистката агресия" и към нея "Платформа на народното движение за Балкански отбранителен блок". Двата документа се изпращат до всички балкански компартии. Резолюцията задължава всяка компартия да създаде широк национален фронт в страната, който да обхване всички сили на нацията, освен откритите привърженици на фашизма. Комунистическите партии също така трябва да станат инициатори на сплотяването на балканските народи в единен блок, защото според резолюцията само така може да бъде спрян агресорът. Платформата на Балканския отбранителен блок предвижда всички правителства на балканските страни да провеждат неотклонно политиката на мир, на сближаване и взаимно разбиране; да развиват икономически, търговски и културни връзки въз основа на равноправие и зачитане на взаимните интереси; да решават всички спорни въпроси по мирен път; да се откажат от взаимни териториални претенции. Компартиите също така трябва да разясняват, че в лицето на СССР балканските народи имат свой защитник в борбата против фашистката агресия. Като инициатори на движението за създаване на Балканския отбранителен блок могат да се използват обществени, културно-просветни, икономически, младежки, студентски, кооперативни, профсъюзни и др. организация, парламентарна и муниципална трибуна, печат, конгреси и събрания, бивши участници във войната и инвалиди, офицери и войници.[23]

Интересен в този аспект е случаят с Гръцката компартия. Проведеният през февруари 1939 г. Пети пленум на ЦК на ГКП определя като основна задача на партията борбата за сваляне на диктатурата на Метаксас и образуването на "антидиктаторско правителство", което да проведе избори и да възстанови демократичните свободи. След като материалите на пленума пристигат в ИККИ, Политсекретариатът срочно съставя директива, която фактически зачертава решенията на пленума. Партията, разбира се, се казва в директивата, трябва да се бори за вътрешните свободи на гръцкия народ. Но сега това не е най-важното. Главната опасност за Гърция сега е италианският фашизъм и тъй като правителството на Метаксас се бори срещу същата опасност, не може и дума да става неговото сваляне да се определя като основна задача. В случай, че Германия и Италия извършат нападение срещу Гърция, когато на власт е правителството на Метаксас, ние няма "да обърнем оръжие срещу него, ако то ще се противопостави на агресията".[24]

Балканските компартии се насочват и към засилване на военната работа. Те се задължават "при всички обстоятелства" да се противопоставят на превръщането на Балканите във военна база за воденето на военни действия срещу СССР, да започнат да създават своя материална база (т.е. да се въоръжават), за да могат да окажат съпротива в случай на окупация на страната им от Германия или Италия. Особено внимание те трябва да обърнат на агитацията сред офицерския състав, войниците, донаборниците. В славянските страни акцентът на агитацията в армията да се поставя върху нацистките антиславянски теории и на въпроса, че СССР е ядро на славянството, около което трябва да се организира съпротивата. Компартиите се предупреждават, че военната работа трябва да се върши строго секретно, извън връзка с другите области на работата им.[25]

От балканските страни Коминтернът отдава особено значение на военната работа в Югославия, която след аншлуса на Австрия и окупацията и присъединяването на Албания към Италия (април 1939 г.) се превръща в държава, имаща общи граници с Германия и Италия. Югославия става център за прехвърлянето в Италия на подготвените от Коминтерна нелегални групи. По крайбрежието и границите се създават пунктове за връзки. За ръководството на тази работа ИККИ изпраща през декември 1938 г. в Югославия двама свои емисари – Ив.Булуджич и Ан.Новачан, бивши сътрудници на балканската секция на Бюрото на Коминтерна в Прага.[26]

Подписването на съветско-германския пакт през август 1939 г. става сензация за целия свят, неподготвен за подобно развитие на събитията. То шокира и комунистическите партии и участниците в антифашисткото движение. Въпросът за взаимовръзката между политиката на СССР и позицията на комунистическите партии, който винаги е бил предмет на отрицателни емоции, сега се изостря до крайност. Особено след като комунистическите партии, получили от ИККИ указания да подкрепят съветско-германския пакт, започват да убеждават обществеността, че пактът не означава поврат в политиката на Съветския съюз и Коминтерна, а е продължение на една миролюбива политика на съветската държава.

Идва неизбежната промяна в отношението на антифашистките демократични среди, от политическите партии до отделни дейци, към комунистическите партии и СССР. Компартиите изпадат в изолация. Идеята, която беше заложена в народния фронт, пропада.

На 7 септември 1939 г. и Сталин по време на срещата му в Кремъл с Г.Димитров, на която присъстват В.Молотов и А.Жданов заявява, че в условията на започналата се вече империалистическа война лозунгът за единен народен фронт трябва да бъде свален: "Да се стои днес на позициите на вчерашния ден (единен народен фронт, единство на нацията) – означава да се свлечеш на позициите на буржоазията", заяви той.[27] Всичко се върна по местата си.

* * *

1935–1939 са годините, когато съветското правителство, търсейки възможности за защита на интересите на СССР на международната арена, мащабно използва за тази цел и структурите на Коминтерна. Това са годините на най-тясната обвързаност между НКИД и Коминтерна в полза на първия. Организационните структури на Коминтерна и комунистическите партии на практика работят като част от органите на съветската държава и защитават съветските интереси.

Революционните цели на Коминтерна през тези години, без да се отказва той от идеята за световна революция, се свеждат главно до борба против авторитарните и диктаторските режими, за демократични права и свободи, против разпространението на нацизма и фашизма, разпалването на нова война, в подкрепа на съветската външна политика. Извън възможностите на комунистическите партии от балканските страни се оказва да изпълнят поставените от VII конгрес на Коминтерна задачи по създаването на ляв демократичен фронт, противопоставянето му на силите на войната. Те не успяват да привлекат към народния фронт дори най-близките до тях партии – социалдемократическите (социалистическите). Само Българската компартия успява да подпише съглашение със Социалдемократическата партия, а след това и с опозиционната коалиция – Петорката. За социалдемократите, а и за други политически сили, народният фронт е инструмент на съветската външна политика, "поредната маневра" на Коминтерна. А и на комунистическите партии им е трудно да приемат, че трябва да "прегръщат" своите вчерашни противници. Демократичната опозиция в своята основна част запазва своята самостоятелност, като отказва да сътрудничи с комунистическите партии.

Историята така се разпореди, че целите на създаването на народния фронт и опитът на комунистическите партии при осъществяването му стават своего рода подготовка към организирането на съпротивителното движение в годините на Втората световна война. Не е случайно, че съпротивителното движение в Европа започва след нападението на Германия върху СССР. Не е случаен и фактът, че участниците в създадените в годините на войната от комунистическите партии Отечествени, Народни, Национално-освободителни и др. фронтове в значителна степен се покриват с тези, които подкрепят и народнофронтовското движение от 1935–1939 г. Опозиционното демократическо движение, т.нар. некомунистическа съпротива, запазва своята самостоятелност и в годините на Втората световна война.

1. Център хранения историко-документальных коллекций (ЦХИДК), ф.453, оп.1, е.хр.57, л.22–25.

2. Резолюции VII конгресса Коммунистического Интернационала. М., 1935, с.15–19.

3. Комунистическият интернационал. Кратък исторически очерк. С., 1970, с.457.

4. ЦХИДК, ф.453, оп.1, е.хр.56, л.52.

5. Работническата партия е създадена през 1927 г. като легално прикритие на БКП.

6. Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), ф.495, оп.11, е.хр.17, л.225.

7. Д. П е т р о в а. БЗНС и Народният фронт (1934–1939). С., 1967, с.88.

8. През 1938 г. ЦК на БКП взима решение за обединяването на РП с БКП в Българската работническа партия. Членовете на БКП организационно влизат в БРП.

9. РЦХИДНИ, ф.495, оп.11, е.хр.17, л.227.

10. Пак там, л.228.

11. Пак там, л.226.

12. Пак там, е.хр.22а, л.34–35.

13. Пак там, е.хр.107, л.5.

14. Пак там, е.хр.96, л.5; е.хр.99, л.43.

15. Пак там, е.хр.17, л.226.

16. Пак там.

17. ЦХИДК, ф.453, оп.1, е.хр.56, л.39, 51.

18. История Албанской партии труда. М., 1971, с.36–37.

19. РЦХИДНИ, ф.495, оп.11, е.хр.36, л.1.

20. Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ), ф.4459, оп.12, е.хр.36, л.63–64.

21. Г Д и м и т р о в. Дневник. С., 1998, с.145.

22. Г. М. А д и б е к о в, Э. Н. Ш а х н а з а р о в а, К. К. Ш и р и н я. Организационная структура Коминтерна. С., 1997, с.200

23. РЦХИДНИ, ф.495, оп.11, е.хр.56, л.86–90.

24. А р. У л у н я н. Коммунистическая партия Греции. Актуальные вопросы идеологии и внутренней политики. Ч.2. М., 1992, с.402, 406.

25. ЦХИДК, ф.453, оп.1, е.хр.57, л.98.

26. Пак там, л.77.

27. Г. Д и м и т р о в. Цит.съч., с.182.

СЛУЖБА СВЯЗИ КОМИНТЕРНА И БАЛКАНСКИЕ СТРАНЫ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Наталия Лебедева

Материалы бывшего партийного архива ЦК КПСС, ныне РЦХИДНИ позволяют понять не только структуру и систему функционирования Исполкома Коминтерна, но и наиболее засекреченной, подводной части айсберга – Службы связи Коммунистического Интернационала. Служба связи явилась преемницей пресловутого Отдела международной связи Коминтерна (ОМС), действовавшего с начала 20-х до середины 30-х годов. Многие руководители ОМСа, в том числе О.Пятницкий, М.Трилиссер (Москвин) были схвачены и расстреляны по указанию сталинского руководства. Немало жертв репрессий было и среди функционеров, возглавлявших пункты связи Коминтерна в различных странах или игравших в них заметную роль. Среди них – Лидия Дюби, Карл Брихман, Б.Циммерман, Г.Гольке и др. Многих иностранных коммунистов удалили из Службы связи и заменили молодыми советскими аппаратчиками, как правило, ранее работавшими в системе НКВД СССР, его разведслужбе, либо тесно связанными с Разведуправлением Генштаба РККА (ГРУ). Так, возглавлявший с июня 1937 по ноябрь 1938 г. Службу связи Москвин в 20-е годы руководил Иностранным отделом ОГПУ. Из НКВД перешел в ИККИ и новый руководитель этой службы К.Сухарев. Ветераны ОМСа – Я.Зюсман, А.Самойлов, П.Мезис были скорее исключениями в этой структуре.[1]

Возглавлявший в 1939–1941 гг. Службу связи К.Сухарев не знал ни одного иностранного языка, ни разу не был за рубежом, что побудило Г.Димитрова после нападения Германии на СССР поставить вопрос перед руководством ЦК ВКП(б) о его замене более опытным и квалифицированным сотрудником, опять-таки из системы НКВД.[2] Всю разведывательную работу Коминтерна фактически направлял Г.З.Соркин, свободно владевший английским, французским и немецким языками. В 1940 г. в составе Службы связи действовало 10 секторов и специальный "сектор С", отвечавшие за различные направления ее деятельности и регионы. В руководстве Службой связи в 1939–1941 гг. были задействованы 65–70 человек, входивших в номенклатуру ИККИ. Курировал Службу связи непосредственно Генеральный секре-

тарь ИККИ Г.Димитров. Как вся работа Коминтерна, так и деятельность ее Службы связи, находилась под пристальным вниманием И.В.Сталина, В.М.Молотова, А.А.Жданова, Л.П.Берии, В.Н.Меркулова. Политбюро ЦК ВКП(б) неоднократно рассматривал "вопросы ИККИ", в том числе утверждал сметы "особых расходов ИККИ".[3] Решения в отношении последней держались в строжайшем секрете и хранились в так называемых "особых папках", то есть в секретных протоколах Политбюро ЦК ВКП(б). Таким образом, финансирование деятельности секретов и объектов Службы связи осуществлялось вне общей сметы расходов Коминтерна. В одном из писем Г.Димитрову сообщалось: "Мы имеем второй текущий счет в Госбанке под названием "8-я база физкультурников из Спортинтерна" и производим по нему операции в тех случаях, когда указать "Коминтерн" нежелательно: оплата счетов на оборудование (Самойлов, Павлов, Орлов), оплата счетов подрядчиками за строительные работы и проекты". Зачастую на нужды Службы связи, использовались и валютные поступления в фонд МОПРа – Международной организации помощи революционерам.[4]

К 1939 г. изменился по сравнению с ОМСом не только персональный состав и руководство Службой связи, но и сам стиль и методы ее работы. В докладной записке заведующего 7-м сектором М.А.Орлова относительно дела Рюэггов (т.е. Марина и Моисеенко-Великой, резидентов Коминтерна, арестованных в Шанхае) от 4 марта 1939 г. подчеркивалось: "до 1927 г. в страны, где имелись дипломатические советские представительства, работники ОМСа посылались легально с дипломатическими и служебными паспортами, то есть для властей и остальных сотрудников учреждения они числились обыкновенными сотрудниками, на деле же вели работы исключительно ОМСа. Вся связь с Москвой – деньги, телеграммы, посылка почты и печатного материала – производилась через аппарат НКИД, и часть своей работы сотрудники ОМС выполняли в стенах посольства. После обыска помещений Аркоса в Англии, советского посольства в Пекине в 1927 г. решено было реорганизовать работу ОМСа во всех странах на новых, более конспиративных началах. Работникам ОМСа было запрещено встречаться с иностранными коммунистами в советских учреждениях, держать там нелегальные архивы или заготовлять фальшивые паспорта. Диппочтой можно пользоваться только для получения денег и посылки шифрованных денежных отчетов, а также по вопросам получения въездных виз в СССР для иностранцев по линии КИ".[5] Далее в справке отмечалось, что после 1927 г. все легальные работники были заменены лицами с иностранными паспортами. Для связи же с этими нелегалами, передачи им денег и т.д. назначался кто-либо из уже работавших в посольстве людей, выполнявших задание ОМСа как бы по совместительству. Связь с ИККИ поддерживалась как через специальных курьеров, так и по большей части по рациям.

Руководство ИККИ, его отдел кадров строго следили за соблюдением конспирации, постоянно требовали повышать бдительность, не допускать разглашения сведений о приезде, отъезде и пребывании в СССР иностранных коммунистов, используемых в оперативных целях.[6]

Для подготовки нелегалов – иностранных коммунистов ИККИ создал несколько специальных школ вблизи Москвы: для испанцев, китайцев, во второй половине 1940 г – для руководящих работников компартий других стран, влив в нее испанскую и китайскую школы. Весной 1941 г. были организованы кроме того специальные курсы для подготовки людей перед их отправкой за кордон по линии ИККИ. Школа ИККИ находилась в Нагорном, с мая 1940 г. в Пушкино.[7] В строжайшей изоляции от окружающего мира иностранцы обучались "парттехнике", то есть методам нелегальной работы – тайнописи, конспирации, фото и радио делу, шифрованию и т.д. Они слушали лекции видных руководителей компартий и Коминтерна о политической ситуации в стране, о истории рабочего и коммунистического движения и др.

Специальные сектора Службы связи изготовляли фальшивые документы, экипировали отправляемых за рубеж, составляли для них планы операций, снабжали явками и паролями, вели с ними радиосеансы после заброски за рубеж, утверждали схему связи. Саму заброску и вызов из-за рубежа также осуществляла Служба связи ИККИ. 13 августа 1939 г.было принято специальное постановление по данному вопросу, предусматривавшее возможность вызова и отправки лишь по решению Секретариата ИККИ или его генерального секретаря. Лишь их указания могла выполнять Служба связи. За два дня до этого была принята и специальная инструкция о порядке оформления въезда и выезда иностранных коммунистов. 13 ноября 1940 г. Секретариат ИККИ принял решение о порядке оплаты командировочных и обслуживании приехавших в СССР.[8] Объекты Службы связи располагались как правило вблизи Москвы, но вне черты города. Их территории были обнесены высокими заборами с колючей проволкой поверх них, караул несла военизированная охрана. Самый крупный объект, где размещалось руководство Службы связи, один из самых мощных в стране радиоцентров и некоторые другие подразделения, находился в Ростокино. В Подлипках было сосредоточено производство специальной бумаги, чернил для заполнения документов, изготовлялись фальшивые документы. Радиоцентр использовался и для организации радиопередач на зарубежные страны и, главным образом, для поддержания связи со специальными пунктами за рубежом, количество которых продолжало расти. Так, в феврале 1940 г. был создан пункт связи с Югославией, для чего в сторону был направлен И.Копинич (П.Вокшин) с радистом. Перед его отъездом его принял Г.Димитров. Ему была вручена солидная сумма денег на переезд и для организации аппарата пункта.[9]

К началу Великой Отечественной войны действовали пункты связи с Болгарией, Румынией, Турцией, Бельгией, Швецией и др. странами. На содержание этих и других пунктов требовалось 70 тыс.долларов, без учета сумм, выделявшихся компартиям. Всего же СССР в 1941 г. выделил на оперативные нужды ИККИ 200 тыс. долларов, кроме того 68,4 тыс. долларов выделили компартии Франции и Италии.[10]

Через пункты связи Коминтерна передавались и шифрограммы "соседей" – Пятого (разведывательного) отдела Главного управления госбезопасности (ГУГБ) НКВД СССР, с февраля 1941 г. – V Управления НКГБ СССР, а с июля 1941 г. – I отдела ГУГБ НКВД–НКГБ СССР, а также V (разведывательного) управления Генштаба РККА (ГРУ), начальниками которого были И.Проскуров, затем Ф.Голиков и, наконец И.Ильичев. "Соседи" же, в свою очередь обеспечивали связь ИККИ с компартиями ряда стран. В частности, через Отдел НКВД–НКГБ во главе с П.М.Фитиным поддерживалась связь с Болгарией, хотя и там имелся специальный пункт связи Коминтерна. 9 мая, в частности, Фитин сообщил Димитрову: Лука (Антон Иванов – Н.Л.) просит передать Вам, что у "Семьи" очень тяжелое материальное положение. Лука полагает, что "Семья" может получить финансовую помощь через человека, с которым он осуществляет на месте контакт. В "Семье" из больших никто не заболел". Сообщения от Луки поступали к генеральному секретарю ИККИ через Фитина и А.П.Судоплатова 23 апреля, 5 и 30 мая, 19 июня. Димитров же 10 мая 1941 г. писал Фитину: "Очень прошу передать срочно по Вашей линии для Луки в Софию приложенное сообщение, так как, к сожалению, в настоящий момент нельзя это сделать по нашей линии связи".[11]

Спецслужбы Коминтерна, Генштаба, НКВД, Военно-морского флота, хотя и оказывали друг другу услуги, проводили свои операции независимо и, как правило, в тайне друг от друга (наиболее ярким примером этого может служить разведывательная деятельность Р.Зорге, агента ГРУ, о котором не знал ни Димитров, ни Фитин).[12] Разведка Коминтерна также действовала достаточно результативно: например, в сентябре 1939 г. Димитров передал Берии три вида шифров, которыми пользовалась японская армия.[13] По каналам Коминтерна поступала и информация о близящемся нападении Германии на СССР.

Задолго до начала войны с Германией компартиям направлялись инструкции, как в нужный момент парализовать военно-промышленный потенциал противника. В бумагах Д.З.Мануильского 1940 г. хранится составленная в начале 30-х годов "Схема вопросов о войне против СССР". В ней подчеркивалась необходимость участия рабочего класса и крестьян воюющей против СССР страны, в борьбе на стороне Страны Советов. "Практическая работа такого характера должна иметь задачей, во-первых нару-

шение оперативных планов и мобилизационного развертывания противника; во-вторых, подрыв его материально-технической базы, и в-третьих, максимальное содействие развязыванию внутренних противоречий в странах противника в социальных и национальных направлениях".[14] На практике эти рекомендации пытались реализовать в ходе советско-финляндской войны 1939–1940 гг., но без видимых успехов.

И все же подрывная и разведывательная функции Службы связи были не самыми главными. Основной задачей этой структуры являлось поддержание надежной связи с компартиями: передача им распоряжений центра, получение от них информации и отчетов, повседневное руководство их деятельностью посредством шифропереписки. К сожалению, материалы самой Службы связи остаются до сих пор абсолютно недоступными для исследователей– лишь некоторые историки получили доступ к шифропереписке. В настоящее время закрываются даже материалы секретариата Г.Димитрова. Все это препятствует полному и глубокому освоению источниками рассматриваемой проблематики. Тем не менее и по имеющимся источникам вырисовывается определенная картина деятельности Службы связи ИККИ, ее роли в доведении до компартий директив руководства Коминтерна.

Подписание советско-германского пакта и секретного протокола, последовавшая за этим смена курса Коминтерна негативно сказалась и на компартиях балканского региона. 28 сентября 1939 г. Секретариат ИККИ принял специальный документ "Империалистическая война и Балканы", в котором утверждалось, что главная угроза для балканских народов исходит от "поджигателей войны" – Англии и Франции, – задачей же народов является борьба против "империалистической войны" и солидарность с СССР, изучение его опыта в целях установления рабоче-крестьянских правительств.[15]

Перед компартиями ставились и конкретные задачи по поддержанию советских инициатив – в частности, идеи заключения советско-болгарского договора, которая была выдвинута СССР в сентябре 1939 г. и отвергнута Софией.

В мае 1940 г. руководство БРП запросило Г.Димитрова, следует ли им по-прежнему остро ставить вопрос о заключении пакта о взаимопомощи и соответствует ли эта позиция политике СССР в данный момент. Димитров обратился с этим вопросом к Сталину и Молотову, поддержав линию болгарских коммунистов и указав, что тем самым наносится и удар по "англо-французским агентам" в окружении короля и правительства.[16]

По всей видимости, разгром французской армии и связанные с этим события отвлекли на какое-то время сталинское руководство от балканских проблем, но по мере усиления Германии им стали уделять все большее внима-

ние. Антигерманская направленность уже ощущается в инструкциях КПБ и КПР в связи со Вторым Венским арбитражем. К моменту же визита Молотова в Берлин именно Балканы и зона проливов стали местами наиболее острого столкновения советских и германских интересов. Вскоре правительство СССР вновь выступило с инициативой заключения пакта о взаимопомощи между СССР и Болгарией, поддержав при этом территориальные притязания этой страны. 25 ноября 1940 г. Сталин в разговоре с Димитровым подчеркнул: "Мы сегодня делаем болгарам предложение о заключении пакта о взаимопомощи... Если болгары не примут это наше предложение, они попадут целиком в лапы немцев и итальянцев и тогда погибнут... Нужно, чтобы это предложение знали в широких болгарских кругах".[17] В тот же день Димитров отправил соответствующие указания в Софию, сообщив и предложения по территориальному вопросу. Советские предложения были широко распропагандированы в листовках компартии, что вызвало гнев Молотова и Сталина. Не розданные пачки листовок изъяли, а вместо них направили в провинцию людей для активизации движения в пользу пакта. Димитров в декабре 1940 г. обратил внимание болгарских товарищей, что сама кампания не должна носить партийный, антибуржуазный, антикоролевский и антигерманский характер. "Надо ее вести не на классовой, а на общенациональной и государственной почве".[18]

Однако болгарское правительство отклонило советские предложения, а страна в целом все больше втягивалась в широкомасштабное сотрудничество с нацистской Германией. В этой ситуации Г.Димитров с одобрения Сталина призвал болгарскую компартию "развернуть массовое движение против установления оккупационного режима в стране и захвата ее экономических и продовольственных ресурсов", избегать провокационных действий и вооруженных столкновений.[19]

Весьма осторожную позицию Москва заняла в связи с агрессией фашистской Италии против Греции. В рекомендациях Компартии Греции от 10 января 1941 г. предлагалось объяснять греческим трудящимся и солдатам ответственность правительства Метаксаса за итало-греческую войну, призывая соотечественников не только к обороне всеми силами, но и борьбе со своим правительством.[20] В этом документе четко прослеживалась позиция Коминтерна на начало 1941 г. – ни с блоком западных стран, ни с итало-германским фашистским блоком.

Коминтерн рекомендовал и коммунистам Югославии противодействовать союзу страны с Берлином, поддерживать движение за всенародное сопротивление политике военного вторжения, требовать дружбы с СССР. После всупления германских войск в Болгарию и подписания 25 марта 1941 г. правительством Д.Цветковича протокола о присоединении Югославии к Тройственному пакту в стране поднялась волна возмущения. Опираясь на массов-

ые протесты, англофильские круги совершили 27 марта государственный переворот. Два дня спустя КПЮ предложила организовать всенародный отпор против германского вторжения в страну и против попыток Англии втянуть Югославию в войну на ее стороне; добиваться подписания советско-югославского пакта о взаимопомощи.

30 марта Димитров направил в Софию директиву: "Советуем настоятельно ограничиться на данном этапе энергичным и умелым разъяснением среди масс принятой вами позиции, но отказаться от организации уличных демонстраций и всячески избегать вооруженных столкновений масс с властями... Не ставьте под удар и не бросайте преждевременно в огонь авангард народа. Момент для решительных схваток с классовым врагом еще не наступил".[21]

Вскоре ИККИ отправил директиву и румынской компартии, назвав в качестве ее главной задачи руководство движением масс "против использования Румынии как базы и орудия для империалистических целей ее поработителей, против вовлечения румынского народа в войну на Балканах и за дружественные отношения с великим соседом – СССР".[22] В шифровке отмечалось, что угроза порабощения исходит от гитлеровской агентуры.

И все же сталинское руководство не оставляло надежды на примирение с Германией и было даже готово пожертвовать ради этого самим Коминтерном. Сталин в апреле 1941 г. предложил Г.Димитрову ликвидировать Коммунистический Интернационал, аргументировав это возросшей самостоятельностью компартий.[23] Однако на деле это было вызвано его стремлением приступить к новым переговорам с Гитлером. Димитров консультировался по этому вопросу с Д.Мануильским, А.Ждановым, П.Тольятти, М.Торезом. Намечалось создание нового органа информации для идеологической и политической поддержки компартий. Однако практические вопросы деятельности Коминтерна, его Службы связи прежде всего, в преддверии смертельной схватки с Третьим рейхом помешали реализации этой идеи. Она была осуществлена лишь в 1943 г., когда потребовалось улучшить отношения уже с партнерами по антигитлеровской коалиции.

Нападение гитлеровской Германии на СССР означало крах надежд сталинского руководства на подрыв системы империализма в ходе схватки между двумя коалициями капиталистических держав и усиление позиций СССР на мировой арене. Фашистский рейх, оккупируя одну страну за другой, приобрел громадную мощь, СССР же оказался в критическом положении. В считанные часы курс Коминтерна был кардинальным образом пересмотрен: было решено не призывать ни к свержению капитализма в отдельных странах, ни к мировой революции, но сосредоточить все силы на борьбе за национальную независимость, на разгроме агрессоров. Следовало мобилизовывать коммунистов каждой страны на оказание максимальной помощи

советскому народу, дезорганизвывать тыл врага, разлагать его армии. В директиве для Й.Тито от 30 июня 1941 г. в частности, подчеркивалось: "Настал час, когда коммунисты должны поднимать народ на борьбу против оккупантов. Организуйте, не медля на одной минуты, партизанские отряды и начинайте в тылу врага партизанскую войну". 1 июля Румынской компартии была направлена шифрограмма, в которой также предписывалось "всяческими способами поднимать народ против фашистских варваров и их румынских пособников".[24]

Руководствуясь указаниями Сталина не афишировать деятельность КИ и не ставить вопрос о социалистической революции, Секретариат ИККИ разработал предложения по созданию единых национальных фронтов для мобилизации всех сил на борьбу. Предлагалось не ставить вопрос о гегемонии коммунистов в национальном фронте. В духе этих идей, получивших одобрение Молотова, 7 июля была разослана новая директива компартиям, в том числе Югославской, Болгарской и Румынской. В наиболее полной форме они были реализованы именно БРП, в то время как югославские коммунисты взяли курс на конфронтацию со сторонниками эмигрантского правительства и короля в лице четников Д.Михайловича и на установление своей гегемонии в антифашистском движении.

2 августа Г.Димитров информировал И.В.Сталина о том, что болгарские коммунисты и оппозиционные круги армии готовы начать вооруженное восстание в случае вовлечения их страны в войну против СССР. ЦК БРП запрашивал, какую помощь сможет оказать СССР болгарским коммунистам в этом случае. Однако Сталин 4 августа заявил Димитрову: "Никакого восстания сейчас. Разобьют рабочих. Пока мы не можем оказать никакой помощи. Попытка к восстанию будет провокацией."[25]

Рвались в бой и болгарские коммунисты, находившиеся в СССР, даже те из них, которые лишь незадолго до войны были освобождены из лагерей ГУЛАГа.[26] Однако к ним продолжали относиться с недоверием и использовали лишь тех коммунистов, которых намеревались забросить во вражеские и оккупированные страны. Организация таких переброс коминтерновцев стала одной из главных задач Службы связи после нападения Германии на СССР. 1 июля 1941 г. Димитров уже сообщил В.М.Молотову и Л.П.Берии о наличии людей, которых можно забросить в тыл врага незамедлительно. 11 июля он же писал Берии и Меркулову, что в ИККИ подобрали, проверили и подготовили группы коммунистов для партийно-политической работы и организации партизанского движения в ряде стран. В группы первой очереди входили и 11 болгарских коммунистов. Г.Димитров просил всесильных наркомов "отправить этих людей за кордон" в кратчайший срок. Готовились и группы второй очереди – партийно-политические работники, радисты, разведчики, подрывники и др.[27]

В условиях войны чрезвычайно важно было поддерживать надежную связь с компартиями. Поскольку действовавший в Ростокино радиоцентр мог быть выведен из строя в результате бомбежек, 12 июля Димитров обратился к Г.М.Маленкову с предложением срочно создать вне Москвы запасной радиоцентр. Государственный Комитет Обороны принял соответствующее решение уже 23 июля.[28]

Руководство ИККИ, придававшее огромное значение бесперебойной работе Службы связи в условиях войны, решило подчинить ей все хозяйственно-административные службы ИККИ, объединив для этого Управление делами и Службу связи в единое Хозяйственно-оперативное управление (ХОУ) ИККИ во главе с К.П.Сухаревым.[29] Его заместителем и начальником I (оперативного) отдела стал Г.З.Соркин. Второй отдел, занимавшийся отправкой за кордон подпольщиков и резидентов, возглавил К.И.Блинов. Третий отдел, отвечал за подготовку групп и их обучение М.Н.Кузьмин. А.И.Коган, Д.А.Годунов и З.Г.Кац отвечали за оперативную работу в крупных регионах. Продолжали функционировать и сектора: связи и информации с референтурой по странам; по изготовлению документов;. тайнописи и партийной техники; по отправке и обслуживанию коммунистов братских партий, проходивших подготовку в СССР; подготовки спецкадров для заграничной работы: радиосектор; стол личного состава. Однако новая структура, более громоздкая, также не удовлетворила руководство ИККИ и менее чем через год – 11 июля 1942 г. бывшая Служба связи вновь стала самостоятельным подразделением под названием "I Отдел" ИККИ. В таком виде она просуществовала до роспуска Коминтерна в 1943 г. Ее руководителем стал бывший работник Разведотдела ГУГБ НКВД СССР И.А.Морозов.

Служба связи интенсифицировала сбор политической и военной информации, необходимой Москве. В этом деле она поддерживала самый тесный контакт и взаимодействие со спецслужбами НКВД–НКГБ, Генштаба РККА, Штаба Военно-морского флота и др. Через представителя ИККИ в Бельгии Э.Фрида (Клемана), в Югославии И.Копинича (Вокшина) и Бирка (Корделя), в Голландии Гоулоса и др. передавали шифрограммы с заданиями резидентам, руководителям подполья и партизанских отрядов начальники I отдела ГУГБ П.М.Фитин, начальники ГРУ А.Панфилов и И.И.Ильичев, оперативного отдела ГРУ И.С.Большаков. В то же время, связь со странами, где действовали наши посольства, помогали насаживать "соседи" – т.е. НКВД и ГРУ. Именно через ведомство П.М.Фитина поддерживалась связь и с болгарскими коммунистами.[30]

Вопросы поддержания связи нередко перерастали в политические и общенациональные проблемы. Так, 23 августа 1941 г. Г.Димитров, получивший из Софии запрос в связи со стремлением ЦК КПЮ играть руководящую роль в сербской Македонии и созданием в Скопле параллельных пар-

тийных организаций, ответил, что руководство парторганизациями в Сербской Македонии должно находитясь в руках КПЮ по соображениям практической целесообразности. "Сербская Македония должна стать одной из баз партизанского движения дезорганизующего тыл гитлеривской Германии и фашистской Италии на Балканах. Учитывая особое положение в Македонии, необходимо установить самое тесное сотрудничество между болгарской и югославской компартиями, особенно на местах", – радировал Димитров. Спустя несколько месяцев пришло по линии НКВД известие от Луки (А.Иванова), что совет о передаче КПЮ руководства македонскими парторганизациями выполнен, хотя положение там остается сложным. "Около трех месяцев македонские товарищи не имеют связи с Центральным Комитетом КПЮ. Молодые и малоопытные товарищи, стоящие у руководства в Македонии в настоящих сложных обстоятельствах не могут принимать правильные решения", – говорилось в послании. Лука также отмечал, что руководство македонской организации часто обращается к ним за советами. Кроме того, им оказывалась и материальная помощь, а также был направлен представитель БКП для координации действий и поддержания связи[31]

Спецслужбы нередко обращались друг к другу за помощью: так, ГРУ просило Г.Димитрова выяснить через болгарских коммунистов численный состав армии, количество отмобилизованных дивизий, вооружения, размер группировки болгарской армии в Югославии, на турецкой границе, число военнослужащих вермахта на болгарской территории и т.д. Кадры Коминтерна были тем резервом, из которого "соседи" подбирали нужных им людей. В декабре 1941 г. ГРУ просило, в частности, выделить им одного-двух "проверенных, обладающих организационными и волевыми качествами греков" для отправки их на "весьма ответственную нелегальную работу".[32] Руководитель оперативного отдела ГРУ Большаков обратился с аналогичной просьбой в отношении 2–3 румынских слушателей школы ИККИ.[33]

Один из сотрудников НКВД Трифонов в начале 1942 г. направил Г.Димитрову просьбу: "Требуются товарищи: 1. На роли нелегальных резидентов, умеющих и способных создать самостоятельные группы для получения политической и военной информации, которые могут дать объективный анализ внутреннего политического состояния страны, способные на выполнение отдельных спецзаданий в стране и в тылу врага."[34]

Тем не менее возникли в ряде случаев и трения между спецслужбами и Службой связи. 27 августа 1941 г. Димитров получил шифровку из Болгарии, в которой руководители Болгарской рабочей партии жаловались на представителей "соседей", возражавших против развертывания вооруженной борьбы против правящего режима. "Специальные" требовали "воздержаться от частичных боевых действий", ибо такие действия, по их мнению,

могли усилить бдительность противника и помешать свержению режима, когда для этого настанет подходящий момент.[35]

В тот же день Г.Димитров поставил вопрос о координации действий спецслужб Коминтерна, ГРУ и НКВД в Болгарии и сумел склонить Сталина на свою сторону. "Товарищи из 5-го Управления (т.е. ГРУ – Н.Л.) хотят руководить движением. Это никуда не годится. Приедет Голиков. Надо урегулировать это дело", – подчеркнул генсек ЦК ВКП(б). Димитров поспешил сообщить в Софию: "Ваша позиция правильна. Если бы стоял вопрос о дворцовом перевороте, тогда частичные боевые действия могут ему помешать. Но в нынешней ситуации вопрос стоит не о таком перевороте, а о восстании армии и народа."[36]

Наступление частей Вермахта на Москву вынудило в срочном порядке осуществить 16 октября 1942 г. эвакуацию аппарата ИККИ в Уфу, частично – в Куйбышев, где находились секретари ИККИ, кроме Эрколи (П.Тольятти). В Москве была оставлена небольшая группа людей, снабженная радиостанцией и шифром. Службе связи было поручено обеспечить связь с корреспондентами ИККИ – принимать их шифрограммы и передавать им указания Г.Димитрова, поддерживать с ним связь по ВЧ. Одному из работников Службы связи К.Блинову предлагалось подготовить в Уфе рабочие помещения для радистов, шифровальщиков, а также для 450 сотрудников ИККИ, жилье для них. Особенно заботило руководителей ИККИ обеспечение нелегальной радиосвязи Москвы с Куйбышевом и Уфой "на самых худший случай", т.е. на случай захвата Москвы немцами. Однако уже в марте 1942 г. обстановка позволила им вернуться в Москву и перевести туда большую часть Оперативного отдела.[37] Школа ИККИ, национальные радиостанции, отдел печати и пропаганды находились в Уфе и ее окрестностях (Кушнаренково) вплоть до середины 1943 г.

Весной 1942 г. были приняты меры по переброске групп коминтерновцев в ряд стран, в том числе в Румынию, оказывалась помощь антифашистскому движению в Болгарии, поддерживалась регулярная связь с Тито, хотя все усилия Г.Димитрова добиться отправки ему вооружения и боеприпасов оказались тщетными из-за сложности с транспортировкой грузов на такое расстояние. В то же время руководство Коминтерна с ведома Сталина убеждало Тито "в интересах общего дела добиться урегулирования взаимоотношений между югославским правительством и героически борющейся партизанской армией в Югославии", рекомендовало не забегать вперед – не выдвигать лозунгов социалистической революции, не называть их бригады пролетарскими, объединять все народы в антифашистской борьбе, избегать любых контактов с оккупантами.[38]

Значительные сложности возникли у Коминтерна при поддержании связи с Болгарией, где были арестованы многие подпольщики, а связь поддер-

живалась через людей П.М.Фитина, подозревавших всех в провокаторстве и лишь под большим нажимом Димитрова соглашавшихся вступать в контакт с верными компартии людьми.[39]

В целом же лето и осень 1942 г. для Коминтерна были тяжелым периодом. Ему почти не выделялось оружие для отправки партизанским соединениям в оккупированных странах. Сталин, занятый делами фронта, ни разу не принял Г.Димитрова. Остро ощущалась нехватка валютных средств. Димитров просил у Сталина и А.А.Андреева 355 тыс. долларов, в том числе 6 тыс. долларов для Болгарской и 5 тыс. долларов для Румынской компартий, 50 тыс. долларов на отправку 45 человек в Югославию, Румынию и др. страны, 70 тыс. долларов на расходы пунктов связи и т.д.[40] Реже стал собираться секретариат, в связи с чем Мануильский в наброске для выступления отметил: "1. Секретариат не собирается. Повседневного руководства секретарями нет. 2. Нет открытой критики недостатков работы и недостатков секретарей. Готвальд выпивает. Самомнение Тореза (сравнивал себя с Лениным). Долорес тянет с документами, сказал ей прямо об этом. 3. Аппарат пытается сесть на голову секретарей. Относится пренебрежительно (+ обидное отношение к отделу кадров). 4. Расшатывается дисциплина и субординация. 5. Гибель итальянских товарищей. Много показного в работе. Невежество."[41]

Переход Красной Армии в наступление и разгром немецкой группировки под Сталинградом, взятие в плен десятков тысяч немецких, румынских, венгерских и итальянских военнопленных, желание подготовить коммунистических функционеров в преддверии освобождения стран Восточной, Центральной и Южной Европы, сформировать национальные комитеты – зародыши правительств для этих стран – все это вновь оживило работу Коминтерна в конце 1942 – начале 1943 г. Активизировалась и деятельность его Службы связи (Оперативного отдела). Ничто казалось не предвещало радикальных изменений в судьбе этой организации. Однако вечером 8 мая Молотов передал Димитрову и Мануильскому мнение Сталина о необходимости роспуска Коминтерна. На повестку дня встал вопрос не только о принятии решений ИККИ, обосновывающих целесообразность этого шага, но и о судьбе аппарата ИККИ и его секретно-оперативных служб. 14 мая Г.Маленкову были направлены докладные записки о работе Первого отдела, о нелегальных национальных радиостанциях, секретных объектах ИККИ, штатах и фондах зарплаты. К моменту роспуска Коминтерна в центральном аппарате I отдела работало 28 человек, всего же – 185 сотрудников. В справке начальника отдела И.А.Морозова отмечалось, что они поддерживают связь с заграницей: с пятью самостоятельными радиоточками в Польше и в Голландии, с тремя в Китае, с двумя в Белгии и Франции, по одной в Швеции, Дании, Австрии, Монголии, Иране, Словении, Хорватии, партизанском

районе Югославии, Англии, США.[42] Готовились радиоточки в Болгарии, Венгрии, Сирии, Чехословакии и Германии. Всего же за 1942 г., радиоцентр ИККИ передал 5 300 радиограмм, в январе–апреле 1943 – 3 586. Ни на один день работа Первого отдела не прекращалась, даже в период роспуска Коминтерна. 11 июня 1943 г., в частности, была осуществлена переброска в страну 5 румынских подпольщиков. Формы и методы продолжения функционирования аппарата бывшего ИККИ и механизма руководства компартиями обсуждались во время встречи И.Сталина с Г.Димитровым 21 июля 1943 г. Было решено создать в ЦК ВКП(б) специальный отдел международной информации (ОМИ), которому и перепоручить руководство антифашистскими комитетами, нелегальными национальными радиостанциями, связями с компартиями и др. Во главе ОМИ был назначен Щербаков, однако фактически, а с января 1944 г. и официально, руководил им Г.Димитров. К.Сухарев был назначен заместителем начальника Управления делами ЦК ВКП(б). Оперативные службы, включая радиоцентр в Ростокино, были преобразованы в так называемый Научно-исследовательский институт № 100, национальное радиовещание – в НИИ № 205, подразделения, ведшие работу среди военнопленных, издававших для них газеты и журналы, занимавшиеся национальными комитетати – в НИИ № 99. Практически вся работа бывшего ИККИ продолжилась в тех или иных формах, ее масштабы не только не сократились, но даже расширились. Преемник Коминтерна сохранил за собой и пункты связи ИККИ. ОМИ продолжал руководить антифашистской борьбой в Болгарии, Румынии, Югославии и др. странах. Болгарские подпольщики советовались с Димитровым, правилен ли их курс на вооруженное восстание, можно ли принимать оружие от англичан и т.д. Вся эта информация немедленно направлялась Сталину и Молотову. С ОМИ согласовывался состав руководящих органов компартий. Зачастую Отдел Димитрова выступал в роли арбитра в конфликтах между компартиями, прежде всего балканских стран, согласуя свои шаги с Молотовым. Были установлены связи с теми партиями, с которыми они долгое время отсутствовали – албанской и греческой. При этом Сталин отвергал предложения руководства ОМИ оказать хотя бы моральную поддержку ЭАМ и ЭЛАС. ОМИ предостерегал Тито от наметившейся тенденции заменить прежнюю сербскую гегемонию гегемонией хорватов. И все же роспуск Коминтерна привел к определенным изменениям в отношениях между Москвой и компартиями, в деятельности самих партий. Сказалась ликвидация руководящих органов Коминтерна, носивших интернациональный характер. Бо̀льший упор делался на двусторонние отношения и контакты. Димитров утратил часть своих полномочий и функций, став одним из заведующих отделов ЦК ВКП(б). Компартии получили бо̀льшую свободу маневра, несколько изменился менталитет активистов компартий, которые получили возможность учитывать реалии своей страны.

1. Centre and Periphery: the History of the Comintern in the Light of New Documents. Ed. by M.Narinsky and J.Rojahn. Amsterdam, 1996, p.132–150.

2. Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), ф.495, оп.73, д.163, л.15.

3. Там же, ф.17, оп.3, д.1008, п.165 (4.IV.1939); д.1009, п.151 (9.VI.1939); д.1012, п.104 (19.VII.1939); д.1015, п.98 (19.X.1939); д. 1026, п.99 (п.346, 23.VIII.1940); ф.495, оп.18, д.1323, прот. № 645.

4. Там же, ф 495, оп.73, д.77, л.7.

5. Там же, д.71, л.8.

6. Коминтерн и вторая мировая война. Ч.1. До 22 июня 1941 г. Составители, авторы предисловия и комментариев Н.С.Лебедева и М.М.Наринский. М., 1994, с.199–201.

7. Там же, с.424–426; РЦХИДНИ, ф.495, оп.18, д.1334, л.3; оп.73, д.84, л.2–3; д.106, л.19–33.

8. РЦХИДНИ, ф.495, оп.20, д.762, л.142–145.

9. Там же, оп.73, д.90, л.4.

10. Там же, д.196, л.14.

11. Там же, оп.74, д.80, л.8–16.

12. Там же, оп.73, д.188, л.1–7.

13. Коминтерн и вторая мировая война..., с.99, 536, 537.

14. РЦХИДНИ, ф.495, оп.10а, л.3–4.

15. Коминтерн и вторая мировая война..., с.122–126.

16. Там же, с.343.

17. Там же, с.41, 454–455.

18. РЦХИДНИ, ф.495, оп.184, исходящие за 1940 г., д.11, л.128, 148.

19. Коминтерн и вторая мировая война..., с.43, 485–487.

20. Там же, с 482–484.

21. Там же, с.519–520.

22. Там же, с 520–521.

23. Коминтерн: опыт, традиции, уроки. Материалы конференций. М., 1989, с.64–65.

24. РЦХИДНИ, ф.495, оп.184, исходящие за 1941, д.11, л.49; д.14, л.16.

25. Там же, оп.73, л.112, л.7–12.

26. Там же, д.113, л.67.

27. Там же, с.141, л.3–4.

28. Там же, д.129, л.27.

29. Там же, оп.18, д.1335, л.74, 138–141.

30. Там же, д.1338, л.28–30.

31. Там же, оп.74, д.90, л.14.

32. Там же, д.90, л.8.

33. Там же, д.109, л.8; д.175, л.1.

34. Там же, оп.73, д.141, л.9–10.

35. Там же, оп.184, входящие за 1941 г., д.13, № 731.

36. Там же, оп.184, исходящие за 1941 г., д.7, № 653.

37. Там же, оп.73, д.116, л.39; д.122, л.24–25.

38. См. подробнее Ю. С. Г и р е н к о. Сталин–Тито. М., 1991.

39. РЦХИДНИ, ф.495, оп.74, д.85, л.7–9, 68–72, 78–79, 110–112; д.87, л.35, 36, 39; д.90, л.12, 14, 23, 39, 43; оп.73, д.188, л.8.

40. Там же, оп.73, д.196, л.17–20.

41. Там же, оп.10а, д.433 г., л.1–3.

42. Там же, оп.73, д.182, л.16–25; д.195, л.105.

РЕПРЕСИИ ПРОТИВ БОЛГАРСКИХ ПОЛИТЭМИГРАНТОВ В СССР И КОМИНТЕРН

Елена Валева

Жизнь и деятельность болгарской политэмиграции в Советском Союзе не обойдена вниманием "марксистской" историографии. Понятно, что в многочисленных исследованиях советских и болгарских историков пребывание болгарских политэмигрантов в СССР освещалось до недавнего времени исключительно с позитивной стороны – получение образования в советских вузах, участие в социалистическом строительстве и т.д.[1] Лишь с начала 90-х годов впервые открыто заговорили о трагической судьбе сотен болгар, мечтавших обрести на советской земле свою вторую родину и окончивших свою жизнь в застенках НКВД или на Колыме.[2]

Открытие для исследователей фондов архива Коминтерна дает сегодня возможность раскрыть одну из самых драматичных страниц в истории болгарской компартии.

Хорошо известно, что руководство Коммунистического Интернационала было послушным инструментом сталинского Политбюро ЦК ВКП(б) и полностью солидаризировалось как с внешней, так и с внутренней политикой Кремля. Нагнетание в Советском Союзе массового террористического психоза и лавинообразный рост политических репрессий в середине 30-х годов не могли не отразиться и на ситуации в Коминтерне и в его отдельных секциях. В январе 1936 г. Политбюро ЦК ВКП(б) приняло решения "Об иностранцах". В нем констатировалось, что "через аппарат ИККИ и МОПР в ВКП(б) проник ряд подозрительных и нежелательных элементов". В связи с этим аппарату ИККИ было поручено определить меры, которые в будущем "помешали бы проникновению на территорию СССР и в ряды ВКП(б) таких элементов, а также агентов классового врага".[3] В первом полугодии 1936 г. на основе принятых Секретариатом ИККИ постановлений Отдел кадров ИККИ начал работу по перерегистрации и уточнению политического облика всех проживавших в СССР эмигрантов. При Представительстве БКП в ИККИ была создана специальная комиссия по проверке болгарских политэмигрантов в СССР. К середине 1936 г. комиссия составила список 1030 эмигрантов с их краткими характеристиками.[4] В декабре 1937 г.

была подготовлена "Справка о движении болгарских политических и экономических эмигрантов в СССР, находящихся на учете в секции". Согласно этой справке, в СССР имелось около 1500 болгарских эмигрантов. Уехало в Болгарию в разное время 250–270 человек, направлено в Испанию около 100 человек. В Москве на тот момент проживало вместе со взрослыми членами семей 380–400 болгар, в провинции – 700–730. Арестовано около 150–160 человек.[5]

С середины 1937 г. болгар-эмигрантов захлеснула общая волна репрессий, поднявшаяся после февральско-мартовского (1937 г.) пленума ЦК ВКП(б), обсудившего "антипартийную деятельность Бухарина и Рыкова". Поводом для усиления репрессий против политэмигрантов стала директива Президиума Секретариата ИККИ от 3 февраля 1937 г. "О проведении кампании против троцкизма". Она гласила: "В связи с итогами процесса провести мобилизацию компартий для того, чтобы развернуть широкую массовую кампанию против троцкизма с целью его полного разгрома." Секретариат счел необходимым "рекомендовать партиям и их местным организациям, равно и коммунистам, работающим в беспартийных организациях, провести тщательную проверку рядов этих организаций, вскрывая двурушничество, троцкистские элементы и выбрасывая их из этих организаций".[6] В последовавшем в мае 1937 г. постановлении Президиума ИККИ "О борьбе с троцкизмом" подчеркивалось что февральско-мартовской пленум ЦК ВКП(б) "имеет огромное значение не только для ВКП(б), но и для коммунистических партий капиталистических стран и всего международного рабочего движения". Отметив, что "многие работники компартий капиталистических стран, равно как и работники Коммунистического Интернационала, не проявили должной бдительности к троцкизму и своевременно не сигнализировали процесса сращивания троцкизма с фашизмом...", Президиум Исполкома Коминтерна постановил обязать секции Коминтерна развернуть систематическую борьбу "против троцкизма как агентуры фашизма", "провести чистку партийных организаций от двурушнических троцкистских элементов", "обязать представителей компартий капиталистических стран при ИККИ провести серьезную разъяснительную кампанию против троцкизма среди коммунистов, находящихся в эмиграции в СССР".[7] Во исполнение этих решений по нелепым обвинениям в принадлежности с террористическим троцкистским группам и в шпионской деятельности были осуждены сотни болгар, проживавших как в Москве, так и в провинции.

Однако наряду со сталинским террором "чистка" рядов БКП имела еще одну причину. Этой причиной была ожесточенная внутрипартийная борьба. Как известно, в период 1929–1935 г.г. руководство болгарской компартии находилось в руках так называемых "левых сектантов". Их курс отражал общие сектантские установки коминтерновских идеологов. Это были

молодые, в основном бывшие комсомольские деятели, настроенные ультрареволюционно – Петър Искров, Георги Ламбрев (Росен), Никола Кофарджиев (Сашо), Илия Василев (Бойко) и др. Прежние партийные лидеры Георгий Димитров и Васил Коларов были обвинены "левыми сектантами" в недооценке революционных настроений масс, в правом уклоне и фактически были оттеснены от руководства партией. Герой Лейпцигского процесса, вернувшийся в СССР в начале 1934 г. и избранный в 1935 г. Генеральным секретарем ИККИ, используя свой возросший авторитет и популярность, вместе с В.Коларовым повел упорную борьбу за политический поворот в БКП и за восстановление своих позиций в партии. Пользуясь поддержкой Исполкома Коминтерна, Димитров и Коларов довольно быстро достигли своей цели. VI пленум ЦК БКП, проходивщий в феврале 1936 г. в Софии, одобрил смену сектантского руководства, избрал новый ЦК и наметил новый партийный курс, нацеливший на создание широкого народного антифашистского фронта. По решению пленума "левые" фракционеры должны были выступить с развернутой самокритикой.

Таким образом, окончательный политический и организационный разгром "левосектантской" фракции в БКП совпал по времени с подъемом волны репрессий в СССР. Это предопределило судьбу "левых сектантов": в конце 1937 – начале 1938 гг. практически все прежнее "левосектантское" руководство партии было уничтожено. Среди документов Представительства БКП при ИККИ, хранящихся в коминтерновском архиве, имеются дела, касающиеся "чисток" среди политэмигрантов и борьбы с "троцкистскими" группировками. Были арестованы сотни совершенно неповинных болгарских коммунистов.

Особую роль в борьбе с "левыми сектантами" сыграл В.Коларов. Речь идет прежде всего о его брошюре "Троцкизм в Болгарии и борьба против него" (сентябрь 1936) и о его выступлениях перед партийной эмиграцией в Москве с докладами "За решительный поворот в БКП" (март 1935) и "Некоторые уроки борьбы против троцкистской агентуры фашизма" (июнь 1937). Обвинив бывшее "левосектантское" руководство партии в самом страшном по тем временам грехе – троцкизме – Коларов призвал к беспощадной борьбе как с "явными троцкистами", так и с "двурушниками" в партийных рядах: "Нужно е да се ликвидира бързо и окончателно, докрай, с фракционността, с фракционната заслепеност, да се повиши бдителността на партийните членове по отношение на враговете, не само против тия, които действуват открито, но и против ония, *особено против ония*, които измамнически се промъкват в нашите редове"[8] (курсив В.Коларова – Е.В.). "Наш пръв дълг е да изострим бдителността си" – призывал Коларов. НКВД не замедлил откликнуться на этот призив. Были состряпаны два "заговора". По одному из них, так называемому "украинскому", в 1937 г. было арестовано около

200 политэмигрантов, обвинявшихся в антисоветской пропаганде среди издавна проживавшего на Украине болгарского населения. Жертвами второго, еще более "массового заговора", стали около 400 болгар, обвиненных в качестве троцкистских агентов фашизма. Среди них оказалась практически вся левосектантская фракция БКП (в 1956–1957 гг. все были посмертно реабилитированы).

Основанием для фабрикации обвинений против политэмигрантов, работавших в Коминтерне, служили их личные дела, тщательно собираемые в Отделе кадров Коминтерна. Любое "темное пятно" в партийной биографии даже самого преданного интернационалиста оказывалось роковым (впрочем, и отсутствие "темных пятен" не являлось помехой аресту). Однако схема, по которой НКВД выступает в роли палача, а коммунист- интернационалист – в роли молчаливой жертвы, была бы упрощенной. Материалы коминтерновского архива раскрывают механизм репрессий, включавший в себя непременный ритуал критики и "самокритики", политического отречения и присяги на верность "генеральной линии".

Яркий пример такого самобичевания, которому подвергалась будущая жертва, – четыре письма П.Искрова, адресованные ЦК БКП, Загранбюро и лично Димитрову и Коларову в период с 22 июля по 12 августа 1937 г.[9] "Признавам, че аз, който нося най-тежката отговорност за съществуването и делата на левосектантската фракция в БКП, в течение на изтеклите две–три години не съумях да направя такова разобличение на тая фракция и такава самокритика на собствената си отговорност като организатор, вдъхновител и идеолог на левосектантската фракция, която действително би спомогнала на партията за по-бързото разгромяване на тая фракция." – писал Искров 22 июля. – "Такава "полукритика" на дело и на думи само продължава да прикрива природата и истинските цели, които си поставяше в партията левосектантската фракция, да прикрива и отклонява вниманието от тоя факт, че тая фракция беше и си остана една антипартийна фракция, която по своите схващания и по своите действия се изроди в една троцкистка група, имаща за цел обезглавяването и разложението на партията ... Докато не можех да видя себе си в ролята на същински организатор и вдъхновител на презряната левосектантска фракция, усилията ми да дигна ръка против нея, като очистя докрай преди всичко себе си, отиваха напусто. – продолжает самобичевание Искров. – Трябва на дело да изоблича себе си, да видя своите грешки, да разбера мътния фашистко-троцкистки източник, от който фракционерите Бойковци, Росеновци, Петровци, Павловци бяха вскърмени..."[10]

Следующее письмо, от 23 июля 1937 г., касалось "вредного влияния" на положение дел в болгарской компартии "скрытых троцкистов" (до недавнего времени видных функционеров Коминтерна): "Мой партиен дълг е да

разкажа известните на мен факти, които показват, как върху развитието на левото сектантство и върху насърчението на левичарската фракционност в БКП са могли да оказват виляние Ленски, Бела Кун, Валецки, Кнорин, Алиханов."[11] При этом Искров не забывает подчеркнуть, что их вина ни на йоту не смягчает его собственые ошибки.

Третье письмо, от 26 июля, касается журнала "Комунистическо знаме", ответственным редактором которого был Искров. "Преди всичко, ред антимарксистки теории върху миналото и по-новото развитие на нашата партия, които аз развивах в своите статии в "К.З.", послужиха за знаме и идеологическа платформа на левосектантската фракция..."[12] "Аз постъпих и като вдъхновител на сектантите-фракционери, и като техен агент в редакцията на списанието", – бичевал себя Искров. – "Разбрал позора на своите грешки, за мен сега няма по-свята задача от тая да се включа в работата на партията по изчистването на авгиевите яхъри на левосектантската идеология..."[13]

Видимо этих покаянных писем оказалось недостаточно. В записке от 7 августа 1937 г. Искров объясняет, почему он так "поздно начал настоящую самокритику". По его славам, вначале он не мог примириться с мыслью, что левая фракция не могла быть создана без его идеологического влияния и без воздействия занимаемых им руководящих постов. Искров заверял, что понял это лишь на заседании Загранбюро, где его деятельность была подвергнута резкой критике.[14]

В четвертой записке, датируемой 3–12 августа, П.Искров останавливается на некоторых моментах, которые оказали воздействие на образование левосектантской фракции и на ее перенесение внутрь страны.[15] Здесь речь идет главным образом о "подрывной" деятельности Г.Ламбрева (Росена) и других членов бывшего левосектантского руководства партии.

Понимал ли Искров всю бесполезность своей "самокритики" или верил в ее спасительность? Из документов видно, что он надеялся вымолить прощение прежде всего у В.Коларова, которого в недавнем прошлом вместе с другими "левыми сектантами" подвергал особенно острой критике. Искров пишет даже подобострастную статью к 60-летию Коларова, отмечавшемуся 15 июля 37 г.[16] "Мощно оръжие на болшевишко превъзпитание на кадрите е съкрушителната критика и изчерпателния анализ, които др. В.Коларов даде и дава на сектантското доктринерство в партията", – пишет Искров, добавляя, что "тая критика ми послужи за поука и трябва да послужи за поука на всички ония, които искат искрено да скъсат със сектантското доктринерство".[17]

Добившись от Искрова покаяния, Коларов пишет в августе 1937 г. докладную записку "О левосектантской группе в БКП". В ней он обвиняет левых сектантов в самых страшных преступлениях – "они не давали отпора гнус-

ной, клеветнической компании, которую болгарские троцкисты вели против тов.Сталина, руководителей ВКП(б), советского правительства и Коминтерна. Они затеяли преступные планы полного захвата руководства партии, помимо партии и Коминтерна... Троцкистским было по существу отношение этой фракции к тов.Сталину. Орудование этой фракции в руководстве партии сказалось в том, что компартия и пролетариат Болгарии понесли тяжелейшие поражения и жертвы без серьезного массового отпора фашизму и реакции, участились предательства, проковации, провалы; аресты приняли массовый характер; партии угражал разгром". Далее Коларов перечисляет поименно членов левосектантской группы во главе с Искровым.[18] Все они были уничтожены. Сам П.Исков был осужден и казнен по-видимому в январе 1938 г.[19]

Страх за собственную жизнь (иногда в сочетании со слепой верой в правоту партии) способствовал расспространению среди политэмигрантов и прежде всего коминтерновских сотрудников шпиономании и доносительства. В переписке Представительства БКП при ИККИ имееются примеры таких доносов, которые часто делались по прямому указанию Загранбюро. Так, В.Танев, бывший подсудимый на Лейпцигском процессе (также названный в упомянутой докладной Коларова), должен был по заданию Загранбюро "еще раз подвергнуть оценке небольшевистский курс партии в конце 20-х – начале 30-х г.г." и высказать свое мнение о группе Искрова – Петрова. Это Танев сделал в двух письмах (в ноябре 1937 и в феврале 1938 г.), не забыв и о собственном покаянии.[20] В.Танев был арестован в 1938 г. на несколько месяцев. В октябре 1941 г. он погиб в числе других "парашютистов", будучи сброшенным с советского самолета в районе Салоник.

В связи с арестом И.Василева (Бойко), некто Паскалева сочла "необходимым рассказать некоторые факты". В порядке самокритики она признавала, что, к сожалению, слушала "мерзавеца троцкиста и фракционера Бойкова".[21] Делались доносы и по личной инициативе. Так Т.Ковачев в письме В.Коларова сообщал о вечеринке у политэмигранта Д.Манджакова в июле 1938 г. по поводу его предстоящего возвращения в Болгарию. Один из гостей, некто Иванов, "почна да пее "Мила Родино", като канеше и нас. Ние му отговорихме, че фашистки песни не пеем."[22]

"Бдительность" коммунистов-интернационалистов зашла так далеко, что не пощадила даже высшие авторитеты в партии. Интерес представляет протокол заседания Загранбюро от 14 января 1938 г. На заседании слушалось сообщение члена ЦК БКП Ст.Димитрова (Марека) о том, что органами НКВД была арестована полька Хали Холихренштайн, сестра жены Марека – Регины Кашер. Было принято следующее решение: "Във връзка с ареста на Х.Холихренщайн и многото неизяснени и възбуждащи съмнение връзки на Регина Кашер (жената на др.Марек) с арестуваните полски шпиони Бран-

ковски, Краевски и др., ЗБ при създаденото положение счита за необходимо да постави пред др.Марек въпроса за неговото по-нататъшно отношение с Регина Кашер."[23]

Под сталинскую гильотину попадали и многие далекие от внутрипартийной борьбы люди. Типична в этом отношении трагическая судьба талантливого болгарского музыковеда и литературоведа Димитра Гачева, арестованного в феврале 1938 г. по "подозрению в шпионаже". После провала этого обвинения в ходе следствия ему приписали "контрареволюционную деятельность" вообще. Ни к одному из этих обвинений следствием не были предъявлены никакие факты и доказательства, поскольку их просто не существовало. В июне 1939 г. Гачев с Колымы направляет заявление Верховному Прокурору СССР, в котором пишет: "После провала обвинения в шпионаже, терроре и контрареволюционной деятельности следствие во что бы то ни стало решило привязать меня к троцкистско-сектантской группе Искрова – Росена... Фактами, правильность которых всегда можно проверить в Болгарской секции Коминтерна, я ответил, что не только не примыкал, но и боролся как против этой группы, так и вообще против контрреволюционного троцкизма. ... К сожалению, работники, ведущие мое следствие (фамилии их я не помню), вместо того, чтобы реабилитировать меня, преминили ко мне столь недопустимые методы ведения следствия, что я считаю невозможным о них говорить подробно здесь. В итоге, доведенный до тяжелого физического и морального состояния, я был вынужден пойти на недостойный советского гражданина поступок – подписать клевету на себя... (В подписанном мною протоколе фигурировало уже не случайное мое знакомство с одной из французских газет, а "преднамеренное получение мною троцкистской газеты". Отсюда как вывод – "факт" нелегального распространения контрреволюционной троцкистской литературы.")[24]

Месяцем раньше, в мае, Гачев написал подробные письма Димитрову и Коларову. С подобными письмами – просьбами о заступничестве к ним обращались почти все репрессированные болгары. В самом начале каторги у них еще была вера в справедливость, в то, что произошла страшная ошибка и даже в то, что "меры, принятые партией и правительством в период подготовки новой войны..., меры, направленные на изоляцию некоторых иностранных элементов, абсолютно правильны и исторически неизбежны."[25] В августе 1938 г. Гачев, романтик и идеалист, писал своим близким, что живет на Колыме с твердой верой, что ему когда-нибудь удастся политически реабилитировать себя. "А пока каждая вывезенная мною тачка драгоценной породы камня еще более укрепляет у меня сознание, что она идет на усиление экономической мощи нашей социалистической родины."[26] Несмотря на ходатайства со стороны руководства болгарской компартии, Гачев, за несколько месяцев до окончания своего 8-летнего срока (он истекал в фев-

рале 1946 г.), получил второй – еще на десять лет. По свидетельству очевидца, на процессе в ноябре 1945 г. на Д.Гачева кричали, потешаясь над слухом о заступничестве за него из Болгарии: "В Вас хотели видеть болгарского Луначарского? Так этому не бывать!"[27] Второе дело было страшным ударом для Гачева. Наверное, он морально был сломлен и потерял силу и желание жить. Точная дата его смерти неустановлена, скорее всего – март 1946 г. В 1956 г. Д.Гачев был реабилитировам, в 1959 – восстановлен посмертно в рядах членов Союза писателей СССР. А в декабре 1981 г. ЦК БКП принял решение об организации широкого чествования "выдающегося болгарского ученого в области эстетики, музыкознания и литературоведения Дмитрия Ивановича Гачева" в связи с 80-летием со дня его рождения...

О спасении оставшихся в живых, невинно пострадавших болгарских эмигрантов Загранбюро ЦК БКП стала думать, когда волна репрессий пошла на убыль. С марта 1938 г. руководители БКП и в первую очередь Г.Димитров начали предпринимать шаги в этом направлении.

7 декабря 1938 г. Димитров направляет Берии список арестованных политэмигрантов с просьбой о пересмотре их дел.28 О том, что он долго не решался на этот шаг, свидетельствует обращение Коларова, Белова (Г.Дамянова) и Станке Димитрова (Марека) к Димитрову от 3 декабря 1938 г.: "В начале марта 1938 г. в связи с большим количеством арестов среди болгарских политэмигрантов – коммунистов Представительство КПБ при ИККИ вместе с членами ЗБ партии представило Вам списки с фамилиями ряда арестованных партийцев, за политическую благонадежность которых мы ручались. ... Препровождая список части неосвобожденных арестованных, за которых мы ручались, просим НКВД проверить, если возможно, в первую очередь обвинения против этих лиц."[29] В июне 1940 г. Димитров снова направляет список арестованных болгар с просьбой о пересмотре их дел Маленкову (копия Берии). В списке 122 человека, в том числе И.Крекванов, Д.Гачев, И.Цвеинский, Б.Валев.[30] Помимо списков, Димитров неоднакратно обращался к Прокурору СССР М.Панкратьеву с запросами относительно отдельных лиц. В ноябре 1939 г., к примеру, Димитров направляет такой запрос: "Посылаю Вам материал относительно Валева Б.В., болгарского политэмигранта, хорошо известного в представительству КП Болгарии, и о котором Отдел кадров ИККИ дает положительную справку. Я просил бы Вас заинтересоваться делом заключенного Валева Б.В. и дать указание относительно его пересмотра."[31] В прилагавшейся справке Отдела кадров ИККИ, подписанной Г.Дамяновым (Беловым), приводилась характеристика Б.Валева, данная Представительством БКП при ИККИ: "В рядах КП Болгарии и как политэмигрант, Валев проявил себя как честный и преданный делу рабочего класса, активный член партии, пользовался всеоб-

щим уважением и любовью в среде партийной и беспартийной массы. Против Валева в Представительстве не имеется никаких компрометирующих его данных."[32] Основанием для ареста Валева послужили материалы личного дела в Отделе кадров, где имелось такое "темное пятно": в 1905 г. Б.Валев примкнул к партии "широких", где состоял до 1920 г. когда перешел в БКП.

В коминтерновском архиве хранится список подобных запросов, направленных по линии Коминтерна Прокурору СССР.[33]

Яркий документ – письмо Г.Димитрова секретарю ЦК ВКП(б) А.А.Андрееву от 7 февраля 1941 г.: "Посылаю Вам обещанный материал об арестованных болгарских политэмигрантах, дела которых следовало бы пересмотреть, так как, на основании имеющихся у нас данных об этих людях, никак нельзя считать их способными на совершение антисоветских и антипартийных проступков. Наоборот, большество из них беспорно являются безупречными коммунистами, людьми, преданность которых к нашей великой партий Ленина – Сталина доказана. ... Давно пора предпринять в этом отношении более радикальные меры, так как до сих пор множество дел, необоснованность которых давно бесспорно установлена органами прокуратуры, продолжают оставаться неликвидированными". Димитров ссылался на утверждение работников прокуратуры Московского военного округа о том, что "их работа по выяснению дел политэмигрантов не приводит с практическим результатам, так как и после выявления полной несостоятельности обвинения, все равно в большинстве случаев дела не прекращаются и невинно осужденные не освобождаются". "Создание комиссии из т.т. Шкирятова, Бочкова и Меркулова, о которой Вы говорили, – пишет далее Димитров, – намного помогло бы разрешению, прежде всего, тех дел, по которым существует разногласие между органами прокуратуры и органами НКВД, а также ускорению прекращения, по крайней мере, тех дел политэмигрантов, которые являются на языке прокурорских работников явно "липовыми".[34] К письму прилагался список с краткими характеристиками 132 арестованных органами НКВД болгар, среди которых были Бл.Попов, Д.Гачев, Ст.Сапунов, И.Цвеинский, Б.Чехларов, Х.Пизанти, Б.Валев, сыновья Д.Терпешева и Н.Исаковой.[35]

22 мая 1942 г. Г.Димитров записывает в своем дневнике: "Послал Судоплатову (заместителю начальника I управления НКВД – Е.В.) список болгар (в заключении), которых следует освободить и использовать в работе внутри Болгарии."[36]

И в следующем, 1943 г., Димитров не выпускает из поля своего зрения судьбу заключенных соотечественников. 22 ноября 1943 г. от пишет наркому госбезопасности СССР В.Мерлукову: "Коммунистическая партия Болгарии в своей борьбе против фашизма в стране в течение двух с половиной лет

понесла большие жертвы. Сотни руководящих работников партии были расстреляны. ...В настоящее время мы испытываем большое затруднение в отношении болгарских кадров. Небольшая политэмиграция нашей партии в СССР состоит, главным образом, из престарелых бывших работников партии и женщин, негодных по возрасту и состоянию здоровья для тежялой подпольной работы. Между тем, ряд честных людей – бывших членов КП Болгарии находится уже в течение 5–6 лет в исправительных лагерях НКВД. Мы считаем, что они являются жертвой клеветы.... До подлого нападения фашистской Германии на Советский Союз по нашей просьбе был начат пересморт дел арестованных членов КП Болгарии. Более 150 человек было освобождено. Все они с энтусиазмом снова бросились в борьбу против фашизма. Значительная часть из них была призвана в ряды РККА по мобилизации, другая – по ее добровольному желанию была послана в Болгарию. Многие из них пали смертью храбрых на фронтах войны или в борьбе с фашистами в Болгарии.

Мы просим Вас срочно рассмотреть прилагаемый список бывших членов КП Болгарии, чтобы тех из них, которых следует освободить, передать в ряспоряжение Загранбюро ЦК Коммунистической партии Болгарии для подготовки к использованию их на партработе в стране."[37] К письму прилагался список из 40 человек. В ответе Димитрову Меркулов 20 декабря 1943 г. сообщал следующее: "Как установлено проверкой, из присланного Вами списка 40 арестованных бывших членов КП Болгарии 24 человека в 1938 году осуждены к ВМН (высшей мере наказания), 4 человека в разное время умерли, 1 освобожден с зачетом отбытого срока наказания, дела на 4 человек пересматривались и решения оставлены в силе." Меркулов добавлял, что еще на шестерых дела запрошены и вскоре будут рассмотрены (в том числе на Д.Гачена).[38]

ИЗвестно, что по ходатайству руководства болгарской компартии и лично Г.димитрова (до сих пор обнаружено 13 его писем такого рода) из заключения было освобождено несколько десятков человек, незначительная часть от общего числа репрессированных болгар. Даже высокий пост Димитрова не давал ему возможности уберечь своих соотечственников от кровавой мясорубки репрессий.

Установить точное число погибших в советских тюрьмах и лагерях болгар вряд ли возможно. По различным данным, в водоворот репрессий попало около тысячи человек, из которых в живых осталось примерно 400.[39] Болгарские коммунисты составляли одну из самых многочисленных групп политэмиграции в СССР. Сталинский режим обратил их, как и тысячи других иностранных коммунистов, искавших политического убежище в Советском Союзе, во "врагов народа". Наряду с компартиями Польши, Югославии и Герминии БКП занимает одно из первых мест по числу жертв политических репресий в СССР в 30-е – 40-е годы.

1. См. напр. Н. Белоусов. Българската комуна край Полтава.– В: Октомври, 50. С., 1967; М. Дихан. Болгары политэмигранты в социалистическом строительстве СССР (1925–1928).– В: Летопис на дружбата. Т.1. С., 1968; Л. Решетников. Формиране на българската политическа емиграция в СССР.– В: Годишник на Комитета за наука, технически прогрес и висше образование. Катедрите по научен комунизъм и история на БКП. С., 1974; мемуары: Ж. Натан. Паметни времена. С., 1987; И. Винаров. Бойци на "тихия фронт". С., 1969; А. Петропенин. Политемигранти. С., 1956 и др.

2. См. Г. И. Чернявский, М. Г. Станчев. Х.Г.Раковский в борьбе против самовластия. Харьков, 1993; В. Гребенников. Коминтернът, ВКП(б), БКП и българската политическа емиграция в Съветския съюз.– В: Коминтернът, ВКП(б), БКП. С., 1990. В западной историографии эти темы затрагивались, естественно, и раньше. См. напр. N. Oren. Bulgarian Communism: The Road to Power, 1934–1944. New York–London, 1971; S t. Troebst. Vernichtungsterror und "Säuberungen" in der Bulgarischen Kommunistischen Partei 1936 bis 1953.– In: Kommunisten verfolgen Kommunisten. Berlin, 1993.

3. В. Гребенников. Коминтернът, ВКП(б), БКП..., с.251.

4. Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (далее РЦХИДНИ), ф.495, оп.282, д.103, л.1–213.

5. Там же, ф.495, оп.282, д.101, л.61. Фактическое число арестованных значительно превышало эту цифру.

6. Там же, оп.20, д.750, л.1.

7. Там же, л.30.

8. В. Коларов. Против лявото сектантство и троцкизма в България. С., 1949, с.157. Год переиздания брошюры в Болгарии, конечно, не случаен – в 1949 г. по сфабрикованному обвинению был казнен Тр.Костов.

9. Документы имеются в РЦХИДНИ на двух языках – оригиналы писем Искрова на болгарском и их русский перевод.

10. РЦХИДНИ, ф.495, оп.282, д.105, л.6–20.

11. Там же, л.30–35.

12. Там же, л.39.

13. Там же, л.45–47.

14. Там же, л.66–67.

15. Там же, л.71–80.

16. Там же, оп.20, д.791, л.39–44.

17. Там же, л.42–43.

18. Там же, оп.282, д.104, л.31–33.

19. Бл. Попов. От процеса в Лайпциг до лагерите в Сибир. С., 1991, с.147.

20. РЦХИДНИ, ф.495, оп.282, д.105, л.102–111.

21. Там же, л.91–93.

22. Там же, д.76, л.5.

23. Там же, д.104, л.68.

24. Г. Гачев. Воспамятование об отцах. Документальное повествование.– Дружба народов, 1987, № 7, с.178–179.

25. Там же, с.174.

26. Там же.

27. Там же, с.221.

28. РЦХИДНИ, ф.495, оп.74, д.73, л.40.

29. Там же, л.42.

30. Там же, оп.74, д.77, л.7.

31. Там же, оп.73, д.72, л.80–83.

32. Там же, л.82.

33. Там же, л.93.
34. Там же, оп.74, д.81, л.1–2.
35. Там же, л.3–43.
36. Дневник Г.Димитрова.– Летописи, 1992, № 9–10, с.88.
37. РЦХИДНИ, ф.495, оп.74, д.92, л.62–63.
38. Там же, д.93, л.16.
39. См.: А. В е к о в. Трите удара на Сталин срещу българските марксисти.– Дума, 3 юли 1990; Т. Д о б р и я н о в. Одисеята на един именит български дипломат и журналист.– Демократически преглед, 1996, № 8–9, с.403; S t. T r o e b s t. Op.cit., S.477–479.

ГЕОРГИ ДИМИТРОВ И СЪДБАТА НА БЪЛГАРСКАТА ПОЛИТЕМИГРАЦИЯ В ГОДИНИТЕ НА СТАЛИНСКИТЕ РЕПРЕСИИ

Йордан Баев

Предлаганата проблематика за последен път бе дискутирана в подобна научна конференция през ноември 1989 г., дала сериозни надежди за следващи задълбочени изследвания и изчистване на много "бели полета" по темата. За съжаление, в следващите месеци тя бе експлоатирана предимно в публицистични публикации, които не дадоха почти нищо в документално и концептуално отношение. Близо десетилетие след предишната конференция отново се налага да си задаваме същите въпроси, да преоткриваме недостатъчно популяризирани факти и тези, като междувременно отстраняваме възникналите нови схеми и заблуди. Една от тях е, че неизбежно отговорът на всички интересуващи ни въпроси следва да се търси единствено в московските архиви. Друга – че можем да открием истината на базата на предпоставени позиции и мемоарни свидетелства, несъпоставени с нито един документален източник.

В настоящето съобщение се прави опит да се преодолеят подобни едностранчиви подходи, които могат само да заменят една полуистина с друга. Внимателното изследване на големи архивни масиви, значителна част от които бяха разкрити за широко ползване след 1989 г., дават достатъчно надеждна основа за представително проучване, като се спазва основополагащият принцип за многопластов компаративен анализ на отделните факти в недоразбулената историческа мозайка. Използвани са материали главно от личните фондове на бившите отговорни функционери на Коминтерна Г.Димитров, В.Коларов, Вл.Поптомов, Ст.Благоева (фондове 141, 146, 147, 214), от ф.1 на ЦК на БКП и ф.3 на Задграничните органи на ЦК на БКП от бившия Централен партиен архив, както и фондове от музея на Г.Димитров. Изключително ценна информация се съдържа в "Дневника" на Г.Димитров. Имаше възможност да бъдат анализирани и редица необработени копия от документи от архивите на Коминтерна и КГБ, предадени от Михаил Горбачов на Тодор Живков при срещата им в Москва през юни 1989 г. Взети са предвид и излезлите в последните години документални, мемоар-

ни и исторически публикации. В съобщението са синтезирани някои най-основни данни и изводи, обобщени в непубликувано изследване на възглавявана от мен работна група (1990–1991) и в подготвената за печат монография "Сталин и Димитров. Драматично сътрудничество". Най-общият предварителен извод е, че изложените по-долу факти очертават същностните параметри на темата, които биха могли да бъдат допълнени, коригирани, но не и категорично отхвърлени от новоразкрити документи в специализираните руски архиви.

Ограниченото време не позволява дори накратко да се очертае общата обстановка в годините на сталиновия терор, репресиите в апарата на Коминтерна и в отделните партии, а всичко това без съмнение е важен елемент при разкриване позицията, възможните алтернативи за действие и личната отговорност на генералния секретар на Коминтерна в този процес. Съвършено неизследвани досега са например действията на Димитров в защита на репресирани съветски граждани, а в неговия личен архив се съхраняват над 20 обемисти папки с подобни документи. Част от тях са изпратени от хора, които все още наивно са вярвали, че ИККИ е висшата партийна инстанция, а ВКП(б) – само една от неговите секции. Така например в писмо от 17 декември 1936 г. един съветски гражданин пише: "Моля ви, др.Димитров, като ръководител на Висшия орган да разгледате моето дело и да обявите решение за смекчаване на моето наказание." Единични обаче са случаите, когато в отговор на препратени до съдебните и следствените органи писма се получават обнадеждаващи отговори: "Следствието е прекратено, невинността доказана" (отговор по молбата за преразглеждане делото на А.Алиев, 21 декември 1935 г.). В повечето случаи до депутата във Върховния съвет на СССР Г.Димитров се препращат стандартни отговори от рода на: "Считам присъдата правилна. прокурор Головин", "Няма основания за преразглеждане. прокурор Третяков" и т.н.

Някои изследователи изказват мнение, че Димитров предприел действия в защита на отделни репресирани политемигранти едва в края на 1938 г., когато масовите арести били преустановени и е нямало реална опасност лично за него. Всъщност в края на 1938 г. той навярно е в най-трудно положение – именно тогава репресиите обхващат неговия личен секретариат и най-близки сътрудници в Коминтерна. Какво е могъл да направи Георги Димитров в ситуация, когато всеки чужденец в СССР се е смятал за потенциален шпионин и враг? Отговорът на този въпрос не е лесен, нито пък е еднозначен. Една от възможностите (показана от Орджоникидзе) е самоубийството като изход за запазване на личната чест и съвест. Друга възможност (избрана от бившия деец на Коминтерна Ф.Разколников) е заминаване на Запад и оттам разобличаване на сталинския терор. Но подобно хипотетично бягство от Москва е било немислимо. Най-удобната и безопасна въз-

можност, следвана от близките съратници на Сталин, е лично участие в репресиите. Много от тях слагат подписите си под резолюции: "Да се арестува", "Да се разстреля".

Георги Димитров избира друга линия на поведение – при съществуващите условия да се защитава възможното, като се продължи основната тактика на Коминтерна за борба срещу фашизма и войната. Следвайки тази линия, той и останалите ръководители на Коминтерна се подчиняват на сталинския диктат и поради това носят определена лична отговорност за публично одобряване на репресиите срещу "троцкистко-зиновиевско-бухаринските врагове на народа". В тези условия се наблюдава и отчетлива промяна в отношенията на генералния секретар на Коминтерна с "вожда", която се усеща дори в личната кореспонденция. А през септември 1939 г. обезкръвеното ръководство на Коминтерна е заставено да скъса с досегашната си политическа линия, което води до обезличаване на международната организация години преди нейното формално разпускане.

Българската политемиграция дава значителни човешки загуби в годините на терора. От общо около 2 000 емигранти в СССР (с членовете на семействата им към 3 000) поименно са установени до този момент 868 репресирани, като 579 от тях са загинали в резултат на репресиите. През периода 1923–1944 г. от общо 130 членове на ЦК на БКП в СССР са пребивавали за по-дълго или по-кратко време около 100. От тях са репресирани 28 ръководни дейци, 21 от които са загинали.

Първите арести са още през 1929–1930 г., след това има отделни случаи непосредствено след убийството на Сергей Киров и още няколко групи арестувани през 1936 г. Българите, заемащи партийни и държавни постове (Кръстьо Раковски, Роман Аврамов, Борис Стоманяков, Георги Андрейчин и др.), по правило са репресирани по "съветска линия", без каквато и възможност за намеса на представителството на БКП в ИККИ. Сред комунистическите функционери в СССР най-силно пострадват членовете на бившето партийно ръководство, обвинени първоначално в "провокаторство", а по-късно и във "фракционерство" и "троцкизъм". През 1935–1936 г. всички членове на предишното "левосектантско" ръководство са подложени на остра критика и са принудени да си направят унищожителни самокритики. През пролетта на 1936 г. Комисия по проверка личните дела на българските политемигранти прави политически характеристики на 1 030 души. В около 400 характеристики се съдържат негативни оценки. Критичните бележки нямат непосредствената цел за саморазправа и окончателно снемане на политическото доверие, а целят временно снемане от ръководна работа на предишното ръководство след смяната на политическия курс през 1935 г. Но в условията на повсеместен терор, изготвените характеристики имат съдбоносно значение за живота на много български политемигранти. От 28 ръководни

дейци на БКП, за които Задграничното бюро е дало отрицателни оценки като "фракционери" по време на сталинския терор, загиват 20.

Масовите арести на български политемигранти ескалират след февруарско-мартенския пленум на ЦК на ВКП(б) от 1937 г. като обхващат цялата политемиграция. Както става и в другите партии, част от арестуваните са обвинявани по доноси или "самопризнания" на техни съпартийци. В репресиите се включват и отделни дейци на политемиграцията, по правило сътрудници или служители на НКВД. Особено злокобна роля изиграва Иван Генчев Караиванов (Шпинер), който неколкократно интригантства с отделни доноси дори срещу Тодор Луканов, Станке Димитров, Трайчо Костов, Антон Иванов, Георги Дамянов, Аврам Стоянов и други членове на ръководството. Още през май 1935 г. той настоява за обследване на секретаря на ЦК на БКП Иван Павлов (Енчо) и до арестуването му през ноември в над десет писма настоява за неговото задържане, а по-късно и сам участва в разпитите. Все още не е разкрита документално в целия този процес ролята на личности като капитана от Държавна сигурност Ланфанг и неговия заместник Чорный – Шварцман (известен след войната в България под името ген.Чернов), работил в началото на 30-те години в контраразузнаването при А.Артузов, а по-късно отговарящ в НКВД за германската и българската политемиграция.

Проучените документи показват, че Георги Димитров се застъпва най-малко за 228 души от арестуваните през 1934–1939 г., от тях 115 специалисти с висше образование. По-голяма част са завършили в СССР – предимно военни специалисти, лекари, учители, инженери, преподаватели във висши учебни заведения. Първият случай за ходатайство на Димитров за българин е фиксиран в писмо до наркома на правосъдието Криленко от януари 1935 г. по случая на Михаил Данаилов, осъден в края на 1934 г. на 10 години затвор. В отговор на молбата за преразглеждане на делото през май 1935 г. до Димитров е препратено заключението на прокурора Ситниченко. Осъденият е характеризиран като "активен троцкист, признал се за виновен".

В ръководните среди на българската политемиграция до към края на 1936 г. съществуват известни илюзии относно правомерността на започналите репресии. Характерно е отношението към ареста на първия българин, достигнал до генерални чин в редовете на Червената армия – Крум Бъчваров (препоръчан лично от Димитров в средата на 20-те години за постъпване в съветско висше военно заведение). Изненадата сред ръководството на БКП в Москва е голяма, когато узнават, че през септември 1936 г. преподавателят в Ленинградската военна академия К.Бъчваров е арестуван от НКВД. В писмо до Г.Димитров от 8 октомври 1936 г. Антон Иванов недоумява за причините на този толкова неочакван арест. След анализа на дейността му А.Иванов категорично посочва в писмото, че нямало нито един съмните-

лен факт в биографията му и прави предположението, че Бъчваров "със своя характер и навици, види се, е станал неволно плячка на някои типове от неговата академия". Накрая обаче все пак пише, че "съветските органи без сериозни основания никога не лишават съветски граждани от свобода". Съдбата на Крум Бъчваров, както и на много други репресирани политемигранти, за дълги години остава неизвестна в България. В отговор на официално запитване от страна на Димитров десетилетие по-късно Министерството на външните работи на СССР с нота № 49 от 21 юни 1948 г. сухо известява: "Бочаров, Константин Иванович (Крум Бъчваров) е умрял на 19 януари 1937 г. в гр.Ярославл."

Отношението на Георги Димитров към четирите основни групи репресирани български политемигранти е различно. Тези, които са заемали съветски държавни, стопански, военни длъжности по правило са наклеветени от местни кадри и до към края на 1938 г. за тях се застъпват само в изключителни случаи. Ръководните функционери от т.нар. левосектантско ръководство по принцип са били принудени именно от представителството на БКП в ИККИ да си направят сурови самокритики, приведени са на по-нисши длъжности и скоро след това арестувани. За повечето от тях Димитров не се застъпва. А те са сред първите арестувани, чиито задържания най-често завършват с разстрел. ОТ 28-те репресирани членове на ръководни органи на БКП Г.Димитров се застъпил за осем, между които Никола Максимов, Хаим Пизанти, Вълко Радински, Димитър Ламбрев (Роберт). В същото време не удовлетворява молбите на Илия Василев (Бойко) и Георги Ламбрев (Росен) за застъпничество пред съветските власти и с това несъмнено носи своята морална отговорност за гибелта им. Третата група политемигранти, за мнозина от които Димитров нееднократно ходатайства в общи списъци и отделни писма, са стари партийни дейци, с които е работил отпреди Септемврийското въстание – Христо Кабакчиев, Райна Кандева, Иван Кинов, Александър Миленов и др. Особено показателен е случаят с Фердинанд Козовски, арестуван през нощта срещу 7 ноември 1938 г. В деня на арестуването му Димитров пише до Н.И.Ежов. На 16 ноември повторно се обръща към Ежов, като изпраща биографична справка за Козовски. На 11 декември в телефонен разговор със заместник-народния комисар на НКВД Всеволод Меркулов отново напомня за този случай. На 17 февруари 1939 г. при него е изпратен сътрудникът на НКВД Малцев, който му представил обвиненията срещу Козовски в "шпионаж". На 20 април Меркулов категорично съобщава на Димитров: "Петров, Георгий Василиевич, същият Фердинанд Козовски... Арестуван на 6 ноември 1938 г. от Трети отдел на ГУГБ НКВД на СССР. От показанията на арестуваните агенти на българското разузнаване Лалков, Георгиев и Читников се изобличава в участие в шпионското българско разузнаване. Следствието е завършено..." Въпреки неуспешните

до този момент опити Димитров не прекратява постъпките. На 10 август 1939 г. той се обръща към Лаврентий Берия с твърда декларация: "Всички сведения, които са получени за неговите връзки, за неговия живот и работа в Москва, за неговото поведение като доброволец в Испания и пр. ме довеждат до твърдото убеждение, че показанията, които изобличават този човек в шпионаж, **никак не могат да отговарят на действителността.** Трябва да се смята, че в дадения случай имаме работа със злостна клевета или някаква мистификация." Настойчивите интервенции в края на краищата дават резултат. На 12 ноември 1939 г. Димитров записва в своя дневник, че е поканил при себе си току-що освободения Ф.Козовски.

Четвъртата група политемигранти, които масово са арестувани в разгара на сталинския терор след март 1937 г., не са лично известни на генералния секретар на Коминтерна. За част от тях той ходатайства след получени справки или информации от представителството на БКП в ИККИ. В отделни списъци или конкретни писма с молби за освобождаване са включени цели групи арестувани от различни райони на страната (Полтава, Одеса и др.). За някои от тях са гарантирали най-близките сътрудници на Димитров. Така например Владимир Поптомов се застъпва за арестувани "македонски" кадри – Димитър Арнаудов, Владимир Седлоев, Костадин Лагадинов и др.

За едно десетилетие от ноември 1937 до края на 1948 година са подготвени най-малко 13 общи списъци за освобождение на репресирани български политемигранти (т.напр. в списъка от 3 декември 1938 г. са включени 131 души, от 11 юни 1940 г. – 122 души, от 21 февруари 1941 г. – 132 души, от 19 май 1942 г. – 38 души, от 22 ноември 1943 г. – 40 души, от 8 юни 1946 г. – 29 души, от 18 март 1948 г. – 23 души). В личния архив на Георги Димитров се съхраняват и над 50 конкретни писма за отделни случаи. Част от арестуваните обаче са били разстреляни скоро след задържането им през 1937–1938 г., без да има никакви сведения за съдбата им и усилията за освобождаването им продължават... десет години след тяхната гибел.

Един от случаите, предизвикващ най-голямо внимание при обсъждане на разглежданата тук тема, е недостатъчно изясненият въпрос с другия обвиняем в Лайпцигския процес – Благой Попов. В спомените си той се връща на мъчителни и за него самия въпроси: защо неговият съобвиняем Георги Димитров не му е помогнал да излезе от сталинските лагери, след като е имал такова влияние в Москва?! Един наш историк – Г.Гунев – в последната си книга "Към брега на свободата" (1992) прави "смайващо" откритие – от всичко писано за Димитров именно тези бележки в спомените на Попов показвали истината за "героя от Лайпциг". Наистина "смайващо" откритие за историк, който гради изследването си върху мемоарни или публицистични материали, които навсякъде са смятани за вторичен извор.

Внимателното запознаване с неизвестни досега архивни материали дава

възможност за осветляване на този въпрос. Едва в края на 1940 г. представителството на БКП в Москва научава, че за разлика от мнозина други, Благой Попов е останал жив след месеците неизвестност от арестуването му на 7 ноември 1937 г. През пролетта на 1941 г. името му за пръв път е включено в един от списъците с имена, които Г.Димитров изпраща на шефовете на НКВД и съветската държава. На 7 март и отново на 19 май 1942 г. името му е включено отново в подобни списъци. Следващият такъв списък, изпратен от Димитров на В.Н.Меркулов, е от 22 ноември 1943 г. Но за пръв път Попов научава за направените постъпки за освобождаването му едва след септември 1944 г. В писмо до Димитров от 3 ноември 1944 г. той възкликва: "Аз съм поразен от самия факт, че никой не се е съобразил с теб и с всички нас, не са обърнали внимание на вашата молба. Това е просто невероятно. Макар че аз това отдавна очаквах, но все пак не мислех, че работата толкова далеч е отишла..." През декември 1944 г. е отправена нова молба за освобождаването на Попов.

През май и септември 1945 г. въпросът за Благой Попов за пореден път е поставен пред съответните съветски органи. На 23 декември 1945 г. съветникът в българското посолство в Москва и бивш секретар на Димитров в Коминтерна Светослав Колев (Сергеев) уведомява София, че относно ново питане за Попов от НКГБ "нищо не съобщават още". Въпросът за Благой Попов е поставян на няколко пъти и през 1946 г., а в нова молба до ЦК на ВКП(б) през април 1947 г. се посочва: "Да се преразгледа неговото дело и в случай, че бъде освободен, да му се даде възможност да се върне в България, за да бъде използван за полезна работа." От проученото в архивите се вижда, че са правени най-малко 15 документално известни опита за спасяването на Благой Попов, който е реабилитиран и се завръща в страната едва след смъртта на Сталин и Берия. Тогава става възможно завръщането и на други изстрадали българи – Давид Наимов Исаков (за когото Димитров е ходатайствал 13 пъти), Славка Терзиянова (включвана в много списъци безрезултатно) и др.

При фабрикуването на обвиненията срещу арестувани български политемигранти следствените органи не проявяват особена фантазия. По явно подобие с московските политически процеси, към някои арестувани те предявяват обвинения за участие в "контрареволюционна терористична организация", поставила си за цел да ликвидира генералния секретар на Коминтерна. Подобни обвинения са отправени например към "групата на Алтъпърмаков" в Ленинград, към група политемигранти в Одеса (част от тях освободени през 1939–1941 г. след застъпничеството на самия генерален секретар на Коминтерна) и др. Какво било отношението на Димитров, когато научава за такива обвинения, можем само да съдим от писмото му до прокурора В.М.Бочков за освобождаването на Цеко Драганов: "Обвинения-

та, по силата на които Драганов през ноември 1938 г. беше задържан, са неоснователни, да не кажем повече, тъй като да се обвинява този предан на българската компартия човек, че подготвял терористичен акт срещу Димитров, е явна нелепост."

Впрочем обвиненията за терористичен акт срещу Димитров се подхранват и от някои съобщения в чуждестранната преса, които от време на време обявявали за покушение срещу него или за отстраняването му от Сталин. Интересно е да се посочи например, че в официално донесение от края на 1935 г. германският посланик в СССР фон Типелскирх уведомява Берлин за появили се слухове относно извършено покушение срещу генералния секретар на Коминтерна. Дали наистина съветските тайни служби не са имали в резерв нов вариант на "сценария Киров", този път насочен срещу кадрите на Коминтерна?!

Следователите от НКВД са си служели и с други похвати, за да сломят волята на арестуваните. След арестуването на Никола Попов през март 1938 г. следователят му преднамерено заявил, че е арестуван "не по негово хрумване", а със съгласието на Г.Димитров. До края на живота си Н.Попов не узнава, че още в края на 1938 и през следващите години името му неизменно фигурира в няколко списъка за освобождаване, изпращани от Димитров в НКВД. А в писмо от 19 март 1948 г. Светослав Колев пише по въпроса за Никола Попов: "На всички ходатайства на др.Димитров отговаряха с отказ, без да ми дават обяснение. Постоянно ходатайствувахме и чрез ЦК на ВКП(б) и МОПР и по дипломатически път, но безрезултатно." Все пак, за разлика от Н.Попов, завърнал се в България след смъртта на Сталин, много от арестуваните, за чието спасяване се води истинска борба, нямат тази участ.

Твърде характерен е случаят със сина и племенника на Добри Терпешев. Както самият Терпешев си спомня през август 1960 г., след продължителен престой в българските затвори заминал през 1937 г. за СССР, където се срещнал със сина си – майор в Тамбовското авиационно училище. Какво е било учудването му, когато след завръщането си в България узнал, че синът му Борис е бил арестуван с обвинението, че е завербуван от баща си като шпионин на българската държава! Освен това, искали да оклевети своите сънародници летци З.Захариев, К.Кирилов и Б.Ганев (първите двама по това време се сражавали в Испания, за което Захари Захариев става първият чужденец герой на СССР. След войната генералите Захариев и Кирилов са командващи българските ВВС, а полк. Б.Ганев до убийството му при терористичен акт е първият началник на Българската гражданска авиация). Едновременно с ареста на Борис Терпешев през септември 1937 г. е арестуван и неговият братовчед Желязко Терпешев. Двамата братовчеди загиват в сталинските затвори през 1938 г., но информация за съдбата им изобщо не достига до представителството на БКП в ИККИ. Имената им са включвани в

почти всички списъци за освобождаване. Отделно и в няколко писма до прокурора М.И.Панкратов през 1939 и 1940 г. Г.Димитров настоява за тяхното освобождаване. В писмото от 16 май 1940 г. например се посочва: "Вероятността за неправилно осъждане на Терпешев е по-реална и с това, че последният е бил в лоши отношения с началника на Черкаското управление на НКВД Страшевски... когото Терпешев критикувал като редактор на вестник... Предвид всичко това много Ви моля да преразгледате делото на Андреев – Желязко Вълчев Терпешев, което ще му даде възможност да се завърне в семейството, на мен добре известно, предано на партията и на съветската власт." След войната се правят нови усилия за двамата братовчеди. В отговор на запитване от страна на Димитров в качеството му на министър-председател на 12 юни 1948 г. заместник-началникът на Балканския отдел в съветското външно министерство Степан Кирсанов устно уведомил временно управляващия българското посолство в Москва Светослав Колев, че Б.Д.Терпешев (Любимов) и Ж.В.Терпешев (Андреев) "загинали по време на Отечествената война, когато неприятелската авиация е обстрелвала военните ешелони, в които те се намирали." И след смъртта на Сталин истината за тяхната трагична гибел продължава да се прикрива – в сведение за Борис Добрев Терпешев от 1960 г. се твърди, че бил "убит от троцкистите".

Дори в годините на Втората световна война е трябвало да бъдат отбивани клеветническите доноси срещу ръководни български комунистически дейци. Показателно свидетелство за съществуващите взаимоотношения със съветските специални служби е писмото на Георги Дамянов (Белов) до Г.Димитров от 16 юни 1942 г., в което се посочва: "Известно е от редица другари с каква ненавист и омраза някои от работниците на това учреждение (НКВД – Й.Б.) са предупреждавали българските другари да не се свързват с хората от нашата партия в Коминтерна... На тях е правено следното предупреждение: "Никакви връзки с разни Коларовци, Беловци и други..." А след две години, на 18 септември 1944 г., Георги Димитров с възмущение пише до отговорния сътрудник на НКГБ Н.Н.Шаталин срещу получен донос и искане за разследване на члена на партийното ръководство и бивш началник на отдел "Кадри" на Коминтерна Георги Дамянов. Вероятно не е случайно, че само четири дни по-късно бъдещият български министър на отбраната и председател на Народното събрание Г.Дамянов е изпратен с първия самолет за България.

Известно е потресението на завърналите се от Москва български кадри, когато през 1946–1947 г. в България са командировани съветски съветници и следствени бригади от НКВД под ръководството на активно участвалите в репресиите срещу български политемигранти през 30-те години полковник Димитър (Митя) Трифонов и генерал Чернов. Първоначално те "помагат"

за фабрикуването на военни и политически конспирации, с които се цели окончателно отстраняване на опозиционните лидери от политическия живот. Впоследствие репресиите закономерно достигат и до висши комунистически функционери, някои от които (Георги Андрейчин) едва са успели през 30-те години да се измъкнат от сталинските затвори и концлагери. Спиралата на политическото насилие – неизменен белег на сталинския режим – отново се развихря по волята на нейния вдъхновител, този път в страните от съветската "сфера на влияние".

Историческите личности, имали съдбата да се изявяват в преходни епохи и драматични повратии от човешкото развитие, би следвало да бъдат оценявани в контекста на своето време. Без да им бъде спестявано нищо, еднакво антиисторично е да бъдат зографисвани като икони или заклеймявани като "антихристи". Подобно би следвало да бъде и отношението към личност като Георги Димитров, оставил несъмнена диря в европейската история на XX век и колкото и нескромно да звучи, продължаващ все още да бъде в много отношения неизследван, спорен и клиширан с диаметрално различни оценки половин век след неговата смърт.

КОМИНФОРМ И БОЛГАРИЯ

Грант Адибеков

Сегодня трудно сказать, у кого из деятелей международного коммунистического движения впервые возникла мысль о создании после второй мировой войны нового международного органа коммунистических партий. В.Дедиер, биограф Иосипа Броз Тито, утверждает, будто эту мысль Тито высказал Сталину в апреле 1945 г. Правда, версия об инициативе Тито относительно будущего Коминформа возникла в конце 40-х годов, в разгар советско-югославского конфликта, и не подтверждается документами. Известно, что в 1946 г. М.Ракоши на заседании Политбюро ЦК Компартии Венгрии высказал идею о необходимости создания интернациональной межпартийной коммунистической структуры.

Как свидетельствуют архивные данные, в то время как Сталин и Гомулка весной и летом 1947 г. вели переговоры о создании международного печатного органа (газеты, затем журнала), Г.Димитров и другие болгарские руководители были озабочены несколько иными проблемами. Так, в начале июля 1947 г. Димитров уведомил Сталина о намерении отправиться в Югославию для заключения соглашения между Болгарией и Югославией, вопрос о котором впервые возник в конце ноября 1944 г. Сталин рекомендовал болгарскому руководителю подождать до 15 септября, дня вступления в силу мирного договора с Болгарией. Но, по-видимому, Димитров не прислушался к мнению Сталина, советовавшего ему не торопиться и действовать осмотрительнее. В конце июля болгарский руководитель встретился с Тито в Бледе, где и был подписан ряд соглашений: договор о дружбе и сотрудничестве, как и предусматривалось, соглашение о единой таможне, а также было обговорено сотрудничество в экономической и торговой областях.

В болгаро-югославских соглашениях предусматривалось также оказание совместной помощи повстанческим силам греческих коммунистов в период гражданской войны. Сталин осудил эту акцию, назвав ее поспешной, а также "ошибкой", способствующей "усилению военного вмешательства в греческие и турецкие дела против Югославии и Болгарии". Совет Сталина подождать до вступления в силу мирного договора с Болгарией на этот раз был услышан обоими руководителями. Однако данный инцидент, возмож-

но, тоже повлиял на решение Кремля ускорить претворение в жизнь назревшего плана установления более жесткого контроля над собственной сферой влияния. Основным же поводом, подтолкнувшим Москву к быстрому созданию Коминформа, послужила Европейская экономическая конференция, обсудившая в июле в Париже проблемы, связанные с реализацией плана Маршалла, в которой отказались участвовать СССР и страны "новой демократии". Советский Союз продемонстрировал приоритетный характер своих внешнеполитических интересов в восточноевропейском регионе.

Надо полагать, что Г.Димитров не стоял в стороне от обсуждения вопроса о создании международного коммунистического координационного центра. Однако мы не располагаем архивными данными о поддержке Димитровым идеи создания будущего Информбюро. Известно лишь, что летом он отдыхал в подмосковном санатории "Барвиха", где обсуждал с Червенковым его информационный доклад на предстоящем совещании в Польше. Обращает на себя и другое свидетельство. В докладной записке заместителя заведующего Отделом внешней политики ЦК ВКП(б) Л.С.Баранова секретарю ЦК А.А.Жданову от 15 августа 1947 г., в частности, говорилось: "Что же касается предложения тов.Димитрова о создании Международного комитета борьбы против опасности войны и фашизма, то следовало бы пока воздержаться от принятия такого решения. Создание такой организации могло бы, во-первых, вызвать известные осложнения международного порядка, во-вторых, поставило бы под сомнение существующие международные демократические организации (профсоюзную, молодежную, женскую и другие федерации), призванные бороться за мир и демократию".

Думается, можно с большой долей уверенности утверждать, что бывший Генеральный секретарь Исполкома Коминтерна не испытывал восторга по поводу воссоздания европейского варианта коминтерновского близнеца. Так или иначе, именно Димитров оказался исторически прав, на несколько лет предвосхитив приоритетность для коммунистического движения организации борьбы за мир во всем мире и создание в 1950 г. Всемирного Совета Мира как организующего и координирующего центра движения сторонников мира, который, будучи с момента своего существования под неослабным контролем Москвы, развил со временем энергичную деятельность – вплоть до начала 9-х годов.

В работе первого совещания Коминформа (22–28 сентября 1947 г.), состоявшегося в польском курортном городке Шклярска Поремба, от БРП(к) участвовали В.Червенков и В.Поптомов. Червенков выступил с информационным докладом о деятельности БРП(к). Небезынтересно привести мнение об этом докладе Жданова и Маленкова, которые ежедневно направляли Сталину информационные сообщения о ходе работы совещания. Так, 23 сентября они писали Сталину, что доклад Червенкова "по качеству и полити-

ческому уровню был средним". Но в то же время, по их мнению, "Червенков дал интересный обзор политической обстановки в Болгарии, был самокритичным, подробно остановился на задачах партии. Из наиболее крупных недостатков партии Червенков отметил административные перегибы со стороны коммунистов в деревне, особенно при проведении хлебозаготовок, и крайне низкий идейно-политический уровень партийных работников".[1]

Жданов и Маленков обратили внимание Сталина на то, что болгары фактически прекратили прием в партию и ведут ее чистку: в 1947 г. из БРП(к) исключены около 30 000 чел. при общей численности партии полмиллиона; что в составе послов Болгарии за границей имелось много правых, оппозиционно настроеных к правительству, а также много командных постов в армии занято офицерами, ненадежными в политическом отношении.

В конце информационного сообщения Жданова и Маленкова от 23 сентября перечислялись основные задачи БРП(к), сформулированные Червенковым: обеспечение независимости и суверенитета Болгарии; дружба с СССР и странами новой демократии; бдительность против поджигателей войны и борьба против пособников американского и английского империализма в Болгарии; выработка пятилетнего плана; строгий режим экономии; подготовка мероприятий по национализации крупной промышленности (в 1947 г. из 492 крупных предприятий было национализировано 16 %); усиление производственной кооперации; доработка конституции и, в частности, внесение в нее поправок; реорганизация правительства в целях создания большего единства в правительстве; укрепление позиций БРП(к) в Отечественном фронте путем перехода от формирования комитетов Отечественного фронта на паритетных началах, как это имело место осенью 1947 г., к выборности комитетов, что, по мнению руководства БРП(к), должно было усилить позиции коммунистов.

Речь Поптомова в прениях по докладу Жданова "О международном положении" была посвящена в основном внешнеполитическим вопросам, главным образом борьбе против англо-американского империализма на Балканах – "пороховой бочке" Европы, в первую очередь против его проникновения в соседние страны – "монархо-фашистскую" Грецию и "реакционную" Турцию. Поптомов отверг "басню о вмешательстве во внутренние дела Греции со стороны Югославии, Болгарии и Албании", отметил угрозу для деля мира в Европе строительства американских военных баз в Греции и Турции. В то же время Поптомов подчеркнул важность сплочения стран новой демократии перед лицом "империалистов и поджигателей войны", особо указав на большую роль Договора о сотрудничестве и взаимопомощи между Болгарией и Югославией. Высоко оценив значение визита румынского премьер-министра Петру Гроза в Болгарию, Поптомов заострил внимание

на укрепляющихся "связях и дружбе между славянскими народами и демократическими неславянскими народами", что помогло "парализовать усилия империалистов вбить клин между ними путем запугивания "славянским блоком", "панславизмом" и т.д.[2] Естественно, Поптомов говорил о необходимости "еще более энергично вести пропаганду среди народных масс нашей страны, показывая Советский Союз как мощный защитник национальной независимости народов против стремления американского империализма к мировому господству".[3] Еще один сюжет, связанный с докладом Жданова, – решительная борьба против внутренних агентов империализма, его "пятой колонны" (в данном случае – "в лице оппозиции Н.Петкова"). Надо сказать, что в своей речи болгарский делегат ни разу не употребил использованное Ждановым в его докладе понятие "лагерь". Что касается ждановской критики французских и итальянских коммунистов, Поптомов (не в пример другим делегатам, особенно Карделю, Джиласу и Паукер) ограничился заявлением о том, что болгарская делегация "полностью разделяет критику поведения коммунистических партий Франции и Италии" и извлечет выводы о еще большем усилении борьбы против американского империализма и его агентуры в Болгарии.

Червенков участвовал в работе комисии по подготовке проекта Декларации совещания. При обсуждении проекта он предложил назвать Грецию в качестве объекта американского вмешательства в следующей редакции: "... наглое вмешательство в дела Греции". На это Жданов ответил: "У меня есть сомнение по поводу такой поправки. Если мы включим Грецию, то наша резолюция приобретет слишком европейский характер. Если мы включим Грецию, то на таком же основании должны будем включить Китай и другие страны, где свирепствует американский империализм. Я считаю, что наша резолюция должна быть пригодна для характеристики международной обстановки вообще."[4] Георгиу-Деж и Кардель поддержали Червенкова и сказали, однако Жданов был непреклонен: "Мы не должны давать американскому империализму повод думать, что мы не учитываем его планы и не видим более широкой агрессии, которую он подготовляет."[5] Предложение Червенкова было отвергнуто.

На втором совещании Коминформа, проходившем 21–23 июня 1948 г. в Бухаресте, БРП(к) была представлена Т.Костовым и В.Червенковым.

За день до открытия совещания, 20 июня, представители ВКП(б) Жданов, Маленков и Суслов сообщали в Москву, Сталину:

"Подробно беседовали с болгарской делегацией – т.т. Костовым и Червенковым. Позицию болгар по югославскому вопросу изложил Костов. Он сказал, что, по мнению болгар, югославские руководители отклонились от Информбюро, порвали с марксизмом–ленинизмом и стали на враждебные националистические позиции. Болгары считают, что нынешнее руководст-

во КПЮ не способно исправиться и надо искать опоры в здоровых элементах партии и народа. Отсюда вытекает необходимость открытой постановки вопроса и открытой критики югославского руководства. Болгары сказали, что последние события и поведение югославов, в особенности недружелюбное отношение Тито и других к СССР, для них явились неожиданностью. Теперь в свете известных фактов они считают своей виной, что участвовали в непомерном прославлении Тито, несмотря на то, что Тито и другие всегда смотрели на болгар сверху вниз, а Джилас, будучи однажды в Болгарии, наставлял и поучал болгар в вопросах теории.

Червенков вспомнил, что в 1944 году, когда он был у Тито по поручению ЦК Болгарской рабочей партии в связи с вопросом о Федерации Болгарии и Югославии, Тито предложил не информировать Москву об этих переговорах, добавив, что полезно иногда ставить СССР перед совершившимся фактом. Когда болгары по своей линии информировали Москву, Тито был этим крайне недоволен.

Далее мы спросили, почему болгары поддерживают балканскую организацию молодежи и профсоюзов, не считают ли болгары, что существование этих организаций идет в плане стремления Югославии занять господствующее положение на Балканах. Они нам ответили, что эти организации возникли до создания Международных молодежной и профсоюзной организаций и что они теперь считают вредным дальнейшее существование таких организаций и ЦК БРП уже приоединился к известному предложению румын о необходимости ликвидации этих организаций. На наш вопрос: не имелось ли какой-нибудь предварительной договоренности между болгарами и югославами насчет пропаганды идей создания Балканской федерации и конфедерации, Червенков и Костов ответили, что этот вопрос в ЦК БРП никогда не обсуждался.

Касаясь далее вопроса о федерации Болгарии и Югославии, Червенков и Костов заявили, что югославы в последнее время охладели к этому делу и, наоборот, встали на путь нелояльных отношений к Болгарии, в частности по вопросу о Македонии. Председатель Народного фронта Македонии недавно выступил с инспирированной, по мнению болгар, речью, в которой требовал передачи Македонии Югославии. Следует отметить еще один факт, заслуживающий внимания. Когда мы затронули вопрос о том, что в руководстве ЦК КПЮ возможно есть агенты англо-американцев, Костов рассказал следующий факт. В 1938 или 1939 году член ЦК Болгарской компартии, македонский коммунист Шаторов встречался с Тито в Югославии и, наблюдая его жизнь, высказывал в ЦК Болгарской партии подозрения насчет Тито в связи с тем, что Тито вел, находясь тогда в подполье, образ жизни не по средствам. Впоследствии, в 1941 году, когда до Тито дошли сведения о подозрении Шаторова, тогдашние югославские руководители заочно

объявили Шаторова предателем и требовали расправы над Шаторовым, с чем ЦК Болгарской партии не согласился. Шаторов в 1944 г. погиб в Болгарии в борьбе с немцами и был у болгар всегда на хорошем счету.

В конце беседы Червенков и Костов сказали, что они предвидят для Болгарии и Албании серьезные затруднения как политические, так и экономические до тех пор, пока не будет ликвидировано теперешнее положение в югославском руководстве. Болгары предвидят, что югославы будут чинить всяческие препятствия Болгарии и Албании, поскольку транзит товаров в Болгарию и Албанию идет через Югославию. Они считают также, что должны теперь наблюдать не только за турецкой и греческой границей, но и за югославской, поскольку из Югославии может начаться засылка банд в Македонию. Эти трудности необходимо предвидеть и скорее наводить порядок в Югославии".

Выступивший на совещании 21 июня в прениях по докладу А.А.Жданова "О положении в комунистической партии Югославии" Трайчо Костов сурово осудил югославов, подчеркнув, что "каждая трещина в демократическом лагере идет на руку империалистам и является ударом в спину силам демократии".[6] Особое беспокойство болгарских коммунистов вызывало то обстоятельство, что "у них была ориентация на сближение с Югославией, вплоть до создания федерации, которая должна была укрепить позиции демократии в обеих странах и облегчить их развитие по пути к социализму". Как и многие другие делегаты, Костов отметил: БРП(к) "не боится, что ЦК ВКП(б) будет иметь свою собственную информацию о положении в нашей партии, т.к. в лице СССР мы видим искреннего друга, прекрасного советника и наставника. Наша коммунистическая совесть чиста, у нас нет никаких секретов от ЦК ВКП(б), от тов.Сталина. А у югославских руководителей, видимо, совесть не совсем чиста".[7] Касаясь македонского вопроса, Костов отметил, что в рамках болгаро-югославской федерации не будет границы между Македонией и Болгарией. Правда, вопрос о федерации "должен временно отпасть", т.к. стало очевидно, что руководство КПЮ стремилось к тому, "чтобы Титова Югославия при помощи федерации была гегемоном на Балканах против СССР".[8] 21 июня Жданов, Маленков и Суслов сообщали Сталину: "Полный текст речи Костова, ввиду ее особого интереса, направляем Вам самолетом 22 июня".

Горькая ирония судьбы состоит в том, что на третьем совещании Червенков заявил, что Костов, "разоблаченный" как "английский шпион" с 1942 г. и "друг Тито" с 1944 г. – "при непосредственной помощи ЦК ВКП(б) и лично товарища Сталина, – за что болгарский народ останется навсегда благодарным," – что этот самый Костов, оказывается, решил "оторвать Болгарию от Советского Союза, используя лозунг федерации южных славян", поскольку "костовская федерация", в отличие от понимания Червенкова и

других, будто бы "должна была быть направлена против СССР. Костовцы требовали присоединения Болгарии к Югославии и рассчитывали на военную помощь титовцев".[9] Ситуация, напоминающая своей абсурдностью обвинения, звучавшие на московских политических процессах в 1937–1938 гг.

На третьем совещании Информбюро (16–19 ноября 1949 г.) БКП, как и на первом совещании, была представлена В.Червенковым и В.Поптомовым. Судя по речи Червенкова, выступавшего в прениях по докладу М.А.Суслова "Защита мира и борьба с поджигателями войны", одним из основных препятствий на пути социалистических преобразований в Болгарии были костовцы. Тем более, что с различными видами оппозиции в стране было покончено – и с буржуазной, и правыми социалистами, с "конспиративными гнездами, созданными по указке и при помощи англо-американских империалистов". Даже социал-демократическая партия полностью влилась в коммунистическую. Но очень мешают костовцы. По мнению Червенкова, процес Райка–Бранкова в Венгрии показал, что "коварные планы и расчеты империалистов в борьбе против Советского Союза и стран народной демократии" заключаются в реставрации капитализма в этих странах "при помощи фашистской шпионской клики Тито".[10] "Вредительство" костовцев было объявлено тотальным: это извращения экономической политики партии и правительства, в особенности в отношении крестьянства, искусственное создание недовольства народа, засорение партии шпионами и провокаторами, проникновение вражеских агентов в армию и госбезопасность и т.д. Отсюда выводилась настоятельная необходимость "очистить" партию сверху донизу от костовцев и всех тех, кто примиренчески относится к костовцам"[11], произвести серьезную чистку в государственном аппарате, в молодежных и других общественных организациях. Отсюда выводились и задачи в области борьбы за мир, которые приобретали новый акцент, а именно: "повсеместно повысить нашу бдительность, ликвидировать всякую беспечность, всякое благодушие, ликвидировать в государственном аппарате, в особенности в армии, все и всякие гнезда империалистической агентуры, беспощадно разоблачать и уничтожать засланных извне бандитов, довести до конца борьбу против костовцев и титовцев во всех звеньях партии и государства."[12]

В.Поптомов выступил на совещании в прениях по докладу Г.Георгиу-Дежа "Югославская компартия во власти убийц и шпионов". Его речь, как и выступления других ораторов, была наполнена оскорбительными выпадами в адрес югославских руководителей ("клика Тито", "банда Тито–Ранковича", "подлые дезертиры фронта демократии и социализма", "самые злостные клеветники и провокаторы против Советского Союза и стран народной демократии", "агенты и шпионы англо-американских империалистов", "весьма опасные соседи"). Поптомов обвинял "титовцев" в "территори-

альных претензиях по отношению к Болгарии", в частности, в "дерзких намерениях захватить Пиринский край – Болгарскую Македонию", в "кровавых расправах" над македонским населением в Югославии. Естественно, досталось и "шайке Трайчо Костова", которая с помощью "банды Тито", под влиянием которой она будто бы находилась, собиралась "полностью взять власть в свои руки в Болгарии, а затем оторвать ее от Советского Союза, фронта демократии и социализма и под некоей федерацией присоединить ее к титовской Югославии, т.е. сделать ее настоящей колонией американского империализма".[13]

ЦК БКП по просьбе канцелярии Коминформа готовил и направлял в Бухарест информационные материалы о борьбе болгарских коммунистов против "происков титовцев" (к примеру, о собраниях, митингах протеста "против кровавых злодеяний титовцев" и других мероприятиях).

В материалах, подписанных Дим.Ганевым, Ст.Димитровой, П.Зеленовой, содержались данные о том, как БКП осуществляла решения Информбюро о "кризисе в КПЮ". Речь шла о пленумах ЦК, собраниях в первичных парторганизациях, заседаниях Национального совета Отечественного фронта. При это в материалах нередко делался упор на слабостях партии в различных сферах ее деятельности. В 1948 г. больше указывалось на такие ошибки, как недостаточное соблюдение внутрипартийной демократии, подмена коллективноto руководства командованием со стороны отдельных лиц, карьеристские поползновения, зажим критики и отсутствие самокритики и т.д. В 1949 г. чаще стали подчеркивать необходимость усиления бдительности к врагам Болгарии за рубежом и внутри страны, повышения уровня идейно-воспитательной работы и марксистко-ленинского просвещения, проведения в партии чистки от "колеблющихся", от "шатких элементов" и т.д. Иногда по поручению ЦК БКП такие материалы готовили различные ведомства, в том числе Министерство иностранных дел. По просьбе канцелярии Коминформа ЦК БКП посылал также материалы на другие темы. Кроме югославской проблематики, в конце 40-х – начале 50-х годов была широко распространена практика заказа материалов о пропагандистской деятельности в Болгарии и других восточноевропейских странах американцев и англичан (например, американской библиотеки и английской библиотеки в Софии, созданных при соответствующих миссиях в 1945 г. и в 1944 г. и, кроме того, выпускавших радиобюллетени). Сведения для руководства канцелярии Коминформа добывали и референты по странам во время своих служебных командировок. Надо отметить, что все материалы сразу же переправлялись из Бухареста в отдел внешней политики (с 1949 г. – во Внешнеполитическую комиссию) ЦК ВКП(б).

Так, например, 31 мая 1949 г. в препроводительном письме председателю Внешнеполитической комиссии ЦК ВКП(б) В.Г.Григорьяну сотрудник кан-

целярии Коминформа Н.Н.Пухлов сообщал о результатах командировок референтов в Прагу, Софию, Варшаву и Будапешт. Как выяснилось, в отделах пропаганды и международных отделах ЦК компартий этих стран "никакой специальной работы по сбору и обработке информации о происках англо-американских империалистов и выработке мер борьбы против них не ведется. В ЦК БКП т.Стручков смог получить только маленькую справку (прилагается) о некоторых фактах деятельности англо-американцев в Болгарии". Вой этот материал":

Перевод с болгарского.

Сов. секретно.

СПРАВКА

об антиболгарских и противозаконных грубых выходках дипломатических представителей капиталистических стран

I. Американцы.

В мае 1947 года начальник штаба военной миссии полковник Джон Фокскал Стэрман демонстративно и публично порвал портрет председателя Совета Министров Народной Республики Болгарии тов. Г.Димитрова в хижине "Алеко".

17 марта 1948 года заместитель военного атташе полковник Джон Пичфорд и военно-морской атташе майор Дональд Франк Блэйк на пути в гор.Ловеч фотографировали аэродром Телиш, авиационный завод в окрестностях Ловеч и мосты, через которые проезжали. 18 марта в Тырново органы милиции потребовали, чтобы Пичфорд и Блэйк отдали пленку, но они, вынув пистолеты, отказались выполнить их требования.

4 июля 1948 года в дом к чиновнику при военном атташе Джони Грассо Кроос пришла террористическая группа и предложила план убийства деятелей Отечественного фронта и нелегального перехода границы. Кроос одобрил план убийства и обещал связать их с доктором Г.М.Димитровым (Гемето) в Турции и потребовал, чтобы группа освободила из трудового воспитательного лагеря брата его невесты и обеспечила его бегство за границу.

1 августа 1948 года торговый атташе Луис Чарльз Бэк и административный атташе без открытых листов выехали на дипломатической машине в район Никополь–Сомовит, имея при себе карту Болгарии, блокнот с наименованием сел, через которые они проезжали, и какие-то цифры. Оба осматривали побережье и во время путешествия наносили что-то на карту и записывали в свои блокноты. Пограничные войска предупредили их приостановить это, но они не подчинились и перестали записывать только тогда, когда по ним была открыта стрельба.

В сентябре 1948 года второй секретарь посольства Роберт Росоу опубликовал в американской печати статью, которая преследовала цель подорвать авторитет тов. В.Коларова.

Со 2 ноября 1948 года до 16 декабря 1948 г. секретарь военно-морского атташе Сидней Альберт Уатсон скрывал в своем доме бежавшую из трудовых воспитательных лагерей и разыскиваемую органами народной милиции Лили Димитрову.

5 ноября 1948 года заместитель военного атташе полковник Джон Пичфорд и третий секретарь посольства Уилард Аллан выехали без открытых листов в пограничную зону Свиленград. Начальник местной паспортной службы встретил и предупредил их, чтобы они немедленно возвратились поездом в Софию, в результате чего полковник Пичфорд учинил скандал, угрожая, что посольство направит ноту.

Полковник Пичфорд хотел на машине объехать пограничный район.

Вечером 12 мая 1949 г. двое граждан видели, как помощник военного атташе капитан Чарльз Реймонд Снифин рвал избирательные воззвания и лозунги. Снифин был одет в штатское платье.

II. Англичане.

8 сентября 1948 года вечером член военной миссии поручик Лом выдернул вывешенное над его квартирой болгарское знамя, свернул его и выбросил на улицу.

III. Югославы.

5 декабря 1948 года корреспондент ТАНЮГ Бранко Васильевич был оштрафован за неправильный переход улицы. Получив квитанцию, он в присутствии собравшихся граждан демонстративно порвал ее и банкноту достоинством в двести левов и обрушился с руганью на милиционера и порядки в Болгарии.

IV. Французы.

8 апреля 1949 года полномочный министр Жак Эмиль Парис в сопровождении одной женщины поехал на машине в село Бухово и станцию Яна. С особым интересом Парис наблюдал окрестности с.Бухово в направлении шахты. Потребовалось вмешательство органов милиции, чтобы он возвратился. Парис заявил, что не знал, что это запрещенная и охраняемая зона.

София, 23.V.1949 г. Перевела – Зеленова"[14]

ЦК БКП посылал в Секретариат Коминформа решения руководящих органов партии, "бюллетени совершенно секретной партийной информации", спецбюллетени Болгарского телеграфного агентства, информационные материалы о распространении в Болгарии советской литературы, о работе редакции газеты "Работническо дело", о радиопередачах из Софии на Югославию. Затем все эти материалы из Бухареста направлялись в ЦК ВКП(б).

1. РЦХИДНИ, ф.77, оп.3, д.92, л.4–5.
2. The Comintern. Minutes of the Three Conferences. 1947/1948/1949/ Milano, 1994, p.330.
3. Там же.
4. Там же, с.402.
5. Там же.
6. Там же, с.560.
7. Там же, с.562.
8. Там же, с.564.
9. Там же, с.752.
10. Там же.
11. Там же, с.754.
12. Там же, с.756.
13. Там же, с.934.
14. РЦХИДНИ, ф.575, оп.1, д.98, л.125–126.

БРП(К) И ДРУГИТЕ В КОМИНФОРМБЮРО

Искра Баева

Темата за Информационното бюро на комунистическите партии, познато повече под съкращението Коминформбюро, само допреди няколко години беше сред най-митологизираните.[1] Въпреки че Коминформбюро е създадено в края на септември 1947 г., сиреч в период, който се смяташе за най-благодатен за исторически изследвания (не е случайно, че основните постижения в изследването на следвоенната история на Източна Европа се отнасят за 40-те години), тази проблематика се свързваше почти изцяло с проблема за остракирането на Югославия от току-що оформилия се социалистически лагер. Темата Коминформбюро, Сталин и Тито безспорно продължава да бъде една от най-интересните и коментираните, тъй като говори твърде много за принципите, върху които е създаден Съветския блок, за характера на междудържавните отношения в него, както и за личните отношения и конфликти в следвоенното комунистическо движение, които твърде често се израждат в трагедия не само за отделни личности, а и за цели държави и народи.

Наред с най-интересната тема за рязката промяна в съветско-югославските отношения на границата между 1947 и 1948 г., все пак историята на Коминформбюро носи познание и за други, не по-малко значителни проблеми: как и защо именно във втората половина на 1947 г. се възобновява идеята за нова международна организация на комунистическите партии, защо съставът на Коминформбюро е точно такъв, какви са приликите и разликите между компартиите от Източна Европа. Именно този род въпроси ме карат за направя опит да съпоставя позициите на поканените при учредяването на Коминформбюро комунистически партии от Източна Европа. Тези позиции са особено интересни и поради факта, че липсва предварителна договореност за създаването на такава организация и изразените мнения са в най-голяма степен самостоятелно изработени.[2]

В дните от 22 до 28 септември 1947 г. в полския силезийски курорт Шклърска Поремба са събират изтъкнати представители на 9 партии, за да разменят политическа информация за извършените през последните три години политически и социално-икономически преобразования, както и за това, ко-

ето им предстои. Съвещанието не е разгласено, а се събира по-скоро в атмосфера на тайнственост. Подготовката за него започва по време на посещението на генералния секретар на Полската работническа партия (ПРП) Владислав Гомулка през лятото на 1947 г. в Москва. Но тогава става дума не за създаване на междупартийна организация, а за информационно периодично издание.

Полското партийно ръководство поема инициативата за свикване на международно съвещание само с такава цел – да се обсъди общото издание.[3] Поканата за съвещанието е отправена от ПРП, но това ни най-малко не означава, че ръководството на тази партия е знаело каква е крайната цел. Напротив, точно Гомулка едва ли би се съгласил без уговорки за възраждането на нещо, което може да напомня Комунистическия интернационал, като се има предвид, че през 1938 г. именно Коминтернът разпуска Полската комунистическа партия, чиито дейци по-късно са поголовно репресирани. За такава полска нагласа говори и текстът на поканата, където четем: "Ние не преследваме целта да създадем какъвто и да било орган на международното работническо движение, а само списание, което ще разисква въпроси на работническото движение в отделните страни."[4]

Подборът на участниците е обсъден по време на срещата Сталин – Гомулка, но на практика е извършен от съветската страна и никак не е случаен. Участничките могат да се подредят така: първото място без съмнение е за ВКП(б), следва втората по известност и по значимост в Източна Европа компартия – югославската, а едва след нея се подреждат източноевропейските компартии, които в по-голяма или по-малка степен вече са овладели държавната власт и са започнали обществено-икономическата трансформация (някои от участниците с пълно основание я наричат структурна реформа). Тази група компартии е подредена така: домакините от ПРП, представителите на Чехословашката комунистическа партия (ЧКП), Българската работническа партия (комунисти) (БРП/к/), Румънската работническа партия (РРП), Унгарската партия на трудещите се (УПТ).

Критерии в подреждането са: военната принадлежност на съответната държава към Антихитлеристката коалиция или към Тристранния пакт (всъщност степента на участието им в антифашистката съпротива) и политическото влияние и участието им във властта. Първият критерий не винаги съответства на втория, но е водещ – затова ЧКП е поставена преди БРП(к), въпреки че все още ѝ предстои пълното овладяване на властта (февруари 1948 г.), докато в България този проблем вече може да се смята за решен. Сред компартиите от бившите сателити на Германия води БРП(к), следвана от РРП и УПТ.

Отделна група съставят двете най-силни западноевропейски компартии – френската и италианската, които до 1947 г. са били съуправляващи, но ме-

сеци преди заседанието в Шкларска Поремба са отстранени от правителствата. От гледна точка на участието им във властта тяхното присъствие е в дисонанс с останалите в Шкларска Поремба, но от друга страна не бива да се забравя, че те са основната западноевропейска опора на оформящия се съветски блок.

Не по-малко интересно от присъствието е и отсъствието. От списъка на поканените на съвещанието в Полша отсъства Германската единна социалистическа партия (ГЕСП), както и Албанската партия на труда (АПТ). ГЕСП е единствената източноевропейска компартия, която вече е успяла да извърши обединението си със социалдемократическата партия и от тази гледна точка е изпреварила останалите. Затова обяснението за отсъствието на ГЕСП трябва да се потърси не в идеологическата област, а по-скоро в неуредения държавен статут на Източната окупационна зона. В случая с АПТ става дума за един друг аспект от международните отношения в Източна Европа. Идеята за балканска интеграция се оказва сложна и трудно реализируема в отношенията между България и Югославия, но се развива с бързи темпове в югославско-албанските отношения.[5] Именно съмнението в бъдещето държавно съществуване на Албания, в хода на нейната засилваща се близост с безспорния лидер на Балканите и в Източна Европа – Югославия, може да обясни отсъствието на АПТ от списъка на поканените.

Следващият достатъчно интересен въпрос е защо идеята компартиите отново да имат координационен (или информационен, както предпочитат да го наричат) център се възражда именно през втората половина на 1947 г. Отговорът се крие в глобалните процеси на следвоенните международни отношения. Годината 1947 г. слага край на илюзиите и от двете страни на все по-сгъстяващата се преграда между Изтока и Запада, че припламващите тук-таме конфликти са били временни и могат да се разрешат с взаимни отстъпки, така както е било в годините на войната. След предложението на Джордж Кенан от неговата "дълга телеграма" да започне сдържане на комунизма (1946 г.), след огласяването на доктрината Труман (март 1947 г.), след обявяването на плана Маршал и реакцията срещу него (лятото на 1947 г.), след отстраняването на комунистите от западноевропейските правителства (пролетта на 1947 г.), след политическото поражение на основните опозиционни партии в Източна Европа – в България, Полша, Унгария, Румъния (в Югославия този проблем е решен отдавна), става пределно ясно, че връщане назад към съюзническите отношения от военния период на Антихитлеристката коалиция не може да има. Затова Изтокът може да престане да се съобразява с предубежденията на Запада към международните комунистически организации. Желанието международното разделение да се легализира и да залегне като основна характеристика на външната политика на Изтока личи ясно в позицията на доклада на А.Жданов.[6]

Учредяването на новата координираща организация става след дълбоките промени в позициите, задачите, действията на източноевропейските компартии. В управлението на Източна Европа навлизат партии, които до войната са имали твърде различно, като цяло минимално влияние в обществото. Последиците от войната и най-вече изцяло променената роля на съветския фактор дават право на източноевропейските компартии да влязат във властта. В Шкларска Поремба се срещат партии, които имат съвсем ново отношение към властта. През цялото си дотогавашно съществуване те са били революционни в смисъл, че са отричали съществуващата система и са се борили тя да бъде унищожена с революционни средства, докато след войната те се превръщат в държавноградивни сили. Това е причината в докладите на комунистическите представители идейно-политическите въпроси да отстъпят на второ място, като първото е заето от новата за тях икономическа тема – грижа за възстановяване на производството, за неговото преструктуриране и разширяване. Метаморфозата е очевидна – от рушителки компартиите се превръщат в градителки, но с ясна идейна посока на градежа.

Имат ли управляващите компартии нужда от координираща действията им организация? Всъщност този въпрос се свежда до друг – не е ли достатъчна директната съветска намеса, за да се осигури необходимата посока в развитието на Източна Европа? От сведенията за ролята на съветските съветници в Източна Европа, станали известни благодарение на новия достъп до архивите, се вижда достатъчно ясно, че съветското влияние върху политическото и икономическото развитие на народните демокрации е достатъчно масирано. Едва ли създаването на Коминформбюро е предизвикано от търсенето на нови форми за засилване на съветското влияние. По-скоро съвещанието и неговите решения показват, че Съветският съюз се опитва да се съобрази с новия етап в международните отношения – създаването на все по-нарастващ брой колективни организации, предназначени за реализиране на различни цели. Потърсена е нова форма на самоорганизация на вече съзрелите за по-нататъшно преустройство по съветски модел източноевропейски държави. Не е далеч от реалните настроения и асоциацията с Комунистическия интернационал. От този нов тип организиране по-късно ще се родят Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ) (началото на 1949 г.) и Организацията на Варшавския договор (ОВД) (14 май 1955 г.).

Докладите на представителите на поканените компартии отчитат направеното и споделят плановете за предстоящото във всяка източноевропейска страна. Те обаче показват наличието на немалко различия в отделните източноевропейски страни. Различията не са идейни, а по-скоро зависят от степента, до която местните политически условия и исторически традиции са позволили на съответната компартия да върви по вече избрания път. Во-

деща роля имат югославските комунисти. Романтиката на въоръжената борба най-силно се усеща в доклада на Едвард Кардел. Югославските комунисти имат самочувствието, че в преобразованията са стигнали най-далеч (тъй като благодарение на силното си партизанско движение още в края на войната са получили цялата власт). Единствени те вече са успели да трансформират своя Народен фронт от коалиция в "единна масова политическа организация на трудовия народ в борба за възстановяване и социалистическо строителство на страната".[7] Те са и сред първите, които преминават от общата за региона аграрна реформа към изграждане на трудови селскостопански кооперативи (т.е. към социалистическо преустройство на селското стопанство).[8] Югославия единствена е започнала да изпълнява първия си петилетен план [9], а и по политическата си структура е най-близо до съветския образец – нейната компартия има 400 000 членове, но заедно взети Народният фронт, унифицираната младежка организация, профсъюзите, единната женска организация наброяват 7 млн. души.[10]

Следва представянето на ПРП, сред успехите на която Вл.Гомулка отчита "коренното преустройство на държавния апарат и приспособяването му за защита на интересите на работническата класа и всички трудещи се маси".[11] От друга страна той е единственият, който разглежда преобразованията в термините на "полски път към социализма"[12] и който наред с икономическите връзки със Съветския съюз подчертава като положителна тенденция засилващите се търговски отношения с капиталистическите страни.[13] От политическите проблеми най-важен за Гомулка е този за единството на работническото движение, по-специално за сътрудничеството с Полската работническа партия – целта е да се постигне "идеологическо единство на марксистка основа".[14] А от външнополитическите – отношенията със СССР не като междудържавни (и междупартийни) – там проблеми няма, а като стремеж към преодоляване на антируските и антисъветските настроения в Полша. Благоприятно обстоятелство в тази сфера е промененатa американска политика към Германия, следствие на което е заявлението на държавния секретар Джеймс Бърнс, поставящо под въпрос новата западна граница на Полша по Одер и Ниса. Промененото отношение на САЩ към полските граници позволява на ПРП да представи единствено СССР като защитник на полските национални интереси.[15] Не е излишно да се спомене, че Гомулка дава България като позитивен пример (редом с Югославия), макар и по такъв дребен въпрос като бригадирското движение.[16]

Рудолф Слански представя пътя на ЧКП. Не е изненада, че в неговото изказване изключително място заемат икономическите проблеми – Чехословакия е развита промишлена страна и започналата структурна реформа създава най-големи проблеми тук.[17] Тя е и сред страните с остри национални проблеми – сепаратизмът на судетските германци и словаците води до

крах първата Чехословашка република през 1938 г. Този въпрос не може да бъде избегнат и след войната. По него позицията на ЧКП е едновременно националистично-интернационалистическа – сиреч безусловно и до голяма степен безмилостно съдейства за изселването на германците от Судетската област, но приема принципа за уважение на словашките интереси във възстановената обща държава.[18] Друга отлика на ЧКП е нейната масовизация – броят на членовете ѝ надхвърля 1 млн.[19] В същото време тя е сред малкото, които все още не са решили окончателно въпроса за властта: "Изходът на борбата с реакционните сили в Чехословакия далеч още не е решен".[20]

В този контекст, веднага след компартиите от лагера на победителите идва БРП(к), представена от Вълко Червенков. Вероятно неслучайно ударението в неговия доклад е поставено върху антифашистката борба.[21] Тук специално се подчертава, че "върху ръста и развитието на съпротивителното движение в България голямо влияние оказа славното освободително движение на братска Югославия".[22] В доклада от името на БРП(к) намираме и най-пълната характеристика на народната демокрация. Тя е обозначена така: "България няма да бъде съветска република", "в нея няма да има никаква диктатура", "частната собственост, добита с труд, ще получи действителна защита от страна на държавната власт", страната ни ще бъде "свободна и независима държава със свой национален и държавен суверенитет", ще стане "фактор за славянското единство".[23] В значително по-неблагоприятна светлина се представя българската икономика, която тепърва трябва да "положи първите основи за индустриализацията и електрификацията".[24] Единственото икономическо предимство на България от гледна точка на теорията за социалистическото преустройство е наличието на 565 трудови кооперативи.[25] От всички източноевропейски страни единствено БРП(к) декларира, че свързва външната си политика с "тясно сближение" със съседна държава – Югославия.[26]

Последни представят вижданията си компартиите от страните съюзници на Германия в годините на войната. Това, както и липсата на силно съпротивително движение (за разлика от България), ги поставя сред изоставащите. РРП е представена от Г.Георгиу-Деж и УПТ – от Йожеф Реваи.[27] Допълнителен недостатък на Румъния и Унгария от гледна точка на новата обстановка е, че населението им не е славянско. Основен и за двете страни е националният въпрос, макар и в различна посока. За Румъния той е свързан с необходимостта от ново отношение към националните малцинства – да се дадат гаранции за равноправието им (по-специално за унгарците в Трансилвания, но за България е важно, че е деклариран и отказът от всякакви претенции към Южна Добруджа).[28] Не по-малък проблем е и необходимостта от коренна промяна на отношението към Съветския съюз, който става основен външнополитически съюзник, но никак не е лесно тази нова

реалност да се превърне във факт на общественото съзнание.[29] РРП е сред малкото източноевропейски компартии, които по западноевропейски образец предпочитат да говорят за нова, а не за народна демокрация.

УПТ има сходни проблеми – силни антисъветски чувства, висока степен на вътрешна съпротива към новата политическа система. Затова в позицията на УПТ присъства твърдението, че "коренният въпрос за унгарската демокрация... дали в крайна сметка унгарската демокрация ще бъде народнодемократична или буржоазна още не е решен".[30] Проблемът с националните малцинства за Унгария е външен, а не вътрешен – затова въпреки изразените благодарности към Югославия за декларираните права на унгарците там, Й.Реваи напомня за неполучените – на унгарците в Словакия.[31]

Позициите и решенията на съвещанието в Шкларска Поремба навеждат на някои изводи – първият е за неоспореното водещо място на ЮКП в Източна Европа (разбира се след ВКП(б)). То дава основание на участниците да определят Югославия за център на новата организация.[32] Пак в такава посока върви и ясно подчертаната идея за славянско единство – към нея се присъединява дори и съвсем неславянската УПТ. Не по-малко значим е изводът, че по своето описание в докладите на източноевропейците обществено-политическият модел, който възнамеряват да следват източноевропейските страни, е не толкова съветският, колкото народнодемократичният, облечен в одеждите на извършеното вече в Югославия.

Именно тази ясно изразена и силна югославска центрираност на Коминформбюро заляга в основата на големия конфликт, избухнал само няколко месеца по-късно. Югославия става твърде опасен съперник на влиянието на Съветския съюз в Източна Европа, особено като се има предвид, че първите двустранни договори за дружба, сътрудничество и взаимопомощ източноевропейските държави сключват именно с Югославия, а не със СССР.[33] Разривът между СССР и Югославия поставя най-близките до Югославия страни в най-тежка позиция, защото те са принудени да се преориентират с най-голяма скорост. За някои от тях този разрив има и положителни последици, както е в случая с България и македонския въпрос, но така е и с Албания, която най-после успява да извоюва правото си на самостоятелност.

Друга последица от съвещанието, изразените на него позиции и последвалия конфликт с Югославия е, че в разразилата се през 1948–1949 г. борба за власт в ръководството на компартиите, стават жертва на репресии преди всичко онези, които са се опитали да изразят по-самостоятелни позиции в Шкларска Поремба. Такава е съдбата на Владислав Гомулка, който единствен споменава за "полски път към социализма", но заплаща с отстраняване от ръководството, а по-късно и с арестуване, тъй като в ушите на съветските представители такава волност означава просто "дяснонационалистическо отклонение".[34]

Накрая искам да завърша разказа си за подобието и разликите в позициите на източноевропейските компартии, изразени на учредителното съвещание на Коминформбюро с цитат, илюстриращ състоянието на Източна Европа в края на първия, "розов" период от създаването на Източния блок. Той принадлежи на полковник Тюлпанов, един от най-влиятелните политически дейци от съветската военна администрация в източните окупационни зони. Изказването му е направено през април 1948 г. в Източен Берлин. Изминатият път на съветските сателити в "социалистическата им трансформация" в неговите очи изглежда така: "Югославия почти е достигнала до отсрещния бряг (този бряг е социалистическата държава); на България ѝ трябват само още няколко загребвания, за да го достигне; Полша и Чехословакия са някъде около средата на реката, а след тях са Румъния и Унгария, които са изминали около една трета от пътя; докато съветската окупационна зона току-що е направила първото си отблъскване от брега на буржоазната държава".[35]

След създаването на Коминформбюро, след краха на идеята да се създаде информационно-координационен център за сътрудничество на източноевропейските страни с народна демокрация разликите бързо започват да се изтриват. Настъпва период на общ марш в единен строй и с единна униформа, ушита по модела на "сталиновия социализъм" от 30-те години. Но и този опит не успява да унифицира твърде различните по исторически път, развитие и традиции източноевропейски държави.

1. Причините за митологизирането на Коминформбюро се коренят преди всичко в краткотрайното и в общи линии неудачно съществуване на тази организация, както и на липсата на достоверна информация за дейността ѝ. А възобновеният интерес на историците към този неуспешен опит за следвоенно възраждане на международното сътрудничество на комунистическите партии се дължи на отварянето на руските архиви от съветския период. Плод на тези нови възможности за руските историци са множество нови публикации: Г. М. А д и б е к о в. Коминформ и послевоенная Европа, 1947–1956 гг. М., 1994; С ъ щ и я т. Попытка коминтернизации Коминформа в 1950 г. По новым архивным материалам.– Новая и новейшай история (ННИ), 1994, № 4–5; Л. Я. Г и б и а н с к и й. Как возник Коминформ. По новым архивным материалам.– ННИ, 1993, № 4; С ъ щ и я т. Проблемы международно-политического структурирования Восточной Европы в период формирования советского блока в 1940-е годы.– В: Холодная война. Новые подходы, новые документы. М., 1995, с.99–126; С ъ щ и я т. Коминформ в действии, 1947–1948 гг. По архивным документам.– ННИ, 1996, № 2.

2.Неясностите при създаването на Коминформбюро са подчертани при всички изследователи на проблема – началото на идеята се търси или в подхвърлени думи на Й.Б.Тито през април 1945 г., или в предложение на Г.Димитров от август 1947 г. Г. А д и б е к о в. Коминформ и Болгария. Доклад на конференцията.

3. Л. Я. Г и б и а н с к и й. Проблемы международно-политического..., с.114.

4. Пак там, с.115.

5. Пак там, с.103–106.

6. А. Ж д а н о в. О международном положении.– В: Информационное совещание представителей некоторых компартий в Польше в конце сентября 1947 года. М., 1948, с.13–48.

7. Е. К а р д е л ь. Коммунистическая партия Югославии в борьбе за независимость народов страны, за народную власть, за экономическое восстановление и социалистическую реконструкцию хозяйства.– Пак там, с.84.

8. Пак там, с.76.

9. Пак там, с.79.

10. Единствено ЮКП има правото да бъде представена с два доклада на съвещанието в Шкларска Поремба. Вторият доклад е организационен: М. Д ж и л а с. Вопросы организационной работы Коммунистической партии Югославии.– Пак там, с.87–96.

11. В. Г о м у л к а (Веслав). О деятельности ЦК Польской рабочей партии.– Пак там, с.99.

12. Пак там.

13. Пак там, с.106. той обяснява: "Като използваме износа на въглища, на нашата страна ѝ се удаде да получи значителни стокови кредити от редица европейски държави."

14. Пак там, с.111.

15. Пак там, с.115.

16. Пак там, с.118.

17. Р. С л а н с к и. О деятельности Коммунистической партии Чехословакии со времени освобождения страны.– Пак там, с.184–192.

18. Пак там, с.189 – гордо се заявява: "Изселването на повече от три милиона германци от Чехословакия е дело с историческо значение. Чехословашкият народ знае, че това стана възможно благодарение на подкрепата на Съветския съюз и лично на другаря Сталин при обсъждането на този въпрос на Потсдамската конференция."

19. Пак там, с.196.

20. Пак там, с.201.

21. В. Ч е р в е н к о в. О работе Болгарской рабочей партии (коммунистов).– Пак там. На този въпрос за отделени 6 страници (203–208).

22. Пак там, с.207.

23. Пак там, с.211. Така са представени вижданията на Г.Димитров.

24. Пак там, с.214.

25. Пак там, с.216.

26. Пак там, с.219–220.

27. Г. Г е о р г и у - Д е ж. Коммунистическая партия Румынии в борьбе за демократизацию страны.– Пак там, 233–255; И. Р е в а и. О деятельности ЦК Венгерской коммунистической партии, с.256–278.

28. Пак там, с.239. "Новото румънско правителство започна да внедрява в живота демократична национална политика, основана върху равноправието на всички националности. По такъв начин са създадени условия за ликвидиране на вековния антагонизъм между румънците и унгарците в Трансилвания. Нашето правителство открито осъди империалистическия акт на завземане през 1913 г. на Южна Добруджа от страна на Румъния, като по този начин отстранява всички спорни въпроси в отношенията между Румъния и България."

29. Пак там, с.252.

30. Пак там, с.265–266.

31. Пак там, с.278.

32. В комюникето за информационното съвещание е записано: "За местопребиваване на Информационното бюро и на редакцията на неговия орган е определен град Белград."– Пак там, с.4.

33. Югославия сключва договори за дружба, сътрудничество и взаимопомощ с източноевропейските страни както следва: през март 1946 г. с Полша и Чехословакия, през септември 1947 г. с България, през ноември 1947 г. с Румъния.

34. Komunikat o wynikach obrad Plenum KC Polskiej Partii Robotniczej, 1946, wrzesien 3, Warszawa. Historia polityczna Polski Odrodzonej 1918–1980. Cz.III. Warszawa, 1984, s.337.

35. Цит. по W. L e o n a r d. Die Revolution Entlaest ihre Kinder. Berlin, 1955, S.483–484.

ДИСКУСИЯ

Р.ГРИШИНА: У меня вопрос к Л.Ревякиной. Вы сказали, что славянская идея в документах Коминтерна появилась в 1938 г. От кого она исходила?

Л.РЕВЯКИНА: Документите, които съм ползвала и в които се поставя въпросът за противопоставяне на антиславянските теории на нацизма, за обединяване на славянските народи около СССР, се изпращат до балканските компартии от Бюрата на Коминтерна в Амстердам и Париж. В архива на Коминтерна в Москва, в Секретариата на В.Пик, който през 1934–1939 г. курира балканските страни, подобни документи няма.

В директивите, идващи от Бюрата на ИККИ в Амстердам и Париж за пръв път се срещнах и със замяна на формулировката "народен фронт" с "демократичен фронт". Вероятно след разпадането на Народния фронт във Франция, неуспешното за Коминтерна и за СССР развитие на събитията в Испания, ставащата все повече непопулярна коминтерновска идея за народен фронт кара дейците на Коминтерна да търсят по-приемлива формула за агитация на комунистите сред демократичните сили.

Ще ви прочета един от тези документи. Той е от Амстердамското бюро на ИККИ с дата 10 ноември 1938 г. Документът е на руски език. "В отношении комунстических партий балканских стран предписывается при всех обстоятельствах вести неуклонную борьбу с попытками немецкого фашистского империализма проникнуть на Балканы и создать там базу для своей военной борьбы с СССР и материальную базу вообще.

В этой борьбе не терять из виду, что единственной настоящей гарантией против происков фашизма на Балканах может быть организация Демократического фронта в балканских странах. Поэтому надлежит не доверять всякого рода комбинациям искусственного порядка, стремящимся создать барьер для фашистского проникновения на Балканы из разных местных крупно-буржуазных влиятельных групп или через влияние некоторых финансовых кругов (Сити) на верховную власть (король Карол, царь Борис, князь-регент Павел) в этих странах.

Считать, что влияние Сити вовсе не стремиться создать барьер на Балканах против попыток фашизма проникнуть через эти страны в СССР, а преследует своей целью исключительно укрепить позиции нынешнего английского кабинета в его торге с Гитлером за сохранение некоторых чисто английских интересов на Балканах и Передней Азии" и что Сити охотно разрешит германскому фашизму при условии гарантии его интересов использовать балканские страны как базу против СССР." Този документ дава ясна представа за действителното

отношение на коминтерновските дейци към създавания от тях народен фронт и доколко те разчитат на него.

В.ТРАЙКОВ: Наскоро четох една статия в сб. "Сърбия и Европа", подготвен от един от руските исторически институти. Името на автора в момента не мога да си спомня. Та той казва, позовавайки се на архива на НКВД и по-специално на един доклад на Дзержински (около 20 стр.), че предложението за използване на славянската идея в интересите на Коминтерна и на Съветския съюз – с оглед спечелването на славянски настроените елементи в полза на СССР, идва от един пълномощник на НКВД на Балканите. Той специално посочва, че Сталин на два пъти се е обръщал към този негов доклад и че го е ползвал един път някъде в навечерието на Втората световна война, а особено след избухването на германо-съветската война. Имало и Сталинови бележки към самия доклад. Руският автор даже твърди, че идеята да се образува през 1942 г. Славянски комитет в Москва и да се развие това чувство на общност на славянските народи, да се насочат те против фашистка Германия, произлиза именно от този документ. Този сътрудник на НКВД е работил на Балканите, дори тук в България. Така че тази идея се ражда през 1924–1925 г.

Л.РЕВЯКИНА: Славянската идея се възражда периодично. Но в доклада си исках да подчертая, че началото на славянското движение в годините на Втората световна война трябва да се търси още през 1938 г.

О.ХРИСИМОВА: Ще си разреша да взема думата по доклада на колегата В.Милачков, за да обърна внимание на някои въпроси. ДРО не е само българска организация. Тя има балканистично значение. ДРО е част от политиката на Коминтерна за работата сред националните малцинства на Балканите и тази своя политика Коминтернът осъществява чрез Балканската комунистическа федерация (БКФ). По организационната си структура обаче, аз се надявам че колегата Милачков умишлено ги е прескочил тези неща, ДРО е зависима не само от БКФ. Тя е на двойнствено подчинение. Чрез Коминтерна и БКФ тя се подчинява както на Румънската компартия, така и на Българската компартия. Така че постановките на Коминтерна за ДРО са всеобщите постановки на Коминтерна за националноосвободителните организации на Балканите, прекарани чрез РКП и БКП.

Иска ми се да обърна внимание и на факта, че в работата на Коминтерна чрез БКФ в дейността на ДРО има два сериозни етапа. И когато говорим за нови сведения за ДРО като че ли тук е по-важно да подчертаем дейността на Коминтерна и отражението й върху ДРО. ДРО се създава през 1925 г. и в уставните документи на ДРО е казано, че тя е масова революционна организация на трудовото население на Добруджа, без оглед на националната принадлежност на това население. Това е първият етап от дейността на ДРО, която е резултат главно от постановките на Коминтерна.

И по-късно, на I конгрес на ДРО в Берлин, след решенията на организацията дейността й да се пренесе изцяло в Добруджа, постановките на Коминтерна продължават да доминират. Това продължава до 1932 г., до Берлинското съвещание на Балканския революционен център, ръководен от Г.Димитров. На Берлинското съвещание на БРЦ, което трябваше да обсъди въпроса за работата на Коминтерна с националните малцинства в Добруджа, присъстват представителите на ДРО и на РКП. От Берлинското съвещание започва вторият етап в развитието на организацията. На него се отчита като слабост, че ДРО защитава интересите на всички национални малцинства и се издига идеята, че ДРО трябва да организира и концентрира вниманието си към всекидневните нужди само на българските маси. Аз не бих искала да абсолютизирам, че това е идея само на Коминтерна, но все пак това е някаква еволюция към малко по-нормалното мислене, или малко по-реалните действия на националнореволюционната организация, каквато е ДРО.

На това Берлинско съвещание се отчита, че ДРО проявява нетърпима пасивност в борбата за националното и социалното освобождение на българските маси в Добруджа. И за да бъда малко по-конкретна ще кажа, че независимо от указанията на Коминтерна, независимо от повратите, които преживяват балканските националнореволюционни движения, специално в ДРО се чуват и трезви гласове, които се противопоставят на цялостната политика на Коминтерна по отношение на РКП и ДРО, и конкретно на работата на БКП в ДРО.

През 1936 г. генералният секретар на РКП Б.Стефанов в известното списание "Кореспонданс Интернационал" си разрешава да се обяви срещу стабилната политика на Коминтерна за извеждането на политическата борба на преден план в националнореволюционните организации. Б.Стефанов напомня, че само чрез привличането на българските народни маси в борбата за национално освобождение те биха могли да бъдат включени в останалите два фактора на освобождението – социалното и политическото.

Работата на националнореволюционните организации и главно на ДРО на Балканите е изключително сложна. Тя се намира на тристранно подчинение и в нейната дейност има едни етапи, в които тя в определени моменти, невинаги успешно, но все пак се опитва да се конфронтира с генералните постановки на Коминтерна.

В.ТРАЙКОВ: Връщам се към въпросите, засегнати в доклада на Ревякина. Тя казва, че от Амстердам и Париж идват нарежданията за славянската линия. Но по времето, когато Б.Стефанов е секретар на РКП в Румъния няма славянска линия. Там действат други закономерности, свързани с малцинствени проблеми, с борбата на различни народности. Навремето в Румъния се вдигна голям шум във връзка с опита да се изгради някакво общо движение с унгарците. Буржоазните партии вдигат голям шум в румънския печат и се стига до злепоставяне на РКП заради опитите й да изгради някакви форми за сътрудничество с някакви прогресивни движения сред унгарското малцинство. А РКП и така бе-

ше тогава най-слабата от балканските компартии. Тя наброяваше 2 хил. души в Румъния и 2–3 хил. души на територията на СССР.

Има ли нещо по този въпрос в документите, които Вие сте гледала? Или Коминтернът само запазва големите думи за славянската уния? Питам, защото отзвукът на това общо движение на РКП с унгарското малцинство беше много дълбок и откара много членове на РКП в затвора.

Л.РЕВЯКИНА: Трудно е в един обзорен доклад да се разграничи какво се казва конкретно за Югославия, България, Румъния и Албания. Това, което казах за славянската идея, важи разбира се за Югославия и България. Това, което има отношение към Румъния, е че всяка опора и защита срещу фашистката опасност трябва да се търси в СССР.

В инструкциите, които се получават от Амстердам и Париж, няма указания за обединяване на действията на РКП с унгарското малцинство. Насока за това дава VII конгрес на Коминтерна. В Секретариата на В.Пик в Коминтерна одобряват сътрудничеството на РКП (предприето по нейна инициатива) с МАДОС – организация на унгарските трудещи се и включването ѝ в създадения от РКП Демократичен блок (1935 г.). Ако Вашият въпрос се отнася за сътрудничеството с МАДОС, то действително взаимодействието между РКП и тази организация на унгарците има място. След забраната на Демократичния блок през 1936 г. много от комунистите и сътрудничащите с тях дейци от МАДОС бяха арестувани.

П.ЦВЕТКОВ: Проблемите, които се повдигнаха, са наистина много интересни и аз бих ги обобщил със следния, според мен, основен проблем, а именно какво е Коминтернът и какво са компартиите. Самият Коминтерн се учредява през 1919 г. Никой не е упълномощавал тогава Кр.Раковски да бъде представител на левицата на балканските социалистически партии в новоучредената организация. Той се самоназначава. Единствените действителни делегати – това са двама германски леви социалисти, които съответно след това отхвърлят цялата тази идея на Ленин за световна партия. Коминтернът поначало се определя като световна партия. Подчинен на една изключително желязна дисциплина, същата която характеризира и болшевишката партия преди това. Но това което често пъти, според мен, малко се изпуска, е че той е на практика съветски орган. И тук възниква проблемът – кога и в кой момент БКП става член на Коминтерна. Разбира се нещата не са така от раз станали. Тук чухме от г-жа Турлакова, че още от 1919 г. БКП едва ли не вече си става безрезервно секция на Коминтерна. Знаете, че нещата са доста по-сложни. По начало е много трудно да се сложи знак за равенство между партията на Благоев, на тесните социалисти, и БКП. Това е една малко натрапена, според мен, легенда, която трудно може да издържи на по-внимателна критика. Знаете всичките факти, свързани с решенията на Москва да разпали метеж през 1923 г. и кои са срещу този метеж. Ами това са хората на Благоев. Това е самият Д.Благоев, това е Т.Луканов – дядото на А.Лу-

канов. Това са именно тесните социалисти, които отхвърлят това решение и действат срещу него. Всъщност някак си се оттеглят. Става дума за начин на действие и начин на мислене. Естествено сред, така да се каже, московските емисари има и бивши тесни социалисти, но тези които остават верни на тесносоциалистическата идея, става дума за хора, които продължават да споделят тези идеи, са естествено Т.Луканов и хората около него. Докато другите вече стават емисари на Москва.

Когато се следят изборните резултати, поне сега ние би трябвало да сме свикнали вече на този тип статистика, трябва да се има предвид, че когато една организация предлага някакво опростенческо решение на изключително острите проблеми, които възникват в моменти на криза (а такива моменти са годините веднага след Първата световна война, и съответно годините на световната стопанска криза – 1929–1933 г.), тогава такива организации печелят привърженици с чиста най-примитивна демагогия. Но все пак трябва да се има предвид и следното нещо. В следвоенния период, по време на управлението на БЗНС, много опозиционери гласуват за БКП, тъй като към края на земеделския режим основната опозиция – демократична, почти няма възможност за легални изяви или има силно стеснени възможности за такива и тогава една голяма част от тези хора гласуват именно за БКП. Но това е протестен вот, това не са привърженици на БКП. Не всичките искам да кажа. Но дори и в тези условия все пак влиянието на БКП намалява. 1920 година е върхът – 20 % от подадените гласове. През 1923 г. вече са 18 %. А в годините на световната стопанска криза 1931 г. на парламентарните избори БКП има 13 % от подадените гласове, на местните избори през 1932 г. вече са 10 %. И много често се забравят местните избори през март 1934 г. Не знам защо, понеже е в самото навечерие на Деветнадесетомайския преврат, се забравя че и март 1934 г. има избори. Това са последните всъщност демократични избори за един дълъг период от време. Тогава вече за БКП – БРП съответно – гласуват само 8 %. Така че и тук виждаме едно намаляване на тази тенденция.

Тук също може да се спори дали и доколко са недемократични средствата, прилагани от правителствата срещу компартията, след като самата компартия също прилага недемократични средства. Прочутия Закон за защита на държавата не е нищо друго освен закон срещу тероризма. Но, разбира се, това не означава, че този закон е някакъв съвършен пример за демокрация, но така или иначе това е един закон срещу тероризма. Тук някой каза, че легалната дейност на БКП продължава само до средата на 1923 г. Всъщност БКП е забранена след приемането на този закон – значи чак 1924 г.

За 1938 г. Това беше много интересно. Имам предвид за славянската идея. Това, че някой от службата на Дзержински е разработвал тази идея още през 1924 г. е интересно като факт. Но тогава явно това се е обсъждало без да влезе като елемента от външнополитическата пропаганда на съветската държава. Докато през 1938 г. влиза. Това не е случайно, тъй като именно през 1937–1938 г. вече Сталин подхваща тази линия. Има едно завръщане към московската тра-

диция, едно пропагандиране на Ал.Невски, тогава са тези филми за Ал.Невски, за Ив.Грозни и т.н. И затова тук възниква проблемът дали Сталин е резервиран към Коминтерна? Тук действително има много да се спори и да се изследва.

Завоят на Коминтерна към Народния фронт поначало трудно може да се каже, че е завой, тъй като целта си остава същата. Знаем какво казва Г.Димитров, един вече верен служител на Сталин към това време. Основният извод на неговия доклад пред VII конгрес на Коминтерна през 1935 г. е: "Само по такъв начин работническата армия, сплотена, начело с великия кормчия, нашият вожд др.Сталин, ще изпълни историческата си мисия да помете от лицето на земята фашизма, а заедно с фашизма и капитализма". Значи целта си остава същата, променят се само средствата.

Имаше и други балкански проблеми, които са също интересни, струва си и за тях да се каже нещо. Поначало не е много ясно дали Сталин наистина се е страхувал от германско нападение след 1935 г. Това е единият въпрос. Другият – защо Коминтернът е отражение именно на Сталин? През 1935 г., когато Хитлер отхвърля военните ограничения на Версайския договор, той разполага всичко на всичко с 36 дивизии. Не е особено голяма военна сила в този момент. Освен това ние като че продължаваме да плащаме данък на европоцентризма, тъй като в този момент като че ли по-голямата заплаха, ако изобщо може да става дума за заплаха, то тя е свързана с Япония и японската експанзия в Китай. И може би би било полезно да се преценява съветската външна политика и с оглед на това, което става в Далечния изток.

За панславизма, тук разбира се също може много да се говори. Знаем че още Ленин излиза с тезата за Русия като център на световната революция. Идеята той я прихваща от Каутски – това по-малко хора го знаят, но така или иначе според Ленин нациите са временен продукт на капитализма, които заедно с унищожаването на капитализма също ще бъдат унищожени, но под ръководната роля на руския пролетариат. Значи още при него забелязваме един елемент на вече класово-партиен вариант на панславизма. При Сталин това нещо се засилва и именно тази теза за нациите като временен продукт обяснява и лекотата и пълната войнишка дисциплина, с която БКП приема антибългарските тези за тракийска, македонска и добруджанска нация. Разбира се, много има да се говори по тезата, че една от целите на създаването на народен фронт е защитата на СССР и че въпросът за това се поставя на пренума на ЦК на КПСС от К.Радек. Трябва да се различава това, което е примерно един К.Радек през 1923 г. и кое е през 1935 г., когато е вече г-н Никой. Нито е в ръководството на съветската държава, нито е в ръководството на структурите. Прави доклад на пленума, но този доклад е на новоезик, както би казал Оруел. Поначало тезата за Съветския съюз като обсадената крепост, която целият свят иска да унищожи, е пропагандна теза, с която да се оправдае всъщност намерението на самата съветска държава да завладее и болшевизира целия свят.

В.АНГЕЛОВ: Бих искал накратко да изложа някои мисли по отношение на доклада, изнесен от уважавания от мен г-н проф. д.и.н. Д.Мичев. Веднага ще кажа, че той беше много интересен за мен и преобладаващото мнозинство от изнесените от него тези и твърдения съвпадат и с моите. Но въпреки всичко бих искал да изкажа известни съмнения по някои пунктове от тези твърдения, провокирани от запознаването ми с някои документи, засягащи проблематиката от 1941–1944 г.

На мен лично ми направи впечатление, че в Скопие версията за Коминтерна и решението за създаването на македонската нация сега вече се експлоатира съвсем открито, като те казват: "Защо се сърдите? Ваш е председателят на Коминтерна, ваши са членовете на ръководството и т.н., те са взели решението, а не някой си поляк." И това се потвърждава. В това отношение обаче аз забелязах, проследявайки документацията, че не еднолично Г.Димитров е вземал решенията си по македонския въпрос. Той безспорно е последният съветник, който по искане понякога на Сталин дава сведения. Но преди това той търси мнението и на своите подчинени вътре в България, на вътрешното ръководство, и на представителите на задграничното ръководство. Типично например в това отношение е искането му от началото на януари 1941 г. Влахов и Поптомов да дадат становище за това каква политика трябва да провежда БКП по македонския въпрос. Най-общо казано двамата са категорични, е и подписано от тях, че трябва да се работи за обединението на Македония, за независима Македония и за македонската нация, че тя вече е създадена и че това е факт. Категорични са и двамата. Известно е тяхното определяне на Пиринска Македония като една бяла кръпка, пришита към тялото на България.

Още едно обсъждане на македонския въпрос в Коминтерна се провежда в началото на май 1941 г. във връзка с писмото на Т.Павлов. И тогава също се търси мнението на вътрешното ръководство. Това писмо, за което говорите, се представя като протест на Т.Павлов. То е факт. Тогава Т.Павлов обаче пише на Тр.Костов и му обяснява, че трябва временно, по тактически съображения, партията да не работи в присъединената част за утвърждаване на македонското съзнание, защото масите там в момента са заблудени от окупаторите, екзалтирани. Като им мине екзалтацията, ние отново ще подновим работата. След това Тр.Костов го критикува в едно писмо, че е на неправилни позиции и категорично му заявява, че трябва да работим за утвърждаване на македонската нация, която, казва, по наши сведения е факт и е утвърдена. От Москва му искат сведение. Вътрешното ръководство се занимава с проблема и изпраща пространно писмо-мнение каква политика трябва да се провежда по македонския въпрос. Във връзка с това се появява и декларацията, за която Вие казахте, в която те определят Македония като окупирана, национално поробена от България територия. В това писмо до Москва те даже се изчислява колко македонци има според тях в Македония една трета вече са твърди македонци, друга една трета от младото поколение също са македонци, а в резултат на нашата политика сега и останалите ще се определят като македонци. Нещо повече, Тр.Костов и ръко-

водството на БКП твърдят, че в Македония от окупаторите, българските власти, се провеждала денационализаторска политика с цената на насилие, т.е. българските власти искали да денационализират македонците.

Македонският въпрос се обсъжда в Коминтерна и през 1943 г. Във връзка с това е преписката между Сталин, Тито и Димитров, за която Вие говорихте. Тогава, към края на април, и съветското правителство провежда специално заседание, на което обсъжда македонския въпрос и иска мнението на Г.Димитров. Писмата на Димитров идват след писмата на Тито. Той отговаря на Сталин каква е неговата позиция. Сталин иска неговото мнение, тъй като Тито се оплаква от позицията на БКП. И в тази връзка Г.Димитров, вече смея да твърдя, еднолично взема решението, за което Вие казахте, да не се провежда тази политика за независима Македония.

В прегледаните документи с известно съмнение се отнасям и към трактовката относно декларацията на ОФ от 1943 г. Не може да се приписва, че тя е преди всичко принос на ръководството на БКП. Напротив – доколкото ми е известно, те правят компромис. Този текст за Македония е вмъкнат преди всичко по настояване на партньорите в ОФ. Категорично. А след това вече Комунистическата партия ги лъже и не смята да изпълнява тази политика, както е известно.

И най-накрая бих искал да кажа, че може би трябва, когато се опитваме да определяме виновниците за провеждането на тази политика, колкото и да ни е неудобно, да признаем: основните виновници са вътре в България. Това са българи, ако трябва да ги степенуваме. След това вече, разбира се, има натиск от Югославия – те си преследват своите цели. И най-накрая вече ролята на Москва.

Една корекция бих си позволил, що се отнася до конференциите в Бихач, Яйце, манастира "Прохор Пчински". Мисля, че може да се твърди, че провеждането им не става без знанието на българското комунистическо ръководство. Напротив, те знаят за тях. Нещата, както е известно, вече са решени извън ЮКП и БКП – на по-високо ниво. Решено е да има македонска държава в границите на Югославия, че тя ще бъде федеративна държава. На всички тези конференции има представители на Англия, САЩ и на СССР. Особено на последната – в "Прохор Пчински", където, аз твърдя вече определено, има двама представители на БРП от Пиринска Македония. Те са изпратени и те действително са членове на БКП. Ние това не можем да го отричаме.

И най-накрая, последното което ми се струва, че трябва да бъде коригирано, е по въпроса за Методи Шаторов. Прави впечатление, че в последно време в Република Македония започват да се появяват писания за реабилитация на много видни техни личности, които бяха и основатели на Македонската република – М.Шаторов, П.Брашнаров, М.Андонов-Ченто и т.н. Те сега ги реабилитират и започват да използват тяхната дейност през 1944–1945–1946 г. до осъждането им, за да утвърдят македонското съзнание. Появяват се вече публикации и по въпроса за М.Шаторов. М.Шаторов за мен специално е един член на БКП, който по убеждение, може би се лъжа, е македонист. Има такива документи и мис-

ля, че наскоро ще се появи и такава публикация. Той ще бъде реабилитиран, за да може да го използват като един аргумент в подкрепа на утвърждаването на македонската нация.

Р.ГРИШИНА: Я не хотела бы поднимать вопросов, к которым уже обращалась в своем выступлении. Но у меня возникла своего рода реплика по поводу выступления Пл.Цветкова относительно того, что БКП оказалась случайно в Коминтерне, фактически была так сказать "внесена" в Коминтерн не будучи к этому достаточно готовой. В советской историографии, вообще в марксистской историографии, всегда существовала и продолжает существовать версия о том, что БКП была к большевикам ближе всего. Поэтому и получалось такое тесное сотрудничество. Началось это сближение еще до первой мировой войны. Шло оно в основном по идеологической линии, а потом, когда Коминтерн превратился в воинственную организацию, то и БКП тоже очень легко стала сотрудничать именно в этом плане с Коминтерном.

Мне кажется, что этот вопрос гораздо сложнее. Не совсем верна и та интерпретация, о которой я говорила. Здесь действительно нужно еще очень много изучать и причем изучать конкретно судьбу, конкретно действия исторических деятелей – болгарских коммунистов. Школа Благоева была очень сильной школой. Эта школа была, мне кажется, близкой к будущим большевикам в идейном, идеологическом плане, но отнюдь не и в другом плане. Я довольно близко занималась историей Сентябрьского восстания. И во многом вставала в тупик. Например, по вопросу о том каким образом все-таки произошел этот переворот в августе 1923 г. Каким образом ЦК БКП решился взять курс на подготовку вооруженного восстания. Сопротивление Кабакчиева было отчаянным. Вы это знаете. В течение долгого времени под жестоким напором, нажимом со стороны Коминтерна партия держалась. И вдруг такой резкий поворот.

В основном действительно благодаря Коларову. Но я считаю, что Коларов оказался просто в стесненных обстоятельствах. Стал своего рода заложником этих обстоятельств. Ведь не надо забывать, что его семья была в Москве, что здесь в Софии ему пришлось контактовать с агентами Коминтерна и других наших спецслужб. В каких обстоятельствах он оказался мы досконально не знаем. Но во всяком случае тот шаг, который от сделал, мне кажется, был вынужденным шагом.

Что касается Г.Димитрова, то здесь очень много туманного. Но для меня его поворот тоже непонятен. Потому что Димитров тоже до последнего времени, до августовского поворота, придерживался всех тех резолюций, которые ЦК и Партийный совет приняли в июне и июле. Нет никаких данных и тем не менее оба они – Коларов и Димитров, оба благоевцы, вероятно все-таки деятели с более-менее либеральной жилкой, стали совершенно на новый для себя путь. Я думаю, здесь сыграли свою роль помимо того, что я уже сказала о Коларове, и какие-то карьеристические тенденции и возможность иметь большие деньги через Коминтерн и другие советские органы.

Скажем сохранились документы о том, как Й.Пятницкий, который распоряжался коминтерновскими деньгами, сокрушался, что болгарский дядя, под которым надо понимать Коларова, бесконечно тянет деньги из коминтерновской кассы и в тоже время не платит за квартиру в гостинице "Люкс", что приходиться содержать двух его сыновей и семью и т.д. и тому подобное. Может быть для вас это не очень приятные сведения, но мне кажется, что мы до конца никогда не разберемся, если не будем учитывать личных качеств руководителей партии.

Д.МИЧЕВ: Аз смятам, че трудно можем на този етап, след като не познаваме цялата документация, да правим окончателни изводи. Това, до което сме достигнали, е само част от документацията, която е била достъпна в архива на Института по марксизъм-ленинизъм в Москва (ИМЛ) и в архива на Г.Димитров. Аз съм сигурен, че ако ние имаме достъп до архива на ЦК на КПСС, до канцеларията на Сталин, до архивите на силовите министерства, ще се намерят още много документи, които ще разкрият още много проблеми или ще доизяснят редица от тях. Затова не може на кантар да поставяме кой има по-голяма вина, кой има по-малка вина, защото когато Балканският лендерсекретариат решава въпроса за македонската нация, Димитров е още в подземията на Гестапо. Но ако става въпрос да го виним, можем да го виним, защото по-късно той не се противопоставя на македонизма и защото още от 20-те години, като верен човек на Коминтерна и на ВКП(б), той поддържа тази теза за македонската нация. Разбира се, до 9 септември 1944 г. тя нямаше такива последици. Но когато той стана държавник и БРП(к) стана управляваща, и то решаващ фактор в управлението, тази теза и тази практика нанесе огромни пакости, които и в сегашния момент продължават да тегнат върху българската външна политика и върху българската държава. И аз имам много голям страх, че тези пакости, както се правят разни изявления сега, от съвременни управници на България, че тези въпроси ще бъдат решени за 1–2 месеца, че историята, както осъди всичките тези неща, които направи БРП(к) със своята политика по македонския въпрос преди и след 9 септември, още по-тежко ще осъди и това, което ще направят съвременните управници ако отстъпят по македонския въпрос и както те говорят, че това бил един схоластичен въпрос. А той не е схоластичен въпрос, той е въпрос за българската нация, за българските национални интереси. И ако се отстъпи, историята ще осъди и сегашното ръководство. Така че не може да ги делим на кантар.

По един въпрос още. Става въпрос за съветското ръководство и българското ръководство – дали са знаели за решенията, взети в Яйце. Не са знаели, тъй като има един доклад на ген.Корнеев – шеф на съветската военна мисия при щаба на Тито, който докладва, че когато през пролетта на 1944 г. той се връща в Москва, едва тогава съветското ръководство научава за тези решения. Това е т.нар. политика на Тито на свършените факти. Той използва факта и в това писмо до Сталин, което аз ви казах, той казва: Кой помага на съветската армия? Българите ли помагат? България е на страната на хитлеристка Германия. Нейните ко-

мунистически ръководители умуват каква борба да водят и нищо не правят. Ние помагаме на съветската армия. Вие ако поддържате българите, ние ще загубим Македония, авторитетът на нашата партия ще падне, англичаните веднага ще дойдат в Югославия. А чрез кого вие ще засилите своето влияние на Балканите и ще опрете в съседна Европа? Чрез нас.

Чрез тези неща той просто е намерил тънката струна на Сталин. И това изиграва голяма роля.

За "Прохор Пчински". Аз, доколкото съм се занимавал с този въпрос, не знам да са присъствали представители на съпротивата от Пиринска Македония. Ако са присъствали, те не са оторизирани от БКП като представители. Още в навечерието на 9 септември, през август месец, ръководството на Щаба във Вардарска Македония прави опити да сложи ръка върху въоръжената борба в Пиринска Македония. Там се пишат писма, викат се представители и т.н. Ако това беше се постигнало, тогава вече можеше да говорим. Но фактът е, че в решенията в Яйце се поставя въпросът не само за създаването на Федерална Македония, но и за обединението на Пиринска и на Егейска Македония, без да се пита българската страна. Докато тезата на Димитров е, че въпросът ще се решава след войната с помощта на СССР. А що се отнася до критикуването на тези-онзи, мога да кажа, че българското ръководство робува на македонската нация. Обаче отстоява на исканията и стремежите на ЮКП да заграбят Пиринска Македония. Неслучайно делегация, която идва тук начело с Вукманович – Темпо и притиска Тр.Костов и другите членове на ЦК да се съгласят с тяхното виждане по македонския въпрос, след това създава бригадата "Яне Сандански", а на Парижката мирна конференция югославските представители поставят въпроса за Македония и искат да го облекат в решение на Парижката конференция, за да има Югославия право да обедини този край.

Нещата са много сложни, тепърва допълнително ще ги изясняваме, но аз още веднъж искам да подчертая, че, изхождайки от своите имперски интереси, Съветска Русия, след това СССР в лицето на Комунистическия интернационал, нанесоха непоправими щети върху българското национално дело и интересите на българския народ. Тези поражения продължават да тежат и днес върху България. Признахме Македонската държава. А как я признахме? Признахме я в навечерието на една предизборна борба на бърза ръка, без да питат никого, с оглед на своите тесни партийни политически интереси. И никой не каза: защо беше създадена тази македонска държава? С какво беше създадена тази македонска държава? Вардарска Македония е осеяна с безкръстните гробове на хиляди български патриоти, които се обявиха против създаването на тази държава, защото тя беше създадена с огън и кръв. Защо Скопското ръководство не дава документацията да видим колко души са осъдени? Колко души са избити без съд и присъда? Защо беше осъден М.Андонов – Ченто и ръководителите на ВМРО?

Сега разбира се се правят опити, понеже фактите не говорят за македонската

нация и те гледат всички тези, които са се борили против македонската нация, вкл. и М.Андонов-Ченто, вкл. и Шаторов да ги използват за тяхната теза.

К.ПАЛЕШУТСКИ: Бяха повдигнати твърде интересни въпроси, които мисля отдавна нашата историография е разрешила, но има твърде много съмнения по някои от тях. Вероятно има и документация, която тепърва ще бъде открита и може да внесе много уточнения.

Първо за себе си трябва да кажа, че аз вече се самокоригирам в няколко отношения и най-вече да ви съобщя, че тези дни при нас беше в Института по балканистика един млад колега от Солун, който е завършил история в Московския университет, работи по тези проблеми, публикувал е доста неща, и ми донесе в превод на гръцки език доклад от 40 стр. на ИМЛ. Този доклад е искан от нашите власти в България и е изпратен на 28 юни 1990 г., но къде е дошъл в София за мен е неизвестно. Пак ще повторя – нашите архивни власти или други държавни власти са поискали от Москва да съобщи кои историци са работили по прословутия македонски проблем и дали са използвали документацията на ИМЛ, на Коминтерна съзнателно, обективно, или са внесли някакви преиначавания. Трябва да ви кажа, че аз фигурирам в този доклад поне в 35–36 страници и естествено трябва да благодаря на колегите от Москва, че са дали положителна оценка на моите монографии и писания с едно коригиране, а именно, че в моите книги за дата на решението на Коминтерна за македонска нация е посочен април 1934 г. и февруари 1934 г., а всъщност решението е от 11 януари 1934 г.

Ще отворя една малка скоба и ще кажа, че едва през 1988 г. получих оригинала на това решение в Москва, за което съм още веднъж много благодарен на съветските колеги и там наистина видях – в оригинала пише: утвърдено от ИККИ на 11 януари. Очевидно тезата, че това решение е внесено в ИККИ края на 1933 г. не може да бъде оспорена. Има технология, знаете добре. На 11 януари обаче то е утвърдено и е пуснато. Много документи обаче го отбелязват като прието през февруари. Публикувано е решението през април. Аз в своята последна книга, която е под печат, съм се самокоригирал, но не това е най-важното, колеги, дали от януари, дали от февруари или март, или от април е решението. По-важно е да отбележим, според мен, че това решение, и тук ще се присъединя към колегата Ангелов, това решение има по-дълга история и не можем едностранно да обвиняваме само Коминтерна, само лендерсекретариата. Аз най-малко бих искал да обвинявам Димитров и българските комунисти. Но човек, който се занимава обективно с въпроса не може да не забележи, че от 1927 г. в публикации на наши комунисти, в това число и на Димитров, се появява вече, макар и в съвсем случайна форма, понятието македонска нация. Така че нека бъдем точни, независимо дали са български комунисти, дали са руски, съветски комунисти. И това решение не е толкова драматично, според мен. То става драматично тогава, когато се създава вече Македонска република и решението се задълбочава, като намира държавническо покритие.

Но да не се отклонявам. Още някои уточнения в тази насока. Тук бяха повдиг-

нати въпросите за Бихач, за АВНОЮ, за Яйце, за ген.Корнеев, за декларацията на ОФ – просто трябва да ги сложим на местата, в истинската им хронология. Естествено е, проф.Мичев е прав, знаем го от историята, че съветският ген.Корнеев не е участвал в заседанията на АВНОЮ в Яйце. Той отива в Югославия покъсно, пристига там през март месец 1944 г. Имаме драгоценните признания на Тито и на Бакарич, че съветски представители не само че не са участвали на конференцията в Яйце, но самият факт за свикването на конференцията в Яйце и особено решенията за създаване на една република Македония, в която да бъде включена и Пиринска Македония като част от общата Югославска федерация, стриктно се крие от Москва. Когато ген.Корнеев пристига в Югославия той научава лично от британския пратеник, който е бил там, в Яйце, че такова решение е взето. Тито дълго време не желае да предостави архивите на Яйце, но генералът е бил много упорит и накрая Тито се съгласява. Той изпраща своя бъдещ биограф Вл.Дедиер и те с два коня отиват и разкопават кожените чували около Яйце и самият ген.Корнеев се убеждава на място в протоколите на Яйце, че Тито има намерение да приобщи Пиринска Македония, цяла Македония, в бъдещата федерация. Оттам следва вече установяването на връзката на Корнеев с Молотов и Сталин лично. Сталин пита официално Димитров дали той е давал съгласие за включване на двама български представители в АВНОЮ, става дума за Д.Влахов и Вл.Поптомов. Димитров вдига рамене и казва, че той за пръв път сега научава, че такава сесия е проведена в Яйце. Това са истините, колеги.

Когато се взима решението за македонска нация, Димитров не е в СССР. Нека да не обвиняваме излишно хората, но по-късно той с колебание, не искам да бъда адвокат на Димитров, с голямо колебание приема решението за македонска нация. Ще ви припомня един разговор, за който във фонда на Димитров има бележки на самия Димитров. Това е преди X пленум на ЦК на БКП през 1946 г. Тогава Димитров е привикан пак в кабинета на Сталин. Сталин дори се държи много пренебрежително към Димитров. Очевидно Димитров е оспорвал съществуването на македонска нация в Пиринска Македония. Той казва: "Сталин бръкна в джобовете си на панталона, обърна се демонстративно с гръб към мен, разсеяно гледаше през прозореца, и каза: "Димитров, имаше ли молдовска нация? – Нямаше. Имаше ли азърбайджанска нация? – Нямаше. Следователно може ти да мислиш, че няма македонска нация, но си длъжен да отидеш и да внедряваш македонско съзнание у населението в Пиринския край". Това потвърждава и писмото, което е последвало от Москва и което мистериозно изчезва навремето от нашия архив. Не знам дали не се намери. Писмото без подпис е било получено в ЦК преди X пленум. В него се дават наставления какви решения трябва да вземе X пленум. Това писмо добросъвестните наши архивисти бяха сложили към материалите на X пленум, които са подвързани. То не беше подвързано към тялото. Архивистите бяха сложили това писмо в превод на български език за улеснение на изследователя. След известно време това писмо изчезва от папката. Писмото е било без подпис и без адресат, но личи, че това е

стила на канцеларията на Сталин. Много добре се виждат наставленията на Сталин до българските комунисти какви решения трябва да се вземат на X пленум.

И ще се върна малко назад. Декларацията на ОФ – тя не е отглас на решенията в Яйце. В никакъв случай. Това е тезата на колегите в Скопие и в Белград. Добре е да се знае, че същата декларация е публикувана в бюлетина на БРП от август 1943 г. – значи преди да се проведе сесията в Яйце. Това писмо вече го имаме публикувано във вътрешнопартиен бюлетин. А неговата поява като декларация става през декември, малко осъвременено, но със същите позиции. Така че това не е в никакъв случай отглас на искането на Тито да създаде Македонска република. Това е по-ранно становище преди да се свика сесията в гр.Яйце. Мисля, че тези уточнения трябваше да бъдат направени, за да се внесе ред в хронологията и да се знае всъщност как стоят тези проблеми.

Л.РЕВЯКИНА: По повод забележките на Пл.Цветков към моя доклад. Относно Карел Радек. Наистина проведения през декември 1927 г. XV конгрес на ВКП(б) изключва Радек като активен участник в троцкистко-зиновиевската опозиция от партията, но след направеното от него през януари 1930 г. заявление, че напуска опозицията, членството му във ВКП(б) е възстановено. От 1932 г. до новия му арест през септември 1936 г. К.Радек е завеждащ Бюрото за международна информация (международния отдел) на ЦК на ВКП(б). Заемайки този пост, той активно участва в изработването на външната политика на СССР. През 1933 г. Сталин го използва и за водене на тайни преговори с ръководителите на Райха.

Много е опростено, според мен, да се гледа на заявленията на съветските ръководители и лично на Сталин през 1934 г. за опасността от империалистическо обкръжение на СССР само като на "гола" пропаганда. И Сталин, и коминтерновските дейци, изхождайки от опита на болшевиките през 1917 г., се надяват и кроят планове за възможни нови революционни победи в случай на нова световна война. Но те не по-малко разбират и факта, че новата война може да помете и съветската държава, а с нея и цялото комунистическо движение. Сталин се страхува от обединяването на силите на Германия и Япония срещу СССР, не вярва на Великобритания и Франция и ги подозира в намеренията да насочат Хитлер към агресия на Изток. И отчаяно се стреми към договора с нацистка Германия. Страхът от засилването на нацизма и фашизма, от агресията срещу СССР, поражда и идеята за използването на комунистическото движение в защита на СССР.

Й.БАЕВ: Относно възникването на идеята за създаването на Информационното бюро на компартиите. Мисля, че Ар.Улунян в една от своите книги пише, че тази идея се появява през юни 1945 г. Тогава става дума за създаването на център, който би координирал дейността на трите балкански компартии – гръцката, югославската и българската. По-късно, през 1946 г., отново от балкански-

те компартии се поставя въпросът за провеждането на регионално съвещание за решаването на някои общи въпроси. Но след консултации с Москва, ЮКП и БКП се отказват от тази идея. Има и едно писмо, което до сега не е въведено в научен оборот. Това е писмото на Г.Димитров до завеждащия Отдела за външна политика на ЦК на ВКП(б) М.Суслов и до неговите заместници Б.Пономарьов, Л.Баранов и А.Панюшкин от 22 април 1946 г. В него подробно е изложена за пръв път, според мен, идеята, че комунистическите партии вече твърде много са се отдалечили една от друга, а на тях им е необходимо да разменят опита си от управлението и т.н., и че може би е необходимо създаване на някакъв координационен център. След това вече следва размяна на писма по повод идеята на М.Ракоши, като и българската, и съветската страна отхвърлят неговото предложение. Но все пак след 22 април 1946 г. и на 6–7 юни 1946 г. има развитие на този въпрос. Така че, според мен, 1946 г. е годината, когато започва да се обсъжда въпросът за създаването на общ координационен център. През юли–август 1947 г. тази идея се реализира.

Имам и един въпрос към проф.Адибеков. Както Вие казахте, а и според американската историография е така, Филипов – това е псевдоним на Сталин. А от кореспонденцията се вижда, че в един и същи ден Г.Димитров пише и до Филипов, и до Дружков (псевдоним на Сталин). Може би под Филипов трябва да се разбира ЦК на ВКП(б)?

Г.АДИБЕКОВ: Есть один документ – письмо, написанное рукой Жданова е адресованное Сталину. В нем имя "Сталин" зачеркнуто и сверху написано – Филиппову. Так что в один и тот же период Сталин был и Филипповым и Дружковым. Филипповым от был для Коминформбюро. "Наш большой друг" – это тоже псевдоним Сталина. Абсолютно точно установлено, что все эти псевдонимы Сталина.

Й.БАЕВ: Имам още един въпрос към проф.Адибеков. Във Вашата статия се посочва, че през май 1950 г. в Коминформбюро се поставя на разглеждане македонският въпрос. Но след тази дата няма никакви документи на Коминформа по македонския въпрос. Защо?

Г.АДИБЕКОВ: В 1950 г. у Москвы уже не было интереса к этому вопросу.

Т.ВОЛОКИТИНА: Я тоже хочу тоже остановиться на вопросах, связанных с судьбой Коминформа и по некоторым из них возразить проф.Адибекову. Не могу согласиться с выводом проф.Адибекова, что предложение Г.Димитрова о создании Международного комитета борьбы против опасности войны и фашизма является предвидением будущего движения сторонников мира. И что с этой идеей, как Вы сказали, Г.Димитров опередил всех коммунистических лидеров и советское руководство. Мне кажется, что здесь положение как раз обратное. Выдвигая это предложение, Г.Димитров оглядывается назад и возвращается к

опыту Коминтерна периода VII конгресса. Даже и формулировка – Комитет борьбы против опасности фашизма и войны, перекликается с формулировками того периода.

Другое дело, что Сталин никогда не поднимал на щит ни опыта VII конгресса Коминтерна, ни его решений. И в этом плане, конечно, позиция Димитрова может рассматриваться как некое противостояние тому, что задумывалось в Москве. Но все-таки я думаю, что здесь не о предвидении будущего движения сторонников мира должна идти речь.

Второй момент. Был затронут вопрос, в том числе и в выступлении коллеги Баева о том, что следует считать исходной точкой возникновения идеи создания Коминформа. В литературе существуют разные даты, называются разные лица, подавшие идею создания единой коммунистической организации. Документы, которые сохраняются в РЦХИДНИ, говорят о том, что идея создания Коминформа отражала определенные настроения национальных коммунистов, рядовых коммунистов, что эти настроения существовали в среде компартий. В частности известно письмо чехословацкого коммуниста Зденека Рейхля, написанное Сталину летом 1946 г. В нем говорилось о необходимости реанимировать в новых условиях коммунистическую организация, т.е. создать новый Коммунистический интернационал. И даже было предложение сделать центром этого будущего интернационала Берлин.

К письму Рейхля был приложен меморандум, в котором вопрос о восстановлении и будущей деятельности такого органа был подробнейшим образом разработан. Само письмо было написано Рейхлем от имени группы чехсловацких коммунистов. Москва ответила, что предложение Рейхля будет изучаться. Но прежде всего был сделан запрос в ЦК КПЧ о том, кто такой Рейхль? Был получен ответ, что это честный рядовой член КПЧ, за которым никаких отрицательных проявлений не было замечено. Конечно, никакого результата предложения Рейхля не дало. Но вероятно при формировании идеи создания Коминформа в какой-то мере учитывались и настроения рядовых коммунистов.

Третий момент. Очень распространено мнение о том, что французских коммунистов изгнали из правительства в мае 1947 г. На самом деле и в воспоминаниях Ж.Коньо и в других документах говорится о том, что французские коммунисты сами ушли из правительства, стараясь создать правительственный кризис. Они надеялись, что им предложат вернуться в правительство. Но этого не случилось. Кстати, эти самостоятельные действия французских коммунистов, не согласованные с Москвой, стали поводом для очень острого письма А.Жданова от 2 июня 1947 г. В нем Жданов, обращаясь к М.Торезу, пишеть: "Говорят, что Вы предприняли эти действия после того, как их согласовали с Москвой. Вы знаете, что это не так. Мы обеспокоены и просим объяснить, что происходит." И именно опасения Москвы, что подобные самостоятельные действия могут стать примером для других компартий, с моей точки зрения, послужили дополнительным толчком к созданию такой тесной организации как Информбюро,

где все ипициативы, все действия должны были бы согласовываться, чтобы не проявилась подобная самостоятельност в будущем.

Кстати, подробно все эти сюжеты совсем недавно изложил в своей статье "Сталин и Торез. 1944–1947 г." М.М.Наринский. Она опубликована в журнале "Новая и новейшая история". Статья написана на материалах Архива Президента.

Еще один момент. Критика Карделем и Джиласом итальянских и французских коммунистов в Шклярской Порембе. Я останавлюсь на этом вопросе, потому что у нас в историографии существует несколько точек зрения по этому вопросу. Дело в том, что итальянцами было высказано мнение, что в Шклярской Поребме существовала советско-югославская гегемония, что действия советских и югославских представителей шли в одном русле и что это свидетельствует о какой-то предварительной договоренности. В своих воспоминаниях Кардель говорит (и Г.Адибеков упомянул об этом), что во время совещания Жданов просил участников конференции "ударить" по французам и итальянцам. Но когда читаешь разгромные доклады Карделя и Джиласа, создается впечатления, что они были заранее подготовлены и обдуманы. Критика настолько детайльная, история Французской и Итальянской компартий начиная с периода войны дана настолько подробно, что спонтанно, без предварительной подготовки, эти детали нельзя было воссоздать. Советско-югославская гегемония на совещании в Шклярской Порембе естественно была. Но существовала и какая-то предварительная договореность. У нас есть коллеги, которые считают, что поскольку это не отражено в документах, то такого и не было. Но вы знаете, что по устной договоренности часто делалось больше, чем фиксировалось документами.

По поводу того, что цитировал Г.Адибеков в отношении действий американца, поехавшего в район шахт. Вопрос не такой и простой. Вы знаете, что такое горнорудные шахты. Это секретный вопрос. Знаете и историю создания ГОРУБСО, и с какой целью он был создан – добыча урановой руды. Болгарская урановая руда была более высококачественной, чем чехословацкая. В недавно переведенной на русский язык книге ген.Судоплатова "Разведка и Кремль" прямо говорится, что болгарские урановые шахты давали полторы тонны качественной урановой руды Советскому Союзу. Поэтому здесь не все так просто.

И последнее, о чем я хочу сказать, это о Тр.Костове. Материалы, которыми мы сейчас располагаем, дают возможность поставить вопрос о тех импульсах, которые шли изнутри страны и использовались при фабрикации дел против тех или иных национальных коммунистов. Один из таких документов нам предоставили в Архиве Президента. К сожалению, это документ, исходящий от человека, который спустя несколько месяцев тоже пострадал. Документом на этот счет мы тоже располагаем. Речь идет о генерале Ив.Кинове. О том, что в мае месяце 1948 г. ген.Кинов, который занимал тогда должность Начальника Главного штаба БНА, в беседе с главным военным советником СССР в Болгарии Петрушевским (а речь шла о положении в Югославии и о письме ЦК ВКП(б) к

руководству ЮКП) поднял вопрос о том, что в Болгарии тоже существуют нежелательные явления такого рода, т.е. антисоветские настроения.

Беседа длилась 2 часа. Какая информация могла быть передана за 2 часа беседы, трудно сказать. Но 16 мая 1948 г. Петрушевский доложил об этом разговоре министру вооруженных сил СССР Н.Булганину. Петрушевский пишет: "В следующим разговоре, который продолжался около 2-х часов, Кинов, хотя и в очень осторожных выражениях, совершенно определенно дал понять, что и в Болгарии существует определенная группа лиц, которые считают, что роль СССР в деле освобождения Болгарии не так уж велика. Что и сами болгары сделали для своего освобождения очень много. Кинов два раза почеркнул – никакой организации у нас конечно нет. Есть только подобные настроения у части членов правительства и среди других ответственных лиц. Из дальнейших высказываний Кинова можно ясно понять – основными лицами, возглавлявшими эти настроения являются: первое, Тр.Костов – зам.-председателя Совета Министров; второе, А.Югов – министр внутренних дел и третье Ив.Стефанов – министр финансов."

Булганин через неделю посылает эту информацию наверх. Непосредственная реакция советского руководства на этот документ неизвестна. Но то, что он был изучен и не забыт – это совершенно очевидно. Потому что уже 6–7 декабря следует известная беседа Сталина с болгарскими представителями. Оттуда идет отсчет обвинения Сталина в адрес Костова.

Вы знаете, что и к фигуре Югова в Москве был повышенный интерес. В книге "Последната година на Тр.Костов" М.Исусов пишет, что В.Червенков трижды летал в Москву защищать Югова, прежде чем Москва согласилась вопрос о Югове снять.

Первый сигнал по делу Тр.костова, которым мы располагаем, приходится на май 1948 г. Сказать с точностью, что он вообще был первым, нельзя. Но то, что были и другие – совершенно точно. Кстати, в рукописи одной из работ Ан.Аникеева, я видела материал о том, что в октябре 1948 г. в Москве был получен анонимный компромат на Костова из Болгарии. На этот раз Тр.Костов был включен в другую "преступную" группу. Туда входили Чанков, Червенков и Югов.

Мне кажется, что нам следует изучать подобные материалы, если они нам попадаются. Нужно знать откуда шли импульсы фабрикации последующих дел. Эти документы интересны и с чисто психологической точки зрения. Так, когда стали сгущчаться тучи над Тр.Костовым, то фактически все старались побыстрее от него отмежеваться. Самое тяжелое, гнетущее впечатление на меня например произвел материал Ц.Драгойчевой, которая сформулировала 11 пунктов обвинений против Тр.Костова и поскольку процесс против Тр.Костова только начинался, этот материал стал своего рода подсказкой тем органам, которые вели следствие. Подсказка эта была получена, как говориться, во время. Читать такие документы необичайно трудно. Оказывается, что у Драгоючевой с 1942 г. существовало глубокое недоверие к такой "темной" личности, какой оказался Тр.Костов.

Д.СИРКОВ: Първо, трябва да ви кажа, че съм потресен от изнесените доклади. Не че не съм знаел за тези т.нар. чистки в Коминтерна. Но съм потресен от конкретиката на материала, който беше поднесен тук. Имам въпрос към колегите и ще поясня защо поставям този въпрос. Наистина ли всички доносници в Коминтерна са били от съответните партии? Т.е. доносите срещу българските комунисти са правени от български комунисти, а доносите срещу югославските комунисти са правени от югославски комунисти. Този въпрос е твърде интересен според мен, защото ако не се лъжа на X конгрес на Съюза на югославските комунисти водач на съветската делегация беше Кулаков, секретар на ЦК по селското стопанство. Този конгрес се проведе в деня, когато един от избитите водачи на ЮКП в Съветска Русия – Филип Филипович навършваше кръгла годишнина. И си спомням че Кардел в словото си на конгреса, каза че тези Сталинови чистки, така ги нарече той, са отнели живота на стотици югославски комунисти. Когато Кардел подкани всички делегати и гости да почетат паметта на загиналите в Съветския съюз дейци на ЮКП, телевизионната камера фиксираше съветската делегация и самия Куликов. Това го помня, бях в Белград тогава.

На другия ден в югославския печат се появиха съобщения с нотки, че ако Ф.Филипович е бил убит и ако и Горкич е бил убит, вероятно доносниците са в средите на делегатите на X конгрес на СЮК. Т.е. фиксираха Тито, може би Кардел, може би Влахович и др., които са искали едва ли не Горкич да бъде отстранен от първото място в партията и да го замени Тито. Както се получава.

Вторият въпрос е за Коминформбюро. Известно е, че на XVI си пленум (1948 г.) БКП отива към частично изправяне на своята грешка по македонския въпрос и допуснатото на X пленум (1946 г.), за който стана дума преди. В какво се изразява то? На XVI пленум вече се говори за българско малцинство във Вардарска и Егейска Македония. Известно е, че група интелектуалци, между които П.Брашнаров, П.Шатев и др. от Република Македония след това протестират пред българското правителство и българската партия, като казват, че те не са никакво малцинство – те са мнозинство във Вардарска Македония. И в последствие е известно, че същите хора отправят едно писмо до съветското посолство в Белград, което, незнайно защо минава най-напред през българското посолство и след това е предадено на съветския посланик. В придружителната бележка към това писмо е казано, че когато българската партия започва да изправя своята грешка по националния въпрос, сиреч по македонския въпрос, Коминформбюро е направило остра бележка на българските комунисти, че отиват в сферата на непозволеното. И това ми е въпросът има ли наистина такова решение на Информбюро, с което да се дърпат ушите на българските комунисти след XVI пленум на партията?

И още един въпрос към проф.Адибеков. Според книгата на колегата Радкович от Белград, частта на втората резолюция на Информбюро, в който Титовият режим се определя като монархофашистки, е писана от Г.Георгиу-Деж. Не зная дали съм точен, но аз говоря по литература. Не съм работил с тези доку-

менти. След като определят Югославия като монархофашистка държава, Гърция също като такава държава, в Политбюро на БКП в продължение на няколко дни се обсъжда каква трябва да бъде стратегията на българската държава, сиреч на международното комунистическо движение по националния въпрос. Тогава Червенков трасира политиката на българската държава. Вл.Поптомов настоява да се спре с внедряването на македонско съзнание сред българите в Пиринския край. Но Червенков се противопоставя категорично и казва: "Нашата генерална стратегия в бъдеще, може би за 10, може би за 50 години, може и повече, е да разгромим монархофашистка Югославия, да разгромим монархофашистка Гърция, и в това време ако ние спрем внедряването на македонско съзнание в Пиринския край възможно е – за тези 40 или 50 години – да се формира македонска нация във Вардарска и Егейска Македония. В Пиринска Македония да си остане населението българско и то да не може да послужи като стожер за присъединяването на Македония към България. Или пък да се обедини в една република Македония.

Питам колегите има ли нещо подобно в документите на Информбюро в Москва и дали Червенков там не е развил подобни тези, каквито развива тук в Политбюро на БКП?

Н.ЛЕБЕДЕВА: Что касается первого вопроса – в отношении репрессий, я могу ответить. Безусловно, импульс давался сначала сверху – от сталинского руководства. Я очень хорошо знаю Польскую компартию, и как обстоял этот вопрос там. Сначала кто-то расценивался как сторонник Троцкого. Польская компартия состояла из довольно смелых деятелей. Они хотя и не разделяли взгляды Троцкого, но не были согласны с гонениями против Троцкого и считали, что это позорит и Коминтерн и компартии. За эту позицию они были записаны в сторонники Троцкого. Потом начались гонения. Деятели, приближенные к руководству Польской компартии пишуть доносы на своих товарищей. О масштабах этого процесса можно судить хотя бы по одному примеру. Зять А.Варского (был женат на дочери Варского) написал доносы на 80 руководящих деятелей Польской компартии, близких к его свекру.

Другие компартии тоже помогали "громить". Антон Иванов (Лука) участвовал в разгроме Польской компартии непосредственно. Он был направлен в Париж, чтобы подготовить роспуск Польской компартии. Вопрос о роспуске Польской компартии был решен в 1937 году на основании письма Г.Димитрова Сталину. Сталин на этом письме написал резолюцию с добавкой, что это нужно было сделать еще несколько лет назад. Но именно А.Иванов исполнил это задание. Нужно иметь в виду, что часто доносы писались с целью, чтобы отвести от себя подозрение. Что касается отношения Г.Димитрова к Сталину, я могу сказать следующее: конечно, он все понимал. Ему было ясно, что все эти репрессии надуманные. Он прекрасно знал этих людей. Но кем для него был Сталин? Руководитель социалистической страны, от которого зависело ее процветание. А процветание социалистической страны – это обеспечение процветания дела

социализма. Вот его грубая логика, из которой он исходил, поддерживая Сталина. Т.е. поддерживая Сталина, он считал, что поддерживает дело социализма. Хотя видел все его слабости.

По поводу возникновения идеи о создании Коминформа. По-моему, она возникла еще в апреле 41 г., когда впервые появилась мысль о распуске Коминтерна. Вместо него собирались создать Бюро международной информации. Не случайно, когда распустили Коминтерн и на его базе создали международный отдел при ЦК ВКП(б), то его назвали Отдел международной информации. Причем, когда подготавливался роспуск Коминтерна и вырабатывалось решение о его роспуске, М.Ракоши сказал: "Мы не должны включать тезис о многообразии условий работы коммунистических партий, потому что впоследствие это нам помешает создать будущую международную организацию коммунистов". А ему ответили: "Ничего. В будущем мы придумаем как это оправдать". Но создали ее тогда, когда она понадобилась Сталину. До 1947 г. было еще рано. Он еще все-таки ладил, плохо, но ладил, с западными странами. Вот когда уже создалась Западная Германия, когда появился "план Маршала", дело шло к полному разрыву, тогда пришло время кулаку и дубинке. Так сказать: "Вот вам: вы нам – мы вам". Конечно, при создании Коминформбюро имелась в виду и необходимость подчинения непокорных партий. Одно дело если скажет Сталин, другое, когда весь "коммунистический лагерь". При оформлении идеи о создании Коминформа имелись в виду и пожелания отдельных коммунистов, но они конечно же не были решающими.

Д.СИРКОВ: Отдавна, при разни обстоятелства ми се е случвало да преглеждам документи, свързани с репресии у нас и в чужбина, чел съм писмени, слушал съм и устни информации за тези явления, и съм си задавал въпроса как е възможно такова нещо, откъде идва то? До сега не съм прочел някаква социално-психологическо изследване по този въпрос. То не идва от междузвездното пространство, не пада от небето. Някакви условия подтикват хората, поне част от политически ангажираното общество, да извършва такива неща. Проблемът не е само в това, че Сталин може да даде указания. Всеки диктатор, терористично настроен политик, може да даде заповед. Въпросът е за масовото разпространение на това явление. Психозата личи във всички информации, които досега съм успял да прочета. Как се създава масова психоза за терор? Масовата психоза за унищожаване на този, който мисли или действа по друг начин.

Правило ми е впечатление и друго – Червенков, когото ние смятахме за много ортодоксален човек, убеден сталинист, допуска репресии, но до известен предел. Оттам нататък започва да ходатайства пред Сталин и МВР за тяхното ограничаване и прекратяване. Той е имал собствени преживявания в тази област. В условията на репресиите в СССР той също е бил подгонен. Избягва през прозореца, отива при Димитров и се спасява. Т.е. той има някакво лично преживяване. Предполагам, че това лично преживяване все пак е повлияло върху неговото политическо поведение.

Споменатият Шпинер – Иван Генчев, е нанесъл огромни поразии на българската емиграция, ненавиждан е от цялата емиграция. След 9 септември се връща за известно време в България, но БКП го елиминира, знаейки много добре какво представлява Шпинер. Тогава той отива в Югославия и става ръководно лице в компартията там. Това е може би клиничен случай, за съжаление с реални въздействия върху политиката.

Искам да обърна внимание на някои моменти около създаването на Информбюро. Струва ми се, че Г.Адибеков го каза, но може би трябва да се подчертае, че създаването на Информбюро е свързано с ориентацията на съветското ръководство към промяна на стратегическата линия на комунистическото движение. Какво имам предвид? От втората половина на 1943 г. всички партии, които очакваха да дойдат на власт в края на войната, залагат на стратегията на съюзите, на многопартийността, на много по-широко виждане за ролята на партиите в условията на демокрация, на съществуването на различни форми на собственост и т.н. Т.е. на линия, която доста се различава от дотогавашната комунистическа представа за пролетарската диктатура. Известно време, повече или помалко успешно, те я прилагат. Но промяната в отношенията между бившите съюзници във Втората световна война, започващата се "студена война" водят и до смяна на позицията на Сталин и на съветското ръководство по отношение на линията на комунистическото движение. Заедно със СССР и ВКП(б) и то (комунистическото движение) трябваше да премине от политиката на съюзи към политиката на конфронтации.

Ярък пример в това отношение е критиката, на която бяха подложени френската и италианската компарии на съвещанието в Шклярска Поремба за водената от тях парламентарна и правителствена дейност (слабо водене на борба срещу правителството, предпочитане на легалните борби, увличане от парламентарни илюзии и т.н.). Тези две партии, както и почти всички компартии, през 1947 г. не бяха готови за такъв остър завой. Интересен е следният факт. Когато възниква правителствената криза в Париж през пролетта на 1947 г., М.Торез, който тогава е вицепремиер в правителството, се обръща към Г.Димитров, за да се посъветва каква трябва да бъде тяхната политика: да останат ли в правителството и да възприемат линия на парламентарно поведение или да се противопоставят на политиката на правителството и да излезнат от него. Г.Димитров от София му предава: в никакъв случай да не излизат от правителството, да направят всички възможни отстъпки и да действат в духа на стратегията от втората половина на 1943 г. М.Торез изглежда се консултирал и на други места и му отвръща: "Ние не можем да останем в правителството. Те ще ни изтискат като лимон. Ние просто не можем да позволим партията да бъде поставена в такова положение."

Даденият от Г.Димитров съвет и получените "от другите" указания за преминаване към конфронтационни действия (и това ясно прозвучава на съвещанието в Шклярска Поремба) отразяваха сблъсък на две линии: старата (на Г.Димитров) от времето на Втората световна война и новата – на съветското ръко-

водство, влизащо в периода на "студената война" със своите бивши съюзници. И то успява да я наложи. Критиката срещу ФКП и ИКП по същество е била атака и срещу разбиранията на Г.Димитров. Аз се питам, какво би говорил Г.Димитров, ако би присъствал на съвещанието в Шклярска Поремба?

Съветското ръководство използва югославските комунисти, за да подложи на критика ФКП и ИКП. Учудва ме защо югославяните са направили това, тъй като следващият път пък Информбюро подгонва тях. Те изпадат в горе-долу същата ситуация, в която италианците и французите са на първото съвещание.

Д.ДАСКАЛОВ: Ще си позволя да отправя един призив, защото аз съм от поколението на старите вече историци. Години наред в своята научна работа съм се занимавал с Г.Димитров. Имам три книги за Г.Димитров и поне това ми дава право да направя някакъв призив към аудиторията, в която повечето от хората са млади историци. Не считате ли, че трябва все пак историческата наука да излезе с едно обективно представяне на Г.Димитров, на неговата роля в българската история и в Коминтерна?

Да не говорим за публицистиката, където се употребяват невероятни изрази по отношение на него: страхливец, предател и пр. Да оставим това настрана. Но и в редица научни трактати, без да се дават документи, се отправят квалификации. Вижте какво, в науката има един единствен начин да се разговаря – това е начинът на научната доказателственост. Да се докаже, да се даде документ, да се коментира този документ, да се види в каква обстановка този документ е легнал в архивите, при какви обстоятелства са приети отделни решения, а не само да се прочете решението.

Става въпрос за една крупна фигура. Никой да не си прави илюзия, че Димитров е затворен в национални рамки. Това е световна личност и ние сме длъжни, всъщност аз отправям такъв призив към младите историци – да се намерят документите, да се изследват документите, да се създаде една книга за този човек, независимо от това какви оценки ще се дадат. Тук има въпрос и за личностни характеристики. Аз ще ви кажа само няколко факти. Известно ли е това, че Г.Димитров през 1938 г. е искал да изведе част от апарата на Коминтерна в Испания? Не е известен този факт. Защо Димитров е искал да изведе Коминтерна в Испания? Какви са били отношенията през цялото време между Димитров и Сталин?

Не искам да навлизам в подробности, но аз просто правя един призив – да си служим с научни аргументи. Това е една тема, която съществува в българската и в световната история и би следвало да се разработи научно.

Г.АДИБЕКОВ: Я думаю, что самое главное для историка – это попытка проникнуть в правду, узнать ее и поделиться своими результатами. В этом смысле мне понравилось выступление проф.Даскалова, который предварил меня. Я хотел сказать именно об этом. Любой историк должен опираться только на документы и результаты его исследований должны основываться только на доку-

ментах. Документы бывают разные. Мы с вами знаем, что такое опубликованные материалы съездов, что такое правленные стенографические отчеты и даже стенограммы съездов, прошедшие через соответствующую редакцию. Это документы одной ценности, по-моему, самой низшей. Более интересны и с большей стоимостью – протоколы заседаний Политбюро. Переписка между руководителями партий – это уже конфиденциальная информация, которая стоит очень много. Она наиболее верная. Большую стоимость имеют шифрограммы. Мы за ними просто охотимся. Но наша разведка говорит, что если вы откроите шифрограммы "вся Россия рухнет", все узнают все "наши старые ключи". В Америке их давно уже все знают. Все продали сначала. Теперь схватились за голову, но волос уже нет.

О наших контактах. Конечно, мы в страшное время живем. Раньше у нас были хорошие контакты. Мы часто общались между собой, проводили совместные конференции, издавали совместные сборники. Но нельзя было сказать правды. Первая и единственная из написанных мною 7 книг, которая увидела белый свет это "Коминтерн и послевоенная Европа". Я доволен, что дожил до такого времени, когда могу на основе любых документов, но только на документах, написать то, что я думаю. И ничего более того. У меня есть товарищ, который политически стоит крайне лево. Он мне сказал: "Твоя книга – не коммунистическая и не антикоммунистическая." Я думаю, что это самый хороший комплимент.

Конкретно о наших контактах. Я думаю, что мы могли бы совместно подготовить книгу "Коминтерн и Болгария". Даже если такая книга и была издана раньше в Болгарии, то правды там не было. Там была идеологизированность и политизированность. То, от чего мы сейчас избавлены. Можно было бы подготовить и книгу "Коминформбюро и Болгария". Вопрос, конечно, упирается в то, откуда взять деньги? У вас такие же, как любит говорить Борис Николаевич, бизнесмены, как и у нас. На науку денег они не дадут. На культуру тоже. Разве что на sex show. Пока еще культурно мы не доросли до этого уровня. Значит надо искать у себя, используя созданные в наших странах фонды для научных исследований.

В конце моего выступления я хотел бы от имени моих коллег, которые, я думаю, разделяют мое мнение, сказать большое спасибо за организацию, за то, что вы нас приняли также, как принимали и раньше. Потому что люди остаются людьми, политики остаются политиками. И нас никто никогда в научном плане разделить не сможеть. Спасибо большое.

В.ТОШКОВА: Уважаеми колеги, закривам последното заседание, с което завършва и тридневната конференция, посветена на някои основни проблеми от историята на българо-съветските отношения. Би било наивно да твърдя, че с изнесените доклади и с предизвиканите от тях дискусии е приключил научният дебат по поставените въпроси. Нашата амбиция, като автори на проекта и организатори на кръглите маси, бе по-скромна. Ние искахме да ангажираме специалистите, които добре познават разсекретените неотдавна архивни колекции в

България и Русия да представят пред по-широка аудитория своите нови проучвания по станалата злободневна след 1989 г. тема за истинското съдържание на държавнополитическите, икономическите, културните и партийни взаимоотношения. Оценявани от този ъгъл, подготвените доклади и направените изказвания представляват сериозен принос към неидеологизираната историография на "миниатюрната студена война", водена на българска територия, на смущаващите с дълбочината и мащабите си последствия, предизвикани от нейното прекратяване, на замислите, натрапвани от Коминтерна и Коминформбюро чрез елита на БКП.

Документално подплатени, проучванията на руските и българските специалисти насищат с повече нюанси или създават съвършено нова представа за командно-административния стил, наложен от Кремъл в общуването с българските ръководители.

Разбира се проблемите, които се опитахме да изясним, поставят само началото на научния, документално аргументиран анализ, от какъвто се нуждае историята на българо-руското/съветското взаимодействие, на противопоставянето или на добре калкулирания интерес през отиващия си XX век. Във връзка с тази констатация ще си позволя да обобщя, че именно дискусиите на двете кръгли маси откроиха по-ясно "белите петна", които остават или въобще "непокрити" с нови изследвания, или оскъдно интерпретирани. Вече беше подсказана темата за българо-съветските отношения и международната конюнктура през 1944–1947 г. От самостоятелно изследване (и сравнителен анализ) се нуждае дейността на Съюзната контролна комисия за България и за останалите бивши сателити на Третия райх. Специално внимание трябва да се обърне и на националната психология при определянето на скоростта, с която българското общество се адаптира към съветския държавнополитически модел. Недостатъчно са изследвани личностните отношения между Сталин и Г.Димитров, Г.Димитров и Й.Б.Тито и въобще ролята на световноизвестния български деец за социалнополитическата трансформация на България. Малко е писано и за мястото на България в системата на Варшавския договор. Очаква своите автори и темата "Горбачов и България".

Убедена съм, че за документалното проучване на изброените проблеми съществуват възможности и в България, и в Русия. Научният потенциал е налице и трябва да бъде използван. Основание за тази увереност ми дава участието на руските колеги, които богато документираха своите тези. Равностойни в усилията си да бъдат убедителни чрез представянето на новооткрити архивни материали бяха и българските специалисти. Ето защо благодаря на всички, които защитиха професионално своите концепции и с това задоволиха до известна степен огромния интерес към истинската история на българо-руските отношения през XX век.

ЗА АВТОРИТЕ

АДИБЕКОВ, Грант Мкртичевич – доктор на историческите науки, зав. Отдел в Руския център за съхранение и изучаване на документи от най-новата история (РЦХИДНИ)

АНГЕЛОВ, Веселин – научен сътрудник, доктор по история, Исторически музей – Благоевград

АНИКЕЕВ, Анатолий Семьонович – научен сътрудник, доктор по история, Институт по славяноведение и балканистика към Руската академия на науките (ИСБ при РАН)

БОГДАНОВА, Румяна – научен сътрудник I степен, доктор по история, Институт по история при БАН

БАЕВА, Искра – доцент, доктор по история, Софийски университет "Св. Климент Охридски"

БАЕВ, Йордан – старши научен сътрудник, доктор по история, Институт за военна история при Българската армия

ВАЛЕВА, Елена Любомировна – старши научен сътрудник, доктор по история, ИСБ при РАН

ВАСИЛЕВА, Нина Владимировна – старши научен сътрудник, доктор по история, Институт за военна история при Министерството на отбраната на Руската федерация

ВОЛОКИТИНА, Татяна Викторовна – старши научен сътрудник, доктор на историческите науки, ИСБ при РАН

ГРИШИНА, Рита Петровна – професор, доктор на историческите науки, зав. Отдел "Международни и междунационални отношения на страните от Централна и Югоизточна Европа" в ИСБ при РАН

ЗАФИРОВ, Димитър – полковник, доцент, доктор по история, Началник на Института за военна история при Българската армия

КАЛИНОВА, Евгения – главен асистент, доктор по история, Софийски университет "Св. Климент Охридски"

КЬОСЕВА, Цветана – научен сътрудник, доктор по история, Национален исторически музей

ЛЕБЕДЕВА, Наталия Сергеевна – професор, доктор на историческите науки, Институт по обща история при РАН

МАРЧЕВА, Илияна – научен сътрудник I степен, доктор по история, Институт по история при БАН

МИЛАНОВА, Сашка – научен сътрудник I степен, доктор по история, Институт по история при БАН

МИЛАЧКОВ, Володя – доктор по история, Институт по история при БАН

МИРЧЕВА, Христина – доцент, доктор по история, Софийски университет "Св. Климент Охридски"

МИЧЕВ, Добрин – професор, доктор на историческите науки, Институт по история при БАН

НЕДЕВ, Светлозар – научен сътрудник, Национален военноисторически музей

НИКОВА, Господинка – старши научен сътрудник, доктор по история, Институт по история при БАН

НОСКОВА, Албина Фьодоровна – професор, доктор на историческите науки, ИСБ при РАН

ОГНЯНОВ, Любомир – професор, доктор на историческите науки, Софийски университет "Св. Климент Охридски"

ПОПОВ, Сашо – научен сътрудник I степен, доктор по история, Национален военно-исторически музей

РЕВЯКИНА, Луиза – старши научен сътрудник, доктор по история, Институт по история при БАН

СЕЧКОВ, Румян – научен сътрудник I степен, доктор по история, Институт по история при БАН

СМИРНОВА, Нина Дмитриевна – професор, доктор на историческите науки, Институт по обща история при РАН

ТУРЛАКОВА, Таня – доктор по история, Център за исторически и политологически изследвания при ВС на БСП

ХРИСТОВА, Наталия – научен сътрудник I степен, доктор по история, Институт по история при БАН

УЛУНЯН, Арутюн Акопович – професор, доктор на историческите науки, Институт по обща история при РАН

ЗА УЧАСТНИЦИТЕ В ДИСКУСИИТЕ

ВАСИЛЕВ, Кирил – академик, професор, доктор на философските науки, Софийски университет "Св. Климент Охридски"

ДАСКАЛОВ, Дончо – професор, доктор на историческите науки

МИГЕВ, Владимир – старши научен сътрудник, доктор на историческите науки, Институт по история при БАН

ПАЛЕШУТСКИ, Константин – професор, доктор на историческите науки, Институт по балканистика при БАН

ПИНТЕВ, Стоян – старши научен сътрудник, доктор по история, ръководител на секция "История на България след Втората световна война" в Института по история при БАН

СИРКОВ, Димитър – старши научен сътрудник, доктор на историческите науки

ТОШКОВА, Витка – професор, доктор на историческите науки, Институт по история при БАН

ТРАЙКОВ, Веселин – професор, доктор на историческите науки, Институт по история при БАН

ХРИСИМОВА, Огняна – старши научен сътрудник, доктор по история Институт по балканистика при БАН

ЦВЕТКОВ, Пламен – старши научен сътрудник, доктор по история ръководител на секция "История на света и на международните отношения в ново и най-ново време" в Института по история при БАН

БЪЛГАРИЯ В СФЕРАТА НА СЪВЕТСКИТЕ ИНТЕРЕСИ

Редакционна колегия: ст.н.с. I ст., д.и.н. **Витка Тошкова**, ст.н.с. II ст., д-р **Луиза Ревякина**, ст.н.с. II ст., д-р **Стоян Пинтев**, н.с. I ст., д-р **Лъчезар Стоянов**

Формат: 70 x 100/16
Печатни коли: 24,75

Печатница на **Академично издателство "Проф. Марин Дринов"**
София 1113, ул. "Акад. Г.Бончев", бл.5

ISBN 954–430–564–5

Поръчка № 2111

Реализацията на втората част от българо-руския научноизследователски проект "БЪЛГАРИЯ И РУСИЯ ПРЕЗ XX ВЕК. НОВИ ДОКУМЕНТИ, НОВИ ИДЕИ" предлага съществени фрагменти от доскоро пазените в тайна документи на руските архиви за намеренията, целите, провалите и постиженията на Кремъл в България, на Балканите и в Източна Европа след победите на болшевизма през 1917 и 1945 година. В докладите, представени на кръглите маси "СЪВЕТСКИЯТ ФАКТОР В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРИЯ СЛЕД 9 СЕПТЕМВРИ 1944 Г." И "КОМИНТЕРНЪТ, КОМИНФОРМБЮРО И БЪЛГАРИЯ" се съдържа и изключително ценна информация за поведението на българските правителства и Българската работническа (комунистическа) партия до 9 септември 1944 г. и на управляващия комунистически елит в "нова България" след Втората световна война. Материалите са открити в разсекретените колекции на Централния партиен архив, включени във фондовете на Централния държавен архив на Република България.

Анализите на българо-съветските военнополитически, икономически и културни отношения дават по-достоверна представа за политиката, която една суперсила провежда към смятаната за обречена поради геостратегическата си позиция малка балканска държава и за опитите на България да защити суверенитета си.

The realization of the second part of the Bulgarian-Russian Research Project BULGARIA AND RUSSIA IN THE 20th CENTURY. NEW DOCUMENTS, NEW IDEAS offers essential fragments of documents from the Russian Archives until recently kept in secret on the intentions, aims, failures and successes of the Kremlin in Bulgaria, in the Balkans and in Eastern Europe after the victories of Bolshevism in 1917 and 1945. The papers presented at the Round Tables THE SOVIET FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF BULGARIA AFTER THE 9th OF SEPTEMBER 1944 and THE COMINTERN, THE COMINFORM AND BULGARIA also comprise most valuable information on the activity of the Bulgarian governments and the Bulgarian Workers'(Communist) Party until September 9, 1944 and of the ruling élit in "New Bulgaria" after World War II. The materials were found in the opened collections of the Central Party Archive added to the funds of the Central State Archives of the Republic of Bulgaria.

The analyses of the Bulgaria-Soviet military, political, economic and cultural relations give more authentic idea of the policy of a super power toward a small Balkan country considered to be doomed because of its geostrategic position as well as of Bulgaria's attempts to defend its sovereignty.